

Hindrek-Peeter Meri

**TAGASIVAATEID
VEEREVAST VAGUNIST**

HINDREK-PEETER MERI
Tagasivaateid veerevast vagunist

*Pühendan need mälestused oma sõpradele ja
endistele kolleegidele*

Hindrek-Peeter Meri

TAGASIVAATED VEEREVAST VAGUNIST

Toimetanud: Urve Buschmann, Toomas Kiho ja
Kristina Lepist
Kaanefoto: Mart Trummal
Fotod Hindrek Meri erakogust

Kirjastus "Ilmamaa", 2008
Vanemuise 19, 51014 Tartu
www.ilmamaa.ee

ISBN 9985-77-275-1

Trükitud OÜ Greif trükikojas
Kastani 38, 50410 Tartu

Saateks

Keskealisel, eriti aga noorel inimesel ei tule pähe mõtet hakata oma elust mälestusi kirja panema. Sel ajal elab ta olevikus ja tulevikumõtetes. Kuid mingis vanuses hakatakse ikka enam ja enam ka minevikku meenutama. Tärkab eriline huvi läbielatud sündmuste, toimunud muutuste, vanemate, omaste, sõprade, lähedaste ja kunagiste tuttavate vastu. Meenutused käivitavad justkui filmilindi, ole ainult meister ja pane kirja. Kuid see polegi nii lihtne. Sunnid ennast mõtetes aastakümneid tagasi minema, ent hinnangute andmisel oled ikka ja jälle mõjutatud olevikust. Sellele vaatamata on niisugune variant siiski usutavam nende kirjutistega võrreldes, mis üksnes asjaosalistelt kuuldule ja arhiivimaterjalidele toetuvad.

Tuhandetel inimestel oleks oma elust huvitavaid jutustusi kirja panna, kuid mitmesugustel põhjustel jäävad sellised kirjutised enamasti sündimata. See sunnibki mind oma eluteest jutustama. Kirjandusest kaugel seisva inimesena ei ole ma kunagi sellist tööd teha proovinud, pole sellele isegi mõelnud. Kogu praeguse ettevõtmise mõte on talletada tulevastele põlvetele veel mõned pildikesed eestlaste eluolust alates Teise maailmasõja eelaastatest.

Tagasi vaadates teen enesele etteheiteid, et ma noores eas rohkem ei huvitunud oma vanavanemate, isa-ema ja sugulaste elust, ajaloosündmustest ja tuhandetest muudest asjadest. Vanematele oleksin oma sellise huviga ütlema suurt rõõmu valmistanud. Samasugust mõtet on paljud minu sõbrad ja lähedased enda kohta

väljendanud. Ilmselt on see mingil moel üldine ja paratamatu nähtus. Loodan, et minu järeltulijatel tekib kunagi huvi ja uudishimu oma vanemate elukäigu ning ajaloosündmuste vastu, mis on üks väike killuke meie rahva läbikäidud teest. Sel juhul võib käesolevast loost neile ka veidike abi olla.

Südamliku tänu avaldan Urve Buschmannile ja Toomas Kihole, kes on mind abistanud käesoleva raamatu valmimisel nii keeleliste kui sisuliste nõuannetega.

LAPSEPÕLV

Vanematest

Minu isa Georg-Peeter Meri sündis 8. oktoobril 1900. aastal Peterburi kubermangu Uue-Laadoga maakonna Koltšanovo külas, kus vanaisa Otto (6.10.1861–9.01.1942) oli vesiveski rentnik.

Vanaema Julie-Marie (neiuna Kepper) sündis 17. septembril 1864. aastal Tartumaal Saarel paljulapselises perekonnas, tal oli 8 venda ja 2 õde. Üks vendadest, Heinrich, kes oli Peterburis aednik, võttis õe enda juurde, paigutas ta Peterhoffi saksa kooli ja ühte saksa perekonda kostiliseks. Seetõttu sai vanaema oma aja kohta suhteliselt hea hariduse: peale eesti keele valdas ta vabalt ka vene ja saksa keelt. Noorusaastatel oli ta Peterburis hinnatud guvernant (koduõpetajanna).

1905. aastal asus perekond elama Tallinna. 1915. aastal läks vanaisa vanaemast lahku, mida isa elas nähtavasti väga raskesti üle, sest ei käinud temaga läbi ega armastanud temast ka rääkida. Vanaisa on maetud Saaremaale Kärle kalmistule.

Isal oli kaks vanemat venda – Konstantin (Kostja) ja Peeter. Vend Peeter suri lapsena. Isast üksteist aastat vanema Konstantini pojast Arnoldist sai Nõukogude Liidu kangelane ja tõsimeelne kommunist.

Ema oli noarootslane, ürikute järgi oli tema üheks esiisaks 1750. aastal sündinud Peter Engmann. Vanaema Maria (neiuna Brant) elas aastatel 1862–1915 ja vanaisa Josef Engmann 1860–1908. Nad kolisid ülemöödunud sajandi lõpul Noarootsist Tallinna, kus neil oli kauplus Paldiski maanteel ning korralik üürimaja Raudtee (nüüd Tehnika) ja Väike-Ameerika tänava nurgal. Nende suurest perest suri kolm või neli last varakult, järele jäid meie

ema Alice-Brigitta (sündinud 27. augustil 1902), onu Egon ja tädi Selma.

Pärast vanemate surma müüs Egon nende maja maha, aga selle eest saadud raha kaotas Esimese maailmasõja ja revolutsiooni tõttu väärtuse. Seepärast kujunes ema lapsepõlv väga raskeks. Vaid tänu oma visadusele ja rootsi kogukonna abile suutis ta gümnaasiumi lõpetada. Suvevaheaegadeks saadeti ta Rootsi, et ta saaks kosuda ja head rootsi keelt õppida. Too Skrekarhyttani-nimeline talu, kus ta suvitas, on meie mõistes pigem väike mõis ja asub Rootsi ühes ilusamas piirkonnas Dalarnas. Minulgi õnnestus seal koos emaga 1979. aastal mõnda aega olla ja sealset toredat maa-elu tundma õppida. Ema sõbranna Elisabeth Helgren elas seal veel hiljaaegu.

Ema vanemad olid maetud Kalamaja kalmistule, mis nõukogude ajal hävitati. Ema oli sügavalt nõrдинud sellisest barbaarsusest, me viisime sinna temaga paaril korral lilli.

Oma esivanematest olen näinud üksnes isapoolset vanaema ehk amammat. Eestis elades pidas ta kostilisi. Tänu sellele käisid nende kodus või isegi elasid neil mitmed hiljem väljapaistnud inimesed, näiteks Mait Metsanurk, kes avaldasid olulist mõju minu isa vaa-dete kujunemisele, tema kirjandusliku maitse ja teadmishuvide arengule.

Amamma suri 18. aprillil 1958 ja on maetud Rahumäele.

Kahekümnendatel aastatel asus ema sekretär-masinakirjutajana tööle ETA-sse. Seal nad isaga tutvusidki. Isa oli siis sõjakooli aspirant, aga juba 1919. aastast oli ta ajakirjandustöö kaudu seotud välisministeeriumi informatsioonibürooga Estur ning tegev ETA toimetuse liikme ja kirjasatjana. Samast ajast alates avaldati tema kirjutisi välispoliitistel teemadel ka "Timesis" ja "Manchester Guardianis".

Vanemad olid keelte peale andekad ning küllap nad pidasid ka silmas, et keeled aitavad elus läbi lüüa. Mõlemad valdasid vabalt rootsi, inglise, prantsuse, saksa ja vene keelt. Isa oli ehk tugevam grammatikas, kuid minu meelest oli ema häälamine täiuslikum.

Nad olid mõlemad väga ilusad inimesed. Isa oli ratsaväe lipnik, 192 cm pikk, ema jutu järgi "hästi istuvas mündris ja kõlisevate kannustega", tal olid lokkis juuksed ning hoolitsetud välimus, mis ühtegi daami, nende hulgas ka teda, ei olevat ükskõikseks jätnud. Tondilt Laiale tänavale, kus ETA siis asus, sõitis ta ratsahobusel, mis võis tolle aja linnapildis üsna tavaline olla. See oli ilmselt 1924. aastal, sest mäletan päris hästi isa jutustusi 1. detsembri sündmustest nii Tondi kasarmutes kui ka linnas. Ema oli tumedajuukseline, sooja ja rahuliku loomuga, rõõmsameelne ning optimistlik.

Isa-ema abiellusid 1926. aasta jõulureedel. Vend Lennart-Georg sündis 29. märtsil 1929. aastal Tallinnas. Isa oli siis välisministeeriumi informatsioonibüroo juhataja.

Meile Lennartiga oli isa *paps* ja ema *mamps*.

Minu esimesed eluaastad

Ma tulin ilmale Berliinis dr. Lehmanni kliinikus 21. veebruaril 1934. aastal. Nimeks sain Hindrek-Peeter oma vanaonude järgi, kellesse isa kogu oma elu suure soojuse ja armastusega suhtus. Lennart oli siis viiene ja hakkas mind hüüdma Ninniks, mis jäigi mulle peaaegu ainsaks nimeks, mida nii meie pere kui tutvuskond pikki aastaid kasutas.

Vanemate jutust tean, et minu sünd oleks peaaegu põhjustanud diplomaatilise skandaali Eesti ja Saksa riigi vahel. Lugu oli järgmine. Meie pere oli alles eelmisel aastal saabunud Prantsusmaalt. Isa oli lõpetanud Pariisi kõrgema poliitilise kooli ning määratud Berliini Eesti saatkonna nõunikuks. Saksamaal olid äsja võimule saanud natsid eesotsas Hitleriga. Natsism võitis poolehoidjaid ja levis suure kiirusega. Ema oli kliinikus oma põetajale-õe vestluste käigus suure vaimustusega meenutanud Prantsusmaad ja prantslasti. Veelgi enam, ta oli öelnud otsekohele, et talle ei meeldi

sugugi elada Saksamaal, kus õhkkond on sootuks teistsugune, nii et isegi laste mänguasjad kujutavad endast üksnes sõjariistu. Ema ei võinud aimatagi, et õde oli natsipartei ustav liige, kes nendest jutuajamistest jalamaid partei juhtkonnale ettekande kirjutas. See selgus alles siis, kui isa sai ametliku kutse ilmuda gestaaposse, kus talt nõuti selgitusi abikaasa ebalojaalsuse kohta. Isa jutu järgi oleks võidud see lugu üles puhuda, teda kuulutada ebasoovitavaks isikuks, *persona non grata*'ks, ja nõuda ta riigist lahkumist. Juhuslikult osutus tema ülekuulajaks keegi vanem, ilmselt veel keisririigiaegne päris inimlik ametnik, kes pärast lühikest vestlust kirjutanud kaebekirjale midagi peale ja ütelnud, et loeme asja lõpetatuks.

Elasime saatkonna majas Hildebrandstrasse 5, üsna loomaaia naabruses, kus me pea iga päev ema või teenijaga jalutamas ja mängimas käisime. Mäletan sellest ajast päris palju üksikasju. Oletan, et mõningaid sündmusi juba alates teisest eluaastast.

Toiduainetega oli Hitleri-Saksamaal alati raskusi, isegi sõjaeelsetel aegadel. Saatkond sai liha, võid ja mune Eestist. Pakke avati ja toiduaineid jaotati köögis. Mäletan, kuidas ma endale kahe käega võid sisse ajasin, siis naerdi minu üle ja isa noomis mind selle eest veidike. Isale meeldis toiduvalmistamisega tegeleda ja ta oli oma kokandusoskustest heal arvamusel. Ta ajas liha läbi hakklihamasina ning tegi toorest lihast midagi kotletisarnast, justkui *boeuf à la tatar*'i, mis mulle juba siis hirmsasti maitses ja terveks eluks meelde jäi. Võiksin selliseid mälestusi lõputult heietada. Näiteks ühel talvisel päeval mängis saatkonna akende all leierkastimees. Viskasin talle paberi sees peenraha, mille ema oli mulle ulatanud, kuid vise oli ebatäpne ning valge paberinutsak kadus kohevasse lumme, kust leierkastimees seda isegi põhjalikult tuhnides leida ei suutnud. Olin kurb, kuid uut raha mulle ei antud, võib-olla rohkem münte lihtsalt ei olnud.

Meil oli teenija Meeta Saaliste, kes oli ka meie hoidja. Ta oli gümnaasiumi lõpetanud ning tuli meiega Saksamaale, et maailma näha ja saksa keelt õppida. Olime Lennartiga temasse päris armunud. Ühel suvel viisid vanemad meid venna ja tädiga Meetaga Bad

Schandausse (Saksi Šveitsi) tädiga "Suvasinki" (nimi on minu antud) pansionaati. Kolmekorruseline ilusa aiaga maja asus mäeveerul. Mulle meeldis seal kangesti neljarattaline käru-vanker, mille esimesed rattad olid pööratavad. See tundus mulle ülimalt täiuslik sõiduk olevat ja sellega mängimine oli niisama põnev kui aastaid hiljem mootorrattaste ja autodega tegelemine. Käisime kolmekesi mägedes, kus teerajad viisid ühelt vaateplatvormilt teisele. Igas vaatekohas müüdi mitmes suuruses jalutuskeppe ning selle koha vaate ja nimetusega metallist plaadikesi, mis kahe väikse naelaga kinnitati kepi külge. Mida rohkem plaate oli, seda uhkem. Seda sain tunda, kui Lennartil oli neid lõpuks vähemalt kaks korda rohkem kui minul.

Ühe imeilusa suvepäeva varajasel hommikutunnil ärgates leidisin end üksiku ja mahajäetuna. Lennart ja Meeta-tädi olid kadunud. Aknad olid pärani lahti, sealt paistis helesinine taevastatitükikesi meenutavate valgete pilvekestega. Kardinal hõljusid õrnalt tuules. Aimasin halba, olin ühe hetkega aknalaua ja vaatasin alla tänavale, kus kaugemal paistis trammipeatus. Ehmatasin rängalt, sest mu pilk tabas hetke, mil seljakotiga Lennart ja tädiga Meeta teiste inimeste hulgas trammi sisenesisid. Tundsin, et minuga käituti ülekohtuselt, ja sain aru, et see vandenõu oli neil aegsasti ette valmistatud. Nutsin masendusest. Panin riidesse, aga ei suutnud traksinööpe seljal kinni panna. Kahmasin siis püksid kaenlasse ja põrutasin otse pererahva juurde, kes parasjagu köögis koos teenijate ja alatöölisega einestas. Tagantjärele saan aru, kuidas ma neid löbustasin, sest minu ilmumine pani kõiki rõkkavalt naerma. Kas selle põhjuseks oli minu hale väljanägemine või kõneviis, ei tea, sest ma ei oska hinnata, kui arusaadav minu saksa keel olla võis. Ühes olen aga surmkindel: tol ajal ei tundnud ma mingit raskust ennaft väljendada või ehamugavust suhtlemisel, oli justkui iseenesest mõistetav, et kõik pidid minust aru saama. Võisin siis olla kolme ja poolene.

Samal aastal pandi mind lasteaeda. Tuleb meelde jõululaulude õppimine ja jõuluvanale oma soovidega kirja kirjutamine. Kõige

rohkem tahtsin tõukeratast, mille ka kingiks sain. Lasteaias oli kena pidu, kuusk säras küünaldes. Me kõik laulsime ja igaüks pidi jõuluvanale oma soovi ütleva. Kui minu kord kätte jõudis, nägin oma ema teiste vanemate keskel mulle julgustavalt naeratamas. Nüüd vanas eas usun, et ta pabistas minu pärast palju rohkem kui ma ise.

Berliinist on meelde jäänud raudteejaam, tumerohelised kandilised taksod, loomaaed, sealsed liivakastid ning limonaadi ja kakao müügikioskid. Tore ja armas oli Lennarti koolivend Tooni. Ühel päeval, kui me koos mängisime, ütlesin: "Tooni, me sõidame homme päriselt ära." Ta arvas, et teen nalja. Lennart ei olnud talle sellest rääkinud ja ta ei uskunud mind. Lennart vaikis. Tegin mänguasjade kapi lahti ja näitasin, et see oli tühi, kõik oli juba pakitud. Tooni hakkas südantlõhestavalt nutma. Järgmisel päeval oli ta koos isaga meid raudteejaamas saatmas. Rong hakkas liikuma, Tooni oli isa süles ning nuttis lakkamatult. Mul oli temast nii kahju, et hakkasin vist isegi nutma. See kõik oli justkui eile, mitte aga seitse aastakümnet tagasi. Millalgi kuuekümnendatel otsis Lennart Tooni üles ja leidis ta elusa ja tervena. Tooni käis koos abikaasaga meil Eestis külas ja elas siin nädala või kaks.

Kahjuks ei mäleta ma midagi 1936. aasta Berliini olümpiamängudest, kus osalesin kahe ja poole aastase pealtvaatajana. Meie pere olevat istunud sektoris, kus meie peade kohal lehvis sinimustvalge lipp. Isa oli nendel mängudel üheks Eesti-poolseks korraldajaks ehk, nagu siis nimetati, mängude atašeeks, mille eest ta sai tänutäheks hulga mälestusmedaleid ning uhkeid fotoalumeid. Isa ja ema korraldasid saatkonnas Eesti võistkonnale vastuvõtu. Kaunis nahkköites külalisteraamat on säilinud tänapäevani, kuid kahjuks ilma nende lehtedeta, kus olid osalejate autogrammide. Ma rebisin need välja ja põletasin ära, kui isa 1952. aastal järjekordselt arreteeriti.

15. jaanuaril 1938 määrati isa Pariisi saatkonna nõunikuks ja me asusime elama Prantsusmaale. See teg oli suhteliselt lühike, kuna juba sama aasta 15. augustil määrati isa välisministeeriumi

väliskaubanduse osakonna direktoriks. Ometi mäletan sellest üpris palju.

Elasime saatkonnahoones. Lennart jätkas kooliteed, mina käisin lasteaias. Õppisin väga kiiresti prantsuse keelt rääkima. Pariisi saatkonnas töötas atašeena härra Kukk, Berliinis härra Kana ning see, et ma ajasin nende nimed pidevalt segamini, tegi suurtele palju nalja. Härra Kukega olid mul sõbralikud suhted. Tal oli auto ning sageli sõidutas ta mind mõnikümme meetrit saatkonna majast eemale, millest ma tohutut rahuldust ja heameelt tundsin. Auto oli lahtine, kõrge, kahe uksega ja signaalpasunaga, mille kummist palli ka mina võisin vahel pigistada. Oletan, et tegemist võis olla Fordiga. Toredad mälestused on loomaaia. See oli minu meelest ka lõbustuspark, millena ta ongi rohkem meelde jäänud. Siin olid mul esimesed kokkupuuted loomadega. Ratsutasin poni seljas ja olin kade Lennartile, kes sai ka kaamelil ratsutada.

Ühel ilusal päikesepaistelisel päeval, kui olime omapead, sain rikkamaks uue kogemuse võrra: Lennart näitas, kuidas peegliga saab "jankut" mängida. Olime aknalaua ja lasksime päikest vastasmaja aknasse, suunates kiired kirjutuslaua taga istuvalle vanahärrale, kes peatselt tõusis ja kardinal ette tõmbas. Olin pöörases valmustuses, mida püüdsin hiljem ka isaga jagada. Paraku tegi isa meile mõlemale hoopis peapesu, sest vastasmajas oli mingi tähtsa riigi saatkond ja me olime ilmselt saadikut ennast häirinud.

Elu muutus palju huvitavamaks, kui isa ostis Renault' ja õppis autot juhtima. Isa märkmete põhjal oli see 1936. aasta mudel Viva Grand Sport. Esimesed sõidud tegime koos saatkonna autojuhi-majandusmehe härra Varikuga, hilisema Tartu linna täitevkomitee esimehega. Hiljem võtsime ette pikki ringreise ja käisime mõnel korral ka Atlandi rannikul suplemas.

Kuna elasime kesklinnas, käisime sageli Seine'i ääres jalutamas. Tol ajal kubises jõgi kaladest. Sildadel müüdi saiu kalade söötmiseks, mis oli minu jaoks põnev ajaviide. 14. juulil 1938 olime kogu perega öhtul Seine'i jõe ääres ja võtsime osa Prantsusmaa iseseisvuspäeva pidustustest. Jõgi lausa säras illumineeritud paatidest ja

laevadest. Seal nägin ka oma elu esimest ilutulestikku. Jalutuskäikudelt oli mulle meelde jäänud ühes hoones olnud reisivagun, milles kunagi allkirjastati Esimese maailmasõja osapoolte vaherahulepe. Olen vanast peast mitmele prantslasele sellest mälestusest rääkinud, kuid keegi neist ei teadnud sellest midagi. Olin päris õnnetu: kas tõesti on see mälestus üksnes mu fantaasia vili? Kuid kord juhtusin televiisorist vaatama dokumentaalfilmi Pariisi okupeerimisest. Äkki nägin ühes kaadris tuttavat hoonet* metsapargis, aga juba järgmises kaadris lasksid natsid sama hoone ja legendaarse vaguni õhku. Tõepoolest, 11. novembril 1918. aastal allkirjastasid Antanti ja Saksamaa esindajad vaherahuleppe Pariisi lähedal Campiegne'i metsas salongvagunis. Ajalooallikate abil sain oma lapsepõlvemälestusele kinnituse.

Ühel 1938. a. augustipäeval asusime oma autoga teele Eesti suunas, kaasas meie koduõpetaja ja kasvataja *mademoiselle* Piegay. Auto oli avar, isegi prantslanna suur reisikorv mahtus istmete vahele. Kõik oli väga põnev. Sõit kulges sujuvalt. Piiripunktides ei pidanud keegi peale isa autost väljuma, piirivalvur tõstis tõkkepuu üles, andis tervituseks au ja sõit jätkus uues riigis. Meie teekond oli kavandatud osaliselt huvireisina, seepärast ei sõitnud me kõige lühemat teed pidi ja tegime rohkesti peatusi. Esimese öö veetsime Verdunis, kust on hästi mällu sööbinud Esimese maailmasõja ohvrite mälestuseks rajatud lõputud valgeid riste täis väljad. Järgmistel päevadel sõitsime läbi Metzi ja Trieri, sealt Moseli orgu pidi Koblenzi, Limburgi, Wartburgi ja Weimari kaudu Torgause. Siis kulges teekond Frankfurti Oderi ääres. Poola koridoris peatusime Chojnas. Hilisematest juttudest tean, et enne Pariisist ärasõitu oli emal tulnud isu hea seakarbonaadi ja hapukapsaste järele, mida Prantsusmaal nähtavasti ei olnud saada. Isa oli lubanud selle soovi Poolas täita ja pidas sõna. Seejärel suundusime Königsbergi kaudu Bad Kaente'i.

Leedu teed olid nendel aegadel nähtavasti ühed Euroopa viletsamad, tolmasid kohutavalt ja lõhkusid mitmel korral autokumme. Autoteenindust ei olnud, aga isa leidis juudi külast sepa, kes

sai kummiparandusega hakkama, ent küsis selle eest ennenägematult kõrget tasu. Leedus ööbisime Radviliskis, järgmised ööd veetsime Riias ja Viljandis ning sealt sõitsime Tartu kaudu Narva-Jõesu, kuhu meid venna ja prantslannaga jäeti mõneks ajaks suvitama pansionaati Virve.

Muidugi on need kohanimed võetud isa märkmetest, kuid päris kindlasti on mulle endale meelde jäänud Verdun, Königsberg, Leedu ja Narva-Jõesuu.

Sellega lõppes minu elu üks periood, varajane lapsepõlv. Isegi imestan, kui palju mälestusi mahub elu esimese nelja (tegelikult kahe) aasta sisse. Ema-isa jutu järgi olime sel ajal igal suvel Eestis käinud ning Elvas, Võsul ja Haapsalus suvitunud. Mäletan üksnes Haapsalu veidi ebameeldivalt ja teravalt lõhnavat mereranda, sealsetid konarliku munakivisillutisega tänavaid ning uhke vedruvankriga voorimeest. Haapsallu jõudes sõitsime raudteejaamast voorimehega oma peatuskohta. Järgmisel päeval sõitis sama voorimees meist mööda ning tervitas suure aupaklikkusega, tõustes pukis püsti. Olin üliras vaimustuses. Jälgisin ärevalt ema reageeringut, sest mulle näis, et ta ei pannud teretust tähele. Rebisin ema käest, hüüdes: "Mamps, mamps, onu ju tervitas meid!" Ema üksnes muigas ning tuletas veel aastakümneid hiljem seda episoodi meelde. Selleks ajaks olin juba luksusautodega, rahvusvahelistes rongivagunites ning mugavatel aurikutel sõitnud ning seda enam paneb imestama, kui tohutus vaimustuses ma just Haapsalu voorimehest olin. Pehmed nahkpolstriga istmed, hobuse meeldiv lõhn, väärilikalt pukis istuv nahkmütsi ja piitsaga tüse voorimees ning linna üldises vaikuses kõlavad helid: hobuse rautatud kapjade plaksatused munakivisillutisel ja vedruvankri sujuv õõsumine – see oli midagi erilist! Mõnda aega oli minu suurimaks unistuseks ka ise voorimeheks saada.

Veel Haapsalust. Mõned aastad tagasi saatis Lennart mulle arakirja 13. juuli 1937. a. "Lääne Elu" nr. 53 kirjutisest "Kes suvitavad Haapsalus?" alapealkirjaga: "Suvitushooajaks sissesõitnute nimekiri 9. juulist – 12. juulini s.a.". Päris pikas nimedereas

olid teiste seas ka Lennart ja Hindrek Meri, kes olid saabunud Berliinist ning peatusid Sadama 11. Seda oli tore lugeda ja teada saada, et olime just sellel ajal Haapsalus olnud.

Eesti Vabariik ja juunisündmused lapse silme läbi

1938. aasta augustikuu lõpus asusime elama Eestisse. Sõitsime Narva-Jõesuust, kus suvitasime, Nõmmele ja leidsime peavarju Lootuse puistest Tiitseri suvemajas. Koht sobis vanematele, sest vahetus naabruses Kaare tänaval kerkis meie peatselt valmiv elumaja. Siin õppisin tundma loodust ja Nõmme tol ajal üsna maalähedast elulaadi: oli esmatutvus kuivkäimlaga, tuli tegemist mesilaste ja kärbestega ning sellest ajast on meeltesse sööbinud männi- ja kanarbikulõhn. Tiitserite krundil oli koera haud ja selle tõttu sain teada, et on olemas ka surm, ehkki see seostus minu jaoks siis üksnes loomadega. Olin küll olnud Verduni hiigalkalmistul, aga see ei pannud mind niimoodi mõtlema elu ja surma peale nagu too surnud ja mahamaetud koer.

Lennart jätkas õpinguid Westholmi gümnaasiumis. Mina olin üsna iseseisev ja enesekindel poiss ega tundnud kunagi igavust. Oskasin üksi mängida, mulle meeldis mõtiskleda ja fantaseerida. Prantslannaga meil eriti südamlikku läbisaamist polnud, ta oli nõudlik, kamandas pesema-kammima, jälgis söögilauas istumist, nagu üks kasvataja minusugusega pidigi tegema, aga minus tekitas see protestivaimu. Kindlaid tunde meil ei olnud, keeleõpetus käis igapäevase suhtlemise kaudu, aga ma mäletan ka oma suureformaadilist kõvade kaantega prantsuse keele aabitsat.

Kui ema käis majandusasju ajamas, võttis ta mind sageli kaasa. Seepärast on mulle eriti hästi jäänud meelde Valdeku tänava Tulu

pood (samas kohas on ka praegu kauplus), kust telliti lupja, tsementi ja teisi ehitusmaterjale, mis sealt siis suure valge veoautoga kohale toodi. Valdeku tänaval Vabaduse puistee nurgal oli taksopeatas, mäletan, et isegi telefonikapp oli plangu küljes. Kord võtsime emaga sealt takso. Sõitsime ilmselt Harku karjääri trepiastmeid tellima. Tagantjärele tean, et auto pidi olema DKW, kuna sel oli ebatavaline käigukang, justkui ukse link armatuurilauas.

Mõnikord jättis ema mind krundile ehitusmeeste seltsi, võttis mul isegi riided seljast, et saaksin päikest. Need olid väga põnevad päevad. Tahtsin kangesti ehitajate moodi olla. Vististi segasin neid, sest peatselt anti mulle suur puupakk, kuhu sain lüüa naelu, kuigi oleksin tahtnud koos töömeestega krohvimate naelutada. Sellest ajast, kui haamer naelapea asemel näppu tabas ja sõrmeküüs hiljem tumedaks läks, tean ma, mida tähendab valu.

Töömehed olid aias kokku löönud kenad pingid ja söögilaua, kus nad einestasid. Söögiapuudust tol ajal meie peres ei olnud, pealegi olin ma väga närb sööja. Seda enam paneb mind imestama, millise isuga ma koos töölistega nende võileibu sõin ja kohvikoores peale join. Just sealt on mulle kogu eluks meelde jäänud värske leiva ja suitsusingi ning kõige lihtsama teevorsti isuäratavad lõhnad ning maitse.

Majahitus oli tähtis ja minu jaoks põnev ettevõtmine, mille tõttu ma iga päev midagi uut avastasin. Mäletan ehitusmaterjalide lõhnu alates takust ja tõrvast kuni mördi, lubja, värnitsa ja akna-kiitni välja. Kahju, et suurest peast muutuvad nüisugused asjad ebaoluliseks. Majal polnud veel uksi-aknaid ees, kui sinna oli juba paigutatud Prantsusmaalt saabunud mööbel ja muu kraam. Ema palkas valvuri, kes oli ühe käega pikk mees, aga vist viinaveega. Koos mööbliga ilmusid meile rotid, ilmselt laevast. Ema kartis neid ja lubas valvurile iga püütud roti eest kaks krooni. Kuidas mees neid püüdis, seda ei teadnud keegi, kuid igal hommikul oli tal mõni loom ette näidata. Kaua see jama ei kestnud. Ema sai varsti aru, et teda petetakse: mees näitas ette varem püütud rotte, mille eest oli juba tasu kätte saanud.

Ehitusettevõtjat meil nähtavasti ei olnud või polnud ta piisavalt nõudlik, mistõttu ema tegeles ka järelevalvega. Meie töömees Oskar pidi pesuköögist enne põranda valamist liiva välja tassima. Ema: "Oskar, ma maksan teile iga ämbritäie eest, kuid teie tassite poolikuid ämbreid!" Oskar immutas mingi tõrvataolise ainega planku: "Oskar, kas te tõesti ei tea, et ka lauaservad tuleb värvida!" Mäletan, et mul oli Oskarist päris kahju. Plank püsis muide sajandi lõpuni, s.o. üle kuuekümneme aasta.

Maja krohvimise ajal tõmbasin naelaga vundamendisoklile: "NINNI", mis veel alles oli, kui me Venemaalt tagasi tulime.

Oli kuidas oli, kuid 1938. aasta jõulud peeti juba oma majas. Kuni tänaseni on selle aadressiks jäänud Kaare 13. See oli kena ja mugav kahekorruseline elamu ruumika keldri ja garaaži ning suure pööninguga. Majas oli kümme tuba, vannituba, köök ja sahv. Allkorrusel olid söögituba, isa kabinet, isa ja ema võõrastetoad. Avarast hallist viis trepp, mille otstes olid stiilsed vasklaternad, teisele korrusele. Seal asusid vanemate suure rõduga magamistuba, minu, Lennarti ja prantslanna toad, pesu- ja triikimisruum, teenijatuba ning vannituba. Viimane oli tolle aja kohta moodne ja luksuslik, madala sisseehitatud vanni ja bideega. Esimesel korrusel oli parkettpõrand, teisel heledates toonides värvitud põrandad. Keldris oli avar garaaž ja puhas keskkütteruum, kus isa, valge särk seljas, enne tööleminekut toimetas. Keskkütteahi tuli vaid puudega täita (kivisütt me ei kasutanud), kõige muu eest hoolitses juba automaatseade, mis reguleeris siibrit termomeetri näidule vastavalt. Maja püsis järgmise hommikuni soe. Ühes keldriruumis olid veinipudelid, ananassikonservid jms. Arvan, et isa kui diplomaat sai neid välismaalt soodsamalt osta.

Isa tegeles meiega igal võimalusel: me käisime jalutamas, Pirital suplemas, mõnikord ka kinos; filmidest on meelde jäänud näiteks "Lumivalgeke ja seitse põialpoissi". Tavaliselt oli isa juba kella viie paiku töölt tulnud, mis mulle nõukogude riigiametniku-aastatel alati meelde tuli, sest ma ise jõudsin koju, kui tütar juba ammu magas.

Kui Nõmme gümnaasiumi (mis Vene ajal oli Tallinna 10. keskkool) uus hoone valmis sai, läksime terve perega Hiiule uurima, kas Lennart saaks Westholmist üle tulla. Mina ei tahtnud, nagu ikka, vennast maha jääda ning nõudsin ka enda vastuvõtmist. Tundsin tähti ja oskasin kümne piires arvutada; kuna ema oli mulle väikse kummipalli abil püüdnud selgeks teha, et Maa on ümmargune, oli ka geograafiast algteadmised olemas. Asi läks tõsiseks. Direktor hakkas minuga millestki vestlema, aga kui sai teada minu vanuse – olin siis viie ja poolne – küsis, kas mul kiikhobune on. Saanud jaatava vastuse, soovitas ta mul veel ühe aasta kiikuda. Olude sunnil kujunes see aeg tunduvalt pikemaks ning tuli paraku ilma kiikhobuseta läbi ajada.

Ajapikku jäi mulle kodukrunt kitsaks ja ma hakkasin lähema ümbrusega tutvust tegema. Millises järjekorras ja kuidas see toimus, seda ei mäleta, kuid peatselt tundsin ennast perekonnas naabrite asjus kõige teadjamana. Ühel pool – Lootuse puisteel – elasid Johansood, pereisa oli Eesti Maapanga president. Väga sümpaatsed inimesed, nende peres oli kolm last: Ülo, Kaljo ja Liia. Ma täpselt ei tea, kuid arvan, et suviti elasid nad maal omas talus. Me ei puutunud eriti sageli kokku.

Johansoodest järgmine oli doktor Lauri pere. Härra Laur oli kirelik tennisemängija ja temast mäletan üksnes seda, et ta armastas katta paljajalu ning sõitis ühe vana väikse tumedat värvi autoga. Tema abikaasa oli väga jutukas juuditari, kes õnnelombel elas üle sakslaste okupatsiooni ning oli hiljem sageli meie külaline. Nende poeg oli advokaat. Vanaprouat kartsid kõik ümbruskonna lapsed, sest ta oli ainus inimene, kes sekkus nende üleannetustesse.

Lähimateks naabriteks olid ka Kaja tänaval elavad insener Richard Ambrose ja tema abikaasa õe Purre pered. Richard Ambrose abikaasa oli lastearst, nende peres olid poeg Aare ja tütar Eda. Purre peres oli kolm poissi: Tiit, Peep ja 1940 sündinud Jaak. Mäletan, kui Jaak sünnitusmajast koju toodi ja ema teda rinnaga toitis. Kõik lapsed uudistasid seda. Nägin esmakordselt nii väikest last, pealegi veel ema rinda imemas. See tekitas nii mõnegi küsimuse,

millele sain vastused aastaid hiljem. Ambrosed olid ilmselt põlised nõmmekad, sest nende hoovipealne maja, kus elasid vanaisa ja vanaema, oli hästi vana. Vanaisa oli kuldsete kätega meister. Ta oskas minu arust kõike teha. Eriti vaimustasid mind aiakärud, mida oli mitmeks otstarbeks. Huvitav oli tema kõigi vajalike tööriistadega väike puutookoda. Minu silmaring laienes tunduvalt, sest meie isa tegi oma kabinetis küll tähtsat kirjatööd, aga minu-sugust rüblikut see tegevus veel ei kõitnud. Aare, Eda ja Tiit olid minust vanemad, kuid Lennartil olid omad koolivennad, tema nendega nii väga läbi ei käinud. Mina aga tundsin ennast nende pool kui kodus ning minusse suhtuti väga südamliselt. Prantslanna püüdis minu läbikäimist naabrilastega takistada, nimetades neid "tänavalasteks". Seepeale läksin härra Ambrose juurde ja küsisin otse: "Kas teie lapsed on tõesti tänavalapsed?"

Meie mängud, mängunurgad ja ronimise-männid tohututel, enamasti 3000–5000 ruutmeetri suurustel kruntidel on praegugi silme ees. Talvel käisime suusatamas ja kelgutamas Hiiu raba äärsel liivanõlvakul või Kaare tänava lõpus metsapargi kõlakoja mäe-veerul, mida praegu keegi meist "mägedeks" ei nimetaks. Vähemalt kahel korral käisime ümbruskonna lastega ka Mustamäe veerul, kord suuskadega, teine kord soome kelkudega. Suuremad poisid lasksid lasketiiru mäest alla, nii et kelgugalased löid lume alt välja-ulatuvatel munakividel sädemeid. Siis sain Ambrose lastelt teada, et selle tee ehitas nende isa. Koju jõudsin nii hilja, et oli juba pime. Trahviks saadeti mind kohe voodisse, ehkki meil oli parajasti suurejooneline külaliste vastuvõtt, mille puhul oli "Kuld Lövist" isegi suur laar jäätist tellitud.

Kaare tänava üleaedseteks oli vene perekond Podolskid. Peres oli kaks venda, Lennartiga ühevanune Ljova ja minuealine Torsa (tegelikult Žorž ehk Georg). Poiste ema rabas äraelamiseks päevad otsa tööd teha. Ta kaevas oma krundilt liiva ja tegi segu, mida valas vormidesse. Nii sündisid seest õõnsad ehitusplokid, milliseid võib siin-seal Nõmmel müürides või seintes veel praegugi näha. Peale selle oli neil suur aiamaa ning peeti kanu. Vett võeti vintsiga

käevust, mis minu arvates oli märksa põnevam kui lihtsalt mingi kraani keeramine. Nende isa oli tagasihoidlik postiametnik, aga see oli nõukogude võimu tulles küllaldaseks põhjuseks, et teda Siberisse saata.

See oli minu mänguseltskond, kellega omavahel hästi läbi saime.

Kui nimetada ka kirjanik Marta Sillaotsa, kes elas oma abikaasaga väikeses valges majakeses Valguse ja Kaja tänava nurgal, siis olen lugenud üles peaaegu kõik pered, kes elasid meie kvartalis, mida piirasid Kaare, Valguse, Kaja tänavad ja Lootuse puistee. Lore on, et kõigi nende tänavate nimetused on labi igasuguste aegade muutmatul kujul säilinud, ehkki maju on ilmselt kaks korda rohkem ning krundid on tunduvalt ahenenud.

Sugulastest tundsin ema õde tädi Selmat, kes käis meil Stockholmist kulas, ning ema venda onu Egonit ja tema tütart Hellevit, kes elasid Tallinnas. Isapoolsetest sugulastest teadsin ainult amammat, kelle pailaps ma olin.

Vanaema oli Tallinnas tuntud seltskonnadaam. Mäletan teda alati kübaraga, mida kaunistas õhuline must loor. Ta oli hea pere-naime ning küpsetas oivalisi kapsa- ja porgandipirukaid. Amamma piduts eluga kaasas käia ja oli moodsa eesti keele austaja. Sageli parandas ta minu väljendusi, mida isa kui võrratult parem keeletundja miskipärast väga harva tegi. Mäletan, et küsisin temalt kord kingade puhastamiseks viksi, mille peale sain märkuse: "Eesti keele, kallis poiss, nii ei räägita: viks oli vanasti, kui kingi tuli väga kaua laikima hõõruda. Tänapäeval viksi ei ole, on kingakreem." Temaga oleks olnud huvitav vestelda, kuid kahjuks jäi see teiste tegemiste varju.

Kaare tänava ja Vabaduse puistee nurgal elas doktor Krulli perekond, kellega vanemad läbi käisid. Selles peres oli minust veidi vanem tütar, kelle juurde ema viis mind mõned korrad mängima, kui pidi ise kuhugi minema. Samas majas elas omal ajal Nikolai Karotamm ja hiljem Johannes Käbin. Pikka aega oli see valitsuse külalistemajaks ning oli võimatu isegi unes naha, et ma selles majas enam kui viie aastakümne pärast koos lähedaste ja sõpradega

oma kuuekumnendat sunnipäeva tähistan. Selle maja vastas üle Vabaduse puistee, vast 400 meetrit meie kodust, asus Vestide kauplus koos lihakarniga. Vestidel oli kaks minuvast või isegi nooremat poega, keda kõik ümbruskonna lapsed kartsid.

Mulle meeldis käia Vesti kaupluses, kus meil oli väike vihik ehk, nagu öeldi, "raamat", millesse kanti kõik ostud ja nende maksumus ning mingil ajal õiendas ema rahaarved. Selline süsteem võimaldas mul tänapäeva terminoloogiat kasutades sularahata osta. Mõnikord riskisin endale ka mõne kommi osta. Mäletan kommi-purkide rida riiulil, eriti meeldisid mulle koorekaramellikommid Tilk Piima. Selle kauplusega seoses meenub üks lugu. Ühel väga kuumal suvisel päeval olid Lennartil koolivennad külas. Ema palus mind minna poodi limonaadi ostma ning andis mulle kaasa suure korvi, mis mul aeg-ajalt mööda maad lohises. Sedapuhku (uskumatu, aga tõsi) limonaadi poes ei olnud. Kaupluseruumis oli vaike ümmargune laud ja mõned toolid, mingid mehed istusid laua ümber, kus olid tumedad patentkorgiga pudelid nagu limonaadi-pudelidki, jõid ning ajasid juttu. See ei andnud mulle rahu, küsisin, mis siis nendes pudelites on. Vastati, et õlu. Selline vastus ei öelnud mulle midagi. Parisin, mis vahe on sellel joogil ja limonaadil. Joojad naersid, et ega suurt vahet polegi. Seepeale laadisin korvi erineva kujuga pudeleid täis, lahkusin tähtsalt ja venitasin korvi uhtepuhku puhkepause tehes koju. Poisid olid terrassil ning kui ma õllepudelitega ilmusin, puhkes üldine naer. Emagi naeris kaasa. Sain aru, et õlu on midagi erilist ja et minust vanemad olid sellega juba tutvust teinud. Ei mäleta, kui palju seda märjusest joodi, kuid silme ees on, kuidas üksteist ülemeehikult vahujugadega pritsiti.

Kui olime omas majas juba mõnda aega elanud, valmis veel üks maja Lootuse puistee ja Kaare tänava nurgal. Selles avati ka kauplus, mis oli meile pealegi poole lähemal. Meie ema selles kaupluses ei käinud, vist poleks see olnud kena Vestide suhtes. Praegu neid aegu meenutades tundub, et ostjad ei suhelnud tol ajal mitte kauplusega nagu meie tänapäeval, vaid alati kaupluse pidajatega. Suhted olid inimestevahelised ning poeskäigul ei piirdunud ainult

ostudesse puutuvaga, vaid vesteldi väga erinevatel teemadel. Uut kauplust külastasin ainult mina ja sedagi rohkem uudishimust. Küsisin neilt, ega nad pankrotti ei lähe, kuna olin emalt niisugust juttu kuulnud. Teadsin, et see on midagi niisugust, mille tagajärjel poe uksed suletakse. Lõbusam lugu oli siis, kui käisin kommi ostmas, kuid müüjal ei juhtunud olema ühesendist raha tagasi andma ning ta palus teine kord tulla. See ei meeldinud mulle sugugi. Järgmisel hommikul vara panin ennast riidesse, kammisin juuksed ja astusin poe poole teele. Arvan, et kella ma veel ei tundnud. Aeg oli tõesti varajane, kuid päike juba paistis. Kodused alles magasid, aga võis olla ka pühapäev. Oli kuidas oli, need pisiasjad mind ei määranud. Laksin enesekindlalt nõudma minule kuuluvat ühte senti, mille eest, teadsin, saab kaks "tilkpiima" kommi. Minu enesekindlust ei kõigutanud isegi poe suletud uks. Kloppisin tagauksele. Mõne aja pärast see avanes ja lävel seisis unine öösärgis poodnik, kellel kulus tükk aega minust arusaamiseks. Tore, et tol ajal inimesed ei osanud kergesti vihastuda. Peatselt asendus poeproua nooru naoline laia naeratusega, ta tõi poest kassasahtli ning me istusime hommikupäikese paistel kahekesi trepil ja otsisime sahtlipõhjust sendist münti, mille ka leidsime. Olin ülimalt rahul: ülesanne oli täidetud. Praegu seda lugu meenutades tahaksin teada saada, mida kull poeproua võis siis minust või meie perest arvata.

Mõnikord kõlas tanaval kellukesehelin, mis andis teada, et jäätöökaru on liikvel. Ärevus oli kohutav, tuli ruttu saada viis senti kelleltki, kes juhtus kodus olema, ja müüjale jooksuvalu vastu tormata või talle järele lipata. Jäätist juhtusime saama mõned korrad aastani. Ei tundud veel külmlette ja külmikuid, mis on jaätisest tänapäeval teinud aastaringse maiuse. Sel ajal oli jäätis suurtes purkides, kust seda kulbiga krõbedatesse koonusekujulistesse vahvlitesse topiti. Küsisin tavaliselt viie sendi eest vaniljejäätist, millele lisati üks pall roosat vaarikajäätist. Jäätisepäevad olid pidupäevad. Võib-olla tuleks isegi kahetseda, et nüüd on jaatis kõige tavalisem magustoit, mille üle ei tunta nii suurt rõõmu kui vanasti. Ilmselt võib seda mõne muugi asja kohta öelda.

Olin väikesest peale imetlenud autosid, Nõmmel elades kiindusin ka bussidesse. Bussisõit oli vaat et mõnusamgi kui autosõit. Tänapäeval on silme ees Viru väljaku ja Jannseni vahet sõitnud Mootori punased ja Kopluga ühendust pidanud sinised tõmbi kujuga autobussid. Teadsin, missuguseid helisid üks või teine buss tüübist olenevalt tekitas. Oli ka vanu kandilisi, vist ühe uksega busse, mille signaali heli "krõ-krõõ" võib nüüd ainult vanades filmides kuulda. Maletan nende busside pehmeid istmeid, raamitud fotosid Tallinnast külgmiste akende kohal, juhi juures vahikäigu kohas vahetuvaid raamatulehtede moodi väikesi sildikesi järjekordse peatuse nimega, pikki alla-üles liikuvaid suunanäitajaid. On meelde jäänud puhtus ja korralik valgustus, bussijuhtide ja konduktorite asjalik käitumine ning nende vormiriietus, mille kuuerevääridel ja peakatetel oli peenike oranž kant.

Paar sõna ka Nõmme tolleaegsetest bussipeatustest: linna poolt tuleval suunal oli väike betoneeritud platvorm ning selle juures prügikast vanade piletite tarvis. Linna suunduval teepool olid korralikud akende ja suletavate ustega, alati piinlikult puhtad ootemajakesed, mis püsisid veel viiekümnendatel aastatel ning kadusid jäädavalt, kui Vabaduse puisteed esimest korda laiendati.

Meie turvalises Nõmme idüllis oli tunda, kui täiskasvanute omavahelisse suhtlemisse hakkasid tungima murelikud noodid. Ma tajusin muutunud meeleolu, kui juttudes kõlasid sellised uued sõnad nagu "venelased", "enamlased", "punased", "kommud", "baasid". Neis sõnades oli midagi salapärase ja arusaamatut, kuid ma ei pärinud vapematelt selgitusi ja omasugustega meil neist asjust juttu polnud. Ärevad rahvusvahelised sündmused mõjutasid uha enam ka meie perekonna elu. Ametikohustuste tõttu viibis isa palju välislähetustes, mitmesugustel läbirääkimistel Berliinis, Stockholmis, Moskvast jms. Teadsin, et maailmasõda oli alanud. Kohe tekkisid raskused suhkruga ja vist ka petrooliga. Meid see esialgu ei puudutanud: isa tõi taksoga koju suure koti suhkrut ja petrooli, me ei kasutanud.

1939. aasta septembris saatis isa meid emaga Soome, kuna ta puuginoosis võrdlemisi täpselt eelseisvaid poliitilisi sündmusi. Arandupoleval oli ilus ilm, taevast oli helesinine ja meri tumesinine. Kui viis meid sadamasse, kus tõusime aurikule Aegna. Lõunatasime laevas, ei tea, kas seda söögikohta siis restoraniks nimetati. Lauale toodi suured portsjonid tanguputru, kannutäis piima ja tohutu väikehübik ning see oli kõik. Eestlaste toidulaud oligi enne sõda lühike.

Soomes oldud ajast ma suurt ei mäleta. Elasin hotellis, korra kaasa ka mingit üürikorterit vaatamas. Hotellis elas ka tuntud ajakirjaniku Harald Velneri perekond, kelle kahe tütreaga me Lennartiga mürasime ja mõnikord neid pikkadest patsidest sikutasime. Mulle tundub, et täiskasvanutel oli sageli juttu sõjast ja pommitamisest. Olime seal nädal või paar olnud, kui ema ümber otsustas ja me läksime sellesama Aegnaga tagasiteele. Mina tegin kapteniga tutvust ning olin suurema osa teekonnast tüüriratta juures ja kaptenisillal. Meeste omavaheline jutt käis kogu aja venelastest ja Venemaal elavatest. Tallinnale lähenemisel andis kapten oma binokli laenuks minu kätte, et saaksin allveelaevu vaadata. Kuna mul ei olnud amugi, millised nad välja peavad nägema, otsisin neid viskest vee alt ja olin õnnetu, et ei näinud midagi. Jõudsime ilusasti koju, kui isa oli veel tööl. Maletan tema üllatunud nägu, kui ta meid kodus nägi, ja siis sai ta väga vihaseks. Neil oli emaga äge sõnavahetus, millist meie peres varem ei olnud kuulnud. Meelde on jäänud isa ütlused, et see oli viimane šanss, peatselt katkeb ühendus maailmaga, võivad alata arreteerimised. Hiljem olen ema käest küsinud, miks ta otsustas Soomest tagasi tulla. Ema jutu järgi olnud elu Soomes kallis ning raha olevat vähe olnud. Arvan, et emal hakkas lihtsalt igav ja ta eelistas hotellile oma kodu.

1939. aasta jõulud ja uusaasta möödusid laste jaoks endistviisi rahulikult. Meie peres olid jõulud alati eriliseks sündmuseks. Saksa maailm oli kaasa võetud hulga jõulupuuehteid ja jõuluvana mask. Need olid ühes kastis, mis oli meile Lennartiga tähtis justkui varalapp. Kuusk oli alati laeni ja ladvas säras täht. Jõuluks tehti

maitsvaid toitusid, vähemalt ühel korral ka veri- ja tanguvorsti. Meie ema oli hea kokk, ent veel parem kondiiter, kelle "repertuaari" kuulusid nii tavalised kuklid-pirukad, pidulikumad kulebjaa-kad ja õunastruudlid, aga ka uhked kringlid ja tordid. Toitudest ma eriti ei hoolinud. Need jõulud on meelde jäänud aga just selle tõttu, et Lennart selgitas mulle: ära ole rumal, jõuluvana ei ole olemas, kõik kingitused teevad isa ja ema. Selle kinnituseks kutsus ta mind õue, kus maja nurgas olidki kingipakid ootel. Mingi segaduse see minus tekitas, kuid päriselt ma oma jõuluvana-usku veel ei kaotanud. Ega ma vanema venna juttu alati puhta kullana ka ei võtnud, seda enam, et ta oli juba Saksamaal, jõuluvana mask ees ja mingi kaabulott peas, mind lollitanud.

Seekord sain kingiks suusad. Olin Lennarti peale veidi kade, kuna tema sai peale suuskade veel tõelise väiksekaliibrilise dioptersihikuga sportpüssi ning mitu pakki padruneid. Isa ei lubanud tal laskma minna ja ütles, et kui aega saab, siis läheme kõik koos metsa püssi proovima. See proovimine jäigi tegemata. Varsti pärast järgmise aasta juunisündmusi saadeti meid teenijaga linna, et täita uue võimu käsku relvad ära anda. Püss oli mähitud teki sisse ja kui ma tõesti oskasin juba linnas orienteeruda, siis võis relvade kokkukogumise koht olla Tõnismäel Hariduse tänava nurgamajas.

1940. aasta talvel oli isa Eesti delegatsiooni juhina pikemat aega Saksamaal kaubanduslääbirääkimistel. Hilisematel aastatel on ta neist palju rääkinud, kuna alanud sõja ning inglaste blokaadi tõttu kujunesid need Eestile soodsaks. Saksamaa kindlustas oma tagalat ja vististi ei soovinud maailma ees avada Ribbentropi-Molotovi salakokkulepet.

Sel ajal oli minu kuues sünnipäev. Ärkasin valju muusika peale. Raadio mängis. Olin ema-isa laias voodis, voodi ette oli toodud suur põlevate küüналdega kringel ja kingitused. Isa oli saatnud kinke Saksamaalt. Voodi kõrval seisis ema ja Lennart, kes mind selle päeva puhul õnnitlesid. See oli mulle suur, meeldiv ullatus.

Ühel ilusal suvepäeval kaikus kogu vaikne Nõmme metsikust mootorite mürast nii maa peal kui taevas. Jooksime poistega

ise puisteele, kust müra tuli. Kaare tänava nurgale oli juba rahvast kogunenud, nägin perekond Ambroseid ja Purreid isusin koos nendega toimuvat jälgima. Pärnu poolt vooris linna poole lõputu rodu sõjaväeautosid, tanke ja soomusautod, traktorisarnased hiigelroomikud vedasid pikkade torudega mooturke. Nägin esimest korda vene soldateid. Soojale ilmale vaatamata olid nad pikkades, maani ulatuvates hallides sinelites, peas hallid punaste viisnurkadega teravatipulised mütsid, jalas sääresidemustega saapad. Sõjaväelaste näod olid teistsugused kui meie meestel, nende ilme oli sünge, otse hirmuäratav. Ka kokkutulnud nõmmelased, kes pingsalt kõike jälgisid, olid üsna mornid ja rahised. Omavahel eriti ei vesteldud. Minuski oli mingi erutus, kuigi taipasin vähe, mis sünnib. Õhus möirgasid pidevalt madalalt lendavad, punaste viisnurkadega lennukid. Kogu Vabaduse puistee oli mattunud sinisesse suitsuvingu, siin-seal seisis venelaste rik- kalad autod. Eriti on meelde jäänud tohutu pikkade torude ja mootorite ratastega kahurid, mille tagaotsas istus sünge punaarmee- lane, pika täägiga püss käte vahel. Arvan, et see protsessioon kestis palju tunde, võib-olla isegi päevi – ei oska öelda. Kuid see oli minu paljuselt paljude eestlaste esimene kokkupuude meid okupeerinud punaväega. Tagantjärele tundub, et sellest ajast muutus elu palju tõsisemaks, isa-ema murelikkus kandus alateadlikult ka lastele.

Juunisündmusi ma ei mäleta. Meeles on vaid vanemate ja külalaste ärevad, ebakindlust väljendavad kõnelused. Siin-seal olevat olnud vargusi. Levisid mingid laulukesed varesest kui vagast lin- nukesest, aga see kõik jäi mulle arusaamatuks. Turul olevat keegi naine korrutanud: "Raagus tulid, raagus lahevad", ning ta olevat kohe kinni võetud ja ära viidud. Juunisündmuste aegu käis Loo- tuse puistee üleaedne härra Johansoo meil külas. Nähtavasti oli nendel ärevatel päevadel vajadus mõtteid vahetada. Meelde on jäänud tema ühel ajal murelik ja samas ka lootusrikas jutt talu või- maliku saatusest. Toimuvat käsitati ajutisena. Külaline selgitas, et jahu olevat võimalik peita näiteks jõkke või jarve. Koti külge pidi tekkima koorik, mis kaitseb selle sisu riknemise eest. Ma ei tea,

kas ta seda kava jõudis teoks teha. Aga ka nende pere küüditati järgmise aasta 14. juunil. Pereisa oli meie isaga ühes laagris ning suri juba esimesel talvel.

Täiskasvanutel olid nüüd omad mured, prantslanna läks kodumaale tagasi ja meil Lennartiga oli senisest rohkem võimalusi omapäi tegutseda, mis tähendas ka koerustükke. Kuna püssi enam polnud, puuris Lennart kase- ja saarepuupakkudesse augud sisse ja lükkas neisse sportpüssi padrunid. Hiljem oli tore kuulda, kui kesk-küttehjus paugud käisid. Veel üks lugu. Mingil ajal tahtis ema hakata kanu pidama. Mõeldud-tehtud, sõitsime ühte haudejaama ning ostime kümmekond leghorni tõugu kanatibu ja ühe kuke. Ehkki meil puudusid nii teadmised kui ka oskused, kasvasid kanad suureks, kaagutasid, kukk kires ja kõik sujus latusalt. Ühel kuumal suvisel päeval, kui kanadel oli kange joogijanu, jootis Lennart neile denaturaatpiiritust, millega priimuseid süüdati ning mille pudelisildil ilutsesid pealuu ja kaks ristis konti. Kanad jõid seda sinakat vedelikku üsna isukalt, iga nokataie järel muudkui pead kuklasse ajades. Mõne aja pärast nägime sellist vaatepilti nagu multifilmis, kus kukk väärikalt kõige ees ja kanad hanereas tema järel ühelt küljelt teisele õõtsudes ja jalgu kõrgele tõstes ümber maja sammusid. Minu mäletamist mööda ei juhtunud õnneks midagi hullu, kõik kanad jäid ellu ja vanemad ei saanud sellest isegi teada.

Minul oli oma saladus. Isa ega ema kumbki ei suitsetanud ega tarbinud alkoholi. Seevastu mul oli juba varajases nooruses vastupandamatu huvi suitsetamise vastu. Mulle meeldis jälgida suitsetajaid, eriti kui keegi veel suitsurõngaid puhus. Võõrastetoas diivanilaual olid alati sigarid, suures plekk-karbis Cameli sigaretid ning tikud. Püüdsin minagi ühe sigareti teise järel süüdata, kuid ükski ei hakanud põlema, sest ma ei kujutanud enesele ette suitsu sissehingamist. Puhusin kogu jõust õhku sigarettidesse ja kui need ei mõelnudki hõõguma hakata, pidasin neid kõlbmatuteks ning viskasin diivani taha, et tuhatoo mind ei röödaks. Neid põlemata suitse pidi sinna hulganisti kogunema, sest mõni aeg hiljem, kui ema koristustöödega ametis oli, püüdis ta meeletult meenu-

...kull võisid olla selliste kommetega kulalised. Mina vaiki-
di oli justkui piinlik ka. See oli minu esimene tutvus tubakaga.
Õige pea pärast juunipööret ilmusid meie majja punaste linti-
mused, kes erinesid välimuselt tublisti nendest, keda olin varem
... Algas maja natsionaliseerimine: mõõdeti ja vaieldi ning
keegi ei julgenud neile vastu hakata. Tuulekojad ja muud panipai-
gad olid kõik radiaatoritega, seega köetavad ruumid ning läksid
kõrge kui kasulikud. Nii saadi 20–30 m² üle lubatava kuni 220 m²
normi ja maja oligi läinud. Isa vormistati majahoidjaks. Õige pea
... ükse nendest ülevõtjatest talle ka esimese palga. Ei tea, kui palju
... raha olla võis, kuid siis nägin esmakordselt vene raha, üks ra-
hatalit oli hall Lenini näolapiga tšervoonets. Siis hakkas meile
... igasuguseid inimesi, kes soovisid tube näha. Mõned sis-
... ei habenenud kedagi ning arutasid, kuhu magamistuba
... seada või kuhu lapsed panna. Ühele perele meeldis väga, et
... oli mahukas garaaž. Meil endil sel ajal enam autot ei ol-
... . Isa võttis abilise ja ajas ühe-kahe päevaga sissesõidu kaldtee
... , võttis garaažiuksed eest, ehitas trepid ning paigaldas kitsa
... . Oli vist isegi veidi pahandust, kuid üks sissepürgija läks tänu
... le paremaid jahimaid otsima. Selline jant käis pea aasta lõpu-
... . Kõik see näitab, et jõuvõtetega kehtestatud nõukogude korral-
... olid omad kaasajooksikud, kes pidasid toimuvat loomulikuks ja
... istasid külmavereliselt võõrast vara.

Isa võttis üht-teist ette ka majakraamiga. Tiibklaver vist müüdi
maha, magamistoamööbel saadeti saksa ümberasujatega Saksa-
maale, palju kohvreid lauahõbeda ja väärtuslikemate riietega saa-
deti Rootsi diplomaatidega Stockholmi. Ema ei kahelnud kunagi
... , et need asjad on õigete inimeste käes ja säilivad. Ja näe imet,
... kümme aastat hiljem, kui avanes esimene võimalus Rootsi
... , sai ta oma asjad kätte välisministeeriumi pööningult, kus
... puutumatult omanikku ootasid. Tagatipuks jätkus tal jul-
... , vaatamata Nõukogude tolli ääretule valvsusele ja läbinäge-
... kusele, suurem osa nendest Eestisse tuua. Nagu hiljem selgus,
... oli Saksamaale saadetud kraam ilmselt sõjamõllus hävinenud.

Isa töötuksjaamisest tean vaid hilisemate juttude ja dokumentide põhjal. Sajandivahetuse paiku õnnestus mul riigiarhiivis Eesti välisministeeriumi materjalide hulgas tutvuda oma isa toimikuga, milles oli huvitavaid andmeid. Materjalide hulgas olid Georg Meri märkmed teenistuse viimasest tööpäevast 24. juulist 1940:

kell 10.00 Patašnikov (ilmselt keegi Moskva funktsionääridest – H. Meri märkus) helistas minule, paludes saata laenulepete ära kirjad.

kell 10.15 Juhtisin Patašnikovi tähelepanu sellele, et laenulepped P.-Am. Ühendriikidega, Britiga ja Rahvasteliiduga on avaldatud temale saadetud kogus "Eesti lepingud välisriikidega" k. 5 ja k. 6, teatades lehekülgede numbrid.

kell 10.40 Helistas Välisminister (Nigol Andresen – H. Meri märkus), küsides, kas Patašnikov mulle on helistanud lepingute tekstide asjus. Minu esimeste sõnade peale teatas ta katkestavalt: "Ärge segage, esitage mulle lahkumispalve."

Samal päeval, 24. juulil 1940 kirjutas isa: "Härra Välisminist-rile. Palun Teie sellekohase soovi kohaselt mind vabastada mu ametikohuste täitmisest Välisministeeriumi Väliskaubanduse Osa-konna direktorina."

Järgneb käsk nr. 4056 27. juulist 1940: "Teadmiseks võtta Vabariigi Presidendi käskkiri nr. 190, 25. juulist 1940. a. "Vabastan teenistusest Välisministeeriumi alal Väliskaubanduse osa-konna direktori Georg Meri, arvates 24. juulist 1940, omal pal-vel". Allkiri: Nigol Andresen. Välisminister."

See on lihtsalt näide, kuidas uus võim endistega arveid klaaris.

Ärevus kasvas iga päevaga. Kardeti valjusti rääkida. Olin isa-emaga linnas, kus kohtusime tuttavaga ja otse tänaval toimus pikem vestlus, millest kuulsin sageli sõna "arreteerimine". Järelkult toimusid sel ajal juba sagedased arreteerimised. See inimene oli hästi informeeritud trellitatud loomavagunitest ja inimeste Vene-maale viimisest.

Uus aastal Eestiski sisseseatud nn. oktoobripuhade aegu sõit-ku perega Riguldisse. Isa, kes tundis mõnevõrra Venemaa-d, kartis, et vahetult enne pühi võivad toimuda arreteerimised. Muutsi sõitis korraga kaks bussi. Meie bussi konduktor oli mees-olivas. Väljas tuiskas. Selline lumesadu novembrikuu alguse-olus peaks Eestis vist küllalt haruldane olema. Keegi sõitjatest ja-put soovitusi, kus peaksime maha minema. Peatusime võõras ko-has keset metsa, ümberringi täielik pimedus, kõikjal sügav lumi. Mõningase otsimise peale leidis isa mingi metsatee ning labi lume-annades jõudsim tühja kahekordse majani. Isal olid võtmed ja me pidime selles majas peatuma. Maja oli kui tondiloss: kääksuv puutrepp viis teisele korrusele, valgust andsid petroolilambid. Es-makordselt kuulsin isalt väikese petroolilambi kohta väljendit "tutmina", mis mulle palju nalja valmistas. Tundus, et siin ei oldud ammu elatud, kõikjal olid ämblikuvõrgud, nurkades hiire- ning rotulõksud.

Järgmisel päeval oli ilus päikesepaisteline ilm ja lumi hakkas kiiresti sulama. Läksime jalgsi Riguldisse. Poest ostsime muu vaja-liku hulgas ka lambiklaasi. Jalutasime piki tasast liivaranda, kus-ann seal mõni vana paat vedeles. Vist oli midagi märgata ka piiri-valvest, kuna õige pea lahkusime rannast. Aastaid hiljem sain aru, et Riguldisse sõidul oli ka teine eesmärk: sondeerida pinda ja vaa-ruda võimalusi Eestist lahkumiseks. Selleks vajalikke kontakte ei õnnestunud luua.

1940. aasta jõule ja uut aastat tähistasime tagasihoidlikult Nommel, kuigi majas olid juba ka võõrad. Peatselt pärast aasta-vahetust (nii ma oletan) olime sunnitud oma majast lahkuma.

Samal kaks tuba ühiskorteris Koidu tänava sauna majas Pärnu-loom. 96. See maja lammutati 1980. aastatel, kui uut viadukti raja-ti. Kolisime suure veoautoga, suurem osa mööblit paigutati sauna-keeldusse. Viimase koormaga sõitsime koos Lennarti ja isaga juhi-kabiniis, oli õhtune aeg ning juba pime. Minule meenus miskipä-rast jõulupuuehete pappkast ja ma küsisin, kas see on kaasas. Ei-olnud. Lennart tormas autost välja, oli tükk aega ära ja tagasi

tulles utles, et viis kasti meie naabrite Johansoode poole. See näitab, et ka meie, lapsed, pidasime tolle aja sündmusi mööduvaks nähtuseks. Sõitsime mööda Vabaduse puisteed. Ootamatult sõostis Valdeku ristmikul paremalt üle Vabaka regi, kaks punaarmee last peal. Autojuht pidurdas jäätunud teel jarsult ning suur auto libises hooga vastu rege. Hobune viga ei saanud, kuid regi raksatas ja pilpad lendasid, ka sõdurid paiskusid suure kaarega teeäärsesse lumevalli. Peatusime korra, aga kuna sõdurid olid ise süüdi ja keegi eriti kannatada ei saanud, siis jätkasime rahulikult teed.

Siitpeale algas minu elus uus ajajärk uues keskkonnas ja uute sõprade seltsis. Esimeseks uueks sõbraks oli kojamehe poeg, kes mulle kogu maja, sealhulgas kõiki saunaruume, keldrit, pööningut ja pumbamaja tutvustas. See oli päris huvitav.

Elasime ühes korteris abielupaar Nagrodskiga, kellega saime suurepäraselt läbi. Nad olid poolakad, härra Nagrodski oli õppinud kondiiter ning töötas Stude juures. Saime aeg-ajalt temalt ka komme, tavaliselt plekktoosist ümmargusi nõõbitaolisi. Kord nurusime Lennartiga, et ta teeks meile kodus komme ja mõne aja pärast see sündiski. Keetsime kastrulis mingit segu, mis taldrikule tarduma pandi, nii saadi koorevenised.

Kord palus proua Nagrodski, et tooksin talle poest leiba ning andis selleks 20 kopikat. Vanemad kooliskäijad poisid tegid mulle selgeks, et 15 kopika eest saab täpselt niisama palju leiba kui 20 eest. Kokkuhoitud raha eest pidime klappima ühe pulgajäätise, mis nõukogude võimu tulekuga oli muugile ilmunud. Ega ma kaua kõhelnud, ostsingi 15 kopika eest leiba ja 5 kopikaga osalesin jäätiseostus. Koju jõudes oli mul tohutu piinlik ja häbi, kuna proua Nagrodski ja ema arutasid pikalt kaupmeeste ebaausust ja seda, et last ei saa siiski poodi saata. Kuulasin seda juttu, silmad maas. Sain aru, et poisid olid mind petnud, kuid julgust loo ulestunnistamiseks ei jätkunud.

Uues kohas oli elu päris huvitav. Valkse Nõmme asemel oli nüüd linn oma võludega. Võisin laial aknalaua istudes tundide

evusega jälgida öhtust tanavapilti Pärnu maanteel. Otse oli trammidepoo, kuhu öhtul tuledesäras trammid öömajale, paremat kätt raudtee ülesõidukoht raudteevalvuri majale oli vaadata tõkkepuude allalaskmist ja ülestõstmist ning olukihutavaid ronge. Kaugemal oli naha, kuidas kitsaroõpmelised raudtee rongid viadukti pidi laiaroõpmelist raudteed ületasid.

Sellesse ajajärku kuuluvad minu esimesed tutvused linna vürtsipoodidega, mis erinevalt Nõmme omadest kõik petrooli järele lohtasid, kuigi petrooli jaoks oli neis eraldi kapp. Ka piimasaaduste ja või müügikohad olid poodides tol ajal akvaariumitaolise klaasseintega ruumiks eraldatud. Lennartiga käisin mõned korrad Tõnismäel Kungla kinos, mis havis sõja ajal. Üks esimesi nähtud filme, mida nägin, oli "Torm", mis vapustas sedavõrd, et muutis mu kogu eluks. Tegin iseseisvalt tutvust ka trammisõiduga. Andsin järele kiusatusele ja hüppasin liikuvalt trammilt maha, kuid teadmatusel mitte sõidu-, vaid vastassuunas, ning jäin jalule vaid seetõttu, et tramm liikus aeglaselt. Sellest kogemusest piisas lühike.

Meie ligidal Pärnu maanteel elas ka onu Egon ja ma käisin vahel onututar Helleviga mängimas. Olen teda ja tema peret Rootsist külastanud. Tema käis esimest korda sünnimaal alles 50 aastat pärast seda, kui siit lapsena lahkus.

Mitmel korral käisid meie juures mingid mehed ning jutt käis nende põgenemise võimalustest, räägiti suuskadest, regedest, valgetest maskeerimisriietest. Need inimesed olid kunagised piiritusevedajad, kes olid valmis raha nimel riskima ja meid üle lahe viima. Aga ta eest oleks isal olnud piisavalt võimalusi kogu perega välismaale põgenemiseks, kuid riigiametnikuna ei pidanud ta seda eetilisel kaalutlustel võimalikuks. Nüüd kus iseseisev Eesti riik oli loomulikul olemas, ei kehtinud enam ka need piirangud. Kuid mingil põhjusel, võib-olla just meie, s.t. laste pärast, jäid need kavatsused teostamata.

Sel ajal oli juba pimendamise nõue, ei mäleta, kas pidev või ainult õppuste korras. Kord tuldi ütlema, et valgus pidavat akna

vahelt paistma. Lastele oli põnev, kui lennukitelt pea iga päev lendlehti loobiti, aga nende sisu võin nüüd üksnes aimata. Ühel päeval lõi ruhm mehi trammidepoo väravate külge pika punase kanga, millel olid suured valged tähed. Isa ütles, et see pidavat loosung olema. Sellel ajal oli isal, kes töötas mingis ettevõttes tõlgina, vist veidi rohkem aega. Ta oli tihti kodus ning rääkis vahel põnevaid lugusid Vabadussõjast ning Venemaalt põgenemisest. Ikka sagedamini hakkasid isa-ema suust kõlama sõnad "arreteerimine", "äraviimine", "sõda" jt. Nende sõnadega koos mainiti juba konkreetseid nimesid. Tagantjärele võiks öelda, et mingi nähtamatu rõngas hakkas koomale tõmbuma.

Ühel ilusal suvisel päeval läksime ema ja vennaga Kadrioru noorteparki, mille hooned on veel praegugi alles. Seal oli basseini, jalgrattad, kiiged, võimlemisriistad ja palju lapsi mängimas. Pärast lühikest arstlikku kontrolli ja kaalumist võeti meid noortepargi liikmeteks ning anti välja pressitud nahast märgid, mis tuli paelaga kaela riputada. See tekitas põnevust ja pani ootama järgmist päeva, mil pidime sinna minema. Kodus võtsin oma märgi kaelast, riputasin aknakreemooni külge ja suikusin õnnelikku unne.

Hommik. Ärkan mingi kolina ja jutukõmina peale. Aknast paistab helesinine suvetaevas, aga toas naevad mu unised silmad tumedat teravatipulist siluetti. Ajan ennast poolistukile ning näen, et see on lihast ja luust Vene sõdur, sinel seljas, punaväelase "täitorniga" müts peas, pika täägiga puss käte vahel päraga põrandale toetumas. Toas askeldavad võõrad mehed, põrandad on täis kapist väljatõmmatud asju, ema nutab ja püüab asju kohvrissi toppida, isa annab kolmele erariides võõrale üle mingeid pabereid... Ma ei taipa esialgu midagi, panen ennast rahulikult riidesse ja riputan oma noortepargi märgi kaela. Kuid siis läheb äkki väga kiireks ja meid sunnitakse mõne kohvri ja tekipambuga korterist lahkuma.

Ma ei mäleta tapselt, mitu pussimeest oli: üks oli toas, teine koridori ukse juures, kolmas all tanaval paraadukse juures, kus oli ka lahtine sõjaväe veoauto. Pakkimiseks anti aega 20 minutit, tegelikult kulus koos läbiotsimisega 40 minutit. Keegi meist ei jõudnud

oma ega juua, ja ema oli sedavõrd endast valjas, et ei tahtnud midagi toidukraami kaasa võtta. Suures segaduses kadus raudtee, mistõttu meil ei olnud ka kopikatki raha. Mäletan, et ära ei võtsid kaasa fotoaparaadi, fotoalbumid, isa metall-laeka dokumentidega, tema autasud ja jumal teab veel mida. Kõik see võeti toomuda kella 5–6 paiku, sest tänavad olid veel päris tühjad. Auto kihutas suurel kiirusel ja ühte pööret tehes pidi peaaegu ümber minema. Lõpuks jõudsimme mingi raudtee-ülesõidukohani, kus oli hulga pussimehi ja palju kõige erinevamas vanuses inimesi. Meid kasutati autolt maha ja tehti selgeks, et meie emaga peame minema paremale, isa vasemale. Jumalagajatuks aega ei antud... Mäletan, et kallistasime ja suudlesime isaga, ta lausus mingeid õpetussõnu, milliseid, ei mäleta. Olime ümbritsetud erariietes ja muundrites meestest, kes meid jõuga lahutasid ning edasiliikumise suunda osutasid. Ema sikutas kohvreid ning nuttis meeleheitest. Ma ei olnud kunagi varem teda selliselt nutmas näinud.

Läksime justkui mööda koridori rongi ja paemüüri vahel. Mõeldes kinniste ustega loomavagunitest, mille aknaavade ees olid rellid. Läbi trellide paistsid kas kellegi suu või silmad, nina või otsaesine, vahel näpud, kuid mitte kogu nägu. Lärm oli suur, inimesed nutsid ja karjusid. Tuttavad hõikasid ema nimepidi, aga ema ei suutnud neile vastata. Viimaks tõmmati ühe vaguni uks lahti ja meid lukati koos pampudega sisse. Ma ei suutnud kõigest seltsust midagi aru saada.

Oli 1941. aasta 14. juuni ja niimoodi algas uus ajajärk minu elus. Nuud vist tean ka seda kohta, kus rongid seisis: inimesed nimetasid seda sadamaks, tegelikult oli see Tuukri tänava ja Merepuustee ristmik.

Tagantjärele sellele võib-olla 100–150-meetrisele teekonnale meeldes ei suuda ma tänaseni mõista, kuidas siin maa peal on võimalikud niisugused kontrastid: ühelt poolt helesinine pilvitu taevast ja särav varahommikune päikesepaiste, teiselt poolt tumedad rellitatud luukidega loomavagunid karjuvate ja nutvate, meelehentele aetud naiste ja lastega.

Ligi kuus aastakümnet hiljem saan teada Hilda Sabbo raamatust "Võimatu vaikida"*, et Balti rahvaste, sealhulgas Eesti rahva küüditamine oli kavandatud juba 20 kuud enne 14. juunit 1941. Seega ajal, kui need riigid olid iseseisvad ja nende kodanikud elasid pahaaimamatult oma igapäevast rahulikku elu.

11. oktoobril 1939 allkirjastas NSV Liidu julgeoleku rahvakomissari asetäitja Ivan Serov instruksiooni "Nõukogudevastase elemendi väljasaatmine Leedust, Lätist ja Eestist" operatsiooni läbiviimise korra.

Seda instruksiooni täideti 14. juunil 1941 täht-tähele. Illustratsiooniks toon vaid väljavõtte tolle dokumendi 5. peatükist: "Väljasaadetava perekonna lahutamine perekonnapeast":

Perekond transporditakse jaama koos, ühel transpordivahendil, ja alles pealelaadimisel paigutatakse perekonnapea eraldi, spetsiaalselt selleks ettenähtud vagunisse.

Perekonnapead tuleb juba äraviimisel hoiatada, et ta oma isiklikud asjad pakiks eraldi kohvrissi, kuna väljasaadetavate sanitaarne ülevaatus toimub meeste ja naistest ja lastest eraldi.

Nii see kõik toimus, väljaarvatud "sanitaarne ülevaatus", mis oli peibutuseks välja mõeldud. Selle eestlastele tol ajal arusaamatu sõnapaari taga oli sauna viimine, mis meis palju hämmastust tekitas, kuid aastaid hiljem oma totrusega isegi naerma ajas.

Need abinõud osutusid siiski ebapiisavaks. 16. mail 1941 (kiri nr. 1687/M) saatsid Beria (siseasjade rahvakomissaar) ja Merkulov (julgeoleku rahvakomissaar) Stalinile veel ühe dokumendi: "Abinõudest Leedu, Läti ja Eesti NSV puhastamiseks nõukogudevastasest, kuritegelikust ja sotsiaalselt ohtlikust elemendist"***.

Selles dokumendis loetletakse üksikasjalikult üles, keda tuleb arvata "ohtlikuks elemendiks" ja mida tuleb nendega teha ning kuhu saata. Julgeolekule ja miilitsale antakse õigus arresterida

ja konfiskeerida nende vara ning paigutada inimesed laagritajaga 5–8 aastat ning selle aja möödumisel saata nad vangimajadesse piirkondadesse asumisele 20 aastaks. Perelikud ja nendega koos elavad inimesed tuli välja saata. Arreteeritud ja väljasaadetute toimikud kuulusid labivaatamisele NKVD omavalitsustes. Erinõupidamistes (tol ajal otsustasid miljonite inimeste saatusi kohtute asemel nn. "kolmikud", milliste koosseisu kuulusid vastava piirkonna julgeolekuülem, miilitsaülem ja parteijuhid). Erinõupidamiste otsused tuli vormistada pärast inimeste paigutamist laagritesse.

Nende abinõude läbiviimiseks kavandati komandeerida Leetu, Lätisse ja Eestisse julgeoleku rahvakomissari sm. Merkulov, tema asetäitja sm. Serov ja siseasjade rahvakomissari asetäitja sm. Abakumov.

Arreteerimiste ja küüditamiste operatsioon pidi olema lõpetatud kolme päeva jooksul.

Selline on lühikokkuvõtte partei poolt kehtestatud abinõudest, mis mingil põhjusel täideti mõningase hilinemisega 14. juunil 1941. Nagu näha, oli see kõik Moskva poolt kavandatud ja kohalikel parteil ja nõukogude võimu esindajatel oli ilmselt vähe võimalusi midagi kaasa rääkida.

Teekond teadmatusse. Sõja algus

Üks esimest korda loomavagunis. Vagunis olid naised-lapsed, peale nende ka mõni mees. Mõlemal pool vaguni otstes olid kahekorruselised lavatsid, millel polnud ei madratseid ega õlgi. Kohvrid ja pambud laoti vaguni keskele, nende kõrval oli mingi jube kaadervõrk, kuhu kõik pidid oma loomulikke vajadusi rahuldama. Loomavaguni puhul on justkui sobimatu kasutada sõnu "aknad" või "uks", ent midagi täpsemat on ka raske leida. Akent asendavad

* Hilda Sabbo. "Võimatu vaikida". Tallinn: Ühiselü, 1996, lk. 610.

** "1941 god, v dvuh knigah". Nautšnõi redaktor V. P. Naumov. Kniga vtoraja. Moskva, 1998, str. 221.

trellitatud luugikesed olid lahti vaid ühel küljel ja muidugi tahtsid kõik nende juures olla.

Rong seisis kaua, võib-olla kogu päeva ja öö, täpselt ei mäleta. Poevagunist sai osta suua, kui raha oli. Emal õnnestus kelleltki 50 või 100 rubla laenata, selle eest saime osta leiba, saia ja limonaadi. Ma ei mäleta, et oleksime kas või kordki saanud sooja toitu, nagu Hilda Sabbo juba mainitud raamatu järgi olnud ette nähtud ning mitmetes ešelonides ka antud. Inimesi toodi kogu aeg juurde. Mõnel oli palju kohvreid, isegi sulgmadratsid ja majapidamistarbeid kaasas. Lõpuks hakkas rong liikuma, aga iga natukese aja tagant olid peatused. Igas peatuses seisis konvoisõdur 10–15 meetrit vagunist eemal, näoga meie poole, pika täägiga vintpüss saapanina juurde toetatud. Kogu tee valvas meid üks ja seesama hirmsa rõugearmilise näoga püssimees, kelle suust ei tulnud terve selle aja jooksul ühtegi sõna. Ühes jaamas (vist Kehras või Aegviidus) jäi meie vagun kaubaplatvormi kõrvale seisma. Platvormil seisis talumees hulga piimanõudega. Naised hakkasid meest kohe härdalt paluma, et see lastele piima annaks. Vanamees oli tükk aega kui kivinenud ega saanud vist üldse aru, mis rong ja rahvas see on. Järsku tulid mehele pisarad silma, ta avas piimanõusid ja kutsus inimesi enda juurde. Algas sagimine. Kibekiiresti otsiti sobivaid nõusid. Meie vagunis oli kellelgi ämber, see läks käiku. Imekombel ei takistanud konvoeriija piima toomist. Mul on tunne, et kõigi vagunite inimesed ei jõudnud piima saada, sest rong hakkas varsti liikuma.

Viimast korda nägime Eestimaad Narvas. Raudteejaamas sõitis vagunist mööda hobusemees, ilusad põrandaleivad vankrile laotud. Siis ma veel ei teadnud, et paljudeks aastateks jääb see pilt mulle silmade ette kui unistus, millest suuremat olla ei saagi. Narva jõest ülesõit tundus juba siis piiriületuse ja kodumaaga hüvasti-jätuna, kuigi piir oli tol ajal kümnekond kilomeetrit ida pool. Rong liikus sillal väga aeglaselt. Äkki kõlas lask. Siis jäi kõik imehikult vaikseks, näis, nagu hoiaksid inimesed hinge kinni. Levisid kuuldused, justkui oleks keegi püüdnud põgeneda, kuid peatselt juhtum unustati.

Narva jõe ületamist lasus kõigil painav teadmatus, kuhu ja mis saab edasi. Esimesed pildid Venemaast, mida ma näinud olid, olid aknakese nägin, olid viltused telefonipostid puulastetud määrdunud-mustade isolaatoritega; raudteevahivagunite majake, kooritud ja okslikust puulatist tehtud ning määrdunud võõbatud tõkkepuud; tee, mida tähistasid üksnes sügavalt rattaroopad kuivanud poris.

Nähtava pärast, 22. juunil, jõudsimme Vjatka jõe äärsesse Kotel-niini linnast. Päril kindlasti ei teadnud enamik rongi topitud eest-lasest sellest linnast, jõest ega Venemaastki suurt midagi. Rong jäi seisma otse jõesadamas. Asjad laaditi välja ja kuhjati tohutusse vana. Õnneks oli ilus ilm. Meid rivistati üles ja viidi läbi linna ühte suurde koolimajja. Maja ümbritses auklik plank, aga väravate juures oli valve. Mulle tundub, et meid konvoeerinud sõjaväelased olid asendatud väiksemaarvulise miilitsasalgaga. Õige pea moodustus väike initsiatiivgrupp, kuhu kuulusime ka meie, ning kogu pealt valmis kava minna hüppesse. Hiilisime maja tagant läbi plangu ja olimegi linnas. Esimene uudis, mis meieni jõudis, oli sõda on alanud. Mina ei osanud sellest midagi arvata, kuid tutskasvanud rõõmustasid peatse vabanemise lootuses. Kõhud olid tühjad, aga õnneks leidsime ühe söögikoha, mille lõhnad olid paraku harjumatud. Uuritigi menüüd, millest päris täpselt aru ei saadud. Sõime mingit suppi "koninaga". Alles hiljem selgus, et vene keeles on peale sõna "лошадь", mida vene keele oskajad hästi teadsid, ka sõna "конь", mida vähem tunti – seega oli esimene toomastöö Venemaal hobuselihasupp, mis oli muide päris söödav.

Ilmselt juba järgmisel päeval laaditi meid pargastele ja teekond jätkus mööda Vjatka jõge. Pargaste trümmides oli teravili, vilja ja lüü vahel oli ruumi vast 1,5 meetrit, kuhu me pidime oma kohvrite ja pampudega ära mahtuma. Puksiir vedas kahte või kolme pargast. Laevad olid aurumootorite ja suurte vesiratastega. Minu jaoks oli see põnev, ma vahtisin kõike ammuli suu ega osanud edasine pärast eriti muretseda. Mäletan esimest ööd. Algul seadsime endid sisse trümmis teravilja peal, kuid seal hakkas väga palav ja

umbne. Kolisime üle tekile, ema laotas kaks voodilina otse plekile ning me heitsime magama. Mõne aja pärast ärkasime, sest hakkas külm. Jõe kohale oli laskunud udu, me olime päris märjad, linad olid roostesest plekist pruunid. Kolisime trümmi tagasi.

Ühel õhtupoolikul peatus meie karavan imeilusas jõekäärus. Pargastest eemaldus väike sõudepaat mõnede meestega ja veidi aja pärast süttis vastaskaldal suur kaunis lõkketuli. Oli jaanilau-päeva õhtu. Kõik kogunesid reelingu äärde ja hakkasid laulma. Laul kõlas selles ürgses vaikuses nii võimsalt, et seljal jooksid värinad. Jõekaldad, vesi ja mets tekitasid mingi erilise akustilise efekti. Laul, mis mulle igaveseks meelde sööbis, oli "Ma tahaksin kodus olla...". Täiskasvanud nutsid. Seda laulu olen hiljem mitmesuguses esituses kuulnud, kuid mitte kunagi sellisena, nagu siis.

Ei tea enam, mitu päeva meie teekond kestis, kuid mäletan ärevust, kui karavan mõnes järjekordses sadamakohas (pristanis) peatus ning osa peredele anti võimalus maale asuda. See toimus enam-vähem vabatahtlikkuse alusel, kuid keegi ei osanud võõral maal üht paika teisele eelistada. Sageli valiti sadamakoha ja ümbritseva looduse järgi. Loodus oli tõepoolest ilus, ümberringi valitses absoluutne vaikus, looklevas, kõrgete kallastega jõesängis voolas vesi peaaegu nähtamatult. Ümberringi laiusid metsad. Mäletan mõnede sadamakohtade nimesid: Malmöž, Uržum, Kilmez. Meie läksime koos mõne tuttavaga maale Malmöžis. Meid paigutati mingisse koolimajja. Olime suures saalis, mis peatselt nõõride ja linadega väiksemateks osadeks lahterdati. Sellest kohast mäletan kahte episoodi. Meiega koos oli abielupaar Univer. Härra Univeril olid kaasas õngeridvad ja ehkki ma ei teadnud siis õngitsemisest midagi, oli see minu jaoks põnev. Jõgi oli sealsamas. Käisin iga päev koos härra Univeriga jõe ääres, ligunesin kaldaaärses soojas vees, jälgisin tema õngitsemist ja olin vaimustuses, kui punane korgike aeg-ajalt vee alla vajus. Ühel päeval mu kalamehest sõpra enam ei olnud: ta oli ära viidud. See masendas mind ja ma hakkasin tõsiselt mõtlema inimestest, meid ümbritsevast maailmast ning selles varitsevatest ohtudest.

Li sain teada ka härra Univeri arreteerimise põhjuse. Ta olnud kohalikus teemajas. Kui akende alt oli kümmekond inimest kuulnud, oli ta küsinud, kelle omad need on. Saanud vastuse, et kolhoosi kari, öelnud tema, et meil Eestis on keskmises talu parem ja suurem kari. Sellest piisas. Juba samal päeval võeti ta kinni, talle esitati süüdistus nõukogudevastases agitatsioonis ning ta mõisteti kümneks aastaks sunnitööle. Sealt mees enam tagasi ei tulnud, küll aga jõudis Eestisse tema abikaasa, kes meid kümme korda külastas.

Mäletan, et meiega oli ka perekond Öunapuu, kus oli palju lapsi, nende hulgas kaks peaaegu täiskasvanud poega. Poisid olid väga tugevad ja tegid põgenemisplaane. Ühel päeval olidki nad läinud ja me ei kuulnud neist enam midagi. Tagantjärele tarkusega asja võttes oli see mõtlematu tegu, sest tol ajal oli meiesugustel Venemaal võimatu märkamatuult liikuda. Küllap nemadki laagrisse sattusid.

Üks eesti pere oli ennast sisse seadnud venelaste juures, kellel oli väike majake ja kena aed. Seal nägin rääkivat musta taldrikut. Minu imestus oli suur, ma ei saanud asjast aru ja ka teised meie mehed nägid sellist asja esmakordselt. Meid vaadati siira kaasatundega segatud imetusega: näe kui kultuuritud inimesed, ei tunne ühtki raadiot!

Prova Joonits, kelle abikaasa oli vist kindral, oli minu vastu väga sõbralik. Ühel päeval läksime temaga koos lähedasse maapoodi ja ta ostis mulle 20 kopika eest kihilise küpsise, ainukese, mille minu jaoks veel leidis. See oli ka viimane vaba ostutehing. Kauplustes poodidest, paljud kauplused suleti. Venemaal kehtestati kaardisüsteem: esmatarbekaupu sai tšekkide, talongide või kaartide eest, kuid väljasaadetutele neid ei antud, vähemasti mitte seal, kus meie elasime.

Tasapisi lahkusid inimesed Malmöžist ümberkaudsetesse küladesse, kes läks metsatöödele, kes kolhoosi või sovhoosi. Ühel päeval asusime meiega koos järjekordse rühmaga teele. Pakid-kompaniid ja lapsed pandi vankrile ning me liikusime uude kohta. Meie elukohaks sai Meleti küla. See oli hiiglasliku T-tähe kujuline suur

asula, kus oli kolhoosikeskus, metsapunkt, 4-klassiline algkool, külanõukogu ja vähemalt kaks väikest kauplust. Külaelanikud olid põhiliselt venelased, kuid oli ka palju marisid ja tatarlasi. Marid ja tatarlased erinesid venelastest nii näoplaanilt kui riietuselt. Nad kandsid alati, ka töö juures, rahvariideid ning isegi niinepuust viisud olid neil teistsuguse tegumoega. Otsest vaenu eri rahvuste vahel märgata ei olnud, kuid kolm kogukonda elas igaüks omaette ja nähtavasti eriti ei segunenud, kuna isegi lapsed ei mänginud koos.

Majad olid enamasti tihedasti üksteise kõrval. Eranditult kõigi majade kõrval olid võimsad väravad, mille postideks jämedad ümmargused palgid. Arvan, et väravate kõrgus võis olla umbes 2,5–3 meetrit, üleval oli ilmtingimata hiiglaslik rõhtpalk, mis tegi väravad veel massiivsemaks. Suurte väravate kõrval oli alati ka jalgvärv. Väravatest kuni naabermajani kulgev plank oli tavaliselt sama kõrge. Iseloomulik oli see, et niimoodi oli kindlustatud üksnes tänavapoolne fassaad, majatagune oli mõnel juhul ümbritsetud abihoonetega, mis võisid vahel vägagi toekad olla, aga edasi algas enamjaolt ilma piirdeta aiamaa. Jalgväravad ohd alati kinni ning esmane suhtlemine käis tavaliselt mõne otsaakna kaudu, millele koputas kepiga nii almust paluv kerjus kui ka töökäsku edastav brigadir. Meleti küla majade järgi võin tagantjärele tarkusega oletada, et enne revolutsiooni ja kolhoosiaega elasid sealsed inimesed nähtavasti tunduvalt jõukamalt. Paljud majad olid isegi suuremad kui meie talumajad. Võimsad metsad ümberringi kahtlemata soodustasid selles piirkonnas suuremõõtmeliste hoonete rajamist.

Meid paigutati ühe kolhoosniku majja. Majas oli kaks tuba, esimesse asusime meie koos mitme perega. Magasime põrandal. Ühel päeval ärkasin selle peale, et päike paistis sisse ja oli palav. Kõik olid kuhugi läinud, süüa ei olnud midagi. See oli minu jaoks esimene musta masenduse päev meie uuel "kodumaal". Hiljem, kui kõik koju jõudsid, küsis ema minult, kas ma midagi kuulsin või nägin inimesi liikumas. Ma ei olnud midagi kuulnud ega kedagi näinud. Tuli välja, et perenaine oli nende äraoleku ajal lapse

ga ja kõik panid imeks, et ilma arsti või ämmaemandata, ma kõrvalise abita. Minu jaoks olid need asjad veel täiesti uued, nii et võin öelda: algas minu elukool Venemaal.

Esimene aasta võõral maal

Alustamast korrast mäletan kuumust, kärkseid ja harjumatuid helusid. Tõrjusin esialgu kõhutühjuse tunnet, kuna kõik, alates tavalisest hallikast vormileivast oli võõra, harjumatu maitsega. Kuid peaaegu pea kõlbab nälgitunde vaigistamiseks iga vähegi söödav pala, oludekord nõi maitse sel oli.

Ilmad püsisid soojad, vihma justkui ei mäletagi. Ühel päeval läksime kõik metsapunkti, kus veerand tunniga anti esimene töövõtte. Lageda taeva all oli hunnik kasepuust saetud ketraid, mis tuli kirvega "tsurkadeks" tükeldada, sangadega kastidesse visata ja suurde kuhilasse tassida. Norm oli röögatult suur. Töötegi olid kindralite, ministrite ja kõrgete riigiametnike prouad, kellest suurem osa polnud eluski kirvest käes hoidnud. Mäletan veel naise: neil olid õhukestes siidisukkades jalgade otsa seotud napppuukoorest viisud, peas sallidest või rätikutest keeratud turbandid kaitseks lõõmava päikese eest. Ei mingit tööriietust. Enamik nimmest on ununenud, meeles on perekond Kogermann: ema, tütar Lida, poeg Avo; üksik, lasteta ja äärmiselt lühinägelik proua Kamm, kelle abikaasa oli vist riigikohtunik; pr. Joonitsast oli juba tuttu, aga tema jäi elama naaberkülla. Oli üks väikese lapsega väga õnneliku ja hakkaja proua. Kogemata olid abikaasa habemenuga ja juukselõikusmasin sattunud tema kohvrissi ja tänu sellele sai temast kogu ümbruskonna tähtsaim inimene – ainus juuksur, ning tema amet hoidis neil lapsega hinge sees.

Olen mõelnud, et meie, esimese küüditamise ohvrid, olime enamjaolt linnainimesed ning ei osanud kehalist tööd. Me tulime peaaegu

oluühiskonnast, mistõttu oli raske kohaneda uutes, viletsates tingimustes. Mehed ja isad eraldati peredest. Enamik meist ei teadnud, mis ees ootab, mida kujutab enesest Venemaa. Kõik võtsid esialgu väljasaatmist kui midagi ajutist. Kohe algas sõda, mis lõikas meid ära kodumaast. Sõja tingimustes süvenesid Venemaal juba Ježovi ajal väljakujunenud üldine usaldamatus ja kahtlustamine, spionaažimaania saavutas oma kõrgtaseme. Välismaalasi nähti esmakordselt, neid vaadati uudishimu, kartuse ja sageli yaenuga. See pärast oli sõjaeelsete väljasaadetute olukord hilisematega võrreldes mitmeti teistsugune. Eestis noil aastatel elanud inimestel on raske ette kujutada, et me röömustasime 1944. aastal koos venelastega selle üle, et Punaarmee ajas sakslased Eestist välja: me lootsime koju saada.

Meil tuli oma esimesest peatuspaigast lahkuda. Käisime emaga peavarju otsides majast majja, aga keegi ei tahtnud meid üürnikeks võtta. Lõpuks leidsime ühe üksiku vanamehe, kes nõustus. Vanamehe naine istus kohalikust poest viinapudeli varguse eest vangis, neli või viis poega olid kõik rindel.

Kolimiseks saime metsapunktist hobuse. Tassisime Lennartiga oma kaks kohvrikest ja tekipambu vankrile ning asusime teele küla teise serva uue eluaseme poole. Kumbki meist ei olnud iial ohje käes hoidnud. Lennart oli siis kaheteistkümnene, mina seitsmene. Alguses sujus kõik enam-vähem. Oli juba sügisene aeg, külatänav oli muutunud läbipääsmatuks, mitte lihtsalt pori-, vaid savimülkaks, kuhu igasugune jalanõu kinni jäi. Õige pea jäi meie hobusekronu seisma ega teinud kutsarist üldse välja. Mõne aja seisime, siis tegi hobune vist igavusest jälle mõned sammud. Nii kestis see mõnda aega, kuni setukas arvas paremaks porri küljeli heita. Viimaks tuli üks nooremapoolne mees ja hakkas hobusega valjusti kõnelema, justkui oleks tundnud hobuse keelt, ja kätega vehkima, ning näe imet: hobune ajas enese püsti ja jätkas rahulikult teekonda. Poole aasta pärast oskasin juba minagi seda keelt, sest just neid kolme- ja neljapähelisi roppe sõnu õpetasid külapoised mulle kõigepealt. Huvitav küll, kuid ilma nendeta Venemaa külas justkui ei

ole toime, kui isegi hobune ainult nende peale jalad alla võttis ja visati nalja, et meie ministrite ja kindralite prouad andsid nagu kõik teisedki eluga toimetulemiseks hädavajalikku sõnavara. Kõik see meenus mulle, kui kuulsin järgmist Venemaa anekdooti. Stalin küsib kindral De Gaulle'ilt: "Kas te prantsuse keeles on selliseid roppe sõnu nagu meie keeles?" "Ei, ei ole," vastab Prantsusmaa president. "Oi-oi, siis on teil küll raske rüki juhtida," tähendab Stalin.

Vanamehe maja oli ümarpalkidest, kahe või kolme toaga, suure ühe ahjuga. Hoov oli põhjatult porine, kaks siga ja lehm andsid sellele oma osa. Loomade olemasolu viitas jõukusele teiste majajärglastega võrreldes. Lüpsikorruga sai peremees nii palju piima, et see mahtus lähedalt ära kolmeliitrilisse pudelisse ("tšervet-nosse"), mis oli selles paigas nii igapäevaseks anumaks kui ka vedelikumööduks. Seisnud piimalt riisuti lusikaga koor ning koori savipotti. Mõne aja möödudes tegi vanamees sellest võid. Võid pandi kitsasse puutorbikusse, mille sees varre otsa paigutatud puittõrjakest üles-alla liigutati. Võiterakesed koguti kokku, sulatati pannil ning kallati kaussi. Korruga saadi veidi üle 100 g sulatatud võid.

Selles Venemaa piirkonnas ei peetud vähemalt tol ajal vajaliku mugavuse asutust nagu käimla ja igaüks pidi ihuhäda korral hädlikkust üles näitama. Olen nende probleemidega elus palju kokku puutunud, aga esimene kord oli just selle vanamehe juures. Hoovis oleks ju ruumi jätkunud, kuid seal peremehetsesid nälginud sead, kes olid ilmselt valmis koos minu essuga ka mind ennast nälgi-pistma. Selle vältimiseks leiutasin oma mooduse: ronisin ahjale ülemisele latile, võtsin mõlema käega aiaposti ümbert kinni ja astusin aeglaselt alla. Sead olid kohemaid platsis, ajasid end vastu planku ja hüppasid jalgadele, avasid justkui krokodillid oma hambulised suud ega lasknud ühtki kübet mööda pudeneda. Tundsin iga kord nende lüüsi hürmu, justkui oluks tegu tõeliste kiskjatega.

Nende paevade mälestuses on veel üks sealse elu lahutamatu osa. Püsisid soojad sügisilmad ja ma kandsin ema kootud villaseid

püksikesi. Ühtäkki tundsin valulist sügelemist ja mida rohkem ma ennast kratsisin, seda hullemaks läks. Ema märkas minu abitust ja käskis püksid jalast võtta. Keeranud need tagurpidi, ta ahhetas: tumedates pükstes liikusid aeglaselt mingid hallikad, umbes poole sentimeetri pikkused putukad, keda ema nimetas riidetäideks. Kuulsin esimest korda sõna "täi" ja nägin neid elukaid esimest korda oma silmaga. Neid oli palju, pealegi olid pükstes ka justkui õmblusmasina tikkeread loendamatutest nõöpnõelapeasuurustest täimunadest. Edaspidi nad mind enam selliselt ei kohutanud, kuid nii suuri kui need esimesed, juhtus harva nägema. Ilmselt ei olnud ma veel jõudnud kõhnuda ning olin satikatele magusaks ninaesiseks, aga ma olen terve elu saanud tunda, et igasugused putukad eelistavad teistele inimestele mind, võib-olla mu O-veregrupi tõttu.

Vanamees ja tema elamine olid üpris räpased. Kas oli põhjuseks see või miski muu, kuid enne talve tulekut kolisime uude kohta päris küla keskele, kus läheduses elas ka teisi eestlasi.

Uut kohta kutsuti "Anna juures". Anna oli meie perenaise nimi ja ega seal perekonnanimedest palju ei peetudki. Anna võis olla umbes kolmekümnene, ta mees oli rindel, minuvanune tütar käis koolis ja peres elasid veel mehe vanemad – babuška ja deduška, seega koos meiega seitse inimest. Maja oli päris suur ja koosnes kahest poolest, kuid kütte kokkuhoiu mõttes elasime kõik koos ühel poolel, kus oli kaks tuba ja lahmaka vene ahjuga köök. Majal olid suured kõrvalehitused: avar ait, loomalaut, lagunenenud õlgkatusega rehealune ning majast eemal aiamaal suitsusaun. See viimane on meeles, kuna käisin esmakordselt saunas. Mälestused ei ole just kõige paremad, kuna saun meenutas mingit püstkojasarnast ehitust, mille eesruum oli muldpõrandaga ja külm; suits ajas silmad kipitama ja pesemiseks polnud seepi ka.

Anna oli igati tubli perenaine. Maja oli alati puhas. Igal nädalal küüriti värvimata võimsatest plankudest köögipõrand keeva vee ja kaabitsaga lumivalgeks. Teistes tubades tehti seda harva, kuna nendes käidi vahe, seal põhiliselt magati. Anna tuba oli avar, kahe või isegi kolme aknakesega. Toas oli suur voodi, mida kau-

tid tiksteise otsa laotud erineva suurusega padjad. Pesu ja laud olid pesusinega toonitatud. Vanakesed elasid köögis, vanaahjupealsel ja vanaema lavatsil. Lavatsid olid nii suured, et sinna oleks nähtavasti mahtunud oma kümmekond inimest. Seal meeldis ka minul olla, sest ülevalt sain hasti all toimuvat jälgida. Toa käsutuses oli väike tuba, kuhu pidime labi Anna toa mine-ma. Voodit ega madratsit meil ei olnud, magasime kolmekesi põrandal. Juba esimesel ööl ärgates tundsin, et midagi liigub üle näo, kätte, seejärel üle kogu keha. Hõõrusin end kätega: näppude all muutus märjaks ja ma tundsin vastikut lõhna. Hakkasin nutma. Toas olid arkasid, oli pime, ei olnud tikke ega lampi. Ema sai kohe aru, et tegemist oli lutikatega. Õnneks harjub laps kiiresti ja edaspidi lutikad mind endast välja ei viinud. Peatselt sain teada ka, et kook kuhiseb tarakanidest, kuid kuna nad inimest otseselt ei puudutanud, siis jäin ka mina nende suhtes ükskõikseks.

Kogu elutegevus koondus kööki, kus oli suur massiivne laud ja puugid piki seinu. Laua kohal rippus lamp, imekombel oli perenaisel esimesel sõjatalvel ka petrooli ja tikkusid. Põhiliselt kasutati lauda tavalisteks köögitöödeks ja söömiseks. Kuid selle laua taga laus ka üks eriline saunajärgne toiming, milleks lepiti naabrinaisega kokku, üle tänava valjusti umbes nii hõigates: "Njuura, tule tana täisid otsima!" Ka vanaisa istus sageli laua äärde ja hakkas puust tihtkammiga oma habemest täisid välja kammima. Kammimiga liigutus pani laua lausa krõbisema, seejärel tapeti neid lühikest kuinepigistusega. Nende loomakestega puutusime ühel või teisel viisil kokku kogu Venemaal oldud aja. Imelik küll, et isegi puhtusearmastus ja puhtusepidamine ei päästnud söödikuist.

Elamine Anna juures 1941. a. sügisest kuni 1942. a. suveni. Anna oli suur rahmeldaja. Kõik käis jooksuvalu, tööpaev algas kell 4 hommikul ja lõppes koduste toimetustega enne keskööd. Oma hommikused toimingud algasid vene ahjus tule süütamisega. Võimsad sületäied kuivi puid koldesse ja tunni-poolteisega oli ahju kütetud ning tuhk ja söed hoolikalt ahju eesmistesse nurkadesse kokku tõmmatud. Kuni ahi küdes, valmistas ta ette mingi toidu,

enamjaolt olid need supid, kuhu tol ajal jätkus veel lihagi. Toiduvalmistamiseks oli sibulakujuline malmipott, mis kaeti raske malmpanniga ja asetati erilise hargi abil ahju kuuma tuha ja hõõgivate süte sisse. Rohkem söögivalmistamisega ei tegeldud, see valmis ise ja ootas sööjaid kas lõuna paiku või õhtul. Vahepeal jõudis ka kolhoosi brigadir ratsahobusel kohale kapata, pika kepiga aknale kloppida ning Annale päevatöökäsu kätte anda. See käis välkkiirelt, ilma mingi vastuvaidlemiseta. Seejärel tormas Anna jooksupalu, ämbrid ühes ja kaelkoogud teises käes, 100–200 meetrit eemal asuva jõe äärde vett tooma. Küla peatänav kulges jõe kallast pidi ning tänavaäärsetes majades oli elu seotud jõega, kaeve tavaliselt ei olnudki. Mõnevõrra keerulisem oli lugu talvel, kui paks jää jõe kaanetas ning jäässe tuli raiuda mitte üksnes auk, vaid ka astmed alla vee juurde. Jää oli sedavõrd paks, et mulle tundus vesi kättesaamatus sügavuses olevat ning sellele ligipääs oli ohtlikult libe. Jõe kasutati igal aastaajal ja ilmast olenemata ka pesupesemiseks. Pesu kasteti vette ning materdati seda erilise lameda puust nuiaga, nii et ümbrus kaikus. Pestud pesu riputati kaelkookudele ja vinutati koju. Üks pesi pesu ja teine võttis sealsamas joogivett.

Vesi toodud, loomad talitatud, saadeti laps pärast kerget einet kooli. Seejärel tõmbas Anna vildid uuesti jalga, heitis rätiku käigupealt pähe ning tormas terveks päevaks kolhoositööle. Kellaosuti võis juba kaheksale läheneda.

Esimene talv oli käre, külma kuni -50°C . Õues kaikusid võimsad paugud, ei tea, kas tekitasid neid kasvavad puud või hoopis aiateibad. Silme ette on jäänud muinasjutulised pildid absoluutselt puhtast päikesepaistel sätendavast lumest ja korstnatest kerkivast heledavärvilisest suitsust, mis pilvitu sinise taeva taustal tuulevaikuses justkui võimas püstloodis jääpurikas paigal püsis. Lumehanged ulatusid katuseräästani ja moodustasid huvitavaid koopasarnaseid galeriisid. Lumi oli tuulte mõjul niivõrd tihenenud, et hangedel võis käia ilma läbivajumist kartmata. Teed olid läbitavad ainult hobusaanidele ja neilgi tuli hangedest üles-alla sõita. Mõnel korral sain seda lõbu tunda. Sees võttis õõnsaks, kui

nel sõidul hangeharjalt alla kihutas, kahe hange vahel olles üksnes taevast.

• liikel olid postisaanid. Neile oli alati kolm hobust – “troika” – rakendatud, regi oli suur, hobused ilusad, vaskne kell looga olus tegi kõva lärmi. Postimehi oli alati kaks, nad olid väarikad, lambanahksetes kasukates, nagaanid vöö. Postisaan sõitis külast läbi viit kord või kaks nädalas ning vahel võeti peale ka reisijaid. Kõik postiveotraditsioon ulatus kaugesse minevikku ja kunagi oli ju meilgi Eestis. Hobustransport oli tol ajal monopoolses seisundis ja sageli tehti sadade kilomeetrite pikkusi sõite. Voorimees oli siis tahtis elukutse. Kehtisid seadused, mis kohustasid kolhoos-veotulusega tegelema, küladel tuli voorimeestele öömaja anda ja hobuste eest hoolt kanda. Ka meie Anna pidi neid sageli öömaja-ale võtma. Talvel olid hobusemehed soojalt riides: jalas kubeme-ntulatuvad pehmed vildid, tavalise lambanahkse kasuka peal veel kum, kum ja üle pea ulatava kraega “tulup”. Kaasas oli neil toidu- kott, milles oli tavaliselt jäätunud leivatükk ja mõni keedukartul, mida siis tulepaistel sulatati; pererahva käest saadi tulist vett. Ma- panna heitsid mehed põrandale laotatud kasukatele ja asusid vara- tootmisel pimedas uuesti tee.

Nagu juba nimetasin, sealkandis kempsu ei tundud, pissiti otse to pilt ("krõltsu" pealt), talvel siis paljajalu lumel ja jääl. Sellega loopus ära. Tõsisema häda korral valisin Anna juures laudataguse rehutu lumehänge ja seina vahelise avara tuulevaikse koridori. Iduel päeval laksin sinna asjale, võtsin oma palitu seljast ja panin tunde klaasimata aknaavasse, aga pärast unustasin ja pörutasin puustes tuppa. Järgmisel päeval tuli Anna laudast, ühes käes mingi rohutakk, teises mõned nõöbid – kõik, mis sead olid minu laudatagusele unustatud palitust järele jätanud. Sellest päevast peale pidin domi palituta toime tulema.

Alvemuutsina kandsin punaarmeease torni ja viisnurgaga peakoort, mille üks heasüdamlik mammi mulle oli kinkinud. Ka mu leide eesti tanksaabastega juhtus äpardus. Ühel päeval pani keegi püüaltahvast nad ahju ette kuivama, nii nagu seda iga päev viiskude

ja viltidega tehti, ja nahksaapad kuivasid kivikõvaks, nii et sain neid vaevu-vaevu jalga.

Meie vastas üle tee asusid vaike koolimaja, kauplus ja müütsajaoskond. Ühel päeval saabus külla rändkino. Koolimajas pandi pingid ja kinoaparaat üles. Võtsin koha sisse otse aparaadi vastas ja hakkasin ootama, millal pilt nähtavale ilmub. Teised lapsed naersid minu üle, mind peeti metsast tulnuks, kuna ma ei teadnud, kust kinopilti vaadata tuleb. Neil oli ju õigus, sest rändkinos ei olnud ma tõepoolest kunagi olnud.

Oleksime pidanud vennaga mõlemad koolis käima, kuid meie vene keel oli veel vilets ja Lennarti kool oleks asunud kümmekonna kilomeetri kaugusel. Lennart püüdis mind õpetada, aga erilist usinust ma koduõpetuses paraku üles ei näidanud.

Külarahvas oli enamjaolt küll kirjaoskamatu ning harimatu, kuid valdavas enamuses heasüdamlik ja abivalmis, ent mitte helde, sest elati vaeselt. Anna ämm – babuška – oli hea inimene, halletses meid, eriti mind, ja püüdis mulle aeg-ajalt mõne kartuli või leivatükikese salaja pihku pista. Kui Anna juhtus seda nägema, oli riid majas. Nii mõnigi taat teadis tsaariajast Revelit või Riijat, kuhu Esimese ilmasõja keerised olid neid viinud. Paraku olid nooremad teistsugused. Võimatu on aru saada, kust oli pärit nende juudi-vaenulikkus, kuid enamasti igaüks, kes rääkis mõnda võõrkeelt, oli nende jaoks kohe juut või fašist ning tihti asetati nende kahe vahele isegi võrdusmärk. Ka meie Lennartiga sattusime poiste viha alla. Ühel päeval läksime läbi küla metsapunkti, et vaadata, kas õnnestub midagi hamba alla saada. Järsku kargas kamp noorukeid meile kallale, meid löödi pikali ja Lennartile tõmmati nööri ümber. Mina karjusin nii kuidas jõudsin, minuga taheti samuti teha, kuid mõnel hakkas hale, kuna olin väike. Lennartit lohistati rõkkavate vaimustushüüete saatel ratsahobuse järel tükk maad mööda teed. Kogu see lugu kestis võib-olla mõned minutid, kuid seda, mida ma labi elasin, raakimata Lennartist endast, ei ole ma suuteline ka taiskasvanuna kirjeldama. Ma ei mäleta, millega ja kuidas see lugu lõppes, kuid meil õnnestus ellu jääda ja oma teekonda jätkata.

Ühel kokku leppimata ei rääkinud me sellest vahejuhtumist kellegi, isegi emale mitte, ning ei ole ka hiljem seda meelde tulnud. Lapsi vältisime seda osa külast, liikusime läbi kõrge koppelu, aeg-ajalt peatudes ja kuulatades. Seesugust juudivihast saime ka järgmistel aastatel ühel või teisel moel tunda.

Ühel ajal luga noor, et võtta osa ema muredest, kes pidi meil ühel lunge sees hoidma. Ta ei olnud siis veel neljakümnenegi. Lennart kui minust vanem oskas juba mingil määral ellujäämise probleemidele mõelda. Kolhoosi- ega metsapunktitöö ei tohtnud loota, Leninlik loosung: "Kes ei tee tööd, ei pea ka süüa!" oli olnud reedus. Kuid enamjaolt ei jagunud toitu ka nendele, kes tööd teinud. Valjasaadetutele ei antud leiva- ega söögitalonge, nagu neid anti evakueeritutele. Et ellu jääda, hakkasid eestlased mööda küla- ja maju käima, vahetades oma asju, enamasti mõnd käterätti või lina, toidu vastu. Vahel õnnestus nii veidi jahu või kartuleid saada. Sellega püüdis ka meie ema tegelda. Lennart võeti kaasa, mina pidin vahel mitmeks päevaks üksi koju jääma ja siis olenes minu elunähtuke täielikult Anna või vanaema armust. Kõht oli tühi, vene keelt ma veel ei osanud, nutsin näljast ja hirmust.

Kuna meil vahetuskaupa polnud, tuli midagi muud välja mõelda. Kõikide tuli Lennartilt, seda ma ei tea, kuid tema joonistas kottidele mängukaardid. Ma ei kujuta ette, kust ta sai valget papert ja värvipliiatseid, kuid kaardid olid justkui ehtsad. Ja siis see algas – kaartidega ennustamine, mis kindlustas esimese talve üleelamise. Hiljem kuulsin, et mitmed teisedki eestlased olid niimoodi teinud. Brandidult kõik mõistsid taolise tegevuse moraaltust ja seda teemat ei puudutatud hilisemates vestlustes, ka meie peres mitte. Kaardimooripraksist soodustas olukord, kus ühiskond oli jäänud tühiseisundis. Mehed olid kõik rindel ja sinna võeti üha uusi vastakaitse. Igal pool oli neid, kes olid saanud mõne pereliikme sõnumite või kes omadest midagi ei teadnud, ümberringi oli hirm ja hädalust. Uha raskem oli igapäevase eluga toime tulla. Inimesed vapasid lohutust ja lootust, seepärast kujunes ennustamine järele ühiskondlikuks tellimuseks, mida kahtlematult soodustas

ka harimatus. Maletan, et kui kord läksime emaga läbi ühe küla, siis avanesid mõlemal pool teed aknad ja inimesed kutsusid teda hõigete ja käeviibetega sisse: "Tule minu juurde ennustama!" Ju huse tahtel läksid mõned ennustused ka täppi, mis suurendas ema kuulsust ja nõudlust tema teenuse järele. Ka meie Anna sai mehe surmateate. Maja oli sügavas leinas, pererahvas nuttis. Ema pidi ka Annale kaarte panema. Tuli perenaist kuidagi lohutada, mida ema tegigi, öeldes, et kaardid surma ei näita, kuid mingi tähtis teade või kiri on peatselt tulemas. Ma ei tea, kas Anna seda uskus või rahunes sellise ennustuse peale, kuid juba nädalapäevad hiljem saabus tõesti teade, et mees on elus ning haavatuna hospidaalis. Ekslikud surmateated olid sagedased ja see andis lootust ka neile, kelle oodatud olid ammu teises ilmas. Peatselt saigi Anna kirja, et mees paraneb ning jõuab varsti koju, kuid on jäänud ilma ühest käest, nii et rindele teda enam ei saadeta. Elamine öeldi meile üles.

Uue peavarju leidsime mõnisada meetrit senisest eemal teisel pool teed. See oli külamaja kohta tõeliselt suur, samuti kahe omette korteriga, millest üks oli tühi. Kõrvalruumide põhjal võis oletada, et kunagi oli siin jõukalt elatud. Viljasalved ja vanad kirstud olid täiesti tühjad. Hobuseid ei olnud, kuid oli säilinud uhkete kauristustega rakmeid. Meie saime ulualuse aidasarnase hoone teisel korrusel, kus sai elada üksnes soojal ajal. Alumisel korrusel oli jääkelder, mis kujutas endast umbes 2,5 x 2,5 meetri suurust ja ligi kahe meetri sügavust palkidega vooderdatud auku, mis kevadel täideti kinnitrambitud lumega. Redel jäeti sisse, nii oli auku ka lume taseme langedes võimalik külmhoonena kasutada. Oletan, et lumi püsis kuni hilissügiseni.

Elamine oli äärmiselt vaene: peale laudadest kokkulöödud laua ja pinkide ei olnud praktiliselt midagi. Anna majapidamisega võrreldes oli see suur viletsus ja vaesus. Kõik oli kõle, elutu, räämas, kuid võõraste pilkude eest hästi kaitstu. Perenaisel oli kaks last: minuvanune tütar ja umbes neljane poeg. Nende juures elas veel perenaise vend Pjotr, peremees oli rindel. Millest nad elasid, mida

ol, seda ma ei tea. Aiamaal olid mõned mesipuud, millega Pjotr, kuid ma ei tea, kas need kuulusid talle või kolhoosile. Ma ja Lennart käisid alalõpmata mitmepäevastel rannakutel minna veetsin aega omavanustega ringi hulkudes, millest oli just vene keele omandamisel. Ühel päeval tegi naabrirahvas, oli terve päeva kolhoosis tööl, mulle ettepaneku nende siga karutada, vastutasuks lubati mulle igal õhtul süüa anda. Oma töö-olukorrest sain ainult umbmääraselt aru. Alguses asi enam-vähem meenus, ehkki mul oli kõvasti tegemist, et siga teiste aiamaalt võimalikult kõrvetavatest ja üle pea ulatuvatest nõgesetihnikutest välja ajada. Kord tegid teised poisid mulle selgeks, et seal on kinnisel päeval kõige parem oma kuuris olla, alles õhtu eel võiksin ennemsi välja lasta. Nii ma tegini, ise mõnulesime kogu päeva pe soojas vees. See hõlbuelu ei kestnud kaua, ei tea, kas oli siga tõesti üllatavalt lahjaks jäänud või keegi minu peale kaevanud, kuid elu esimene töökoht öeldi mulle üles.

Teise töö sain ilma mingi leppeta, puhtalt uudishimust. Oli kätte jõudnud heinaaeg. Siis ma ei teadnud, mida sõna "senokos" tähendab, aga selles oli midagi salapärast. Ühel päeval sättisin ennast bugadiri hobuvankri (nn. "tarantassi") pära peale teadmise-ks, et see läheb heinamaale. Sõitsime kaua, kuid see-eest sain teada, mis on heinamaa ja mida tähendab heinategu. Suure vahemaa peal olid heinalised sealsamas telkides. Mulle meeldis kõik: heina mahe lõhn, kuhja tallamine, inimeste rõõmsad hõiked ja vastastamine, millest ma veel vähe aru sain. Kõige toredam oli see, et saime anti maitsvat suppi ja tubli viil leiba nagu tõelisele heinalisele. Käisin seal veel mitu korda ja sain alati süüa, ehkki minust ei võinud ju nimetamisväärselt abi olla.

Pärast korral käisin emaga ka lina kitkumas, aga see töö ei istunud mulle põrmugi. Ka leivatükike, mis õhtul selle eest anti, oli veel korraks hammustada.

Ühel päeval tulid tüdrukud suures kambas ema juurde ja hakkasid lahisege midagi ägedalt seletama, ise kätega minu peale osutades. Maletan korduvat fraasi: "Вам Генрих (selliselt tõlgiti minu

nimi) матерно говорит!" Meie emaga ei tundnud kumbki sõna "materno". Lapsed hakkasid emale kooris erinevaid sõnu üles lugema, seejuures painutati iga sõna järel üks näpp peopesa poole ja kui näppudest jäi puudu, alustati uut ringi. Mulle hakkas midagi koitma, sest sõnad, mida tüdrukud nii iseteadvalt deklameerisid, olid mulle vene poistega suhtlemisest hästi tuttavad, kuigi ma nende tähendust ei teadnud. Mulle tulid pisarad silma, sain aru, et midagi on viltu, kuid ema ainult silitas mu pead. Ka tüdrukud rahunesid maha. Nii ma vene keelt õppisin.

Meenub veel üks iseäralik seik. Külanaised ajasid emaga keset tänavat juttu. Seisin kõrval ja vaatasin töölt tulnud kolhoosinaisi, kes olid kõik paljajalu ja tööriietes. Keset magusat keskustelu kostis kõva solin ning pritsmeid lendas ümberringi. Keegi ei teinud teist nägugi, jutt jätkus endise hooga, ainult mina uurisin nõutult, kust see vesi tuleb, ning sain aru, et üks naine lihtsalt kusi püstijalu, ilma ühtegi liigutust tegemata või oma jutuvada katkestamata. Sellised need looduslapsed seal olid.

Kord nägin, kuidas ema perenaise ja ühe mehega, keda ma kunagi varem ei olnud näinud, hoovi peal elavalt vestles. Parast jutustas ema meile, et see olevat majaperemees, kes on rindelt koju põgenenud, aga seda ei tohi mitte kellelegi rääkida. Sellest päevast peale oli kogu meie elul mingi saladuseloor.

Ühel augustipäeval kutsuti ema kohaliku miilitsa juurde, kes teatas, et on saanud käsu meid viivitamatult rajoonikeskusesse toimetada. Meid pandi gaasigeneraatoriga GAZ-veoautole ja anti kaks pätsi leiba kaasa. Autos oli kolm kas miilitsa- või julgeolekuvormis meest (tol ajal ei teinud ma neil vahet), autokasti põhjas vedeles kolm vintpüssi. Olime kõik kolmekesi kõva pinge all. Ema oli kindel, et meid viiakse mahalaskmisele, ja nuttis kogu tee kõva häälega.

Süvenev teadmatus tuleviku ees

Laudsime öhtupoolikul rajoonikeskusesse Malmöži. Auto sõitis mööda travate ette, aia sees oli minu mälu järgi NKVD kahekorruselise puithoone. Meid saatnud mehed aitasid meie vähesed asjad maha viia, kuid voodiriiete pambu kohta öeldi, et seda nad kanda ei saa, kuna sellel on Hitleri haakristid, tassigu meie kui tähistid seda ise. Tegemist oli isale Ameerikas indiaanlaste poolt kinnitatud villase seinavaibaga. See väga erksate värvidega indiaanisümbollikaga käsitsi kootud vaip on imekombel tänaseni alles. Vaibal on tõepoolest kaks suurt svastikat, aga nende haagid on samasid haakristidega võrreldes vastupidises suunas. Ema selgitused vaiba päritolu kohta saatjate suhtumist ei muutnud.

Peatselt viidi meid NKVD kohaliku juhi juurde, kes suureks allatuseks meid väga lahke naeratusega vastu võttis ning päris aru oma nutuse näo kohta. Saanud vastuse, hakkas ta suure häälega rääkima ja meid rahustama, et muretsemiseks ei ole vähimatki põhjust. Püssimehed olevat käinud lihtsalt oma igapäevast ülesannet täitmas, see tähendab desertööre püüdmast. Ülemus teatas, et on saanud korralduse meid kiires korras edasi toimetada, aga sihtkohta ei saavat ta meile öelda. Kuna sõit võib kaua kesta, siis varustatakse meid toiduga. Öhtul pannakse meid laevale ning muutseda ei ole vaja, kaasa antakse saatja, kes meie eest vastutab ja hoolt kannab. Ema meeleolu muutus jalamaid ning ta hakkas intensiivselt fantaseerima: "Poisid, nüüd sõidame koju! Punane Rist ja Rootsi kuningas on meid ometigi leidnud ja venelastelt välja nõudnud. Arvatavasti viiakse meid mingi neutraalse riigi kaudu Rootsi, selleks riigiks on tõenäoliselt Pärsia!" Niipea kui see luul oma otsuse sai, tuli sellest ka teistele eestlastele teatada. Ema saatiski pooma Kogermannile postkaardi, teatades, et sõidame üle Perse (see oli ema arvates vajalik šifreerimine, sest "Pärsia" võis ju NKVD-le arusaadav olla) Rootsimaale. Isegi üle aasta kestnud elu Venemaal

ei olnud temas suutnud kustutada naiivseid lootusi vabasse maailma pääsemisest.

Oli juba pime, kui meid ühes pakkidega jälle autosse topiti, mis seekord oli sõiduauto EMKA, tolle aja luksusauto. NKVD ülemus hüppas liikuma hakanud auto astmelauale ning teatas valjusti, eleva paatosega: "Nuüd võin teile teatada, et te sõidate tegelikult meie pealinna Moskvasse! Head reisi, jumalaga!" Vaiinustust, millega venelane suhtus oma riigi pealinna Moskvasse, mõistavad üksnes need, kes noil aastatel Venemaal juhtusid elama. Siis oli sellel linnal eriline aura, kuna seal olid vaid vähesed käinud ning nendele õnnelikele vaadati kui üliinimestele. Tähelepanuväärne oli see, et isegi NKVD-lane, kes laskis inimesi vahistada ning saatis neid sunnitöölaagritesse, oli vaid süsteemi kruvike, hirmust ajendatud käsutäitja, kellel võis olla ka teine, inimlike joontega nägu.

Auto viis meid jõesadamasse. Sadamahooned olid nendes paikades tavaliselt ujuvatel alustel, mistõttu laevad said veetaseme muutustest olenemata hõlpsasti silduda. Malmõzi sadamahoone oli kahekorruseline, ooteruumide ja kassadega ning vististi ka mingi ööbimisvõimalusega teisel korrusel. Meil tuli oodata laeva saabumist. Kõht oli tühi, nurusin süüa. Meile oli kaasa antud ka tükk ehtsat koorevõid ning leib ja või ei ole mulle kunagi nii hästi maitnenud kui siis. Viimati olin sellist toitu saanud rohkem kui aasta tagasi. See oli üks väheseid kordi, mil ma Venemaal koorevõid sain.

Laev oli valge ja igati kena rataslaev. Sõitsime vist mitu päeva, kuna veeseis oli madal ning me jäime korduvalt madalikele kinni. Lõpuks jõudsime Vjatskaja-Poljanasse, Vjatka jõe Kaamasse suubumise kohas asuvasse rajoonikeskusse. Linn oli ühtlasi tähtis raudteesõlm, kus oli üks vähestest raudteesildadest, mis viis üle Volga suurima lisajõe Venemaa ida-läänesuunal. Linnas me ei käinud, kuna pidime Moskva rongi ootama.

Meid paigutati otse jõe kaldale. Ilm oli ilus ja päikesepaisteline, umbrus meenutas aastaid hiljem nähtud Repini burlakkide maali tagaplaani. Maastik oli künklik, pinnaseks kivikõvaks kuivanud savi, rohelist oli vähe, domineeris pruunikashall värv. Ümber-

toot oli tohutu rahvahulk, ent need inimesed sinelites ja luitunud rõõmumundrites sulandusid ümbritsevasse hallusse. Ainsaks erandiks olime meie oma mõnevõrra värvikama riietuse ja üpris ereda mulgani vaibaga. Olime just oma kompsudega koha ühe künka jalamil sisse võtnud, kui meie ümber hakkasid kogunema karkulid, jalutud või käteta, enamasti sidemetes haavatud, kes arvasid, et ootasid kojusaamist või invaliididekodudesse laialisaatust. Neid oli tuhandeid. Meie arvasime, et nad vaatavad meid tõsiselt uudishimust. Rõngas meie ümber muutus aga üha tihedamaks ja tõmbus koomale, kuna tagumised surusid peale. Umbrus hakkas olema elektrit täis. Siis äkki astus üks vanem pikk haavatu samm või kaks meie poole, sirutas välja oma ainsa allesjäänud käe, puutis meie vaiba haakristidele ning nõudis vihaselt, et need jätavad kinni kaetaks, vastasel korral kistakse meid kõiki silmapilk tükki. Ta pööras pooleldi ümber oma taga seisvate haavatu poole, tegi käega laias kaares viipe ja karjus meile: "Vaadake neid!" Karkudel või kepi toel seisvate veritsevate sidemetega inimeste tohutu summ jõllitas meid surmvaikuses süngelt. See pilt jäi paanunud silme ette justkui stoppkaader mingist õudusfilmist. Tundusime hirmu ja saime äkitselt olukorra tõsidusest aru. Ema hakkas vaipa kibekiiresti voodilina katma. Mõne aja seisis haavatu relasi ning sama märkamatu, kui nad olid tulnud, läksid nad ka laiali.

Vene rahva viha vaenlase vastu oli nii suur, et seda ei suuda paljud minu eakaaslased, ráákimata väliseestlastest või noortest, ette kujutada. Igall juhul on see lapsepõlveepisood jätnud minusse sügava jälje ning võimaldanud nii mõndagi paljude teiste inimestega võrreldes õigemini mõista.

Jõudsime oma saatjaga Moskvasse. Meid paigutati kesklinna Savoy hotelli, mis oli kena ja moodne, millest aga samas õhkus veidrust ja hõngu. Hiljem kandis see hotell Berliini nime. Saime omaette toa, kõik oli mugav ja puhas. Kõik see süvendas ema veendumust, et me pääsime peagi vabasse maailma. Meile anti toidukalapid, mille eest võisime kolm korda päevas hotelli restoranis

suüa. Õige pea saime aru, et hotell oli täiesti kinnine asutus. Iga kord, kui toast väljusime, avanes koridoris veel ühe toa uks, kust astus välja meesterahvas, kes ilmselt pidi meid kõikjal ja kogu aeg jälgima. Saime siiski päris vabalt linnas jalutada. Mäletan metroom, Moskva jõge, Gorki-nimelist kultuuriparki. Viimases demonstreeriti Moskva lahingutes sakslastelt võetud trofeesid, mida oli põnev vaadata. Moskva oli täielikult pimendatud, kõikjal majade katustel olid õhutõrjekahurid.

Olin meie hotelli restoranist suures vaimustuses: laudadel olid valged tärgeldatud linad, söögid toodi lauale uhketes tirinates ja hõbedastel või hõbetatud vaagnatel; toidud olid haruldaselt maitsvad. Kõik säras, alates kristallkroonlühtritest kuni vahatatud parketini. Ühes saalis nirises purskkaev. Akende ees olid tihedad kardinaad, ei sisse ega välja polnud midagi näha. Meid teenindanud hallipäised kelnerid olid kõik oma ala professionaalid. Seljas olid neil elegantsed frakid, kaelas mustad kikilipsud. See oli ilmselt midagi revolutsioonieelsest Venemaast, mis oli püsinud hoolima-ta veerand sajandit kestnud nõukogude võimust. Hotell ja selle teenindus oli tohutuks kontrastiks võrreldes meie äsjase eluga. Ümberringi valitses nälg ja viletsus. Käis ju sõda ja rinne oli Moskvast umbes 400 km kaugusel Kalinini (Tver) lähisel.

Kohtumine isaga

Moskvas olime septembri alguses umbes kaks nädalat. Üksikasjad enam ei meenu, kuid ühel päeval teatati, et saame kokku isaga, kes on samuti Moskvast. Mina ei osanud sellele kuidagi reageerida, isegi mitte närveerida, kõik toimus justkui unes. Oli ilmselt juba päris hiline aeg, kui meile järele tuldi. Hotelli ees seisis EMKA. Vastu ootust kestis sõit Moskva pimedatel tänavatel vaid mõne

minuti. Auto tegi paar käänakut ja peatus mingi ukse ees. Meid polnud välja astuda ja suurest paraadusest siseneda. Valgustatud koridoris sagis rohkesti nii era- kui ka vormirüetuses inimesi, mille et pooranud keegi tähelepanu. Ilma mingite sekeldusteta juhatati meid koos saatjaga lubade kontrollijate vahelt labi ning suulutati liftiga üles.

Mäletan pikka koridori, mille mõlemal pool olid kabinettide ukserid. Ühest uksest juhatati meid piklikku, üsna kitsasse tuppa. Ukse juures olid mingid istmed, kuhu meid istuma pandi. Hämara toa teises otsas kirjutuslaual oli ainus valgusti, roheline kupliga lamplamp. Valitses täielik vaikus. Mõne aja pärast avanes kabineti uks ja ukseavas seisis meie isa, imelikult istuvad, õigemini rippuvad tuled seljas, kahvatuhallil näol naeratus. Kallistasime ja suudleme, isal-emal jooksid silmist pisarad. Lennarti kohta ei oska öelda, kuid mina olin peaaegu kogu selle kohtumise aja justkui hupamises, tunderu otsekui puunott. Tunnistan, et mäletan jututõlmisest väga vähe, vast üksikuid lauseid. Näiteks küsis ema, miks isal küüned lõikamata ja nii pikad on.

Ühheim ütles ema, et ta oli kuulnud lugusid piinamistest, kus kinniste alla pannakse tikuväävlit ning see siis süüdatakse. Isa kõnles ka mingist võimalusest, et pääseme välismaale, kuid esialgu asume elama Moskva lähedal villas. Millestki puudust meil ei tule tunda, õige pea vabaneb ta vanglast ning pere saab jälle kokku. Pärast ühe tunni kestnud vestluse ajal istus kirjutuslaua taga erakordne mees, kes tegi meile vahetevahel mingeid markusi. Arvan, et ta võis keelata sosistamist või võõrkeelte kasutamist (ema-isa olid harjunud omavahel inglise keeles rääkima, kui nad arvasid, poisid ei pruugi kõike teada).

Kord küsis Lennart minult, kas ma mäletan seda meest, kes tol korral seal istus ning meid jälgima pidi, ning seda, et ta aeg-ajalt toidust toast väljas käis. Lennart oletas, et mees käis kõrvaltoas makilanti vahetamas. See on tõenäoline, kui arvestada tolle aja lohistamistehnika taset. Minul omakorda on kindel veendumus, et see inimene pidi olema eestlane. Kord sattusin riigiarhiivis

huvitavale dokumendile. Ühest toimikust* leidsin 1. järgu luuraja Karla Kännu iseloomustuse, mis oli ilmselt kogemata valesse kausta sattunud. Seda julgeolekumeest näidati mulle aastatel 1959–1962 tolleaegses kohvik Moskvast, kus ta iga õhtu enamasti üksinda lauas istus, ilmselt jälgides oma alluvate tööd. Sellest iseloomustusest selgub muu kõrval, et ta oli julgeolekus juba 1940. aastast, sõjapäevil töötas Kuibõševi vanglas, kus peeti kinni ka eestlasi. Seejärel õppis 1942–1943 Moskva kõrgemas NKVD koolis, hiljem töötas Vologda oblasti julgeolekus ning sõja lõppedes juba Eestis. Tõendeid, et me just Karla Kännuga kohtusime, mul ei ole, aga tema ja meie Moskvast viibimise aeg langes kokku ning ega neil eestlastest julgeoleku kaadriohvitseride palju olla ei saanud.

Kui olime tund või poolteist omavahel vestelnud, ütles laua taga istuv mees, et aeg on läbi, jätke hüvasti. Jumalagajätmine ei olnud väga dramaatiline, kuna isa kinnitas, et kohtume lähipäevadel uuesti. Minu meelest andis isa minule ja vennale üle mõned saksa-keelsed raamatud. Esimesena vist viidi ära isa, seejärel sõidutati meid hotelli tagasi.

Nii oli minulgi võimalus viibida maailma ühes kõige hirmuäratavamas hoones tolleaegse Dzeržinski väljaku ääres, rahvakeeli Lubjankas, mis oli tänava revolutsioonielne nimi. Seal asusid NKVD peakorter ja Nõukogude Liidu kesksisevangla.

Elasime edasi hotellis ja ootasime järgmist kohtumist.

Isaga kokkusaamine oli olnud kui unenägu. Olin siis nii suures ärevuses, et ma ei juurelnud selle üle, millega isa tegeleb või mis teda ees ootab. Mulle ei meenu ka, et me oleksime seda ema ja vennaga omavahel arutanud. Alles aastaid hiljem Eestis hakkas mul isa jutustustest mingi pilt kujunema, ent olin kõigi sündmuste asjaoludest teadlikult huvitumiseks ikkagi veel liiga noor. Püüan nüüd tookordse kohtumise tagamaid avada, tuginedes noorpõlves kuuldule ja uuemal ajal lisandunud teabele. Asja tuum seisnes selles, et isa valdas seitset keelt ning tal oli laialdane tutvus- ja sõpruskond

* ERA, f. 131, kd. 261, lk. 253.

laadsete diplomaatide seas, eeskätt Saksamaal. Venelastel ei olnud selliseid inimesi teadupoolest kuigi palju olla, kuna Nõukogude diplomaatide koorekiht oli sõjaeelsete aastate tapatalgute tagajärjel hävinud. Seda oli isa ülekuulamise käigus teada saanud. Tema jutu järgi oli uurija teda provotseerinud umbes järgmiste sõnadega: "Miks te diplomaadina Saksamaal töötades vältisite kontakte Nõukogude diplomaatidega, kuid lävisite aktiivselt lääneriikide diplomaatidega?" Isa olevat naernud ning vastanud, et see ei ole tema pea paika, ta tundis paljusid Nõukogude saatkonna töötajaid Berlinis ja suhtles ka nendega. Selle peale oli uurija väga irooniliselt kaskinud tal konkreetseid isikuid nimetada. Isa alustanud loetelu saadikust endast (vist oli Bessonov). Uurija oli rõõmsalt laulnud: "Arusaadav, et te teda tundsite! Ta oli rahvavaenlane ja on maha lastud." Isa jatkanud teiste talle tuttavate ametiisikute loetlust ning oli kõigi puhul sama kommentaari saanud: "Rahvavaenlane! Mäh lastud!" Pilt oli selge. Nõukogude Venemaal toimuvatest arreteerimistest ja mahalaskmistest oli isa juba varem teadlik, nüüd sai see kinnitust.

Sverdlovski oblasti Erinõupidamise 28. veebruari 1942. aasta otsusega määrati isa koos paarikümne eestlasest ja lätlasest laagrikodanikuga mahalaskmisele, süüdistatuna lugematutes nõukogudevastastes kuritegudes, sealhulgas kavatsuses laagris mäss organiseerida. Surimaotsused olid vormistatud, kuid ülekuulamised ei lõppenud. 14. märtsil 1942 andis Beria asetäitja Merkulov korralduse toimetada Georg Meri juurdluse jätkamiseks Moskvasse. Ülekuulamistel Moskvast sai isa aru, et uurijaid huvitasid eeskätt Saksa-venelaste küsimused, mitte temale ja ta laagrikaaslastele julgeoleku kohta tabiseeritud süüdistus – laagri mässu organiseerimine –, mis ei sobinud tagaplaanile. Isa kasutas selle ära, keeldudes seni vastuseid andmast, kuni kestavad absurdsed süüdistused laagri mässu organiseerimises. Peale selle seadis ta Saksamaa kohta informatsiooni andmise tingimuseks kohtumise perekonnaga.

Alul tunti huvi Saksa riigilt saadud autasude vastu, siis järgmisel küsimusel kontaktidest teiste riikide diplomaatide ja riigi-

tegelastega. Lõpuks jõuti välja asja tuumani – kokkupuudeteni Ribbentropi bürooga, Rosenbergi ja teiste kesksete riigitegelastega. Ta kirjutas ülevaateid Saksa välisteenistuse poliitilistest suunistest, sageli ajaloolises kontekstis, Saksamaa huvidest läänes ja idas. Ma ei kahtle, et neid materjale loeti ka Kremlis. Peatusin selles küsimusel, et paremini mõista järgmisi episoodide ja teha ka omapoolseid oletusi.

Mõni kuu enne sõja algust (jaanuar–aprill 1941) pidas Saksamaa välisministeerium kirjavahetust oma saadikutega Tallinnas (Frohwein), Moskvast (von der Schulenburg) ning NSVL Rahvakomissaride Nõukogu esimehe esimese asetäitjaga (Võšinski) meie perekonna ümberasumiseks Saksamaale. Algatajaks oli isa sõber, Saksamaa välisministeeriumi Ida-Euroopa riikide osakonna juhataja dr. Karl Schnurre, kes oma mälestusteraamatus* kirjeldas üksikasjalikult oma kohtumist NSVL Rahvakomissaride Nõukogu esimehe ja ühtlasi välisasjade rahvakomissari Molotoviga 1941. aastal. Kohtumise lõpul pöördunud Molotov tema poole, et kas tal on veel soove või küsimusi. Schnurrel oli kaks soovi. Teise soovina palus ta võimaldada Eesti diplomaadil Georg Meril, kellega ta on sõbralikult koostööd teinud ja kes oli Eesti valitsuskomisjoni esimees, koos perekonnaga Saksamaale ümber asuda. Molotov märkinud palve üles ja lubanud asja uurida lasta. Schnurre oli Saksamaa delegatsiooni juht Moskvast, kes pidas (1940–1941) Molotovi ja Mikojaniga läbirääkimisi kahe riigi majanduslepingu sõlmimise küsimustes. Lepingu allkirjastasid Schnurre ja Mikojan 1941. aasta veebruaris. 24. märtsil 1941 võtab NSVL välisasjade rahvakomissar Molotov vastu Saksa saadiku krahv von der Schulenburgi, kes teeb avalduse, et sai dr. Schnurrelt kirja, milles ta palub saadikut selgitada asjade kaiku seoses Meri väljasõiduga Saksamaale. Molotov vastas, et omab seni selles küsimuses ebasoodsaid teateid, kuid lubas lõpliku vastuse anda lähipäevil. 25. aprillil

* Karl Schnurre. "Aus einem bewegten Leben. Heiteres und Ernstes". Bad Godesberg, 1986

1941 saatis Võšinski dr. Schnurrele kirja, milles teatab, et tema ja tema tegeleb NSVL Ülemnõukogu Presiidium. Rohkem pole omandatud asjade edasisest kaigust teada saada. Sõja alguseni jäi sõda kui kaks kuud. Kahe riigi suhted halvenesid iga päevaga.

Mämutud taotlus võis minu arvates olla küllaldaseks põhjuseks, et isa toodi mahalaskmise asemel Moskvasse. Isa jutustuste järgi oli võimalik kavatsus kasutada teda läbirääkimistel Saksamaaga, mille eesmärgiks pidi olema leida võimalusi vaherahu sõlmimiseks. Sellise kava kallal käis töö sõja algusaastatel ilmselt intensiivselt. Ei saa välistada, et seda tehti surveavaldusena tulevastele hädastele, kiirendamaks teise rinde avamist.

Isa isiklikus toimikus torkab silma NKVD II valitsuse ülemale kollektiiv NKVD Eriosakonna ülemale: "Seoses kavandatavate operatsioonide meetmetega, millised on sanktsioneeritud Rahvakomissari esimees Beria poolt, palun peatada NSVL NKVD juures asuva Linnuhooldamise otsuse täideviimine Georg Meri suhtes." (Mõeldud oli surmaotsuse täideviimist.) Perioodiliselt pikendas seda otsust Beria asetäitja Merkulov. See kõik rõhutab kavandatud operatsioonide suurt riiklikku tahtsust. 29. juunil 1942 andis Meri NKVD korralduse lõpetada Georg Meri suhtes juurdlus nr. 1415 (olestõusu organiseerimine laagris) ja Meri väljakutsumine (võib-olla) NKVD II valitsuse loata.

Ribbentropi büroo kohta seletusi andes (vastavad materjalid olemasolevates juurdlustoimikus) peatus isa pikemalt selle büroo kaasajal, majandusgeograafi haridusega dr. Peter von Klestil, keda tundis juba 1933. aastast. Isa tegi olulist vahet professionaalsete, teaduslike ja tunde- ja poliitiliste Saksa riigiametnike ja partei poolt ametisse pannutavate vahel, kellel puudusid oma mõtted ja seisukohad poliitilikes või poliitilistes küsimustes. Kleist kuulunud esimeste hulk. Kleist oli idaministeeriumi teenistuses ja suhtles vahetult juhtfiguuridega nagu Kaltenbrunner, Rosenberg, Ribbentrop ja Hitler. Peter Kleist etendas valjapaistvat osa Venemaa, Poola, Ukraina, Tšehhi ja Baltimaade küsimustes ning lõi igal võimalusel eestirootslaste ümberasumiseks Rootsi. Isa

hindas Peter Kleisti väga kõrgelt (see hinnang sisaldub ka ülekuulamise toimikus) ja kohtus Kleistiga regulaarselt iga paari kuu tagant, viimati märtsis 1940. Venemaa kirjalike allikate kohaselt oli Peter Kleist sõjapäevil siiski *SS-obersturmbanführer*’i aukraadis.* Ajaloolane Kaido Jaanson on 1980–1982 isaga peetud vestluste käsikirjalistes ülestähendustes samuti kirjutanud Georg Meri ja Peter Kleisti kontaktidest.

Miks ma sellel lool peatusin? Mõni aeg tagasi andis hea tuttav mulle lugeda 1952. aastal Uppsalas eesti keeles väljaantud raamatu “Mahamängitud võit”, mille autor ei olnud keegi muu kui Peter von Kleist. Raamatu sissejuhatuses tutvustab ta ennast: “Mu elukutse on mind asetanud keset Berliini ja Moskva vahelisi pingeviisi. Alates esimesest pinnakatsumisest Nõukogude Venemaal pakti sõlmimiseks, milleks ma kui Ribbentropi staapi kuuluv Moskvasse lendasin, viis mind minu elukäik läbi idaministeeriumi, läbi raskete vastuolude idapoliitika meetodite ümber kuni Nõukogude viimaste rahukatseteni Stockholmi kaudu, missuguseid hiljuti üks ameerika poliitik nimetas “Teise maailmasõja poliitiliseks aatomipommiks”.” See oli mulle huvitav lugemine, mis tekitas mitmeid kummalisi mõtteid. Nimelt kirjeldab Kleist üksikasjalikult sõdivate poolte vaheliste kontaktide loomist, milles tal oli juhtiv roll. Initsiatiivi ilmutas 1942. a. detsembris Stockholmis Nõukogude pool Nõukogude Liidu suursaadiku Kollontai ja Kremli emissari Dekanozovi (lasti maha koos Beriaga 1953) otsesel juhtimisel. Kontaktisikuks Nõukogude poole ja Kleisti vahel oli keegi Edgar Clauss, kes olnud pärit Ida-Euroopast, rääkinud viletsat saksa ja vene keelt. Kohtumised kestsid 1943. a. sügiseni. Kohtumisel 14. detsembril 1942 tegi Clauss järgmise avalduse: “Ma garanteerin teile: kui Saksamaa tõmbub 1939. a. piiridesse, võite kaheksa päeva pärast rahu saada.” 1943. a. hakkas olukord rindel muutuma venelastele soodsamaks ning ühel kohtumisel lausus von der

* “1941 god, v dvuh knigah”, nautšnõi redaktor V. P. Naumov. Kniga vtoraja. Moskva, 1988, str. 644.

von derenburg Kleistile: “... kasutada ära ka kõige ebamaarasemat võimalust – peatada Punaarmee kusagil piirjoonel Euroopa väravate ees”. Olukord oli muutunud. 22. septembril helistas Kleistile Ribbentrop: “... kas Claussilt on uudiseid ja kas te laheajal Rootsist sõdade? Lennake nii ruttu kui võimalik!” Kuid 28. septembri kohtumisel palus Clauss lugeda oma missiooni lõperatuks.

Claussi isik on jäänud seni saladuseks. Teada on, et ta suri Stockholmis 1. aprillil 1946, samal päeval, kui ta pidi Rootsist Saksamaale viidama, kus teda ootas inglaste ülekuulamine.

Et selliseid läbirääkimisi peeti, sellele viitab üks dokument – poliitoleku ohvitseri P. Sudoplatovi tunnistus Beria protsessil 1953. aastal.* Beria olevat talle andnud 1941. aasta juunis, sõja alguse esimesel nädalal ülesande mitteametlikus korras välja selgitada, millistel tingimustel on Saksamaa nõus lõpetama sõjategevuse Nõukogude Liidu vastu. Selleks pidi ta kohtuma Bulgaaria Moskva saadiku Stamenoviga, kellel olid sidemed sakslastega ja kes ta tundsid. Beria volitanud teda küsima, kas sakslasi rahuldaks, kui nad antakse üle Baltikum, Ukraina, Bessaraabia, Bukoviina ja Karpala maakitsus. Vestlus ei tohtinud jätta muljet, et see on väheste ettepanek. Kokkusaamine leidis aset Moskvast restoranis „Pavlova“.

See on maininud, et mida enam Punaarmee sõjarindel edu saavutati, seda ilmselt suurem uurijate huvi tema isiku vastu.

1. oktoobril 1944 asendati isale mõistetud surmaotsus 10-aastase vangistusega, mis omakorda novembris 1945 tühistati, leppel ta vangistusest vabanes. Vabastamisotsuses on viidatud ka vennapoja, Nõukogude Liidu kangelase Arnold Meri taotlusele tema vabastamiseks.

Ülaltoodud näen mingisuguseid läbi aja ja sündmuste põimuvusi, kuid väldin oletusi või järeldusi tegemast. Võib-olla on mõned asjad paika.

Enamasti jutustustest tean, et ta oli koos paljude teiste eestlastega juba 18. aastal Moskvast tšekaa vanglas istunud. Nimelt lõpetas isa 17. aastal kiitusega Tallinna reaalkooli ja kavatses jätkata õpin-

guid Peterburi maeinstituudis. Ta sõitiski sinna ja peatus sugulaste pool, kuid elu oli sõjaaegses ja revolutsioonieelses pealinnas keeruliseks muutunud, linnas valitses nalg ja kaos, õpingutele oli võimatu isegi mõelda. Isal soovitati sõita Moskvasse, kus elu ning õppimisvõimalused pidavat tunduvalt paremad olema. Nii ta talitaski. Jõudnud hilisel ajal Moskvasse, polnud tal peatuskohta. Raudteejaama ei tohtinud jääda, aga linnas oli öösiti liikumiskeeld ja nii sattuski ta miilitsapatrulli kätte ja miilitsajaoskonda, mille kõik ruumid olid temasuguseid täis olnud. Hommikul kandis korrapidaja kõik jaoskonda toodud valvežurnaali, enne kui nad vabaks lasti. Kuulnud isa perekonna-, ees- ja isanime, nagu see Venemaal kombeks oli, sattus korrapidaja veidi segadusse ning hakkas oma žurnaali lehitsema, kuna nimi tunduvat talle tuttav. Ta leiaski sama perekonnanimega inimese, kes oli mõned päevad varem mingitel asjaoludel jaoskonda sattunud. Nüüd oli omakorda isa üllatus suur, sest tegemist oli tema venna Konstantiniga, kellest ta viimastel aegadel midagi ei teadnud. Venna alaline elukoht oli olnud jaoskonnast kümne minuti tee kaugusel. Nii kohtusid vennad suurel Venemaal raskel revolutsiooniajal.

Isa ei loobunud õpinguplaanist, jätkas jõupingutusi Moskva kaubandusinstituuti astumiseks ja teenis samaaegselt elatist venna kaubandusfirmas. Ühel päeval, kui ta oli üks kodus, tulid tšekistid venda arreteerima. Isa võeti pantvangina kaasa ja nii sattus ta 17-aastasena esmakordselt tšekaa vangikongi kas Lubjanka või siis Butõrka vanglas, mõlemad nimed jooksevad isa paberitest läbi. Kamber oli asunud keldrikorrusel ning vangid, umbes kakskümme inimest, nende hulgas hiljem Eestis hästi tuntud ärimehi ja ühiskonnategelasi. Ka onu Kostja oli peatselt samas kongis. Mul ei meenu peale tulevase pangategelase Kivisilla ühtegi teist nime. Kõik kaasvangid olid umbes samadel asjaoludel kinni nabitud, keegi ei saanud õieti aru, mille eest. Mäletan ühte isa kirjeldust,

* "1941 god, v dvuh knigah", nautšnõi redaktor V. P. Naumov. Kniga vtoraja Moskva, 1988, str. 487.

lind, mis kaotati arreteeritud anarhistidega, keda peetud uue režiimi tühjenduse ohulikemateks vaenlasteks. Neile ei võimaldatud isegi vangi minna, vaid nad paigutati trellitatud puuridesse, mis paiknesid keldrikorridorides üksteise peal. Kui kaua nad sedasi pidid olema, ei tea. Eestlasi ei piinatud. 6–8 nädala pärast nad vabastati.

Ümber nädalapäevad pärast kohtumist isaga teatati, et meid võetakse Moskvast ära, mujal pidi elu lihtsam ja parem olema ning loodati meid siia ka isaga jälle kokku saame. Jutud olid umbmäärasead, mis tekkis ohutunne ja ebakindlus. Nii lõppes meie unenäo-venemaa elu Moskvast.

Kokkasime kokku kõik leivakannikad ja ema palus köögis need leivakannikateks teha. Et mul ei olnud midagi jalga panna, toodi mulle paarid kottisid ja jalavarjud. Ühel päeval tuli NKVD ohvitser meile leida ja sõidutas autoga raudteejaama. Teele anti kaasa sõjaaja ühe päeva korralikku toitu. Meid viidi rongiga Kirovisse ja paigutati kolhoosnike maja (nii nimetati hotellilaadseid asutusi Venemaa provintsilinnades) keldrikorruse ca 10-inimese tuppa. Algas järgmine peatükk meie perekonna elus.

Kuidas minust koolipoiss sai

Üks aasta 1942. aasta septembrikuu keskpaik. Ilmad olid jahedad. Linn (kuni 1934. aastani Vjatka) oli hall, ilmetu, kõle. Valitses taluslike elu ligidalt, kus ma igavusest mitu korda päevas ütlesin, et tuleks äri teha, midagi muuta, kuid mida? Kõik olid kerjused, sõjainvaliide või sulisid täis. Meil ei olnud lootust, et linnas elab eestlasi, et pea iga päev vanglas ja linna läheduses laagrites meie kaasmaalasi sureb või saadetakse. Kõigest sellest kuulsime aastakümneid hiljem.

Juba nädala pärast saadeti meid linnast ära. Uueks elukohaks oli umbes kümne kilomeetri kaugusel Kirovist teisel pool Vjatka jõge asuv hiigelsuur Subotihha küla. Seal alustasin oma kooliteed. Minu vene keele oskus ei võinud veel eriti hea olla, kuid sain enam-vähem kõigest aru. Õpetajad, noored venelannad, suhtusid minusse eriti soojalt ja tähelepanelikult, muudkui kiitsid ja miski pärast seadsid teistele eeskujuks. Esimene koolipäev ei langenud minu puhul kokku tavapärase 1. septembriga, kuid sellele vaatamata ootas mind koju jõudes kena üllatus: kedagi kodus ei olnud, aga lauale oli pandud midagi söögipoolist ja Lennarti õnnitluskiri. Ega lapsele rõõmu tegemiseks polegi palju vaja, aga niisugused positiivsed emotsioonid võivad kogu eluks mällu jääda. Ilm oli imeilus ja päikesepaisteline, meel oli rõõmus.

Õpingud ei kulgenud siiski nii, kui oleks pidanud. Ümberringivalitses puudus, lapsed tulid näljastena kooli. Õpetajatel ei jäänud muud üle kui minna lastega tundide asemel kolhoosi juba koristatud põldudele ja otsida mõned mulda jäänud kartulimugulad, peedid või naerid, lisaks korjata mahapudenenenud herneteri. Neist keedeti koolis sooja suppi ja söödi isuga. Külas paiknes rindeleesaatmist ootav tankiväeosa. Lastel oli kohe selge, kus on väliköök ja millal on söögiajad. Öhtul kogunesime väliköögi juurde ja vaatasime vesiste suudega, kuidas sõdurid aplalt oma toitu neelavad. Vahetevahel pudenes väliköögi katlapõhjust ka näljastele lastele mõni lusikatais kartuli- või jahuputru – toidupala, mis maitseks kui maailma parim söök. Minul oli, mida näljasena meenutada: kuidas ma kodus süüa ei tahtnud ja toidulauas alati viimane olin. Kuidas ema oli kord ehmunud, et mul on põsepaistetus, aga lähemal uurimisel selgus, et käisin ringi nagu suslik, eelmise söögi korra toit põskedes...

Ema ja Lennart käisid ühtepuhku linnas, et üht-teist toidu vastu vahetada või lihtsalt midagi hamba alla saada. Üle Vjatka viis pontoonsild, kuid sügisese suurvee saabudes koristati see ära ning ainsaks võimaluseks jõge ületada jäi sõudepaat. Paadimehed kasutasid seda aega rahategemiseks. Ühel korral pidid ema ja Lennart

loomast paadiga tagasi tulema. Paati, millesse nad olid just astumas, rümpas vahele napsitanud, suure seljakotiga mees ning saatuse tahtusel pidid nad jääma järgmist ootama. Jõgi vahutas kiirest voolust ja kühlast väiksematest jääpankadest. Paat jõudis mõnekümne meetri kaugusele kaldast, kui ilmselt seesama napsuvend hakkas paati nihutama. Kaikus naiste ja laste kisa, lamedapõhja-loom lootsik kõikus mõned korrad, oli ühe hetkega kummuli ja kõik jäi jälle vaikselt... Ükski peanupp ei kerkinud veepinnale. Keegi ei rünnanud appi, mis oleks ka mõttetu olnud. Järgmine paat jõudis mõnelikult teisele kaldale. Kõik olid hürvaiksed, igaüks teadis, miks ka ülejäänud mõtlesid.

Minu esimene kooliaasta kestis umbes kuu aega. Ühel päeval ütlesid: "Pange oma asjad kokku, teil tuleb kolida teise rannale, Jaranski linna." Seal olevat palju parem ja odavam elu. Teekond oli raske. Meid viidi rongiga juba tuttavasse Kotelnitši linna. Lennart oma pambud jaamaesisele perroonile ja ema jättis meid ootama. Jälgisime parajasti saabuvat rongi ja inimesi ega pannud täheleegi, et kaks sulgi olid haaranud meie selja tagant kohvri ja ühe ühega jalga lasta. Lähedal olnud jaamakorraldaja valvas ja nägeline tegutsemine päästis meid, muidu oleksime kõigist asjadest ilma olnud. Ööbisime miilitsajaoskonnas. Öö läbi kinnusid pätte ja vargapoisse ning ma vahtisin toimuvat, suu lahti. Hommikul kästi pakid vankri peale panna ja algas teekond umbes 140 kilomeetri kaugusele Jaranskisse. Muidugi olid kilomeetrid võrratult pikemad kui tänapäeval. Oli hilissügis, lund külmad ja maa juba külmunud, kuid lund veel ei olnud. Teekond oli raske, sest hobune oli sedavõrd nõrguke, et tal käis isegi vankri vedamine üle jõu. Emal tuli pidevalt hõõrusemehega rääkida, et ma võiksin kogu aja vankris olla. Ema, Lennart ja hõõrusemees kõndisid enamasti jalgsi. See vaevaline rännak näljastena poolkühlumunult kestis kaks või koguni kolm päeva. Teekonna lõppu algas esimene lumesadu. Maanteed, mida mööda me käisime, kutsuti Katariina traktiks. Sillutis oli ilmselt juba tsaarimaja, tehtud puupakkudest, millest suur osa oli aja jooksul

kõdunenud, mistõttu vankrirattad sattusid alalõpmata ühest august teise. Mõlemal pool teed kasvasid suured puud. Liiklus oli väga hõre, päeva jooksul kohtasime vast 10–20 hobu- või härjaveokit ja tervel teekonnal ei näinud me vist ühtegi autot või muud mootorsõidukit.

Teine talv. Võitlus ellujäämise eest

Jõudsime Jaranskisse, samanimelise rajooni keskusse. Mari keeles tähendab "jara" ilusat, millest on tulnud nü linn kui jõe nimi, mida hellitavalt Jarankaks hüüti. Nõukogude entsüklopeedilises sõnaraamatus* on märksõna "jar" seletus, et see pärineb türgi keelest ja tähendab kõrget kaldajärsakut, mida uhub jõgi. See seletus sobiks linna nimelegi. Sama allikas märgib linna asutamise ajaks 1584. aasta ja lisab, et linnas on ka raudteejaam. Viimane fakt on mulle uudiseks, aga mis siin imestada: minu mälestusi lahutab tänapäevast ju enam kui pool sajandit. Esialgu kuulus Jaransk Kaasani kubermangu koosseisu, kuid oli alates 1780. aastast Vjatka asehalduri valitsemise all.

Vene entsüklopeedilise sõnaraamatu 1904. a. väljaanne** annab sajandivahetuse rahvaarvuks 4824 inimest ning toob ära palju muid huvitavaid andmeid. Näiteks et linnas oli 127 kivimaja, 532 puumaja, tütarlaste gümnaasium, vaimulik seminar ja kaks algkooli. Kunagi oli seal olnud 5–6 kirikut. Kahekümnendate aastate usuvastaste aktsioonide käigus mõned neist õhiti – ehitustelliste hankimiseks, nagu seda rahvale serveeriti, kuid teadjamad rääkisid, et ühtegi tellist sealt kull ei saadud.

* Nõukogude entsüklopeediline sõnaraamat, 1987, lk. 1586.

** Vene entsüklopeedilise sõnaraamatu 1904. aasta väljaanne XLI a, lk. 803.

... ajal võis Jaransk olla umbes Viljandi-suurune. Linn asus jõe parempoolsel kõrgel kaldal. Üle jõe viis üksainuke puusild. Vabal kaldal laiusid avarad luhad, mis kevadeti suurvee ajal veega ummuskid ja tõelist merd meenutasid. Keskuse tanavatel oli mõnisada puuklotsidest sillutist, kuid üldiselt olid tanavad pinnas- ja liivajal ja porisel ajal raskesti läbitavad. Kõnniteed olid eranditult laudadest, mis sõja ajal olid kohati ilmselt ahjukütteks läinud. Ükski oelda, millega linnarahvas tegeles, kuna kogu tööstus piir- lusega ettevõttega: väike masinatehas ja meie mõistes meierei, vene keeles "molotšnoi zavod" (piimatehas), pisike pagaritöökoda, õlutehas ja viinavabrik. Peale nende oli linnas autobaas, apteek, kaks keskkooli, neli 4-klassilist algkooli, õpetajate seminar, kolhoosnike maja, masina-traktorijaam, kaks kauplust ja raamatupood, kust sai isegi marke osta. Õpetajate seminar asus tsaariaegse usinõuõpetuse seminari võimsates hoonetes, kuid sõja tõttu tegutses seminar ajutiselt mujal, vanad hooned olid antud Leningradist evakueeritud pedagoogilisele instituudile. Ametiasutustest oli muu- tult keskseim NKVD kahekorrueline punasest tellisest hoone. Jõe äärel pool mujal Venemaal, nii olid ka siin revolutsiooniliste eedega tänavad: Karl Marxi, MOPR-i (lühend venekeelsest ni- mest *Meždunarodnaja organizatsija pomoštši bortsam revolu- cionnogo*, mis meie keeli peaks tähendama Rahvusvaheline organisat- sioon revolutsiooni eest võitlejate abistamiseks), Lenini, Hlaturini hukutamise tegelane 19. sajandi Venemaal, kes tsaarivalitsuse al hukati kui terrorist ja kurjategija) jne.

Jõudsime linna väga hilja, pimedas. Olin väsinud ega suutnud palju märgata. Alguses elasime jällegi kolhoosniku majas ühes toas, kuhu oli topitud paarkümmend voodit. Ümberringi ummusk, kõik hais, kogu värk oli hirmus. Olime täiesti naljas me olukord oli lootusetu. Minul ütles kõht üles ja ma jäin päris kalg. Ema kutsus arsti, kes aga suhtus asja külmalt: kullap ta ei taha päev palju hullemaga kokku puutuma. Ema veenis arsti, et ta ei ole haiglasse pandaks, sest ta lootis mind niimoodi naljast päästa ja arvestas ka seda, et ta saab ühe lapsega lihtsamalt hakkama.

Sattusingi lastehaiglasse. Pea aeti paljaks, ihu pesti puhtaks ja süüa sai ka. Hommikueineks anti tükk leiba ja selle juurde isegi raasuke ehtsat võid, nii umbes sentimeeter korda sentimeeter, ning tee juurde kaks tükki suhkrut, millest ühe igal hommikul kõrvale panin. Elu oli päris roosiline, sest ega mul mingit tõsist tervisehäiret polnudki. Haiglas olin vist kümme päeva.

Vahepeal oli talv täies jõus päralt jõudnud. Emal oli õnnestunud oma laulatussõrmus leiva vastu vahetada, sellele järgnes ka kuldkest ning mõned päevad saime sõõnuks. Saime üle jõe linna sissesõidul toakese suurusega umbes 2 x 2 meetrit. See asus üsna mahajäetud piirkonnas, mida nimetati Monastõrkaks. Meie aadressiks oli Monastõrskaja 36. Vene keeles tähendab see kloostrit ja võib-olla oli seal kunagi mingi klooster olnudki. Jube oli, toas ei olnud ahju ega mingit muud küttekollet. Polnud elektrit, ei olnud ka lampi ega küünalt. Ainsaks soojaallikaks olid meie endi kehad. Aknast ei paistnud valgust, sest klaasid olid paksult jääs. Toas oli puuvoodi, mille põhjaks olid lauad, kuid umbes kolmandiku osas need puudusid. Oli ka üks väike lauake, kuid ei ühtegi tooli. Magasime riietes ja võtsime peale kõik, mis meil oli, surusime kehad üksteise vastu ja püüdsime magada. Mitu korda öö jooksul leidsin ennast põrandal, kuhu olin voodilaudade vahelt pudenenud. Kempstu majal ei olnud, tuli käia jäätunud trepil, ja kuna põied olid külmast haiged, siis tuli kõigil see teekond öö jooksul mitu korda ette võtta.

Emal püüdis saada pedagoogilisse instituuti võõrkeelte õpetajaks. Imekombel oli tal kaasas Pariisi õppeasutuse diplom, mida instituudis ei osanud keegi lugedagi. Töökohta ta siiski ei saanud, sest meil ei olnud ühtegi dokumenti. Selle vea parandamiseks soovitati minna NKVD passilauda. Emal võttis mind kaasa. Mäletan suurt inimesi puupüsti täis ruumi. Möödus palju aega, enne kui ema seinas oleva luugini jõudis ja ametnikule oma palve esitas. Reageeriti imekiiresti, suure kolinaga avanen kõrval olev rauduks ja vormiruetuses naisohvitser käratas: "Naiskodanik, tulge minu järel!" Emal käskis mul oodata. Ma ei tea, kui palju aega võis möö-

lennud olla, kui sama rauduks avanes ja mind viidi otse vangikongi, kus ema istus ja nuttis. Teda oli üle kuulatud, midagi, mis ta ütles, et usutud, isegi mitte seda, et tuleme Moskvast. Öeldi, et ei ole mingit muinasjutte, neid ei hakka niikuinii keegi uskuma, pean tunnistagu puhtsüdamlikult üles, kelle ulesandeid ta selles tunnus tundab. Ühesõnaga spioon mis spioon ning jääb istuma. Mind lasti siiski välja. Ema andis mulle kaasa kaekella, kuldketi ja mõned rublad, mis veel alles olid, saatis mind koju ja käskis koos vanemaga tulla oodata, küll ta lahti saab. Mäletan, et oli käre pakane, tuskas vastu nägu, nutsin kogu tee. Kodu jutustasin Lennarile asjaloo, nagu oskasin. Jaime lihtsalt ootama, mis saab edasi. Mind ei olnud linnas ühtegi tuttavat. Ei mäleta, kui palju aega möödus, kuid vist järgmisel või ülejärgmisel päeval lasti ema siiski koju. Pasa ja muudugi saamata. Ega seda saagi imeks panna, sest kuulan alles tamskasvanuna kuuekümnendatel, et tol ajal polnud Nõukogude Liidus enamikul maainimestest passe. Alles siis jõudis päde Vladimir Majakovski luuletuse "Nõukogude pass" sügav mõtteid väljavalitud, kes passi said, pididki ju selle üle tänulikud ja uhked olema. Arusaamatuks jäi aga, miks koolis sisendati lastele, et pärisorjus justkui kaotati Venemaal juba 1861. aastal.

Emal õnnestus lõpuks instituuti tööle saada, kuigi ainult sööklaase kartulikoorijaks, kuid sel ajal oli see suur vedamine, meil oli toonud kui palju ja lootust edaspidi midagi hamba alla saada.

1942. a. detsembris püsis kõva pakane, möllasid lumetormid, toobherringi olid kõrged hanged. Ühel sellisel kottpimedal öhtul tulid ema juurest töölt kandekotiga, kus naabrimemmelt laenatud saapapükikeses olid mõned kartulikotletid. Teekond polnud eriti pikk, sest oma kolm kilomeetrit, kuid vinge tuule tõttu oli väga raske lükuda. Tuul oli teele hanged ajanud, puhus neile värsket hülki peale ja nii nad aina kasvasid. Mul olid mingid viletsad saapad jalas ja ega seljaski sooja rüet olnud. Lasin inimehjal teel parajalt sörki, ikka hangedest üles ja alla. Olin jõudnud päris "kodu" ligidale, kui äkitselt pikali prantsatasin. Sain haiget, kuid see oli kõrvaline, peaasi oli, et minu kandam kolksatas vastu lume

alt paljastunud jääd ja ma kuulsin, kuidas savipott purunes. See oli tohutu löök, olin ju ise poti vanamemmelts laenuks võtnud, see usaldati mulle ja nüüd olin ma seda usaldust pahasti kasutanud. Nutsin õudsest masendusest, sest teadsin, et see oli tema ainuke savipott. Mulle on tanaseni meelde jäänud, millise soojuse ja hellusega ta nõu minu kätte andis, otsekui oleks usaldanud kassipoja või mõne muu elusolendi. Ma ei mäleta, kuidas see-lugu lõppes. Tean, et ma riielda ei saanud, kuid oma tegu heastada mul ka ei õnnestunud.

Elasime peaaegu täielikus isolatsioonis, ei olnud raadiot ega raadiotranslatsiooni, ajalehtedest rääkimata. Seepärast imestan, et me kalendris orienteerusime ja teadsime, et jõulud on käes. Vaatamata oma armetule olukorrale tähistasime jõuluõhtut. Väiksel lauakesel oli meie ainus majapidamishõõ – Eestist pärit liitrine piimapudel, millesse oli torgatud kuuseoks. Lennart oli mingi raamatu lehtedest lõiganud paberribad, millest punutud kett kuuseoksa kaunistas ja lõi isegi jõulutunde. Ema oli saanud osta pool liitrit piima, mis aeti naabrite juures mingis nõus keema. Haiglas kokkuhoitud suhkruga magusaks tehtud kuuma piima joomine oli suur nauding. Meenub, et sel õhtul oli meil toas ka mingi tatt-nina, mis elu valgemaks muutis.

Mõni päev hiljem jäi Lennart raskesti haigeks. Kraadiklaasi meil ei olnud, kuid mis sellest ka kasu oleks olnud. Tal oli kõrge palavik. Tuli arst, kes ta kohe reele talutas ja haiglasse viis. Diagnoos: tüüfus. Jäime emaga kahekesi, kuid ei mäleta enam, kui kauaks. Mõne päeva pärast jäi ka ema kõrgesse palavikku. Kuidagi inimeste abiga sain arsti kutsuda, diagnoos oli täpselt sama. Seekord laaditi reele ka kõik meie tekid ja riided ning ka mind võeti kaasa. Ema palus haiglas härdalt, et mind jäetaks haiglasse, sest üksinda oleksin võinud hukkuda. Emal oli väga kõrge palavik, ligi 42 °C, ta sonis juba. Minu kraadimine tulemusi ei andnud, ilma palavikuta oled terve ja ongi kõik. Riided ja tekid aeti täiahjust läbi, mõned asjad isegi kõrvetati ära, ei mäleta, kas minuga ka midagi ette võeti või mitte, kuid mind pandi koos asjadega uuesti reele ja

minu ema meie jõesse kambrisse tagasi. Pugesin tekkide vahele ja ma ei tea, ning ma ei tea, kui kaua ma seal võisin olla, kas paar päeva või mitmeid päevi. Ema töö juurest tuldi teda otsima ja leiti mind. Olin haletsusväärses olukorras. Mind viidi ema töökohta, kus mind enne pesti ja siis toideti või käis see vastupidises järjekorras, ei tea. Kuid mind viidi instituudi professorite sööklasse, mis "professorskajasse". Söökla juhataja pidas ülevoolavaid selgustekõnesid minu elu päästmiseks. Sel päeval loobusid enamasti hõlpsad soliidse väljanägemisega professorid üksteise järel oma loomatoendust minu kasuks. Nad heitsid minule üksnes kaastundliku pilgu, andsid ettekandjale oma sinist värvi talongi ning lahkusid sonatult sööklast. Kui ma olin hävitanud juba 6 või 7 portsu, mis koosnes kahest õhukesest praetud hobuselihavorsti viilust ning neljast või viiest väikesest praekartulitükikesest, pani üks professoritest selle heategevuse seisma, hoiatades, et see võib kurvalt lõppeda. Tal oli kahtlemata õigus. Söökla juhataja, tädi Natalja, võttis mu enda juurde, pesi mind ja hoolitses minu eest. Ta elas oma instituudi kõrval jõe kaldal kenas ühekorruselises majas, kus tal oli ühiskorteris üks keskmise suurusega tuba, milles elasid veel tema ema, vaike paariaastane tutar ja nüüdsest peale ka mina. Ma ei saanud temaga ühes voodis ja tundsin ennast igati hästi. Niimoodi hakkasid minule elu jaada ja algas uus periood minu lapsepõlves.

Tänavapoisina elu avastamises

Vene keel ei teinud mulle enam raskusi ja mu sõnavara täienes iga päevaga. Samas majas elas mitu Leningradist evakueeritud perekonda, igas peres oli ka minuvanuseid või veidi vanemaid lapsi. Elu oli karm, igal perekonnal kuhjaga probleeme. Ilmselt mõjus see ka lastesse, mängimist ei olnud, naerdi ja kilgati harva. Enamasti kolasime kõikvõimalikes kohtades. Kõigepealt tutvusime

kirikutega. Oli põnev mooda pehkinud treppe tornidesse ronida ja sealt ülevalt ümbrust vaadelda. Linna suurim, kõige kõrgema ja saledama tornikiivriga kirik oli muudetud teraviljahoidlaks. Vaatamata üldisele naljale ei lubatud seda vilja kasutada ning transpordivahendite puudumisel ei saadud ka mujale vedada.

Meiesugustega ei olnud kellelgi aega tegelda, seepärast hulkusime sihitult ringi, astusime igasse mahajäetud hoonesse sisse, olime omateada kõige kursis, kuid kunagi ei tulnud meil mõtet huligaanitseda või midagi lõhkuda. Mõnikord, kui kõhud juba päris tühjad olid, laksime parteisöökla akna taha ja jälgisime vesiste suudega, kuidas onud kotlette sõid. Kui ma sellest hiljem rääkisin, püüdsid mitmed parteitegelased mind veenda, et sellist asja ei saanud olla. Oli, ainult selle vahega, et provintsilinnas ei peetud vajalikuks niisugust vahetegemist varjata, nagu suurtes linnades tehti.

Küllap ma põhjustasin tädi Nataljale ja tema emale täiendavat muret ja vaeva. Neil ei olnud ju minu ees mingit kohustust, nad oleks võinud mind kohemaid lastekodusse anda, kuid ei teinud seda. Nende inimeste ees olengi jäänud igavesti võlglasteks ja emagi ei jõudnud neid vist nagu kord ja kohus kõige eest tänada. Juhtus ime, et minu hooldajal õnnestus kohalikest võimudelt toidutalongid välja kaubelda, kui ma õigesti mäletan, siis ka emale ja vennale. Väljasaadetutele neid ei antud, üksnes kohalikele ja evakueeritutele, ent imekombel õnnestus see asjaolu maha salata. Sõjapõgenikud ehk evakueeritud, nagu neid Venemaal kutsuti, moodustasid elanike hulgas omaette sotsiaalse struktuuri. Nad olid nõudlikumad, rõhutasid läbielatud, nagu pommitamisi, lahinguid, vara kaotusi ja pidasid tänu sellele endid kohalikest elanikest paremaks. Esialgu sellega lepitati, sest neile tunti kaasa. Kuid elu on elu, paratamatult halvenes ka suhtumine neisse, justkui oleksid nemad põhjustanud kohalike inimeste eluolu märgatava allakäigu. Vahel, kui omavaheline sõimlemine ägedaks läks, võis kuulda isegi sajatusi: "Sakslased peaksid siia kas või ainult ühe pommi viskama, siis saaksite ka teada, mis sõda on!"

Ühel talveõhtul, kui tulin koju, öeldi mulle, et läheksin kähku koju, kus pidi lastetalongiga suhkrut antama. Sain ka mõne kotsaku taha, haarasin talongid ja tormasin kohale, kuid poe juures nägin muimesajapealist järjekorda ja kaotasin lootuse suhkrut saada. (Sotsialistlik süsteem sisendas inimesele juba varajasest noorusest arusaama, et madala hinna ja defitsiitsuse tõttu asju, esemeid või toitu ei osteta, vaid saadakse.) Kuid ma ei olnud enam endine noorik, oskasin juba enda eest seista. Et olin veel päris lühikest aega, tegin mõned osavad pettemanooovid ja olingi poes, peagi kotti tees ning sain oma 200 grammi suhkrut kätte. Viisin suhkrut koju. Lõadsin, et pererahval seda ei olnud, kuid nad keeldusid suhkrut võtmast, öeldes, et seda läheb vaja haigele vennale ja emale. Pererahvas pani suhkru väiksesse punasest riidest kotikesse, mille sai ilusasti nööriaga kinni tõmmata. See suhkrukotike rippus meil hiljem ahju küljes konksu otsas ja selle alumisi nurkasid olid muutunud ma kikkivarvastele tõustes mõnikord lutsutama.

Sellesse aega kuulub minu tutvus akadeemik Nikitini ja tema perekonnaga. Nad olid leningradlased, kes koos instituudiga Jätkuasse evakueerusid. See oli suurepärane perekond. Akadeemik, üks nendest, kes oli mulle oma lõuna loovutanud, oli metsateadlane ning hilisem Leningradi metsainstituudi rektor. Tema abikaasa ja katarina Ivanovna oli oivaline perenaine, kes suhtus minusse nagu oma lapsesse. Nad kutsusid mind sageli enda poole külla ja kostutasid alati maitstvate paladega. Mulle tundus, et selles peres elust puudust ei tundud. Mulle kingiti ehtne talvemüts ja mõningad muud asjad, kuna ma olin oma räbalatest välja käsvanud. Paaril ajal valmistasid nad toitu, mida ma haiglasse viisin. See perekond on kahtlemata kõige intelligentsem vene perekond, keda ma kunagi olen kohanud. Akadeemik oskas minuga suhelda kui võrdvõrtse, kuid kahjuks ei mäleta ma meie pikkadest vestlustest enam midagi. Mõned aastad pärast sõda olime emaga Leningradis ja külastasime Nevski prospektil Nikitinite tütar. Mingid kontaktid meil säilisid, kuid nende arendamiseks olin liialt noor, aga teised perekonnaliikmed tundsid neid rohkem minu jutustuste kaudu.

1953. aastal kohtusime akadeemikuga veel korra, aga sellest juttustan hiljem.

Jaranskis oli teinegi akadeemiline leningradlaste perekond, kes oli alati abivalmis, kuid kahjuks ei mäleta ma isegi nende nimesid. Nemad aitasid meile leida ühe väikese 10 m² toakese, muretsesid lihtsa laua ja kaks taburetti, hiljem ka kaks raudvoodit, kolm puulusikat ja kolm savikausikest. Need olid ettevalmistused ajaks, kui ema ja Lennart haiglast välja saavad. Aga ehkki lähenes juba kevad, olid nad ikka veel seal.

Omaette vaatepilt oli kevadine jääminek, mida oli jõe ääres põnev mingi erilise äreva tundega jälgida. Sillale seati ööpäevane valve ja ööseks süüdati seal latern, mis oli linna ainuke välisvalgusti ja juba ise tõmbas uudishimulikke ligi. Jää läks, alguses praksudes ja murdudes, hiljem tohutu veekohina ja jääkamakate kokkupõrke kumedate kõmakate saatel. Sild jäi paika, ehkki värisest jääpankade löökidest puhuti kui haavaleht.

Talvekuud olid kuidagi märkamatult möödunud. Põhilise aja saatsin mööda tänaval, kooliskäimine ei tulnud nagu meeldegi, kuigi oleksin pidanud hakkama esimest klassi lõpetama. Aeg-ajalt käisin haiglas ema ja venda vaatamas. Nad olid nakkushaiglas ning mind ei lastud kunagi sisse, nägin neid ainult läbi akna. Isegi rääkida ei saanud, seletasime rohkem käte abil. Kõige hirmsam oli esimest korda näha ema, kui ta juba suutis voodist tõusta. See ei olnud minu ema, see ei olnud isegi inimese moodi olend: mulle vaatas otsa luu ja nahk, liikumatud silmad, kaugele ette ulatuvad hambad, juusteta pea, halli värvi nahk... See oli kohutav. Ma võisin aimata, et see nägu, mis ei olnud näo moodi, püüdis mulle naerutada. Lennartit ma sellisena ei mäleta, kuid küllap temagi Buchenwaldi lastega sarnanes. Nad olid mõlemad teise ilma minemas. Sellist teavet anti haiglast teistele, kes omavahel sellest ka rääkisid ja minu poole kaastundlikke pilke heitsid. Haiglates oli samuti nalg, ravimeid praktiliselt ei olnud; suremus oli suur. Haiglas kaies nägin sageli regesid, millel olevatest punastest kastidest rippusid välja külmast kangestunud käed või jalad. Nümmoodi

oleks paljude viimane teekond, nii tavaline sel ajal, et keegi ei pööranud sellele vähimatki tähelepanu.

Ühel ilusal kevadisel päeval, see võis olla maikuu lõpupoole, sai Lennart haiglast tulema. Selleks ajaks olime saanud elamise ühte tuba endisse kaupmeheelamusse Lenini tänaval majas nr. 62, kus nüüdseks toas elas kolm perekonda. Meie olime neljandad.

Muutused paremuse poole

Meie naabriteks olid kooliõpetaja Ivan Ivanovitš Zagajenov ja tema lukumispuudega abikaasa Anna Jakovlevna ehk Aja, nagu Lennart ta ristis. Kuna meile anti varem neile kuulunud tuba, siis oli põhjendatud ka nende esialgne tõrjuv hoiak meie suhtes, mis aja jooksul leebus. Ühes toas elasid noored leningradlastest koolipoisid, orvud Garik ja Veera ning nende täditütar Svetlana. Nad olid kõik toredad südamlikud lapsed, keda ma pidevalt tüütsasin, kui mitte muuga, siis vähemalt oma kohalolekuga, kuid ma ei mäleta, et nad oleksid mind kuidagi tõrjunud. Nad olid nii mõistlikud, et tulid hästi toime nii õppimisega kui oma elu korraldamisega. Svetlana ema oli mingis kolhoosis raamatupidaja ning varustas lapsi hädapärase toiduga. Kolmandas toas elasid Polikarpovid, ema, kes oli õpetaja-kasvataja, ja tema poeg Serjoža. Köök oli üldine, kuid peaaegu tühi, sest keegi ei jõudnud hiiglasuurt vene ahju kütta. Kui üldse toitu valmistati, siis "tagankal", mida meie kooli jaoks kolmjalaks nimetada. See vajas vahe kütet, piisas pilbast või okstest. Maja juures oli üsna suur aed, mis oli muudetud kohalike aiamaaks, kuid peenramaad saime meiegi. Naabrite nõuannete järgi tegime Lennartiga endile peenrad ja saime neilt kuratultu, porgandi- ja muid seemneid. Panime ka mõned vaod kartulit maha. Kartulid olid liiga väärtuslikud, et neid maa sisse apuda, seepärast õppisime teistelt ja lõikasime kartulimugulatelt

“silmadega” tükikesed ja panime need enne mahapanekut mõneks ajaks päikse kätte. Vähe sellest, et me kumbki ei olnud kunagi põllu- või aiatööd teinud, me polnud isegi näinud, kuidas aedvili kasvab. Maa oli hämmastavalt viljakas, kõik kasvas ilma väetamata. Raskusi oli kastmisega: kaevu ei olnud, pumbamaja asus ligi 300 meetri kaugusel, kuid polnud ka ämbrit, rääkimata kastekannust. Ostsime 4–5-liitrilise kasetohust torbiku, millega tõime vett nii kastmiseks kui ka joogiks. Soõgiprobleemid olid endised. Meil olid küll leivakaardid, millega oli õigus järjekorras seista, aga leiba sai paraku harva. Kui õnnestus oma normileib kätte saada, oli see aganate ja siniste kartulitükkide segu ja nii tihke, et 200–300-grammine tükk oli justkui šokolaaditahvel. Olime kord Lennartiga leivajärjekorras. Käele maaliti tindipliiatsiga järjekorranumbrid, öeldi, et tulge homme, täna leiba ei tule. Kui järgmisel päeval tulime, naerdi meid välja, et järjekorras seisjate numbrid on juba eelmisel nädalal saadud. Lahkusime ilma leivata. Väljaarvatud aiamaaga tegelemine, loobus Lennart sellistest maistest muredest sootuks ja hakkas üha enam aega pühendama raamatutele. Imekombel olid meil alles Moskvast osterud saksakeelsed ajaloo-raamatud. Varustusmured langesid tasapisi minu õlgadele.

Saatuse tahtel juhtus haiglas töötama eestlasest doktor Hanschmidt. Tema tegi emale selgeks, et ainus võimalus ellu jääda on viivitamatult haiglast lahkuda, ja aitas ise sellele kaasa. Ema oli haiglas olnud seitse kuud ja seisis vaevalt jalul. Lennart meisterdas talle kepi, millele toetudes ta suutis veidi liikuda. Pidi ilmselt olema juba juulikuu, sest peenardelt sai juba rohelist sibulat, värsket kurki ja porgandit. Ema sõi neid suure isuga ja ta paranemine edenes silmnähtavalt. Kuidagi püsis meil elu sees ja meeleolu muutus järjest paremaks. Saime endalegi osta “musta taldriku” ehk, nagu seda seal nimetati, reproduktori, siis veel mingi lambisarnase asja, ning õnnestus ka elektripirn muretseda. Olusid arvestades olid need suured edusammud. Kuna pesemisvõimalused puudusid, kaisime suvel jõe ääres pesemas ja suplemas, õppisin ka koera moodi ujuma.

Korval, kenas kõrge ja läbipaistmatu puittaraga ümbritsetud uhke kottide palkmajas, mida valvas kaks hundikoera, elasid instiitumid kunstipedagoog, väga väljapeetud, väarika kõnnakuga madam Varvara Fjodorovna Sunegina ja välejalgne majaperenaine. Nad mõlemad jätsid salapärase mulje, ei käinud kellegagi läbi ning keegi ei teadnud öieti, kes nad on. Ilmselt nägi Varvara Fjodorovna meie eluvõõrast askeldamist ja soovis meid aidata. Ühel päeval tegi ta emale ettepaneku tulla kooli puhvetipidajaks, milleks meil kohklusteta nõustus. See oli tähtis sündmus. Olime nälgist

Puhvetipidaja ülesandeks oli tuua leib pagaritöökojast (vene keeles “pekarnjast”) kohale, kaaluda 200- või 300-grammisteks portsjoniteks ja müüa igale lapsele üks žetoon, mille eest sai kõõrast portsu suppi või verekotleti. Vahel võis sööklas ka midagi muud menuis olla, kuid puhvetis ei müüdud midagi peale leiva. Mulle oli kõik huvitav ja ma käisin emaga iga päev tööl. Hommikul tuli tõusta juba kella 6 paiku, et õigel ajal jõuda pekarnjasse, sest ka seal olid järjekorrad ja oht hilinemise korral leivast ilma jääda, mis oleks tähendanud ka töökoha kaotamist. Pagaritöökoja asus madalas puusaras. Hommikuti oli ruum hämar, valgust andis ainult väike tlattnina. Suured kaalud ning kaalupommid olid emale, rääkimata minust, tundmatud, pealegi näitasid vihid puudust ja naelasid, mis pärast kilodesse ja grammidesse ümber arvestati. Suured yesised ja seetõttu rasked vormileivad tuli võtta muult ja laduda kaalule. Kord, kui ma ühelt ülemiselt riulilt hooga vahtarasin, hüppas leivapätsist välja rott ja lendas kõrges kaarte üle kogu ruumi. Ehmusin ainult mina, võib-olla ka ema, kuid ei olnud juhtunust väljagi. Arvan, et täissöönud rott oli sootuks patsi magama jäänud, sest leivast oli üksnes koorik alles. Transpordivahendeid ei olnud, seepärast oli igal hommikul ema ümber 20 õpilast, kellest igauks võttis kolm leiba ja siis muud hantreas labi linna kooli sööklasse.

Leiba müüdi kaartide järgi. Iga õpilase kaardist tuli lõigata välja talong 200 grammi kohta ja neid tuli hoida kui kulda. Õhtul olime

emale abiks, kleepisime talongid vanade raamatute lehtedele, ikka 10 tükki reas ja ülevalt alla vist 20 rida. Kleepisime keedukartuliga, muud liimi ei olnud. Töö käis tattnina valgusel, sest elektrit anti harva. Järgmisel päeval pidi ema kustutatud talongid täitevkomitee kaubandusosakonnas ette näitama ja kogu arvestus pidi saadud leivakogustega täpselt klappima. Nälg me sellest ajast peale enam ei tundnud. Söökla teised töötajad suhtusid võõra inimese tulekusse esialgu veidi tõrjuvalt. Kuid väike leivapaluke supi juurde pani suhted raudselt paika. Vastutasuks oli meil nüüdsest alati midagi leivakõrvast, tavaliselt lihata juurviljasupp, millele nõristati veidi poslamaslat peale, või mingi puder. Mõnikord anti verikotlette, mida jahu puudumisel tehti verest ja purustamata viljateradest. Turult saime osta emaileeritud teekannu, millega tassisin iga päev toitu koju ka Lennartile.

Vanasõna ütleb, et raha paneb rattad käima, aga sõjaaegse Venemaa kohta see ei kehtinud, tähtsaimaks vääringuks oli hoopis leib. Väikse tüki leiva eest tõi piimatüdruk Zoja linnalähedasest külast meile kaks korda nädalas värsket piima. Kui piim nõus seisis, kerkis pinnale priske koorekiht. Ükskord oli seda ainult õhuke kile ning kui Lennart järgneval korral Zojale markuse tegi, sai ta vastuseks, et ega lehm igakord koort ei anna. Hiljem küsis Lennart ikka: "Zoja, kuidas täna lood on, kas lehm andis koort või ei?" Huvitav on, et pärast neid repliike parandas lehm piima kvaliteeti oluliselt.

Mõne kuu pärast kerkisid taas ahvardavad pilved meie peade kohale. Täitevkomitee kaubandusosakond tegi emale selgeks, et tema aruanded ei klapi, leiba on võrreldes kustutamiseks esitatud talongidega tunduvalt rohkem valjastatud. Kusimus ei olnud mitte mõnes, vaid mitmekümnes kilos. Lennart rehkendas ja arvutas mitut moodi ning me jõudsimme järeldusele, et nii suur vahe võis tekkida üksnes sellest, et pagaritöökogas manipuleeriti kaaludega. Meie ei osanud neid kontrollida ja olime üpris nõrgad ka näitude ümberarvestamises. Asi läks väga tõsiseks, küsimus ei olnud lihtsalt töökoha kaotamises, vaid oleks võidud alгатada kriminaalasi

talvel juhul oleks kohus mõistnud ema vähemalt 10 aastaks vangi. Need olid ärevad päevad. Kuid järjekordselt hõlmas kõige väärtuslikum ese, mis meil veel oli sailinud – meeste raudparitolu käekell – läks üle uuele omanikule ning emal õnnestus ametnike usaldus tagasi võita. Mul oli endal võimalus jätkata, kuidas neid asju korda aeti. Kaks tähtsate nagudega täitevkomitee maisterahvast keerasid talongidega paberilehed rulli, sidusid need kinni, viskasid rullid üksteise järel põlevasse ahju ning seepärast kirutasid mingile paberile allkirjad. Olukord lahenes ja meil hakkas isegi mõningane leivatalongide varu. Alles nüüd saime näha, miks poodidest talongide eest leiba ei saadud. Ilmselt oli sõja ajal ka tagala rasketes tingimustes inimesi, kes ei tundnud mingit puudust või isegi rikastusid.

"Meil polnud kella vaja, meil Moskva ütles aja," nagu eestlased Venel vargi kohta laulsid.

1943. aasta septembris läksin uuesti kooli, seekord teise klassi. Linnas algkool asus otse üle tänava kahes ühekorruselises puurajatises, kus oli kokku neli klassi. Pinginaabriks sain kena tüdruku Liia, kelle nimi oli Riina. Kooliskäimist ma väga tõesti ei viinud, jätkasin ema abistamist ja seepärast puudusin paljudel juhtudel omalt poolt kaasa aidata, et leiva puudujääke ei tekiks. Leiva võtsin leivaküsetuse töökogas lisaks kaalutud leibadele ka leiva otse riiulilt. Keegi seda ei näinud, kuna ruum oli päris tühjaks ja kaalud asetsesid päris riiulite ääres. Teadsin küll, et see oli ebasoovitav, kuid ei rääkinud sellest emale mitte kunagi, isegi mitte Liia kaudu. Kuid tulemused olid varsti kaes, sest nüüd jäi leiba järele ühe tüki leiba hõlma alla ja pörutasin turule müüma. Sellest hoolimata rahapuudust ei olnud, kuid koguda ma seda ka ei osanud. Töö ei olnud eriti suur, kuid pühapäeviti, kui lisandus ka majapidamistarvete müük, oli rahvast rohkesti. Kerjused olid end vahepeal 400 meetri ulatuses piki planguäärt üles rivistanud. Venelaste koloonia kohaselt jõudis isegi kõige suurema nälja ajal ikka midagi kätte nende kotti. Kolhoosnikud müüsid piima pudelitest, väikseim kogus oli "asunik", suurim "tšetvertnoi" ehk kolmeliitriline. Talvel

muidugi ei olnud pudelites võimalik piima turule tuua, siis toodi külmunud piima kettaid seljakottides. Turul ringi luusides imestasin, kui ranga hinnaga soola ja tikke müüdi ning töötasin endale, et kui kunagi Eestisse jõuan, varun tohutud soola ja tikkude tagavarad, siis oleme igas olukorras omadega alati mäel. See lubadus on mulle hiljem korduvalt meenunud, kuid jäänudki täitmata.

Ma ei olnud veel kümnenegi, kui ema usaldas ka oma raha minu kätte. Ostsin endale, emale ja vennale uued vildid, sest taipasin, et need on hindamatu varandus, hädavajalikud karmides tingimustes vastupidamiseks. Sokke meil enam ei olnud, aga viltidega ei olnud neid ka vaja. Kord ostsin turult koorma häid küttepuid ja tingsin hinna kõvasti alla. Hiljem kirus naabrinaine oma õpetajast meest ja ütles, et järgmisel korral laseb ta minul kütte osta, ning lisas, et sellest poisikesest saab tingimata majandusminister.

Olin omast arust juba nii täismees, et proovisin ka suitsu ja tegin esimest turvust karakaga. Paberosse ega sigarette meie kandis ei liikunud, kuid mahorka (kodus kasvatatud tubakas) oli turul saadaval. Ostsin minagi teeklaasitäie ja lasin selle taskusse kallata. Puistasin mõned näputäied tubakat paberile, keerasin rulli ja kleepisin selle rikkaliku sõljega kinni, nagu teised tegid. Tikke muidugi polnud. Tavaliselt läideti suits tulistest sütest, kuid meie kui tõelised suitsumehed panime vati või riidetüki tulekivist hõõguma ning seejärel süütasime suitsu. Suitsetamine ei kestnud kaua. Ühel õhtul kleepisime oma perega talonge, kõik kummargil väikse laua kohal, kui äkki ema läks tõsiseks ja vaatas mulle otsa: "Poiss, hinga!" Taipasin, et olen ennast reetnud. Edasiste ebameeldivuste vältimiseks tormasin toast välja, et silme alt kaduda. Kuid keskööks pidin ikkagi tuppä tulema. Olin kõigeiks valmis. Kui sisse astusin, hakkas Lennart esimesena rääkima: "Tule aga tule, ära karda, me pidasime emaga nõu ja otsustasime, et järgmisel kevadel istutame sinu jaoks tubaka aiamaale, see tuleb tunduvalt odavam." Sellega lugu piirduski, kuid suitsetamise isu kadus mul ligikaudu kümneks aastaks.

Et linnas tegutsesid piirituse- ja viinavabrikud, oli poes vabamüügil nii valge viin kui ka roosa 28 kraadi kangune pihlakaviin.

Tubakasine poistega aeg-ajalt riulitel olevaid roosa vedelikuga pudelid ning oletasime, et nendes peab midagi väga head ja maitsvat olema. Ühel päeval ostsime "asuniku", proovisime ja olime vabalt pettrunud. Sellega napsitamine esialgu ka piirdus.

Kolmas talv tulekul

Talved olid stabiilsed, sulasid ei mäletagi. Tore oli see, et külmad vaatasid tükki aega enne lund. See võimaldas jõejääl uisutamismenused nautida. Naabripoisilt sain omatehtud uisud, kahe puu- ja loost vahele kinnitatud raudribad, sidusin need nööri-dega viltide külge, pingutasin nöörid puupööradega ja läkski uisutamine lahut. Ma polnud elu sees seda varem proovinud, aga vaatasin, kuidas teised teevad, ning tegin järele. On ime, et ma üldse tervelt ei saanud. Paaril korral oli jää alles sedavõrd õhuke, et jõgi kõikus kohal all justkui lainetaks, kuid ma ei saanud ju jätta teistele oma eluohust naatamata. Halb oli, et mul ei olnud uiskude kinnitamiseks vahet rihmasid nagu paljudel poistel, sest niinest nöörid kippusid venuma. Ühel päeval, kui olin ema töökohas, kutsusid poisid mu välja, näitasid hoovis seisvat voori, andsid mulle terava köögi-noa ja kaskisid ühe hobuse sedelgarihma ära lõigata. Sain aru, et meenutamine on nüüd minu enda murda. Vaatasin ringi ning kuuatki inimest ei olnud näha, lõikasin, haarasin rihma ja pistin pinnuma. Just sel hetkel ilmus hobusemees nurga tagant välja. Talusuritus nurjus. Veerand tundi hiljem olin juba emaga direktori kabinetis, kus minuga arveid klaariti. Loeti kõvasti moraali, kuid selle sisu läks mul suures pabinas kõrvust mööda. Järgmisel päeval olin 40 °C palavikuga voodis ning mu kaelal lõi välja ploom-karune koeranael. Aga mõne päeva pärast kulges elu jalle oma tavalisega, üga päev tõi uusi sündmusi ja kõik halb ununes.

Meie linna ilmusid veel mõned eestlased. Invaliidide majas elas kooli Oskar, pikk tugev maapoiss Viimsist, kes oli sõja esimestel

kuudel käest ilma jaanud. Ta käis sageli meil külas. Teine noormees, kelle nimi oli Hugo, oli jalast haavatud ja töötas kingsepana, kuid temaga meil läbikäimist ei kujunenud. Tekkis ka üks naistuttav Olga, Leningradist väljasaadetud eestlanna. Ta käis sageli meie pool, oli emale vahel ühes või teises asjas abiks. Niisiis oli linnas peale meie veel neli eestlast: Oskar, Hugo, Olga ja dr. Hanschmidt.

Tõeliste talvekulmade saabudes saime aru, et ei suuda tsaariaegset suurt hollandi ahju nii palju kütta, et tuba soe oleks. Päevakorda kerkis uue ahju ehitamine. Kust saada kive? Teadsin, et ühes mahajaetud töökojas on lagunenud punasest tellisest ahi. Sain ema töökohast kelgu ja me hakkasime Oskariga kive kokku vedama. Leidsime ka noore pottsepa, kes paari päevaga väikse ahju üles latus. Nii sai ka see mure lahenduse.

Argiaskelduste juures tundsimme kogu aeg, et kuskil on rinne ja käivad verised lahingud. Raadiokrapist kõlas mitu korda päevas Levitani verd tarretama panev hääl, mis andis edasi Informbüroo järjekordseid teateid rindeolukorrast. Lennart oli teinud kaardi, millele ta püüdis rindejoones toimuvaid muudatusi kanda. Linn oli meestest tühi. Mäletan õppejõude ja õpilasi, kes olid mingil põhjusel saanud ajapikendust, aga saadeti selle lõppemisel otse rindele. Kuu hiljem saabusid surmateated. Koolis valmistati ühtelugu rindele saatmiseks pakikesi, õpilased tõid kodudest, mida keegi sai, alates kuivikutest ja mahorkast kuni labakinnaste või sallini välja.

Käisin tihti kinos, istusin ikka esimeses või teises reas, mõnikord koos Lennartiga, kes filmi ühe silmaga läbi omatehtud luubimoodi klaasitüki vaatas. Filmid olid eranditult vene omad, kas sõja- või partisaniteemalised, nagu "Zoja Kosmodemjanskaja" või sõjaeelsed, nagu "Volga-Volga", "Lõbusad semud" jt. Esimesed välismaised filmid tulid vist 1944. aastal, näiteks "Päikesepaistelise oru serenaad".

1944. aastal astusin pioneeriks ja see tundus mulle suure sündmusena. Ega ma ei saanud aru, mida see õieti tähendas, kuid kuna kõik lapsed olid pioneerid, siis pidin ka mina olema. Pioneeridele

lenneldati mõnikord kokkutulekuid ning siis anti osavõtjatele taskuraha, mille eest sai suppi ja tüki leiba. Meie naabrid Veera ja Lennart kinkisid mulle oma pioneerirätiku, mis küll veidike narmendatud, ja rätiku kinnitusklaambi. Olin õnnelik ja uhke, sest sõja ajal oli võimatu selliseid asju kuskilt osta. Ma ei mäleta, mitu päeva ma rätikut kanda jõudsin, kui see oli jäljetult kadunud ning otsinud et andnud tulemusi. Suure uurimise peale tunnistas Lennart ühes hetkel viskas selle peldikust alla. Tegin kõvasti lärmi ja nutsin, ei jõudnud mitu päeva kooligi minna.

Olin tõenäoliselt karastatud laps, mul ei olnud kunagi ei nohu ega köha, raakimata muudest haigustest. Oletan, et sellele aitas kaasa kuuslaugu ja poslamasla ehk rafineerimata toiduõli tarvitamine, mida mina meie perest ainukesena pruukisin. Käisin turul ja ostin endale "asuniku"-täie toiduõli, tavaliselt linaseemne oma, mis mulle eriti maitsetes, organism justkui nõudis seda. Tänapäeva õli on sulatun ühskõikselt – neil pole maitset. Mäletan, et tegime Lennartiga mõlemad läbi tuulerõuged, mis oli minu jaoks ainuke tõeline haigestumine nende aastate jooksul. Lennartil oli tervisega tõsisem probleeme.

Mingil ajal tuli mulle lugemistuhin, olin lasteraamatukogu liige ja tõin endale raamatuid koju. Lugesin vene keeles läbi "Kapteni tütre lapsed", "Noormees Uržumist" ja mitmed teised raamatud, mis ilmselt ka minu keeleoskust parandasid ning aitasid laadida sõnavara. Paraku ei kestnud see kiindumus pikalt.

Harjudest veel üks lugu. Minust umbes kolm aastat vanem ja sama tõsisel mõttes puupaljas sõber Miša käis muusikakoolis ja õppis viiulit. Kord võttis ta ka minu sinna kaasa, et kuulaksin tema mängu. Rääkisin sellest kodus. Ema soovitas Lennartil mängima hakata, ja ta astuski muusikakooli. Kuid mina ei tahtnud temast midagi saada ning läksin iseseisvalt, teistele utlemata, samuti katsetele. Minu sisse, mis tagantjärele kõlab naljana, kuna olen äärmiselt, võib-olla isegi absoluutselt ebamusikaalne. Harjutasime ühe viiuliga, mille koolist saime. Kord hakkasin omast arust viiulit hääletama. Pingutasin keeli, kuni korraga käis krõps ning keel oligi

puru. Sellega meie muusikaõpingud lõppesid, kuna kumbki ei julgenud katkise keele pärast kooli minna. Hiljem viisin viiuli kooli tagasi.

Käisin juba kolmandas klassis ja koolis mul mingeid raskusi polnud. Õpingud olid küllaltki lünklikud, talve tulekul tunde lühendati, sest kütmata ruumides oli võimatu pikemat aega viibida. Kirjutada oli raske, tint külmus sulle otsas, kuigi väike tindipott oli vasakus peopesas soojas. Kõigi nende aastate jooksul ei olnud mul ühtegi vihikut, me kirjutasime ära visatud raamatutest rebitud lehtede. Olen alles hoidnud kolmanda klassi tunnistuse, mille tarbeks õpetaja oli leidnud paberilehe, mille üks pool oli kunagi tuhjaks jäänud. Paljud õpilased olid täitanud, klassis oli iga päev sanitaarkontroll ja kui asi hialt hulluks laks, siis juhtus sedagi, et laps saadeti koju.

Hügieeninõudeid ei olnud võimalik täita. Seepi ei olnud, hambapastast ja hambaharjast rääkimata. Linnas oli küll avalik saun, kuid see oli küttepuudusel enamjaolt kinni. Mõnikord sain ennast seal siiski ka pesta, kuid see eeldas oma küttepuid, see tähendab, et sauna minnes pidi ümmargune puupakk kaenla all olema. Nagu juba mainisin, saime vett mõnesaja meetri kaugusel asuvast pumbamajast. Pumbamaja oli puuputka mõõtmetega 4 x 3 m ja selle ainsas ruumis elas ema koos oma kahe nälginud ja arengupuudega lapsega, kes haisesid ja komberdasid karkudel ringi, käed ja jalad mädapaiseid täis. See oli hirmus vaatepilt. Kui nalg muutus talumatuks, keerasid nad vee seestpoolt kinni ja nõudsid toitu. Ilmselt nad said oma tahtmise, sest lõpuks hakkas kraanidest jälle vett tulema.

Mingil ajal jäi Lennart sarlakitesse ja paigutati laste nakkushaiglasse. See oli pisike ühekordne puumaja, milles oli ainult paar palatit. Lennartil vedas, ta oli tillukeses omaette palatis ning me saime akna kaudu rääkida ja asju vahetada. Vaatamata keelule tõin ja viisin raamatuid. Haigla oli lähedal, umbes 400–500 meetrit meist. Ühel kottpimedal hilisõhtul lendas midagi vastu meie akent. Kargasin üles asja selgitama: mingi valge kuju oli akna taga. Mõne

tunde pärast taipasin, et see oli Lennart, kes oli haiglast akna kaudu pultamaväel välja hiilinud, et meid üllatada. Ta armastas alati meid üllatada mingite, tavaliselt meeldivate ootamatustega.

1944. aasta 10. märtsi hommikul saime teada, et venelased olid Tallinna puruks pommitanud. Võib oletada, et olime terve Nõukogude Liidu ulatuses esimesed eestlased, kes sellest nii varakult teadsid. See juhtus nii: nagu igal hommikul, äratas meid ka seekord radiokrapp, kuid kohaliku raadiosõlme operaator ei leidnud kogu öö Moskva saatjat ning sattus kogemata Helsingile. Valelüliti kogu öö ainult mõned sekundid, kuid sellesse mahtus meie jaoks väga palju lause, et Tallinna pommitati ning selle tagajärjel puhkenud tulekahju kuma paistis öö labi üle Soome lahe Helsingisse. See oli kõik, edasi tuli tavaline Moskva saade. Teadsime, et Tallinn oli seni veel sakslaste käes, seega oli selge ka, kelle töö see oli.

Rinne liigub läände

Meie suhtes läände, tõi see muutusi ka tagalaellu. Evakueeritud lastel arevaks ja tegid ettevalmistusi kojupöördumiseks. Ka me kaasmaalane doktor Hanschmidt külastas meid ja teatas, et me saame Nõukogude Eesti valitsuselt kutse Leningradi tulla, et pärast sakslaste väljalöömist Eestis tööle asuda. Meie kolka-kesed saabusid ameeriklaste abina munapulbrit, searasva ja riideeset. Kuid kohe hakati levitama kuuldusi, et ega see munapulber kaanamunadest, vaid hoopis kilpkonnamunadest; ning searasv ole ka üks õige asi, vaid hoopis töödeldud hulge- ja vaalarasv. Mina tõlkis munapulbrist toiduvalmistamise retseptid inglise keelde ja vene keelde ning meilegi jagus veidike sellest abist.

Kubekiiresti remonditi üks kirik, mida oli seni traktorijaamana kasutatud. Kiriku avamine oli suur sündmus: rahvast vooris ligi ja kaugelt, kirik oli iga päev hommikust õhtuni inimestest

tulvil ning tohutu raha voolas kokku nii annetustest kui küünalde müügist. Sõjaväelased tulid rindelt lühiajalisele puhkusele ning algasid pillerkaaritamised. Kirikus laulatati kiirkorras paarikesi, kuid peigmehed olid paari päeva pärast juba läinud.

Linna toodi suur sõjaväeautode koondis, mis koosnes põhiliselt tuttuutest Fordidest ja Chevrolet'dest ning võimsatest Studebackeritest. Alustati sõja-aastatel kogunenud viljatagayarade väljavedu raudteejaamadesse. Ma ei saanud, nagu enamus poisikesi, autode suhtes ükskõikseks jääda, vaid tolknesin igal võimalusel nende läheduses ja vahel õnnestus mul juhikabiinis mõni sõit kaasa teha. Päris ärevusse sattusin, kui avanes võimalus rooli ja pedaalidele katsuda või signaalinupule vajutada. Sellest ajast sain algteadmised autodest ja tahtsin saada autojuhiks.

Olime oma eluga juba kenasti kohanenud ja saatusele isegi tänulikud, et ei tundnud enam nälga ning võisime elada vaikeses soojas toakeses, mis sest, et magasime ilma voodilinadeta ja madratsiteta, muudest mugavustest rääkimata. Talveks varusime ühte-teist aiamaalt ja saime isegi väikse kartulisaagi. Nimelt olime saanud maalapikese mõni kilomeeter linnast väljas, kuhu panime kevadel kümmekond lühikest vagu kartuleid maha. Naabrid tulid suvel ütleva, et kartulid nõuavad ka muldamist, ning näitasid, kuidas seda tehakse. Sügisel saime kaks kotitäit kartuleid. Laenasin üleaedsetelt Doždikovidelt kahe rattalise vankri, mis oli ainulaadne kogu ümbruskonnas. Laadisime kotid peale ja liikusime kodu poole. Vahetult enne kodu kärgatas äike ja vihmapiiskadest sai paduvihm. Tõstisime tempot ja jõudsimme kerge sörgiga koduvärvateni. Siis tuli ületada madal kraavike, mis sai paraku eakale transpordivahendile saatuseks: vanker vajus raksatusega kraavi, kartulikotid samuti. See oli minu jaoks samasugune tragöödia kui tänapäeval oleks naabrimehe sõiduauto puruksajamine. Klomp oli kurgus ja silmad vees mitte võimaliku karistuse kartusest, vaid kahjutundest nii vankri kui nende inimeste pärast, kes olid minusse alati nii hästi suhtunud. Korjasin vankrirusud kokku ja lohistasin nende hoovi, järgnes sõnadega kirjeldamatu pilt: olin ise kui

...vankririismete kõrval, ka pererahvas oli kurb, kuid tagantjärele tundub, et nii katkise vankri kui minu pärast. ...sõnavahetusega. Võib-olla oluks kergem naha peale ...saada, kuid selleks olid nad lihtsalt liialt head ja avara ...mimesed. Doždikovid oli intelligentne perekond, kellest ...lahemalt midagi ei tea. Nendega suhtlesin ainult mina. Nad olid väga kulalislahked, sageli kostitasid mind kodusküpsetatud ...või pirukatega. Peres kasvas väike eelkooliealine tüdruk, kelle nime ma enam ei mäleta, kuid kes suureks saades lubas mulle ilusa kollase särki kinkida, mis tema vanematele ja vanavanematele palju nalja tegi. Kord kutsuti mind tüdruku sünnipäevale ...kord oli annus kord kõigi Venemaal oldud aastate jooksul. Teadon, et vajan kingitust, aga kodus midagi ei olnud, poodides samu- ...Mišal oli pildiraamat, tegin temaga mingi vahetus- ...raamatu, mille kinkisin tüdrukule. Juba järgmisel ...Miša raamatut tagasi, sest see pidi olema perekonna ...ema käskinud tagasi tuua, muidu tulevat suur pa- ...Vastupunnimisele vaatamata pidin sammud seadma eel- ...päeva sünnipäevalapse poole. Õudselt häbi oli, ei mäleta, ...kogelesin või kuidas kogu asjale reageeriti, kuid raama- ...Mišale tagasi. Isegi vana mehena tunnen suurt piinlikkust ...mida mul on võimatu heastada.

Jaransk oli muust maailmast eraldatud, kuid see ei olnud oluliseks muutunud kohaliku intelligentsi teket. Juba tsaariajal võisid ...saada hariduse vaimulikus seminaris, pärast revolutsioo- ...seminaris; linnas oli raamatukogu, kenaja suhteliselt ...suveaed ja koduloomuuseum. Me puutusime kokku ...vanemate daamidega, kes olid eluaegsed pedagoogid. Üks ...kauaaegse pedagoogilise tegevuse eest isegi Lenini ...Kumbki neist polnud kunagi rongiga sõitnud ega rongi ...nainudki. 50–60 aastat tagasi oli 130 km, mis Jaranskist ...raudteejaamast eraldas, kujutlematult pikk vahemaa.

1944. a. jõudsid Nõukogude väed Eestisse, septembris vallutati Tallinn. Tärkas lootus koju tagasi pöörduda. See oli sõnadega

kirjeldamatu sündmus, kui saime vanaemalt esimese postkaardi. Uurisime ja imetlesime seda kaua, imekaunid tundusid meile tuntud lainelised jooned ja selgete kirjadega ümartemplid, mis siis veel sõnumist raakida! See oli uue ajajärgu algus meie Venemaa-elus, sest oli loodud side kodumaaga. Saime teada ühte ja teist tuttavatest ning seda, et ka vanaema oli märtsipommitamise ohvrina kaotanud kõik, elas meie Kaare tänava majas ja tegi meeleheitlikke jõupingutusi, et hoida meile mõni tuba seks puhuks, kui tagasi tuleme. Sellesse ta uskus, selle eest palvetas ja käis kirikuõpetaja juures eestpalveid tellimas.

Algas igasuguste palvekirjade kirjutamine. Mis neis kirjutati, ma ei tea, kuid aiman, et jutt pidi käima vabastamisest, perekonna kokkusaamisest ning kojupääsemisest. Ema kirjutas Švernikule, Beriale ja Kalininile. Nüüd lisandus neile vanaema tungival soovitusel ka palvekiri Varesele. Mõne aja pärast saime telegrammi, hiljem ka kirja ja rahakaardi isa vennalt onu Kostjalt Taškendist. Alles nüüd saime teada, et Nõukogude Liidu sõjakangelane Arnold Meri on tema poeg, järelikult meile Lennartiga onupoeg. Ema mäletas Arnoldit lapsena ega suutnud kuidagi möödunud aega tajuda ja ette kujutada, et kunagisest lapsest on saanud sõjamees.

Igapäevane elu veeres tavalist rada. Käisime vennaga koolis, ema oli ikka varahommikust hilisõhtuni tööl. Pärast tunde pendeldasin meie teekannuga söökla vahet. Talve saabudes kordus kõik: kool oli ikka kütmata, klassis istusime üleriietes, mütside ja rätikutega, tint külmus sule otsa, tunnid olid lühendatud, sageli jäid üldse ära. Seega oli aega laialt.

Ema töökohas muretseti härg ja sellest alates veeti iga päev sööklale leiba härjarakendiga, peatselt osteti ka pullvasikas, kellest tuli edaspidiseks veohärg koolitada. Nii et progress selle sõna kõige tõsisemas mõttes. Tegevus nende loomadega kujunes omamoodi uudseks kogemuseks ja vahelduseks, seda enam, et talve saabumisega oli igasugune autoliiklus katkenud. Vana härg liikus teosammul, tõesti sama aeglaselt nagu ta ila tilkus. Kuna mehi tagalas ei olnud, siis usaldati need loomad enesestmõistetavalt laste hoole

alla. Veelasime turbarabast sööklale turvast või tegime muid mapoolumiseiga seotud vedusid, muidugi ilma palgata, puht mänguloomisest. Noore härjaga oli veidi põnevam, temaga ei lubatud kooritud vedada, võisime üksnes tühja reega harjutada. Vahel tegime kaunat ka päris kiiret sõitu, mis oli eriti põnev ning millest ei saanud loobuda.

Vanaema saatis meile igal nädalal panderolliga ajalehti, mis andis mulle uue äriidee: hakkasin turul suitsumeestele vanu ajalehti müüma. Ohtulehe eest sain kolmeka, suuremate lehtede eest 4 rubla. Olin solvunud, et "Pravda" ja "Izvestija" müüjad said 5–6 rubla lehe eest. Põhjus oli lihtne: vene lehed olid karedast paberist ja kleevisid sellega suurepäraselt plotskiteks, mida ei saanud aga sugugi kasutada. Põhjus oli lihtne: vene lehed olid karedast paberist ja kleevisid sellega suurepäraselt plotskiteks, mida ei saanud aga sugugi kasutada. Põhjus oli lihtne: vene lehed olid karedast paberist ja kleevisid sellega suurepäraselt plotskiteks, mida ei saanud aga sugugi kasutada.

Ikka saagedamini, vahel mitmeid kordi päevas, andis Levitani toolik haal valjuhääldajast teada vägede kiirest edasiliikumise ja generalissimus Stalini päevakäskudest saluteerida Moskva tuletõrje valjakul suurtükipaukudega võidukate armeede auks. Need teadmised geograafiast olid kesised ja mind need teated suurt põudutanud, kuid Lennart seevastu jälgis sõjasündmusi huviga korrapäraselt väiksel kaardil rinnete asukohti. Tundus, et sõda lõpuks lõpule jõudma, kuigi tagalas liikusid ka jutud, et sõda jätkub endi vahel jätkuda.

Evakueeritud olid juba läinud, nende hulgas ka meie mägiküla, Veera ja Sveta. Viimased avaldasid päris lahkumise eel suure rõõmuga, et ka nemad olid kogu perega väljasaadetud ning nende vanemad olid ilmselt hukatud. Väljasaadetu-seisuse salga- ja enda evakueerituks nimetamine tähendas ellujäämist. Naevaldus, et me tunduvad tänapäeval inimeste targutused, kes ei ole

nõukogude tegelikkusega kokku puutunud, ja nende enam kui pool sajandit hilinevad retseptid, kuidas õigel eestlasel tulnuks Nõukogude Liidus elada ja käituda.

Elu muutus justkui rahulikumaks. Linnas liikus rindelt tulnud sõjamehi, turule ilmusid lääne päritolu kaubad, sealhulgas kantud, kuuliaukudega riided, kasutatud käekellad, äratuskellad, valgumihklid ja muu pudi-padi.

Sõja lõpp

Vallutati Berliin, minu sünnilinn, millega venelastel oli seotud nii palju valu ja vihkamist, et selle langemine tundus venelaste jaoks kõige tähendusrikkam sõjasündmus olevat. 8. mail 1945 Saksa maa kapituleerus. Jaransklasted juubeldasid ja puhitsesid võitu. Ilmad olid imeilusad, taevast täiesti pilvitu. Ema töökohas korraldati 9. mail töötajate lastele nn. "utrennik" (hommikupidu). Uskumatu, kuid laudadele toodi riisipuder rosinatega ja magus kakao! Kõik need aastad ei olnud ma midagi niisugust saanud, isegi Moskvas mitte. Niimoodi lõppes sõda minu jaoks. Lastepeo korraldaja kooli õppealajuhataja, kelle jaoks olid need söögid ilmselt samuti suureks ootamuseks. Kui lastele anti kõike jaopärast, siis korraldaja ise võis süüa nii palju kui tahtis, mida ta ka tegi, ning järgmisel päeval ei olnud teda enam elavate kirjas. Sellistest surmajuhtumitest räägiti sageli, kuid ka siis, kui inimene on ohust teadlik, ei suuda ta nälginuna tavaliselt kiusatusele vastu seista.

Sõda oli küll lõppenud, kuid meie pere elus ei olnud erihästi muutusi. Siin-seal saabusid isad-abikaasad, pojad ja tütreid rindelt koju. Oli rõõmu ja peomeeleolu, kuid samal ajal palju leina ja nukrust nendes väga arvukates peredes, kuhu keegi tagasi ei tulnud. Mõnel juhul olid langenud nii mees kui ka kõik poisid. Nii käis Venemaal pidu leinaga käsikäes, rääkimata miljonitest lõhutud perekonda

dest, miljonitest väljasaadetutest ning miljonitest poliitvangidest ja vangidest... Mina kui laps ei osanud endale kõike seda siis ette kujutada.

Lapsunäpale mõeldes oli tänu alanud rahule ehk meilgi mingi paupolangus. Iismakordselt kõigi nende aastate jooksul tuli ka mõnel päeval koos meiega jõe äärde suplema. Olin vaimustuses oma ujumisoskusest ja ta õpetas mind sel meeldejäanud suvepäeval uima.

Võrreldes varajasemate aastatega oli elu juba talutav, kõhutubjust ei pidanud kannatama ning eluoluga olime harjunud. Vanema kujad tõstsid meeoleolu, tuletasid meelde meie päris kodu ja tekkis lootust, et on võimalik tagasi pöörduda.

Loopnevast suhteliselt rahulikku elu vapustas, kui ema sai kutse sõita kohaliku NKVD-sse. Olime kõik hirmust justkui elektrilöödud. Nusugust ärevust ei mõista tänapäeval enam keegi, kuid meil selle asutuse nimi, rääkimata sinna kutsumisest oli kurjast talutav. Teadsime, et sageli ei tulda tagasi. Ema läks, kuid ei saanud. Talle anti edasi oblasti NKVD korraldus sõita otse-kohe järgmisel päeval oblastikeskusesse Kirovisse, nemad siin ei teadnud vahikutse põhjust. Sõita tuli Kotelnitši kaudu, kuhu mingil ajal ka koormaga veoauto, ka edasine rongisõit oli korraldatud. Ema oli ärevil, pühkis aeg-ajalt silmi, kuid siis jälle lohutas ennast.

Ma ei saa kõik on seotud Eestisse tagasipöördumisega, kuna ema ühe kirja algas ja lõppes selgitustega, mida ta omalt poolt selleks ette võtnud, kelle jutul käinud ja kes mida oli lubanud. Oli juba kaks või kolm päeva. Mängisin poistega tänaval, kui ema tuli kodusse, kandes kott käevangus. Ta oli ühtlasi rõõmus ja kurb: rõõmus, et oleme taas koos, kurbuse põhjus ema piinat hiljem. Ta jutustas meile, kuidas üks Kirovi julgeolekukomandant teda tundide viisi üle kuulas ja nõudis kõigi endiste tuttavate nimed, ahvardas perekonna lahutamise ja sundis julgeolekukomandant koostööd tegema. Öeldi, et vastasel juhul ei näe ta enam ema ega lapsi, rääkimata kodumaale jõudmisest. Ma ei olnud ema kunagi sellises seisundis näinud, isegi mitte küüditamise

tundidel. Ta nuttis ja värises kogu kehast. Nüüdsest alates oli ta saanud endale ka agendinime – “Ivanova”. Emaga juhtunu sarnaneb paljude teiste eestlaste ja mitte ainult eestlaste saatusega, skeem oli ju sama. Paljudele on see tuttav Heino Kiige raamatust “Maria Siberimaal”. Nõukogudemaal pidid kõik olema millegagi süsteemi külge seotud, kõik pidid kõiki kartma või umbusaldama, kõik järgisid rahvatarkust, et vaikimine on kuld. Niisugustes tingimustes kujunes minu mõttemaailm.

Ema ei täitnud vähimalgi määral talle julgeolekumeeste poolt pandud lootusi. Ta rääkis peaaegu kõigile tuttavatele nii Venemaal kui Eestis oma värbamisest ja on ime, et ta pääses kättemaksust. Olen ta julguse üle uhke, kuna ta jäi elu lõpuni ausaks inimeseks. Värbamine oli ette valmistatud seoses kavatsusega meie perekond Eestisse tagasi tuua. Sellele viitavad mitmed julgeolekudokumendid, millega on nüüd olnud võimalik tutvuda. Selle loo lõpetuseks võis olla 1947. aasta suvi, kui emale helistati ning sooviti temaga kohtuda. Ta sai kohe aru, kes need helistajad olid, ja keeldus. Mõne aja pärast helistati uuesti ning kutsuti kohtuma, ta keeldus uuesti, seepeale lubati meie juurde koju tulla. Olime emaga kahe kesi kodus ja ta ütles: “Poiss, ole valmis, kohe tullakse, võib-olla läheb jälle Venemaale sõiduks.” Sain olukorra tõsidusest silma pilk aru. Kargasin rattale ja kihutasin naabripoiste juurde, et igaks juhuks hüvasti jätta. Jalgrattaga tänavale sõostes pidin peaaegu otsa sõitma ohvitserile, kes parajasti koos ühe naisterahvaga meie väravast sisenes. Telefoneerimisest oli selleks ajaks möödas vaevalt 5–10 minutit. Kuna telefoniautomaate ümbruskonnas ei olnud ja mobiiltelefone veel ei tuntud, siis pidi helistamise koht olema päris lähedal. Nagu ema mulle rääkis, püüti teda koostöö vajalikkuses veenda, kuid nahe nende jutuajamiste tulutust, tehti talle ettepanek kirjutada alla olematu koostöö katkestamise ja vaikimise kokkuleppele. Kogu see lugu oli algusest peale ülisalajane, selle avalikustamist loeti võrdväärseks riigirõõnemisega, ent ema ei püüdnud hetkekski asja tõsidusest aru saada.

Jatankin jätkus elu endistviisi. Esimene sõjajärgne suvi lõppes, Lennart alguses läks Lennart üheksandasse, mina neljandasse. Eestist eestlastest olime ainult meie linna jäänud. Järjest saabusid meile demobiliseeritud, alguses vanemad aastakäigud, seejärel ka nooremad. Lein oli paljudes kodudes, kuhu kedagi tagasi ei tulnud. Lennartil lukus palju sõjainvaliide, kes ilma kaeta, kes ilma jalata või hoopis jalgadeta. Meie maja Sõršovide pereisa tuli tervena tagasi. Kõigi uudishimu oli suur, kui ta oma seljakoti lahti pakkis, et näha, kas seal midagi erilist peale mõne riidehilbu, vana käekella ja paari konservikarbi nahtavale tulnudki. Jutud suurest sõjasajast olid ilmselt mõnevõrra liialdatud, sõduri ainus rõõm oli terveks koju jõuda. Soomust tegid ilmselt kõrgemad sõjaväelased, viskati tagalamehed, nagu seda võis Leningradi ja isegi Tallinna komsomoolides müüdava järgi otsustada.

Ühel novembripäeval teatati emale, et me saame Eestisse tagasi. Meie loomund sedavõrd segi, et üksikasju enam ei mäletagi. Peatselt saime ka isalt telegrammi, et ta on vaba ja ootab meid Kirovis. Meie läks asi kiireks. Ema pidi töö asjad üle andma ja lõpparve oma. Sellega tekkis omajagu sekeldusi, kuna vana kuivetunud ematupidaja leidis, et ema arvel on üks kelk, mille mina olin sunnitud olema ära andma tüdrukutele, kelle kelgu mina kunagi olin võtnud; ja raudkang, millega käisime turbarabas külmu- ja tühikamakaide kangutamas, oli talvel ree pealt lumme libise- ning kadunud. Need tuli kinni maksta ja me tulime sellega kaasa. Kõik muu sujus lihtsalt, kõige vähem võttis aega pakkimiseks, sest asju peaaegu ei olnudki. Kahju oli maha jätta minu truud sõbra kassi Juri, kes sai aru ainult eesti keelest. Ta saatis mind tänavale minnes, tuli mulle koju tulles alati vastu ja õhtul heitsime me magama. Juri oli tõepoolest teistest kassidest erinev. Tuli jõe ääresse kaasa ja järgnes ka vette, me ujusime mitmeid kordi koos tagasi. Hiljem kirjutasid naabrid, et meie Juri istub päeviti aiaposti otsas ja ootab, ta ei lase kedagi enda ligi ja kaibab metskass. Selline on loomade truudus. Tagantjärele oli ja veel praegugi kahju, et me ei võtnud teda korvis Eestisse kaasa.

Lumi oli maas, talv täies jõus, kuid "trakt" oli veel läbitav, sest talvised tuisud ei olnud veel alanud. Saime oma kohvri ja teki-kompsuga viimasele sel hooajal väljuvale bussile. See oli GAZ-AA baasil valmistatud sõiduk, millest olid istmed välja visatud, laadungiks olid viljakotid ning nende ja lae vahele mahtusime pikutama meie ja veel mõned reisijad. Liikusime edasi suurivaevu, peatselt läks sõiduk katki ja me pidime ühes Tuža-nimelises asulas öömajale jääma. Kuna lund pidevalt sadas, olid kõik mures, kas edasisõidust midagi välja tuleb. Kuid järgmisel päeval jõudsime siiski õnnelikult Kotelnitšisse ja ülejärgmisel hommikul olime Kirovis. Olin nii pabinas, et ei mäleta isaga kohtumise üksikasju. Tean, et ta oli kaabuga, mis oli tolle aja Venemaal omaette vaatepilt. Kirovis oli külm päikesepaisteline talveilm, tänavaid ääristasid kõrged sätendavad lumevallid. Sõitsime trollibussiga Kirovi hotelli, kus isa oli kaks tuba tellinud. Imekombel on mul hotelli kviitungid säilinud. Meie edasine teekond Tallinna pidi minema läbi Leningradi. Kuna rong iga päev ei käinud, jäime mõneks päevaks Kirovisse. Kõik oli äärmiselt huvitav. Arvan, et kui rongisõit Venemaal ei toimunud just loomavagunis või arestikongis, oli see meelde jääv elamus. Seda kogesin elus hiljemgi. Muidugi pidi olema tugevat närvi, et rikkaliku lõhnabuketi peale mitte nina kirtsutada ning lakkamatut valjuhäälselt juttu ja laste kisa taluda. Rongid liikusid aeglaselt, sagedasti peatudes, et vastutulevaid ronge läbi lasta. Et peatused kestsid vahel kuni pool tundi, jalutasid reisijad perroonil ja ostsid söögipoolist, kui kolhoosinaised juhtusid midagi müüma.

Tundub, et venelastel on rongisõit ja söömine lahutamatud tegevused. Minu vabatahtlikult võetud ülesandeks oli tuua raudteejaamades keeva vett, millele järgnes teejoomine. Isal oli Moskvast kaasas üht-teist söögipoolist, millest on meelde jäänud tee, suhkur ja suitsuvorst.

Leningradis oli meil Tallinna rongi väljumiseni päris palju aega, seepärast viis isa meid linna vaatama ja Nevskile jalutama. Ta tundis Leningradi juba kui endist Sankt-Peterburgi ja oli seal kordu-

valt viibinud, meie aga polnud seal varem olnud. Leningrad meeldis mulle esimesest pilgust ning ka edaspidi on sellel linnal minule olnud mingi kütkestav tõmme.

Tagasi kodumaal

Õnne alustuseks toodud arhiivides säilinud ülevaade meie pere vanaema loost, mis eeskätt iseloomustab tolele ajastule tüüpilisi raskusi, sealhulgas julgeolekutöötajaid ning nende suhtumist

13. novembril 1944. aastal pöördus vanaema palvekirjaga Eesti V Ülemnõukogu Presiidiumi poole, et tema pojal koos abikaasa lastega lubataks Eestisse tagasi pöörduda.

16. veebruaril 1945 järgneb samasisuline avaldus siseasjade komisjonisarile Boris Kummile.

12. märtsil 1945 saabub vanaema järjekordne avaldus ülemnõukogu presiidiumile, millele nädalapäevad hiljem lisandus ka tema avaldus.

Kummi päeva hiljem läkitas ema ülemnõukogu presiidiumi esile Johan Varessele uue seitsmerealise avalduse, mille lõpetusega: "Olen kindel, et täidate minu palve."

1. veebruaris 1945 saadab julgeoleku "A" osakonna ülem alam-ohvitser Melnikov kirja I eriosakonna ülemale kapten Vorobjevile, milles palub teatada kompromiteerivaid andmeid Georg ja Alice Meri kohta ning saata läbivaatamiseks nende kohta algatamassiliste operatsioonide toimikud.

Järgneb "A" osakonna juhataja asetäitja major Pressmani kiri Leningradis ja Jaranski linna julgeoleku asutusele aprillis 1945 kirjas, et seoses Juuli Meri avaldusega Alice Meri, sündinud (tegelikult Tallinnas, rahvuselt rootslane), ja tema poja vabastamiseks asumiselt (mina olin muutunud julgeoleku

silmis juba olematuks), kiiresti teatataks nende kohta olemasolevad kompromiteerivad materjalid ja iseloomustused töökohast.

14. mail 1945 esitab minu onu Konstantin Meri avalduse Varesele, milles teatab, et tema kui Nõukogude Liidu kangelase isa toetab oma vennanaise ja vennapoegade tagasitoomist Eestisse. Sellele avaldusele ilmus Varese resolutsioon "Toetan. Vormistada NSVL Ülemnõukogu Presiidiumile esitamiseks." Järgneb ülemnõukogu presiidiumi sekretäri Voldemar Tellingu kiri NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidiumi armuandmise komisjoni sekretärile Kozlovile, milles teatatakse avalduse toetamisest (see näitab kõrgete ametimeeste ettevaatlikkust suhtumises rahvavaenlastesse, s.t. mingil juhul ei taotleta vabastamist, vaid üksnes toetatakse kellegi avaldust) ning saatmisest komisjoni käsutusse ja otsustamisele. Onu avaldus oli kaheksarealine, kuid kõnesolevale saatekirjale oli lisatud materjale 10 lehel. Kahjuks toimikus need lisad puuduvad. Seevastu leidub seal käsitsi kirjutatud öiend 21. maist 1945 selle kohta, et Kirovi oblasti julgeolekuorganite teatel toimub uurimine Juuli Meri (vanaema) suhtes, keda kahtlustatakse nõukogudevastases tegevuses (ta oli sel ajal 81-aastane).

Pärast sõja lõppu muudeti Erinõupidamise otsusega isale määratud kümneaastane vangistus ja novembris 1945 lasti ta vabaks. Dokumentides on viide tema vennapoja Nõukogude Liidu kangelase Arnold Meri taotlusele.

Umbes kolm-neli aastat pärast seda fabritseeriti Arnold Meri vastu totraid süüdistusi, et teda parteist välja heita ja temalt kangelase nimetus koos autasudega ära võtta, ning üheks süüdistuseks tema vastu oli sugulus Georg Meriga ja eestkoste viimase vangistusest vabastamiseks.

Tallinna jõudsimel ühel novembrihommikul. Keegi meie saabumisest ei teadnud ja nii polnud meil vastuvõtjaid. Esimene, mis vagoniuksest perroonile astudes silma torkas ja koduse tervitusena mõjus, oli Toompea panoraam. Iseäralik oli õhkki: niiske, soe ning merelõhnaline. Lund ei olnud, temperatuur oli plusskraadides.

Isatustme ümber Nõmme rongile, mida siis auruvedur vedas. Valjusime Nõmme jaamas. Praeguseid kõrgeid platvorme siis veel ette ei tulnud, neid hakkasid järgmisel aastal ehitama sõjavangid. Jaam oli puhas ja kaunis, kõik rõõmustas silma, ka väärrikalt seisev korraldus muundis ja punase mütsiga jaamakorraldaja. Tema pilgust ei võinud eitada arusaamatust: mis inimesed need sellised küll olla võivad? Sel hetkel ei mõelnud me ise oma välimusele, aga ma olen hiljem pöördunud kujutleda, millistena me koju jõudsimel. Kõigil meil ka olid jalas vildid, mis polnud Tallinna eestlaste jaoks just valitud. Olime üsna armetult riides, emal oli peas riidest müts, mille ta oli ise õmmelnud. Kuidas isa oma kaabuga selles kambas hakkas, ei oska öelda.

Umbes olid sel hommikupoolikul tühjavõitu. Sammusime oma kompsudega jalgsi Kaare tänava poole. Isa tuli Venemaalt sama kohvriga, millega ta sinna viidi. See kunagi Ameerikast tulnud kohver oli tohutu suur ja tugev nagu Ameerika asjad enast. Kohvrissi sai ülikonnad ja triiksärgid otse riidepuudele riputada, kingade jaoks oli eraldi koht, isegi mustapesukott mahtus sinna. Isa jutustas, et kohver teenis teda laagrites hästi. Kord oli mitu päeva kuskil heinamaal vihma käes ligunenud ja midagi ei saanud, seevastu paljude teiste tavalised pappkohvrid vettisid ja muretsesid. Üliõpilasena käisin sama kohvriga Tallinna ja Tartu vahel ühiselamus oli see mulle vahel laua, vahel raamaturiuli. Mitu aastat pärast ülikooli lõpetamist olin kodu poole teel, seevastu vuras prahiga koormatud veoauto, kõige tipus toosama kohvri. Mul oli sellest kohvrast jube kahju. Minu vanemad, eriti ema, olid talunud vana kolu isegi siis, kui seda tulevikus võis vaja minna põletas tarbetuid asju ahjus või pliidi all, tulesurma saadeti ka kingad ja mütsid, ka veidi lagunenud mööbel ja muu. Saan aru, et niimoodi inimene justkui vabastas ennast ja tegi ruumi uuele. Kuid sel päeval oli kohver isa käe otsas ja rõõmsal ning veidi kiirel meelel lähenesime Kaare tänavale. Paljudes kohtades oli laud sõjaväelasi. Ainuüksi Kaare tänaval oli nende käes kolm lauda, nende kahurite torud paistsid üle plankude.

Imelik tunne oli üle nii pika aja koju tagasi tulla. Vanaema oli kodus. Algas kallistamine ja musitamine, võib-olla valati ka rõõmupisaraid. Taaskohtumisest mäletan üksnes lõputuid jutuajamisi, enamasti kohvilauas, ema ja isa rääkisid laagritest ja Venemaa elust, vanaema sakslastest, Tallinna pommitamisest ning sugulaste ja tuttavate saatustest. Mina olin huvitatud kõigest ümbritsevast, isegi igast pisiasjast. Vanaemal oli hulgaliselt sakslaste pildiajakirju "Signal" ning sõjatehnika- ja lahingupiltide vaatamine võlus mind hoopis enam kui vanemate inimeste juttude kuulamine.

Vanaema oli meile hoidnud meie omas, kuid 1940. a. natsionaliseeritud majas teisel korrusel kahte tuba, millest esialgu jätkus. Sõja ajal olid majas elanud sakslased. Kui vanaema kodu Ahju tänaval 1944. aasta märtsipommitamise ajal hävis, õnnestus tal Kaare tänavale elama asuda. Maja oli sakslaste ja jumal teab kelle mööblit täis olnud ning energilise daamina oli ta püüdnud kõike säilitada, kuid uuesti kohale jõudnud punavõim pani asjad aega viitmata paika. Kahe päevaga oli maja tühjaks veetud. Kogu alumise korruse võttis oma valdusesse Eesti korpuse tagalaülem polkovnik Paavel, kes elas seal koos abikaasa, tolle vanemate, oma tentsiku ning hundikoer Bumsiga.

Võin öelda, et meie aklimatiseerumine kulges märksa kiiremini kui tänapäeva sportlastel. Naabertubades elava kahe üksiku inimesega kujunes meil haruldaselt hea läbisaamine. Veidi teistsugune oli olukord esimese korruse inimestega, kellega vanaema oli pikemat aega vaenujalal olnud ning vaid läbi sõjaväeprokuratuuri suhelnud.

Amamma oli eluaeg üsna isepäine olnud ja see omadus süvenes aastatega veelgi. Ükskord näiteks tahtnud konduktor teda Nõmme bussist välja ajada, kuna vanaproua keeldunud piletit ostmast, väites, et on emakangelane. Nõukogude ajal nimetati paljulapselisi emasid "emakangelasteks" ning neile laienesid mõningad soodustused, sealhulgas tasuta sõit linnaliini bussides. Vanaema pidas seda aunimetust ka enda kohta käivaks, sest tema pojapoeg Arnold Meri oli ju Nõukogude Liidu kangelane. Polkovnikut oli vana-

ema pidevalt ähvardanud, et kui tema poeg ükskord tagasi tuleb (sellest ei saanud ta hetkegi), siis... Mulle tutvustas amamma Paaveli poega selliselt: "Vaata, pojapoeg, need kõik on varganäod." Poeg oli aeg algus, ent edaspidi kujunes labisaamine rahulikumaks.

Kaheksa elas nüüd palju inimesi, meiegi olime üksnes üürnikud, poeg aga polnud ning see andis kõikjal tunda. Polkovnik oli liidurühma, tema abikaasa venelanna, kellel avanes esmakordselt võimalus sellises luksuskorteris elada. Aeg-ajalt tõi ta kohale soldatid, kes olid kinnipidamiskohast vabanenud, et nad saaksid kinnipidamiskohast vabanenud. Keskkitteahju köeti põlevkiviga, mida nägin siis esmakordselt. Selle tõttu oli kõik must ja räpane, põlevkivi vedeles küttes ja kõikjal olid põlevkivituha hunnikud. Pesuköögis laiutasid kolgivesi, mille vänge lehk täitis kogu keldri. Pesuvee äravoolutoru oli põhjalikult umbes ja et vesi kogu keldrit ei uputaks, oli pesukooki põlevkivituhast rajatud võimas tamm, mida mööda kütetoru läks. Kõige krooniks oli maja prussakaid täis ja tol ajal hakanud neile peale ükski vahend. Venemaalt naasnuid polnud veel pidanud vapustama, kuid lähiminevikuga võrreldes olid nad kohutavad.

Inimesed päevad olid põnevad. Küllastasin naabreid ja andsin teada, et oleme tagasi. Kõik olid rõõmsalt üllatunud ja pärimist tundugi palju. Pärast kojutulekut käis ka meie pool rohkesti külastusi, sealhulgas ka peaaegu võõraid. Kõik tahtsid kuulda Venemaa vangla- või laagrielust, kuna selleks ajaks oli tagasitulnuid väga vähe ja inimesed lootsid midagi omaste saatusest teada saada. Mõnikord viibisin ka mina nende jutuajamiste juures. Oli ka kuulata, kuidas isa kirjeldas meie naabripoistele Johansoo ja Kaljole nende isa surma. Mul oli poistest väga kahju. Tundusin, kui ebaõiglane võib saatus olla: ühtedel lastel jäi isa ellu, teistel peavad ilma isa toeta elus läbi lööma, aga paljud jäid hooletasena. Käisin Ulo ja Kaljoga pärast koos 10. keskkoolis. Meie ka hiljem kohtunud ja neid aegu meenutanud.

Inimeste lõppesid vestlused umbes selliste küsimustega: "Millal läheb see Vene värk? Millal läheb sõjaks?" ja sageli piudis

küsija ka ise vastata, seejuures üsnagi enesekindlalt: kevadeks on kõik kombes, ise kuulsin raadiost, president Truman lubas... jne. Kui siis isa rahulikult ja argumenteeritult selgitas, et lähema kümne aasta jooksul ei saa tõenäoliselt midagi tõsist juhtuda, kuna jõudude vahetõrge seda ei võimalda, tehti kiiresti minekut ning ei proovitud oma rahulolematust isegi varjata.

Võrreldes meie pere läbielamistega Venemaal oli elu siin justkui aeglasemalt kulgenud, ent äsja lõppenud sõja jäljed paistsid kõikjal silma. Kesklinnas oli pilt süngene: Tõnismägi, Harju tänav, Narva maantee, Estonia puistee ja Viru väljak olid varemetes. Nõmmel vedelesid siin-seal rongirattad, suurematele majadele olid maalitud varjendite tähistused, keldriaknad olid kinni müüritud.

Juba mõne päeva pärast pani isa meid kooli. Lennart hakkas õppima 10. keskkooli 9. klassis ja mina endise Hiiu algkooli ehk sel ajal 28. kooli 4. klassis. Hiiu kool oli maskeerimise eesmärgil justkui lihavõttemuna kirjuks võõbatud.

Venemaalt tulles sai isa Eesti Riiklikku Kirjastusse ilukirjanduse toimetajaks, aga palk oli tagasihoidlik ning peagi sai selgeks, et tal on paremad teenimisvõimalused lepingulise töötajana. See aga tähendas, et jäime leivatalongidest ilma. Leiba tuli nüüd osta turult ja see kohustus langes mulle.

Vormileiva päts maksis 50–100 rubla, aga palgad olid tol ajal 300–500 rubla kuus. Leiba müüdi käest kätte Estonia teatri varemete kõrval turuplatsil, sealsamas müüdi peopesa pealt ajalehepaberil kümnekaupa suitsukilusid; sahharinitablette ja lahtisi sigarette sai tükikaupa osta. Veidi eemal olid ka talunike vankrite või regede read, kus põlledega talunaised ja lükkakides talumehed, nahksed rahataskud kõhu peal, müüsid suurtest piimanõudest piima, aga oli müügil ka hapukoort, kartulit ja kõike muud vajalikku. Kuigi raha oli vahe, oli see Venemaalt tulnule justkui muinasjutt. Paljudele peredele, eriti neile, kus pereisa ühel või teisel põhjusel puudus, oli sõjajärgne aeg raske ka Eestis. Meiegi ajasime tagasihoidlikult läbi: hommikul enne kooliminekut sõime soolapekiga praetud leiba ja jõime teed või sigurikohvi peale, palju

enne kartulit, jahuputru jm. lihtsat toitu. Sügiseti käisime kartulit võmmas, kord Lohus, kord Sael, isegi hapukapsaid ja kurke

Pikapeale hakkas Tallinn rahuaegsemat ilmet võtma. Linnaeladused lammutasid ja koristasid varemeid, töövahenditeks kirkad, keldrid ja kasikärud. Taastati elektriraudteed ja et Saksamaalt reisiraudteel korras toodud vagunitesse sisenemiseks-väljumiseks olevala kõrged platvormid, neid ehitasid Saksa sõjavangid. Käisime juba mitu korda tunde sõjavange vaatamas ning viisime neile kodunt toodud toitu, ehkki mehed just nälginuna ei paistnud.

Poisikeste jaoks oli sõda kauaks ajaks jätnud põnevaid leide. Venemaal vedeles kõikjal, eriti Männikul, ja me vedasime seda kokkudega kokku. Minust pisut vanemad poisid keerasid mutritööd ja kahurimürskude sütikud lahti, mürskudest võeti välja kokkudest püssirohi, nn. makaronid, millest valged olid eriti lemmikud. Tassisime suitsupomme, pisargaasipulkasid ja muud toitu ning hiljem tegime vahetuskaupa. Hiiu rabametsas loovutasime tühjaid brikette ja käsigranaate. Suitsukatet tegime ja raketasime otse Kaare tänaval: tegime rakettidele alla serva väiksele küttele, jooksime eemale ja imetlesime õhku lendavat tule. Põlema pandud "makaronid" keerlesid vilinaga õhus, vahel olid praginal.

Meie majakeldris oli üht-teist sakslaste poolt mahajaetud kraatide rohkem tühje huvitava kujuga prantsuse veini- ja konjakkikannid, mis ma taskurahaks tegin. Leidsin seal ka kasti 9 mm kalibreaga pistolipadrunitega ja matsin ühte betoneerimata põrandakeldriruumi kuiva liiva sisse. Need padrunit ei andnud meile rahu. Et kellelgi polnud laskeriista, leidsin lõpuks mooduse kasutada. Rullisin kaks järjestikku asetatud padrunit paberikasti ümber umbes 20 cm pikkuse paberituutu padrunitega otsa ja tugevasti kinni, teise otsa käristasin poolenisti ribadeks, et saaks langeda. Heitsin selle kupatuse nii kõrgele õhku kui võimalik, seejärel imetlesin sujuvalt langevat "isepaugutajat".

Katse õnnestus üle ootuste hästi, kuid nõudis maandumisel siledat ning tugevat pinnast. Toppisin taskud täis ja läksin oma ideed Vabaduse puisteele realiseerima. Paugud olid vägevad. Tavaliselt jäi alumine padrun alles, ainult kuul oli sügavale kesta sisse tunginud; ülemist padrunit polnud või oli sellest järel tükk käkrunud metallribasid.

Kord tegime isa ja vennaga pika matka Ülemiste järve juurde. Järveäärses metsas oleks nagu äsja lahingut peetud: päris tihedalt oli pommilehtreid, kõikjal vedeles mundeid ja sõdurisaapaid... Minul ei jätkunud silmi looduse imetlemiseks. Leidsin peotaie lai kivaid metallpulgakesi, mille ühes otsas oli plastmasskeere ja kaks peenikest elektrijuhet. Nii ilusaid asju ei saanud ma sinnapaika jätta ja nad olid aastapäevad mu kirjutuslaua sahtlis. Kui sain teada, et tegemist on elektrisütitikutega, lõhkasin nad üksteise järel naabrite pommivarjendis, kuhu oli elekter sisse veetud. Tegutsesin üksi, ise väljaspool varjendit passides, ja minu arust oleksid pidanud hoopis kõvemad kõmakad käima...

Kõik see oli hirmus põnev ja huvitav, aga imelikul kombel ei tundnud keegi täiskasvanutest meie tegevuse vastu huvi. Sõja ajal ja järel piirasid lapsi igasugused ohud ja paljud poisikesed kaotasid elu või tervise just meie kombel laskemoonaga aega viites.

Hiiu koolis

Kui me isaga esimesel korral kooli läksime, võttis meid vastu õppealajuhataja Parts, kes oli üsna jutukas ja esitas palju küsimusi ka meie elukäigu kohta. Vestlus kestis vähemalt paar tundi, aga mina olin terve selle aja vait kui sukk. Klassikaaslasid nägin esmakordselt ja ühtki neist ei tundnud. Mind pandi küllele kõrvale vabale kohale istuma. Kõik oli uudne ja harjumatu. Paljud lapsed nägid välja nagu väiksed sõdurid: kandsid Saksa mündritest õmmeldud riideid

ja kaks sõjaväe nokkmütse, aga kõige popim oli puksirihm, mille ümber olid ilutses haakrist. Mõnel oli ranitsa asemel Saksa sõduri kaunistuse tagaklapiga seljakott.

Ma ei osanud iseennast ja enda iseloomu kirjeldada, eriti aastate tagasi. Veneemaal olin olnud nii inimestevahelises suhtlemises kui ka muude valdkondades kartmatu nagu lõvi, olgu siis järsakutel metsades või imeõhukesel, läbipainduval jõejaäl uisutades. Ma ei teadnud ega tundnud piinlikkust teiste ees. Eestisse tagasi tulles muutusin häbelikuks, tagasihoidlikuks, isegi veidi kartlikuks. Kullap mõjus kasvueas poisile keskkonna järsk muutus. Ka mu elukindluse põhjuseks oli ka kehavõitu eesti keel, millega saadgu vene aktsendiga rääkisin.

Õpetaja lõi klassijuhataja õpetaja Kuller mind ettepoole teise kõrvale, kelle nimi oli Ünapuu. Ta oli Sauelt pärit maamees. Huvitav, et mäletan poiste perekonnanimesid, kuid ainult nende esinimesid. Suurteks sõpradeks saime Raimond Mürgi (kellest sai hiljem kuulus suusataja; ka minu tulevane sõber ja kooli pinginaaber Ergo Raukas (füüsik) oli samas klassis. Nii veel mõned, kellega koos edasi õppisime või lihtsalt edaspidi kokku puutusime: Peet Lepik (pedagoog), Vello Raba (aparandaja), Enn Võhandu (ehitusmees), Taivo Kitsel (ehitusmees), Mait Randes (autojuht), Toivo Pällo, Ado Tamm (arst), Ants Aasalo (maaparandaja, vabadusvõitleja), Märt Susi (teenur), Enn Rusi (maailmameister laskmises), Vello Lohk, Ants Aasalo (elektriinsener), Hillar Liiv (elektriinsener). Kõigist neist üht-teist huvitavat pajatada. Kooli direktor oli elupõlvi pedagoog krimmieestlane Murumets.

Õpetajad kulgesid vahelduva eduga. Eesti keeles oli mu sõnavara vähe, kuid teistel poistel ja ma kirjutasin vigadega. Kui klassil oli ühtegi õpetaja Kuller mulle ümberkirjutamisülesande. Koolis pidin tegelema ümberkirjutamisega. Seevastu vene keeles olin oma sõiduvees.

Ma ei toreda klassijuhataja Kulleri mäletan õpetajaid Trüki, Kana, Valdret, Raudseppa, Fridrich Ratast ja Kolbret.

Meenuvad mõned seigad direktor Murumetsaga. Kooli sööklale toodi autokoorem kaalikaid, porgandeid ja kapsaid. 7. klassi õpilased tegid vahetunni ajal veidi soomust, võtsid porgandeid ja sõid neid nurga taga. Soogitadi teatas kahe poisi nimed direktorile, kes süüdlastele võimsa peapesu tegi. Lugu lõppes sellega, et direktor tegi otsuse: koolist välja või komsomoli. Niimoodi algas komsomolielu Hiiuma koolis, kus selle ajani ei olnud vist ühtegi komnoort ja seda olevat vanale direktorile ülevalt poolt pidevalt ette heidetud. Teine lugu oli seotud poiste WC-ga, kus keegi oli asjatoimetusel põrandale tilgutanud. Direktor tormas mürisevaid sõimuvalinguid puistates tulivihasena klassi, kuldraamides prillid ninale hüplemas. Ta tõmbas pintsakuvarrukad üles, nii et nähtavale ilmusid lumivalged targeldatud mansetid kuldsete nõõpidega, haaras kriidi ja juba järgmisel hetkel joonistas tahvlile WC-poti, selle juures seisva poisi, punktiirina poti keskpaika suunduva joa ning pani kirja osutavate nooltega käsklused: "Prill-laud üles!", "Prill-laud alla!", "Vesi peale!" Kui niisugust tegusat õpetust oleksid omal ajal saanud kõik lapsed, siis oleks meil kõigil meeldivam avalike kohtade tualette külastada. Vanema generatsiooni õpetajad tunnetasid oma ameti kasvatuslikku missiooni, nooremad paraku sageli mitte.

Esimesed sõjajärgsed aastad olid rasked, kuid nad olid rasked kõigile, ei olnud rikkaid, olid vaesed ja olid keskmise jõukusega perekonnad. Meid ei huvitanud, kes on kes, kas keegi on vanema teta või isata. Tagantjärele aian, et orbusid võis palju olla.

Koolis olime parajad marakratid ja saime mitmete koerustukidega hakkama. Klassitahvel oli seinale löödud nii, et kaks suurt akent ja lai aknalaud jäid tahvli taha. Enne tunni algust peitis keegi poistest end sinna aknalauale. Tunni ajal, kui õpetaja oli midagi tahvlile kirjutanud ja poordus selgituste andmiseks näoga klassi poole, ajas peidusolija ennast pusti ning kustutas osa kirjutatust maha. Nii kordus seni, kuni õpetaja oli endast päris valjas ja ilmselt kahtles juba oma vaimses tervises, meie aga pidime kramplikult naeru kinni hoidma. Ma ei mäleta, millega see lugu võis lõppeda, kuid eks see näitab lastele omast kiusamishimu.

Üks meelde jääv juhtum oli seotud vanemapoolse, kuhmus ja kiitusega elupõlise õpetaja Kalaga. Ühes tunnis otsustas Mait Rannaste, millele õpetaja reageeris väga ägedalt: "Kes vilistas? Keda pead tõusta! Kas kuuled, kohe pusti!" Mait kuuleka ja tõsise vokaaliga ausa poisina tõusis punastades pusti ega jõudnud lahkuda, kui õpetaja muristas: "Olen elus palju näinud, kuid ei ole näinud, et eesel vilistab, naen esmakordselt!" Kogu klass naeris naerust, hüüdnimi "Eesel" jäi poisile kooli lõpuni külge.

Õpetaja klassi lõpetasin 1946. aasta mais. Meil oli vist 6 eksamat, olid siis juba enesekindlam ja eksamid olid minu jaoks naljakas. Polkovnik Paavelil oli tol ajal käsutada sõiduauto Opel Kapitoolle juhaks oli eestlasest sõdur. Tiirlesin igal võimalusel auto juhtimise, mul oli juba üksnes sellest õnnis tunne, kui sain lihtsast või käigukangi puudutada. Vahel sõidutas autojuht mind Vabaduse puistee nurgani, kord võttis mind sülle ja lasi autohüppel keerata – need olid erilised, ülevad hetked. Pärast eksamit sain teha kaasa pikema sõidu, kuna polkovniku auto tuli Balti jaama viia. Emalt luba käes, istusin ma rahulolu ja rõõmu korral. Ohutusrihmasid siis veel ei tuntud. Auto sõitis kiirelt mööda kitsast Pärnu maanteed Jarven ja oli labanud kogu aeg kogu aeg kurvi (mis asus umbes 100 m praegusest teederistest kuni teele suunas), kui sõjaväe veoauto ZIS-5 hakkas meist mööda sõitma. Et vastu tuli teine auto, pidurdas, pidurdas ja keeras paremale. Masin paiskus kraavi. Lennukid olid läbi esiakna välja ja kaotasin teadvuse. Kui silmad avastasin mingeid tutarlapsi minu juures askeldamas. Pea lõhkes ja mulusin kulma vett pea peale panna. Tudrukud niisuguseid olid oma taskuratte ja tegid mulle kompressi ning ma ei saanud peale toibuma. Autojuht oli elus, aga autost oli saanud üheks tühi. Veidi eemal lebas veoauto, rattad taeva poole. Enne sõitu, et selle roolis olnud purupurjus major oli auto vahele jäänud lõbusõitu tegema.

Teine vabariiklik auto Keskhaiglasse. Selgus, et jalaluu oli katki, ja see oli, nina krõmpsluu oli vigas saanud ning vaiksena

kriimustusi oli ka. Jalg pandi kipsi ja mõne päeva pärast lasti mind koju, aga tagaistmel olnud vanapaar suri haiglas.

Toibusin kiiresti ja traumast oli isegi kasu: kipslahasega oli võimas jalgpalli mängida.

Kooliajal huvitusin igasugustest asjadest. Tegelesin fotograafia ga, mõnda aega lennuklubis mudellennundusega, käisin tennise treeningutel, spordikoolis jalgpallitreeningus, lühikest aega ka Piritall jahtklubis. Talvel suusatasin ja uisutasin palju. Tundub, et neljakümnendate aastate talved olid sajandilõpu ja uue aastatuhande algusega võrreldes palju külmemad ja lumerikkamad. Hiiu algkooli taga Tähe ja Maleva tänava vahelises pargis oli nendel aastatel värviliste tulede ja muusikaga liuväli. See oli minu jaoks tõeline paradiis ning tuli ette, et ma tegin koolist poppi ja uisutasin üksipäini kogu päeva.

Ühel talvepäeval saatis ema mind pärast kooli Näituse poodi. Võtsin kaasa polkovniku noore mänguhimulise hundikoera, kellega olime jõudnud suurteks sõpradeks saada. Olime jõudnud Valdeku tänavani, kui sealt keeras välja veoauto, kastis luvakoorma otsas kaks Saksa sõjavangi, labidad käes. Bumsi oli paari hüppega auto juures, püüdis küll hoogu pidurdada, kuid õnnetuseks oli tee jäätunud ja järgmisel hetkel oli loom auto tagarataste all. Sakslased upitasid end üle veokasti ääre ja vaatasid kaastundlikult teel lamavat koera ja mind, kuid masin sõitis edasi. Seisin kui soola sammast. Järsku ajas Bumsi enese üles ja tormas minu juurde, toetas mulle esikäpad õlgadele, lakkus keelega üle mu näo, niuksatas ja vajus liikumatult kõnniteele. Ta suust valgus lumele verd. Ühtki hinge ei olnud läheduses, ma nutsin meeltesegaduses ega teadnud, mida teha. Jooksin sõber Raimondi juurde abi järele, aga kui me koos temaga tagasi jõudsime, ei olnud enam koera ja ka vereplekk oli lumelt justkui hähtunud. Jube kahju oli koerast ja hirm oli koeraomanike ees, sest olin looma ju omavoliliselt kaasa võtnud. Õhtul oligi väike ülekuulamine, kuid üles tunnistada ma ei julgenud. Mitu kuud hiljem oli polkovniku naine juhuslikult Balti jaamas näinud kõrgeid ohvitseride autost välja astumas, koer kaasas.

See oli loomnud: "Bumsi!", ja koer hakanud rihma otsas hüplema. Ohvitserid polevat teda kuulda võtnud, tirinud koera vahele ja peatselt hakanud rong liikuma.

Põgus kokkupuude talueluga

Alustavasti 1947. aasta suvel sai ema kokku oma lapsepõlvesõbrade ja leppis nendega kokku mind suvevaheajaks maale. Seal olid säärased asjad väga levinud, peamiseks põhjuseks hõimarahva toidumured. Pidin omavanusele poisile ka keelt opetama, aga see oli pigem soovitus kui ülesanne.

Ma ei olnud Eestis kunagi maal olnud ega teadnud maaelust kõrgelt vahematki. Sõitsime veoautoga, peale minu oli kaasas ka kaks vanemat poissi. Ilus suvepäev kaldus juba õhtusse, kui upulvi tules keerutav auto väiksemale teele pööras. Eemalt paisus papuallee ning puude vahelt suur punase katusega linna maja. Minut hiljem vuras auto õuele ning algas üleüldine ristamine. Sain teada, et asun Läänemaal Kullamaa vallas Liivi aia juures kulas Koklate talus. Nagu hiljem selgus, oli pärismees kui kõrge pangategelane Siberis surnud, tema abikaasa, ema pärim lapsepõlvesõbranna tädil Trudsen oli aga küüditatud Kirovi oblastis. Nende poeg Rudolf elas Tallinnas ning käis tal koos abikaasaga maal talutööd tegemas. Ta oli kõva töökas. Aastakümneid hiljem puutusin temaga taas kokku Tallinnas, ta oli ta tunnustatud mööblispetsialist. Talus elasid pärismehe vend Karl, tema naine Salme, nende pojad Karl ja Ant, vanaisa ehk vanaperemees, peremehe õde tädil Betty ja kaks õde.

Ma ei olnud minivanune, me sõbrunesime otsekohe ja asusime ühpe elama. Karl oli meist 4–5 aastat vanem ning talutöödel oli talle eest väljas. Tal oli samuti oma tuba, kuhu mahtusid ka ta koolivendadest sõbrad.

Talus oli palju hooneid: kahekorruseline elumaja, laut, rehealune, tööriistakuur, saun, ait, puukuur, vesiveski ja villakraasimise vabrik. Veski ja jõeni oli umbes 150 meetrit. Et suvel veski ja vabrik seisid, oli meil võimalus kõikjal ringi kolada. Jõeäärne sai gi meie meelispagaks: olime päevad otsa veskitammil ja ligunesime vees, talutöodes meist suurt abi ei olnud.

Koklate pool oli kord majas. Peremehe sõna maksis, kuid ta ei kasutanud ega karkinud, kõik sujus loomulikult ja vaikselt, justkui isereguleeruvalt. Õhkkond oli sõbralik, inimesed heatujulised.

Keskseks ruumiks oli majas söögituba, kus oli pikk, alati lummavalge laudlinaga kaetud söögilaud, mille äärde mahtus 12–16 inimest. Söödi alati koos teenijatega ning laud oli rikkalikult kaetud, millestki puudust ei tuntud. Toiduained tulid oma talust, leiha saia küpsetati ise, tehti võid, ka suitsuliha ja sink olid omast käest.

Mõnikord käisime Lennartiga Liivi meiereisse piima viimas. Piimanõud olid rasked, kuid ikka leidis aitajaid. Toredad mälestused on heinaajast, kui sain esmakordselt loorehal töötada. Eriti tore oli heinategu kadakate ja väikeste kaskedega looduslikul heinamaal, kus heinasaod tehti noortele leppadele ja veeti hiljem küüni. Minu maletamist mööda suitsu keegi ei teinud, kuid puhkepause peeti ikkagi. Inimesed tulid kokku ja minult päriti, kuidas ka Venemaal kolhoosis heina tehti. Rääkisin, et kolhoosil oli niiduk ning sel kaks lõiketera, ühega niideti, teine viidi 6 km kaugusele kolhoosikeskusesse teritamiseks, nii iga päev. Heinalised naersid laginal ja ma ei saanud esialgu arugi, mis neile naljategi. Muudkui käidi peale: "Räägi veel midagi sellest vene kolhoosivärgist!" Tunti huvi, kuidas Venemaal ka heina hangutakse. Vastasin, et hangudega muidugi, ainult et need on puust, mitte metallist nagu siin. Heinalised naersid jälle kõveras, nii et pisarad mööda põski jooksid, ainult mina olin surmtõsine. Lõpuks, kui naeruhoo järel andis ja peremees minu arusaamatust märkas, lausutas: "Meil olid sellised hangud sada aastat tagasi!"

Mõni aeg hiljem olid talus sõnnikuveotalgud. Ma ei teadnud enne seda, mida "talgud" tähendavad, ja toimuv oli meelde jääv

õnneloomulik. Sõnnikut veeti kümmekonna vankriga, osa mehi oli bindas koormaid peale tõstmas, teised laotasid põllul sõnnikut, poisid olid hobusemeesteks. See oli maru põnev tegevus, sest talust tulles tegime tuhjade vankritega veidi võidusõitu, nii et hõlmad kippusid vahtu minema. Talgute puhuks oli kõvasti õlut võetud ja juba õlletegu ise oli omaette rituaal. Talgupäeval oli üks õllemeester otse laudas, kust sai iga koorma järel vaikselt ka rüübatud ning keegi ei keelanud ka meil, poisikeseohtu mehehakatistel, ja tulla. Õhtul pea väheke kohises ja naer tükkis kergesti peale, sest talust hulla ei olnud. Ei maleta, et keegi oleks vuna pruukinud, ja seda mitte üksnes talgute aegu, vaid kogu suve jooksul. Ei olnud meil maal selliseid kombeid.

Vahe-Luvi jõgi, Kasari lisajõgi, oli nendel aegadel kalarohke ohturikas. Kala- ja vähisõber ei ole ma kunagi olnud, kuid sellest hoolimata oli neid põnev püüda. Kord saime hakkama sellise karpkala, et sulgesime veskipaisu luugid ja kui vesi allpool paisu mõne sentimeetrini langes, läksime kivide alt kahvlitega lutsu võtma. Lanapäeva mõistes oli see röövpuük, siis seda sõna veel ei olnud.

Hobuste nimed olen enamasti unustanud, kuid hobuste nimed – Tika ja Selma – on jäänud kindlalt meelde, nagu ka mitmed nende seotud lood. Tiks oli noor särtsakas täkk. Meiesugustel poistel oli tegemist, et talle selga saada, tavaliselt pidime kasutama kassavante abi või siis ronima kas aia või kivi otsast. Seljas olime ennast ebakindlalt, sest jalad ei ulatanud tuge saama, seisisid nagu sitikatiivad kahele poole õhku. Autosid liikusid, seepärast olid hobused nendega harjumata ja kippusid auto taga lohkuma. Kord ratsutasin Tiksul, kui märkasin lähenevat autot. Kui ma poleks olnud paljajalu, ütleksin, et süda ei oleks pidanud. Mul oli surmahirm, hoidsin hinge kinni ega teinud midagi teha. Hobune soostis teelt sujuvate hüpetest kõrgemale üle karjamaa okastraataia ning teinud suure kaare tagasi. Termaldumiseks, kappas uuesti tee ega peatunud enne kui ma ei olnud. Kogu selle aja hoidsin kahe käega hobuse kaela ümbert

kinni. Pääsesin õnnelikult, sest Tiks huppas ja galopeeris sujuvalt, otsekui maad puudutamata. Selma oli vanem ja kõhnem hobune, temaga oli ohutu ratsutada ja ma tundsin, et olen tema seljas nagu sadulas. Rääkisin sellest ka teistele, kuid mõned päevad hiljem tuli ratsutamisele päris pikk vahe sisse teha, sest taguots oli kärnas. "Perse mokas," nentis Rudolf ja ravitses mind mitu päeva.

Sellel toredal suvevaheajal nägin veel endisel kujul säilinud Eestimaa küla, mis elas omaette elu, kuna linn ja ametimehed olid kaugel ega jõudnud sellesse veel oluliselt sekkuda. Kaugel tundusid neil aegadel olema ka Palivere ja Haapsalu, kuid Tallinn oli sealtkandist vaadatuna justkui pärapõrgus. Kui tädi Betty pidi Tallinna sõitma, arutati seda enne mitu nädalat; selleks puhuks tapeti siga, tehti võid ja küpsetati leiba. Öhtul laaditi kotid-kompsud vankrile ning hommikupoole ööd sõideti Palivere raudteest jaama. Tänapäeval tehakse nii põhjalikke ettevalmistusi haruharva, vast ehk Antarktikasse sõidul.

Koklate talus elati hästi, mõnes mõttes isegi paremini kui enne sõda. Suurem osa maadest, veski, villavabrik ning elumaja olid reorganiseeritud ja üle antud ühistule (võib-olla ka tarbijate kooperatiivile?) ja üle jõe asuvale hobulaenutuspunktile, peremees ise oli justkui palgatööline. Kuna nii ühistu kui hobulaenutuspunkt ei tulnud oma ülesannetega toime, siis lubati peremehel peremehetseda, seda enam, et päris omanik oli ju Siberis.

Maainimesed ei uskunud sel ajal veel, et uus kord jääb püsima, seepärast võeti isegi kolhooside moodustamise juttu naljaga poolleks. Ent juba mõne aasta pärast jätsid Koklad kogu majapidamise maha ning põgenesid linna.

Paarkümmend aastat hiljem sõitsin Jõgisooale. Kõik oli maata- sa tehtud: parimas korras olnud elumaja, veski, vabrik... Isegi sa- janditevanusest veskitammist ei olnud kivi kivi peale jäetud. Alles oli ainult suur veskikivi. Liivi jõest oli maaparanduse käigus oja saanud. Paraku pole see mitte üksikjuhtum, vaid kunagise maaelu usna tüüpiline käekäik.

Ots otsaga kokku

1917. aasta 1. detsembril viidi läbi rahareform. Vanad rahad vahetati uude vastu vahekorras 10 : 1, peenraha väärtus jäi samaks ning teaduste vahetuskurss oli soodne, kuid meil sel ajal raha ei olnud. Toiduvarustuse kaotati, poest sai vabalt leiba ja saia, komme ja marmela osta. Linnas olid toiduained nii turul kui kauplustes kallimad kui maal. Seepärast käisid ema ja isa vahetevahel kitsarööpmel Rapla turult piima, võid ja mune ostmas. Nõmme turul osti ema oma kunagist kooliõde Martat, kes vennaga Sael Jõgisoo talu pidas. Marta oli hulk aastaid Tartu Ülikoolis põllumajandusestudeerinud, nüüd müüdas turul talusaadusi. Sellest ajast peale oli ta meie sagedane külaline. Tore oli vaadata, kui ta kenas oma hoopisa sõiduga meie väravatest sisse keeras.

Marta kütis, et nemad küpsetavad igaks nädalavahetuseks 100000 kooki, mille peale meil jäid imestusest suud ammulii. Tänuvõel laksime Marta kutsel talle Jõgisooale külla, sõitsime Marta või Saeli või Valingule. Talu oli päris suur, laud oli rikkalikult kaetud, kohvilaua ka lubatud kook. Külalisi oli teisigi, ka nende pere oli suur. Öhtupoolikul rakendati hobune vankri, kuhu istus vankris, kes kõndis kõrval, nii liikusime raudteest külaalaste hulgas oli kaks meest, kellest tusedam rääkis ees- märkevõel aktseendiga, teine oli kõhetum ja vähese jutuga. Tusedam ei huvitanud. Kui olime juba Nõmmel, rääkis isa kooliõde, et too tusedam mees olnud sakslaste ajal vene sõjavangina talu töö, kus teda koheldud kui oma poega, toidetud ja varustatud. Sellest ajast peale olevat ta pererahva sagedane külaline, üht selle vahega, et nüüd on ta julgeoleku kaadritöötaja. Teine kooliõde, ka sõjaväes teeninud kaugelt sugulane, nüüd end varustavõel. Esimene loomulikult ei teadnud teise loost midagi. Teine kooliõde seiku tuli neil keerukatel aegadel ette.

Isa oli erakordselt produktiivne ilukirjanduse tõlkija ja teenis paris hästi, kuid raamatute väljaandmine venis trükikodade süü tõttu ning seetõttu ei liikunud ka rahad ning honorarid laekusid korrapäratult, sageli mitmekuuliste vaheaegadega. Pere toitmiseks otsustas ema, kes siis oli alles neljakümne viiene, omapoolset initsiatiivi näidata. Sõitsime temaga Leningradi, kus oli rohkesti lääne kaupa täis komisjoniärisid. Me ei olnud mingid asjatundjad, ostsime kohverkirjutusmasinaid ja mõned mehaanilised kalkulaatorid, üksnes nii palju, kui suutsime käe otsas ära tuua. Minu teadmised olid teisest valdkonnast, ostsin taitesulepäid, žiletiteri, kaarditaskuid ja muud taolist pudi-padi. Arvan, et müüsimine need käubad Tallinnas mitmekordse vaheltkasuga maha.

See tegevus tundus nii lihtne, et käisin mitmed korrad ka ük-
sinda Leningradis. Peatusin tuttavate pool ning püüdsin linnaga
maksimaalselt tutvuda. Käisin mitmel korral Vene Muuseumis,
Ermitaažis, Meremuuseumis, loomaaias, Peterhofis ja isegi Polu-
tehnikamuuseumis. Nevski oli nendel aastatel säilitanud tsaari
aegse hõngu, mis juba viiekümnendatel kadus. Seal olid toredad
kohvikud Nord ja Kvi-si-sana, teiste nimesid ei mäleta. Olin alles
14-aastane, kuid tundsin ennast oma sõiduvees olevat. Küllastasin
kohvikuid, mäletan nende interjööre, kummardavaid kuldpaelttega
livreedes uksehoidjaid ja hõrgutavalt lõhnavaid maitsvaid sõrni-
kuid. Igal võimalusel käisin Nordi kõrval asuvas jäätisebaaris. Isa
teadis rääkida, et jäätisekultuuri toonud Venemaale kolmeküm-
nendatel kaubanduse rahvakomissar Anastass Mikojan pärast
Ameerika Ühendriikide küllastamist.

Minu Leningradi kultuuriprogrammi koostas alati isa, kuid ma ei oleks osanud kõike vaadata. Mulle tundub, et 1940. a. lõpul olid leningradlased viisakuse, suhtumise ja väljanägemise poolest hoopis teistsugused kui praegused uus-peterburglased.

Meie ärireisid lõppesid, kui ema sai parema otsa. Ta hakkas althõlma müütama villaseid kampsuneid ja sviitreid, mis olid eriti hinnas, kui rinnaesisele olid teist värvi lõngaga põhjapõdrad kootud. Ema hankis lõnga ja üks naine kudus neid kodus. Tooted

hakkas ta tavaliselt õllekioskite müüjatele, kel oli raha laialt
 ... ta oli kord sunnitud naljaga pooleks ütlema, et tasuvuse
 ... et jõua ta oma tõlketööga enam ema äriга võistelda. Kord
 ... enaga koos täikal, mis asus praeguse bussijaama territooriumil.
 ... muutis parajasti üht kampsunit ja tal oli neid kandeko-
 ... tukki, kui erariietes nuhk astus ligi, näitas mingit tõen-
 ... meid käevangu ja viis vastasmajja, kus oli midagi
 ... Tuba oli rahvast täis, arvatavasti kõik meiesugused.
 ... meil istuda ja trügis inimeste vahelt läbi ülemuse
 ... kullap oma saavutusest ette kandma. Taipasin välkkiirelt,
 ... tal kuhu jalga lasta. Ka ema sai sellest aru, me tõusime, astu-
 ... ja kadusime kiiresti. Ema tõmbas pärast seda lugu oma
 ... koomale.

Söber Raimond Mürk

olime Raimondiga lahutamatud ja helistasime teineteisele igal
 otuseel. Ta oli mulle suureks autoriteediks, kelle sõpruse üle
 olin uhke. Ühel minu sünnipäeval kinkis ta mulle kaks šoko-
 lahvli. Hiljem, avanud ühe tahvli, leidsin sellest väikse sode-
 lilmaleki. "Kaks tahvel anna oma vennale!" Olin üllatunud ning
 küsisin kirja emale, kes laginal naerma puhkes, küsides, kas ma
 oma venda ei tunne.

...
meie vanemad meid piiritult usaldasid ja ei kartnud meie
... lahtime kõike naha, igal pool olla ja igas asjas osaleda.

Ühtegi midagi kuulnud Aegviidu-Nelijärvest ning pidasime
 peabasi sinna kaheks-kolmeks päevaks minna. Otsisime välja

• Jätkudurite vihmakeebid, millest sai telgi kokku panna, sead-
valmuse muu vajaliku ning sõitsime vanemate õnnistusel ron-
Arvviitu, sealt matkasime jalgsi Nelijärvele, kus pustitasime
kuldale tõelise laagri, tegime lõket ja keetsime endile ise toitu.

Ilmad olid suviselt soojad ja päikesepaistelised. Suurema osa päevast olime ujulas ja nautisime järve veemõnuseid. Samal ajal oli Aegviidus Eesti ujumiskoondise treeninglaager, meile, poisikestele, oli põnev jälgida erinevaid ujumisstiile, vettehüppeid ja veemängusid. Sellest ajast on meelde jäänud ka kurtagine kuldujuja Albert Norak.

Ühel ilusal talvapäeval olime Raimondiga pärast tunde Mustamäe veerul suusatamas. Vaatasime mäelt Kopli lahele, kus mingi laev oli jäävangis. Tegelikult olime seda laeva juba varem näinud ja uudishimu ei andnud rahu. Pidasime aru, et see ei saa ju nii väga kaugel olla, käime ära ja vaatame oma silmaga. Olime siis 13-aastased. Läksime. Jõudsimme mere äärde ja isegi mööda jääd laevani, mis osutus mingiks sõjaaegseks vrakiks. Laevale ei riskinud minna, tundus, et seal oli keegi. Äkki taipasime, et vahepeal on läinud pimedaks ja väsimus oli ka peale tulnud. Raimond arvas, et saame läbi linna kiiremini koju tagasi. Muutsime suunda ja võtsime kursori Kopli lahelt otse Pelguranda, kuid võta näpust, mõne aja pärast mustendas ees jää asemel vesi. Aimasime ohtu, kuid paanikasse veel ei sattunud. Me ju ei võinud tol ajal lastena teada, et just selles piirkonnas jookseb merre kogu Tallinna solk ning seal sooje ma solgise vee juurdevooluga jääkatet ei tekigi. Lõpuks jõudsimme siiski maismaale ja jätkasime vaheldumisi jalgsi ja suuskadel teekonda Balti jaama poole. Jaamas selgus, et järgmise rongini on palju aega. Ei olnud midagi teha, pidime ootama. Koju jõudsimme alles kella kahe paiku öösel. Seekord olid vanemad meie pärast väga mures ja pidasid omavahel telefoni teel ühendust. Pahandusi oli palju. Õli lihas tulle, et kui isa küsis, kas tahan karistuseks saada rihma või kaks nädalat koduaresti, valisin esimese variandi. See ajas isa lausa marru, sest ihunuhtlus, mida tema pidi jagama, oli talle äärmiselt vastumeelne toiming.

Nii sain oma esimesed ja viimased triibulised. Too ajajärk oli minu elus suhteliselt muretu. Õppeedukus oli keskmine, ilma kolmedeta ma toime ei tulnud ja kodus mind õppimisega taga ei sunnitud. Olin palju aega poistega väljas, ulakust just eriti ei teinud.

...ka ei olnud. Rohketele hobidele lisandus jalgrattasport, suuresti pea veel huvi mootorrataste ja autode vastu.

...matti kolis Raimond elamiseks kohandatud kuuri. See hõlbus-
...ka nende omavahelist suhtlemist. Moodustasime jalgrattaklubi,
...stasime liikmemaksud, pidasime koosolekuid, mida ka pro-
...dasime, ja korraldasime omavahelisi võistlusi. Üheks kamba-
...oli Toivo Sepp, kellest hiljem mootorspordis meister-
...lane sai.

1. etapis me 6. klassi. Raimondi isa, kes oli Tallinna Asfalttrusti (nii nimetatud linna teedevalitsust) direktor, tõi töö juurest koju suurepärase Harley-Davidsoni, mis oli hiigla võimas, 1200 cm³ mootorimahuga üsna uus Ameerika mootorratas. See oli suur-
 dunnis kõigile ümbruskonna poistele. Raimondi isa ise selle
 sõitmisega ei osanud ja kuna polnud kedagi, kes oleks meid
 õpetanud, olime iseõppijad. Raimond, kes oli füüsiliselt kõige
 tugevam, oli meist ka selles osas kõige edukam. Niipea kui Rai-
 mondi vanemad tööle läksid, läks lahti. Keelust hoolimata veere-
 me ratta välja, võtsime trobikonna poisse peale ja sõitsime
 kuni matkale või rabaäärsele metsale.

Kord mõitsin mina selle mootorrattaga Kaare tänaval, tagaist-
ja korvis veel 3–4 poissi. See oli siis alles sillutamata, auklik ja
line ning ma püüdsin aukude vahel vingerdada. Kiirus oli väga
võib-olla 15 km/h, aga ma võtsin liialt paremale, mootor-
lukus pealegu risti üle tänava kõnnitee poole, mille ääres kas-
utasime kümne sentimeetri jämedused paplid. Püüdsin keera-
da, kuid olin kui halvatud või ei jätkunud mul jõudu, sest
mootor lukus otse edasi ning ma nägin ainult seda kohta puutüvel,
kui vastu esiratas järgmisel hetkel pörutas. Kõik jäi surmvaik-
seks, mootor suri välja, poisid pudenesid rattalt kui herved. Kui esi-
ratas klimatuses toibuti ja tuli välja, et keegi polnud viga saanud ja
rattas oli terveks jäänud, vallandus lärmakas sõbralik tõgamine.
Tõugid ja järgijad jälgendasime tolle aja kuulsusi Tompsonit või Rinaldot
kõnitasime aja peale. Mina olin korvis kallutajaks. Erivarustust
meil ei olnud ja ega seda polnud kuskilt võtta, seepärast lõikasime

saksa gaasimaskidest endile mootorratturiprillid. Ükskord arendasime sellist kiirust, et lendasime kurvist välja liivaluitesse ning külghorvi ratas purunes täielikult. Kõhe hakkas, et mis nüüd kodu öeldakse. Monteerisime külghorvi maha, jätsime selle Raimondi vanaisa juurde, kes staadioni kõrval elas, ja sõitsime koju. Teel mõtlesime välja mingi legendi, et võimalikke vanematepoolseid sanktsioone leevendada. Karistuseks pandi ratas kuuri ja sõitmisele tehti lõpp. Kaua me sellise ülekohtuga ei suutnud leppida ja hakkasime lahendust nuputama. Kuuri pääses sisse väikesest uksest, aga ihaldatud mootorratas mahtus sisse-välja kahe poolega uksest, mis oli tabalukuga kinni. Tabaluku kinnitusaasad olid seestpoolt kruvidega kinni keeratud. Tegime proovi ning paari minutiga olid kruvid lahti ja lukk prõntsatas maha. Panime luku ettevaatlikult tagasi ja nüüd muutus elu väga põnevaks. Otsustasime pärast koduste magamajäämist kokku saada.

Ma elasin siis teisel korrusel endises teenijatoas, mille aknast sai tuulekoja katusele astuda ning sealt edasi mööda vihmaveetoru alla ronida. See tee oli mulle juba tuttav. Olin juba varem suusaulikonna üles otsinud. Kesköö paiku olid kõik neli kambajõmmu kohal. Hinge kinni pidades veeretasime ratta välja ja lükkasime kõrvaltänavale väikesele kallakule, millest piisas hoo saamiseks ja mootori käivitumiseks. Hetk hiljem kihutasime mööda Vabadusepuiesteed linna poole, Raimond sadulas ja kolm kleenukest poisikest üksteisest kinni hoides tema taga pikal käepidemeteta pakiraamil. Sõitsime peaaegu tühjadel teedel läbi magava linna. Pirita ringrajal tegime päris tugevat sõitu. Eriti meeldis meile Kalmistu kurv, mida nüüd ammu enam ei sõideta. Kurvis oli meil nii suur kalle, et ratta jalaraudadest paiskus pimedusse sädemepilvi. Kellegi kella kaasas ei olnud, seepärast sõitsime vahepeal Balti jaama kella vaatama.

Mõni päev hiljem ärkasin mootorimüra peale ja teadsin kindlalt, et sõitja saab ainult Raimond olla. Olin silmapilk voodist väljas ja tuulekoja katusel. Oli oivaline pilvitu suvehommik, päike oli alles tõusnud, õhk varske ja veidi karge. Mõne sekundiga olin all

teetööle pakiraamile nii nagu voodist tulim, jalas ainult susped ja meeldis siis meeste nappes riidest õmmeldud ujumispukse), jaapani, aga kell käe peal. Põrutasime mööda Vabakat Pääsküla tee. Võib-olla oli pühapäev, sest peale meie ei olnud ei sõidurid ega inimesi liikumas. Pärnu maanteel enne Kanamat hakkasime kiirust katseid tegema, distantse määrasime kilomeetripostide abil. Hiljem kodu arvutasime kiiruseks 125–135 km/h. Selleks, kui ema kohvilauda kutsus, olin mina juba ka hommikusöögiga varustatud Topijões kuivaks saanud ja "ärkasin" viksilt oma

teed mootorrattaseiklused on mulle endalegi uskumatud. Mis võiks jumal võis meid hoida, et pääsesime tervetena, isegi meid. Mõistagi oli autosid vähe ja liiklus väga hõre. Kordad et olnud meil kokkupuudet ka miilitsa, autoinspeksiooni või vabapatrulliga. Vahel oli mureks, kust bensiini saada, ja võib-olla sedagi, et tegime mõne tänaval pargitud auto paagi täis bensiini.

Samal ajal hakkasime ka tüdrukutega mehkeldama, mida kutsusimeks oleks vast palju nimetada.

Raimondist sai kahevõistleja suusatamises. Ta on meisterdame, mitmekordne Eesti meister, vist ka NSV Liidu meister, ja Leningradis Lesgafti instituudi ning töötas treenerina, on ka olnud klassiole Tiiu Nõvaga ning nad peavad Kuusalu kantslit.

Lapsed ja poliitika

Meie lapse oli meil küll head sõbrad, kuid me ei istunud kunagi üheskoos. Alates viiendast klassist oli minu pinginaabriks Ado Kõrre, väga heast perekonnast ning laitmatu koduse kasvatuks. Ado isa oli hariduse saanud Ameerikas ning oli YMCA

ehk Kristlike Noorte Rahvusvahelise Ühingu Eesti organisatsiooni president. Venelased pidasid YMCA-d spionaaži- ja luureorganisatsiooniks, seepärast oli Ado isa üks esimesi eestlasi, kelle venelased pärast juunisündmusi maha lasid. Ta võeti otse tänaval kinni, nii ma seda juttude põhjal vähemalt mäletan, hiljem ei kuulnud temast midagi. Ado oli koos emaga sattunud sõjapõgenikena Saksamaale, kus nad jäid Nõukogude vägedele jalgu ning toodi Eestisse tagasi. Mingil ajal arreteeriti Ado ema. Need sündmused ning nõrk tervis tekitasid õpingutesse lünki ja Ado jäi eakaaslastest maha. Hiljem 10. keskkoolis tegi ta selle tasa, omandades ühe aastaga kahe klassi õppeained. Meist oli ta 2–3 aastat vanem, see pärast ka kehaliselt suurem ja tugevam ning õppis ainult viitele.

Ta ema oli pärast Kaug-Põhjust naasmist abiellunud Tallinna Tehnikaülikooli (sel ajal polütehnilise instituudi) sõjaasjanduse õppejõu kolonel Kattaiga. Käisin korduvalt Ado uues ilusast sisustatud kodus Nurme tänaval. Kolonel oli esindusliku välimu- sega rõõmsameelne mees, kes päris alati heatahtlikult Ado sõpra- de käekägu kohta. Mulle tundus, et neil oli Adoga soe ja lugupidav läbisaamine.

Nendel aastatel olid koolilastel väga moes salmikud ja minu omasse kirjutas Ado kunagi järgmised read:

Mälestuseks! Armasta oma ilusat kodumaad!

Koolivend Adolt.

Salmi kaunistavad Pikk Hermann sinimustvalge lipuga, veel üks suur trikoloor ning viis vappi.

Sellised me olime.

Kui olime jõudnud seitsmendasse klassi, aeti meid omast koolist välja. Pidime kolima üle raudtee asuvasse vene kooli. Meie kooli tulid vene lapsed, kuna nende arv kasvas nii kiiresti, et nad ei mah- tunud enam oma kooli ära. Ega meilegi nende kooli mahtunud, õppetöö jätkus kolmes hoones. See oli kohutav ülekohus. Niisuguste meetoditega kasvatati lastes "internatsionalismi ja rahvaste

ühikoolituse tunnet". Need olid keerulised ajad, kui igati püüti muuta venelaste eneseteadvust ja näidata kätte meie koht rahvaste ühikoolituse liidus.

Komsomoliliikumine ei võtnud Eestis vedu. Seda lünka kasvas- tuse puudumise teistmoodi täita. Loodi ALMAVÜ (armee, laevasti- tu ja lennukite abistamise vabatahtlikud ühingud), kus olid või- lised tehnikaga tegelda. See pakkus poistele huvi. Minagi sain nende abistamise ühingu aktivistiks ja värbasin sinna kaasõpi- takkamine huviga tegelema mudellennundusega, mis oli tões- tiku ja nauditav. Kuid ideoloogiatöötajad jätkasid jõupingutusi komsomolimudel. Oli üllatav, et sellele liimile läks minu pinginaa- Ado, kellest sai kooli komsomolisekretär. Ilmselt äratas see te- kst minu huvi ja ta tegutses üsna agaralt. Samal ajal tekkisid meil meelne sõbra Raimsi tagantjärele hinnates äärmiselt lapsikud arvamusel. Me vaidlesime temaga Tallinna esimese sõjajärgse raudteemu- ule, millest Raims oli isalt üht-teist kuulnud ja ta- me ka muud veenda, kui vahvad muutused Tallinna ootavad. Meil oli juttu tänavate ja kõnniteede laiusest ning uusehitustest. Me võtsin kõiki neid arengukavasid vaid kui propagandat. Ei- ma saanud seletada, miks see mulle siis nii vastuvõtmatu oli, kuid- le vaidluste tagajärjel katkes meie sõprus. See mõjus mulle- Ado ja Raims hakkasid sõbrustama ja Raims astus kom- di klassis tekkisid pinged. Hiljem kuulsin, et kellelgi olevat- kooli sisse visatud. Mõne aja pärast hakkas Raims koolist- minna ja ei lõpetanudki koos meiega. See on minu lapsepõlve- muistena aegu.

Mõni aeg hiljem arreteeriti Ado ema uuesti ja sama saatus ta- ka võõrasisa kolonel Katta, kes vististi Patarei vanglas suri. Meil lõppes Ado komsomolikarjäär. Õppisime temaga koos keskkoolis ja saime kokku hiljemgi, kuid ei tuletanud seda pe-- ni kunagi meelde. Ta lahkus meie hulgast jäädavalt juba aas- 1941.

1942. aasta jooksul oli Hiiumaa algkoolil järjest kolm direktorit. Meie koolis oli juba aastates mees, kuid tema lahkumise paris-

põhjuseks sai ilmselt lahkeli võimudega, kellele temasugune apoliitiline koolimees ei sobinud. Parast Murumetsa saime uue direktori, tõmmu jumega, tugeva aktsendiga eesti keelt rääkiva Batša, kellest me esialgu ei teadnud midagi, aga oléatasime, et ju ta on usutav nõukogude režiimile. Ta andis meile keemiat ja oskas tunde katsetega huvitavaks teha. Ilmselt oli temas veel midagi, mis äratas lugupidamist, ja ta võeti õpilaste poolt omaks. Batša jõudis ametis olla kõigest paar kuud, siis teatati meile, et ta sai ametikõrgendust ning määrati 20. keskkooli direktoriks. Tunnid jäid esialgu ära, kuid korrapidaja tõi päeviku ikkagi klassi. Et keegi meiega ei tegelnud, siis hakkasime igavusest endile ise hindeid panema. See oli huvitav toiming: korrapidaja võttis õpetaja laua taga istet ja õpilane tellis, millist hinnet ta soovis. Telliti kõiki hindeid peale nõude ja kel oli vähe hindeid, lasi endale kohe mitu märkida. Meie ehmatus oli suur, kui ühel päeval ilmus ootamatult tundi Batša ise. Ta käitus nii, nagu poleks midagi juhtunud, uuris meie endi pandud hindeid ega lausunud sõnagi. Täpselt ei mäleta, kuidas kõik oli, kuid varsti jäid tunnid jälle ära ning Batšat ei näinud enam keegi. Varsti hakkasid levima kuuldused, et ta olevat arreteeritud ja isegi maha lastud, aga ei olnud teada, milles teda võidi süüdistada.

Alles pool sajandit hiljem sattusin riigiarhiivis materjalidele, milles oli juttu Johannes Ludvigi poeg Batšast, sündinud 1903. a. N-Urupis Krasnodari krai Uspenski rajoonis suurkulaku perekonnas, kõrgema haridusega, parteitu. Kui Saksa okupatsioon oli jõudnud Krasnodari, oli ta vabatahtlikult võtnud vastu koolidirektori koha ning rebinud puruks Nõukogude Liidu konstitutsiooni, öeldes, et nüüd algab uus elu. Ta vanemad olid juba kolmekümnendatel tapetud ning dokumendis pandi pahaks, et temal oli siis õnnestunud pääseda. Batša edasine saatus toimikust ei selgu.

Kolmas direktor oli sõjainvaliid, Stalingradi lahingutes osalenud venemaaestlane Paul Masing, kes hiljem 10. keskkooli direktoriks edutati.

* ERA, f. 131, toimik 232, lk. 101.

Päevad pole vennad

Meil raadiot ei olnud, kuid siis tõi keegi ühe amatööri olnud anoodpatareidel töötava raadio. Mäletan, et juba mõnel õhtul sõitsime Lennartiga linna ning meil õnnestus Raekoja ees olnud AEG kauplusest ka patareid osta. Rõõm oli suur, kui raadiolampide monstrum häält tegi ja mõninga kruttimise järel 9 õhtul Ankarast meieni venekeelse Ameerika Hääle tõi. See apst peale olime muu maailmaga ühenduses.

Kaare tänava majas oli avar aknaga pööning. Sinna ehitas Lennart koos klassivendadega kahetoalise korteri, milles olid ka kahe ja väike pimik. Kuna ruum oli soojustamata, ei saanud seda üldse kasutada. Aga poistel oli võimalus koos käia ja oma-omalt ning neil oli moodustatud midagi klubitaolist. Lennarti klassivennad olid kõik toredad poisid, ma sain nendega paremini läbi kui vennaga. Nad tulid alati ratastega ja kuna minu enda auto oli ära varastatud, siis kasutasin võimalust isu täis sõita. Tol ajal võinud keegi arvata, et paljudest nendest poistest saavad lapsed. Kõige tihedamalt suhtlesid Lennart ja Eino Tamberg, nad olid pinginaabrid. Et Eino elas samuti Kaare tänaval, käis ka meie vanemad omavahel läbi. Lennarti klassivennad olid Toimetaja Lippmaa, Ivar Viil, Jüri Muhel, vehklejatena tuntuksid Uno Valdre ja Harri Steinberg ning Kaido Savisikk. Sel ajal keegi neid ei segaks, oli ukse käepide voolu alla pandud ja see oli traatmatt. Igaüks, kes ei teadnud või unustas voolu katkestamiseks eelnevalt uksekella nupule vajutada, sai elektrilöögi. Juba 1948. aastal oli sellel klubil lõpp, kuna kõik poisid olid edasi õppima, aga Lennart neist ainsana Tartu Ülikooli. Pühusele oma majas ei istunud emale ja ta soovis leida mõne teise elu. Hakati otsima ja minagi käisin mitmes kohas kaasas, kuid midagi sobivat silma ei hakanud. Ootamatult avanes võimalus osta Hiiumäe Vabaduse puistee 119 maja alumine korrus. Ema

tundis endist peremeest ning tema tütar, kes sel ajal maja mõtte list osa muüs. Hind oli meie sissetulekutega võrreldes küll rõõpalt kõrge, kuid tänu järelmaksule sai tehing võimalikuks. Maksime seda korterit vist kümme aastat. Kolimiseks kohe ei läinud, kuna endised üürilised elasid veel sees.

1949. aastal oli lumerikas talv ning me käisime veel märtsi lõpus kevadisel koolivaheajal Mustamael suusatamas. Tulime õhtu eel, vast kella viie paiku kodu poole. Nõmme turuplatsi kohal nägime, et nii kinoesine väljak kui kõrvaltänavad olid kõige erinevamat marki veoautosid täis. Luusisime autode vahel ja kuulatasime täiskasvanute omavahelisi kõnelusi. Varsti saime jutukatkeist aru, et samal ööl algab küüditamine, raudteevagunid olevat juba valmis seatud. Nüüd läks mul kiireks. Süda hakkas pekslema, oli vaja kiiresti koju jõuda, et ohust teatada. Isa otsustas, et me peame silma pilk kodunt lahkuma. Lennart oli sel ajal Tartus.

Meil polnud tegelikult kuhugi minna, sest me ei tahtnud kedagi teist ohtu seada. Lahkusime kodunt tühjade kätega, midagi kaasa võtmata. Ei mäleta, kuidas edasi liikusime, kuid oli päris pime, kui isa pidas metsavahelisel teel kinni ühe kummiratastega kaariku. Selles olid, kui ma õigesti mäletan, vist Saku metsavaht ja tema naine, kes meid lahkesti peale võtsid ja väiksesse metsavahimajja viisid. Redutasime seal tole kohutava öö ja võib-olla ka järgmise. Ehkki olime võhivõõrad, toideti meid ja koheldi kui omainimesi.

Sedapuhku läks see karikas meist mööda. Hiljem kuulsime tuttavatelt palju küüditamise üksikasju, kuid küüditatute arv – üle 20 000 inimese – sai teatavaks alles nelja aastakümne pärast. Meie klassis küüditamine vist kedagi otseselt ei puudutanud, küll aga paralleelses, tüdrukute klassis.

Seiklustest Tallinna-Moskva rongis

Teate võtmise lõppu Raimsiiga sain lähedaseks klassivend Toivo Kallaga meil olid mõned ühised huvid. Toivo isa oli Narvas olid meister ja tal oli olnud oma ettevõtte; nüüd oli ta meie kooliõpetuse õpetaja. Toivo oli raadioamatöör, ta pidas ühenäpaga maahmaga ning see oli minu jaoks huvitav. Raadioklubi harrastamiseks töökoha Tallinna-Moskva rongi raadiosõlmes, kus saime teateid ja transleeris raadiosaateid. Mind ahvatvõimalus Moskvast käia ning pisukese kombineerimise tulemusena ka mind praktikandina kaasa võtta. Toivo oli minu jaoks huvitatud: kõik teated tuli edastada vene keeles, aga Toivo keeleoskus jättis soovida. Need olid põnevad sõidud. Rong läks Tallinnast Pihkva kaudu, peatus paljudes jaamades, vahel kuni tundide. Tol ajal kestis kogu reis ligi 40 tundi. Moskvasse jõudva vahetõmmikul, tagasi hakkasime sõitma õhtul, seega saime uue päeva linnas ringi kolada. Oli ju kõigile teada, et Moskvat ei olnud alati kõige paremini, vähenõudlike jaoks oli pealinna elus kõik olemas. Sel põhjusel oleks terve Nõukogude Liit võinud elada Moskvast, aga et see oli võimatu, siis käisid miljonid inimesi seal pidevalt osturetkedel. Käisime meigi poodides, just seal parast, mida sel ajal Eestis järjekordselt saada ei olnud. Meie jaoks tuli seda kas kilo või paremal juhul kahe kilo kaupa. Meie ostjale ei olnud lubatud korraga rohkem müüa. Meie vagunid, enamasti üldvagunid, olid vanad, kupeevaguneid oli vähe, restorantvagunit polnudki. Vagunist vagunisse ei pääs, kuna otsmised uksed olid seestpoolt riivis. Niisugust ettevõtet rakendasid vagunisaatjad kotipoiste pärast, et reisi ajal enam vähem turvalisi tingimusi kindlustada. Kotipoised olid meil ajal omaette inimrühm, enamasti kas poisikesed või vanad mehed, kes olid aastaringelt vatikuubedes, läkilakid peas ning riidest märss või kott seljas. Nad sõitsid rongidega ringi,

lootes leida midagi söödavat ja aidata näljahädas õdesid-vendi või vanemaid. Nad ei olnud kurjategijad, kuid kujutasid endast kurjategijate armee potentsiaalset reservi, sest nad olid abitud ja kergesti mõjutatavad, kui nende ponnistused toiduotsingutel vilja ei kandnud. Tavaliselt polnud neil mingeid isikut tõendavaid dokumente, piletitest rääkimata. Meie rongi trepid olid alalõpmata kotipoisse täis. Nad ronisid suurematest jaamadest pungis seljakottidega peale ning ootasid kodukülade lähedusse jõudes sellist kohta, kus rong veidi kiirust vähendas, heitsid kõigepealt maha oma seljakoti ja siis hüppasid ise järele. Pihkva kandist liikusid kotipoisid Tallinna poole. Asi läks nii hulluks, et sageli ei mahtunud nad treppidele ära ja ronisid ka vagunite katustele. Juhtus sedagi, et Tapa raudteejaamas uhuti katuseid tuletõrjevoolikutest üle, et kotipoisse alla saada. Võimud püüdsid nende vastu võidelda, kuna kardeti sedagi, et kui hulkurlusele piiri ei panda, kaotavad Venemaa kolhoosid ja sovhoosid oma viimase tööjõu.

Kuna vahepeatused olid pikad, siis kasutasid reisijad aega ostude tegemiseks ja einestamiseks. Suuremates raudteejaamades, nagu Pihkva, Bologoe ja Kalinin, olid söögilauad kaetud otse perroonile. Igale auravale supitaldrikule oli teine taldrik peale keeratud ja kõrvale oli tavaliselt asetatud kas terve või poolik teeklaas vodkat, nii et klient sai oma soovi järgi valida. Kes sellisest komplektist ei hoolinud, võis kolhoosnikelt osta praetud kana, hapukoort, kohupiima, piima, marju või muud, toidupoolise valik oli usnaga suur. Tundus, et reisijad olid põhiliselt sõjaväelased ja nende perekonnad. Ostjad olid tavaliselt mehed, kes liikusid raudteejaamades triibulistes pidžaamades ringi niisama väärikalt kui frakkides härrasmehed mujal maailmas pidulikel vastuvõttudel.

Rongi raadioside oli primitiivne isegi tolle aja mõttes. Vagunite vahelise ühendusena kasutati tavalisi triikrauajuhtmeid. Kuna neid vahetevahel ka pihta pandi, siis pidime ikka ja jälle uusi paraka seadma ning enne sihtkohta jõudmist juhtmed ära korjama, vastasel korral oleksid need kõik päeva jooksul ära varastatud. Liikusime katuseid pidi vagunilt vagunile hüppates. Eeskirjad nägid

et Moskvasse saabumise teatamise, millele pidi järgnema mingi lühike marsimuusika. Aja võitmiseks tegime seda veidi varem. Meie rong nr. 38 saabus kodumaa poole Moskvasse 20 minuti pärast!" ja lülitasime hetkeks ka muusika sisse. Seejärel tormasime oma vaguni katusele. Kuna meie rong oli alati rongi keskel, liikus üks meist ette-, teine tahapoole. Rongid olid elektrirongid veel haruldased ning meie liinil need ei olnud, ent me pidime kogu aeg viadukte ja võimalikke raudteega vahel traate jälgima. Kord, kui hüppasin ühe vaguni katuselt teisele, tehti rong mingil käänakul nõksatuse just sellel hetkel, kui jalgaalune vaguni katust tabas: jalgaalune kadus, ma kaotasin kaalu, nägin kukkudes juba raudteetammi tumedat kilbi lähenevat, kuid jõudsin ometi instinktiivselt kätega vastavoolu ventilatsioonikorstnakese ümber kinni haarata. Õnneks olid need korstnad seekord vabad, mis mu kindlast surmast päästiski. Lühivaga puutusin ka edaspidi kokku, kuid tema jätkas õpin- tehnikumis ja meie eluteed kulgesid eri suunda.

Õpetasin seitsmenda klassi, mis siis tähendas ka 7-klassilise õppe ühele poole saamist. Paljud poistel oli nende edasine tee ja suurem osa meie klassist läks tehnikumidesse. Meie, kes polnud sellele mõelnud, jätkasime õpinguid keskkoolis. Miksi? Kuna tuli 10. keskkooli kaheksa poissi.

Õppeaasta oli lõppenud. Tagasi vaadates oli selles pärast päikest algselt kõvasti vintsutusi, ent ka hullupööra vedamist, et me elu ja tervisega kodumaale tagasi jõudsime.

NOORUSAASTAD

Piiritlen oma noorusaastaid keskkooli astumisest kuni tööleasumiseni. Seda ligikaudu kaheksa aasta pikkust perioodi on hoopis raskem kirjeldada kui lapsepõlve enesekeskset iseärsust avastuste aega. Nooruses avardub sind ümbritsev maailm tohutult ja sa õpid tundma, kui keerulised on inimestevahelised suhted. Kelleks ja missuguseks sa kujuned, ei sõltu mitte üksnes sinust endast, vaid ka paljudest kõrvalteguritest. Minu jaoks olid põhilised mõjutajad mu vanemad, vend Lennart ja sõbrad. Nemad suunasid mind ja toetasid kas siis otseselt või kaudselt mu püüdlusi ning ma olen neile selle eest südamest tänulik.

Noorusaastatest kirjutades tundsin tihti, kuidas isikliku elu piirid hägustuvad, nii et ma ei saanud tõmmata rangeid piirjooni oma elutee ning meie perekonna ja meie lähedaste inimeste käekäigu vahele.

Neil aastatel toimus palju erinevaid sündmusi, millest oli raske eristada kõige olulisemaid, nii et minu valik võib olla küllaltki juhuslik. Paljusid juhtumisi on mul tagantjärele raske täpselt dateerida ja ma ei saa neid alati ka ainult oma vaatevinklist hinnata.

Nõukogude korra "viljastavates tingimustes"

Minu põlvkonna noorus mõodus võõra võimu all, mis oli kunagine Eesti elu pahupidi pööranud, vägivaldses ja silmakirjalikus ühiskonnakorralduses, mida tanastel noortel lugejatel on raske ette kujutada ja millele me ise püüdsime võimalikult harva mõelda.

Pingeline rahvusvaheline olukord viiekümnendate alguses ning külma sõja kõrgperioodil mõjutas oluliselt ka Eesti saatust. Moskva

tsentraliseeritud nendel aastatel oma sõjaliste kavatsuste elluvumiseks siia riiki toonud rahalisi ja ainelisi ressursse, inimväge. Kuna seni pole olnud arvandmeid nende mahu iseloomustamiseks, võiks piltlikult võrrelda selleks tuua Tsaari-Venemaa kunagised kulutused Esimese maailmasõja päevilt. Peeter I nimelist kindlustustesüsteemi ehitamiseks ehitati üle poole tuhande kilomeetri raudteid, uuristati kogu riigi pinnasesse maa-alused katakombid, ehitati rannakaitseks vesilennukite angaarid ja ülivõimsad rannapatareid ning alustati mitme sõjasadama ehitamist. Viiekümnendate algus-

perioodil rajati Saaremaale raudtee. Kuulduste kohaselt oli selle eesmärk hirmutada Rootsit, et kui ta peaks liituma Atlandi paktiga, oleks ta jaoks varuks potentsiaalne ründeplatvorm. Kõikjale rannapatareid, vesilennuvälju, sageli ehitati need otse maanteedele, nagu näiteks Vaana-Jõesuu ja Keila-Joa vahel. Meie maanteemehi sunniti juhtima ehitama uusi teelõike. Lennuväljad ehitati vahetult raudteede lähedusse, et kasutada olemasolevat infrastruktuuri. Nii ehitati lennukiväljad Tallinna, Tartusse, Pärnusse, Haapsallu ja mujale teistesse kohtadesse. Sellele lisaks baseerus Tallinnas sõjalaevastiku peastaap. Tallinna sadam kuulutati kinniseks laevade laevadel oli sellesse sisenemine keelatud. Merekaubalaadimiseks oli meie jaoks kohaliku iseloomuga, põhiliselt Tallinna ja Vaana vaheline. Paldiskisse ehitati võimas allveelaevade baas ja NSV Liidu allveelaevastiku õppebaas, hiljem lisandus ka laevade remont ja aatomiallveelaevade meeskondade väljaõpetamine. Tallinnast muudeti täiesti kinniseks. Suured ehitustööd toimusid Tallinnas Dvigateli, 7. meretehases, Balti laevaehitustehases ja peatselt ka Narvas Baltijetsi tehase rajamisel.

Perioodil voolas Eestisse tohtu inimmass, kelle peamiseks motiivikajaks oli nälg ja viletsus paljudes Liidu piirkondades. Nõukogude riik kiirendas ka tööjõu sundvärbamist selliste valdkondade ja ettevõtete vajadusteks, kus eestlasi ei usaldatud: sõjatehnika, mere- ja kalalaevanduses.

Kõrg- ja keskerihariduse õppeasutuste lõpetajad teistes liiduriikides tegid jõupingutusi, et saada toolesuunamist Balti-

kumi, selle asemel et lasta ennast suunata majanduslikult viletsasse Kaug-Põhja või Kaug-Ida piirkondadesse. Tingimustes, kus suur osa tööstusettevõttest, kogu mere-, raudtee- ja lennutranspordis allus täielikult Moskvale ja kohalikel võimudel ei olnud õigusi nendes küsimustes oluliselt kaasa rääkida, oli seda imelihtne korraldada.

Sõjaväelased saabusid koos perekondadega, kaasa toodi ka vanavanemad. Eestist pärit sõjaväepensionäridele lisandus hulgaliselt väljastpoolt saabunuid, kuna seaduse järgi võisid kaadriohvitserid erru minnes valida endale suvalise elupaiga, välja arvatud Moskva, Leningrad, Kiiev ja vist ka Musta mere äärsed kuurortlinnad. Kõigile neile anti vabariigi arvel eeliskorras korterid. Sõjavägi ehitas ka oma jõudude ja rahaga elamuid, mis olid enamasti üsna viletsad. Nõmme metsapargialadele kerkisid Soomest reparatsioonina saadud kilpmajakesed, milliseid näeb veel nüüdki.

Selleks ajaks oli Eesti küla lõhutud: üle 20 000 kaasmaalase (täpset arvu me tol ajal muidugi ei teadnud) saadeti kui kurjategijad Siberisse. Nii algas kolhooside loomise ajastu. Maarahvas siirdus massiliselt linnadesse: kes vähegi sai, põgenes kolhoosi eest või kolhoosist. Kellel see võimalik polnud, tegi kõik, et tema lapsed koolide toel kolhoosnikupõlvest pääseksid.

Kõik eespool kirjeldatud ümberkorraldused ja protsessid toimusid väga kiiresti. Kolme-nelja aasta jooksul löödi meie ellu nii sügavad haavad, et armid on tunda mitme põlvkonna kestel. Mingei konkreetne otsus või samm ülalt tõi endaga kaasa terve laviini uusi nähtusi. Sõjaväelaste naistele tuli luua töökohti, lastele rajada lasteaedu ja koolimaju, mis omakorda nõudis ehitusmaterjali- tööstuse ja ehitustegevuse arendamist. Nii algas Eestis "stalinliku rahvuspoliitika elluviimine" ehk süstemaatiline venestamine. Mingeil ajal võeti Moskvast vastu ülisalajane dokument, mis nägi ette kommunistidest juhtivtöotajate saatmise Balti liiduvabariikide komparteide keskkomiteede käsutusse. Koos perekondadega saabus hulgaliselt partei lahetatuid, nii venelasi kui venemaaestlasi, kelle ulesandeks oli kindlustada nõukogude võimu. Kuna partei

kommu-noliorganisatsioonide tegevus rajanes territoriaalsel printsiibil, muutis nende liikmeskonna rahvuslik koosseis uustulnukate tõttu paratamatult muutunud, mis hõlbustas kavandatavat suurtööd kohalike kommunistide ridades.

1930. aastal toimus Moskva taktikepi all Eestimaa Kommunistliku Partei VIII pleenum, kus viimased kodukootud eesti soost kommunistid kodanlikeks natsionalistideks ristiti ja viletsat eesti hõlmelevate venemaaestlaste või umbvenelastega asendati. Keskkomitee esimene sekretär Nikolai Karotamm asendati kommunistidele tundmatu Ivan Käbiniga, kes aastaid hiljem Johanne-soni muutus. Valitsuse juhi Arnold Veimeri asemele sai raudteeinse-ri parteifunktsionääriks tõusnud Aleksei Müürisepp. Vangi-ritseer saadeti aga Hendrik Allik, Hans Kruus ja kümned kommunistid, kes olid võidelnud. Puhastustööd tehti ka eluvaldkondades, alates tollasest riigiparaadist, haritlas-lastest ja teadlastest kuni tavakodanikeni välja. Arreteerimised olid üldiselt üldhõlmavad. Just sel ajal pisteti trellide taha seni veel elu-vaatamata kõrgemad Eesti ohvitserid.

Ükski rahvale jagati teavet muudatustest riigi juhtkonnas, mis olid üldiselt ametiasutuste seintel, kust tagandatud tege-vaadid portreed maha võeti ja hävitamisele määrati. Portreedekultus oli üldiselt peale, riigijuhtide pildid pidanuks justkui asendama riigi juhtide juurde kuuluvaid pühapilte. Peaaegu kolm-veend aastat hiljem, kui jõudsin ise tõusta nõukogude amet-kohta, nägin ülemistele astmetele, sain korralduse ka oma töökabi-netile kellegi riigimehe portree üles panna. Et riigimehe vahetamisi ei oleks otsustasin kunstnik Evald Okase Leninit kujutava graa-fole kasuks. Võin omast kogemusest kinnitada, et selliste portreed ülesriputamine oli ebameeldiv, kuid paratamatu, peale-kuulnud kõik.

Venelastel olid poliitiliste kannapöörete etteaimamises "ven-estahvastest" märksa suuremad praktilised kogemused. Pingsalt olid riigimeeste portreesid, mis olid riiklike pühade puhul üles-kuulnud: kes on kelle kõrval, kui kaugale riigijuhist on üks või

teine isik paigutatud. Moskva Punase väljaku paraadide ajal uuri ti, kuidas paiknevad mausoleumi tribüünil olijad ning tehti selle põhjal kiiresti järeldusi, kes on soosingu kaotanud ja kes tõusvat tähed, ning ennustati võimalikke muudatusi võimuladvikus. Elu kinnitas sageli taoliste tähelepanekute õigsust.

Majanduslikus mõttes iseloomustavad kogu nõukogude aega tõusud ja mõõnad. Stalinlik propaganda püüdis rahva poolehoidu võita iga-aastaste hinnaalandustega, mis tavaliselt 1. märtsist välja kuulutati. See trikk kandis vilja. Inimesed ootasid põnevusega allahindluspäeva, ehkki poolel Nõukogude riigi elanikkonnast sellest suurt kasu ei olnud: maal olid kauplused niikuinii tühjad. Seegi vähene kadus enne hinnaalandust lettidelt, aga uute kaupade hinnad olid jällegi kallimad. Oli perioode, mil polnud saada enamatahtsaid toiduaineid, nagu suhkrut, kohvi, jahu, mannat, võid, vorsti või liha. Otse loomulikult looklesid kaupluste juures pikad "sabad", kus tuli juba öösel või eelmisel õhtul koht sisse võtta, kui oli loota, et millalgi midagi n.-ö. antakse (s.t. tuleb müügile). Oli jällegi aegu, kui poeriiulid olid täidetud üksnes Mehhiko ananassikonservidega või Kuuba rummi pudelitega, üksvahe isegi ehtsate krabikonservidega. Mingil ajal, kui toiduainetega järjekordselt kitsas käes oli, saabus Moskvast suurem kogus lohakalt värvitud kipsist juustukerasid, sinke ja mitmesuguse kujuga vorste, millega tuli poodide tühjusest haigutavaid vitriine käsu korras kaunistada. Selline püüdlük prügi silmapuistamine pani igaühe muigama, sel teemal sündisid naljad ja pilalaulud. Rahvas hakkas harjuma, olu korrast otsiti väljapääsu ja paljud leidsidki: algas ulatuslik riigivara varastamine ja kombineerimine põhimõttel "käsi peseb kätt".

Uus kool ja uus kodu

1949. aastal 10. keskkool oli minu jaoks endastmõistetav valik: see oli linn, hea kirjas kool, mille Lennart oli ju alles lõpetanud. Ma olin muustanud ka oma ennesõjaaegset soovi just seal õppida. Mõtlesin isegi jutuajamist tollase direktoriga, kes oli mul soovitanud enne koolipoisipõlve algust veel paar aastat mängida. Viimaseks kooli avalduse ja kuna siis kõik soovijad vastu võeti, läksin keskkoolipoiss. Õpingud olid tasulised, maks – umbes 100 rubla poole aasta kohta – oli pigem sümboolne, kuid kindlasti oli see, millele just see takistuseks sai. Tehnikumides seevastu olid stipendiumi, mis kahtlemata suurendas tungi nendesse õppima minema. Mõne aja pärast keskkoolide õppemaks kaotati.

1949. aastal astus 10. keskkooli 8. klassi tavalisest rohkem kui 75 last, mistõttu alustas õppetööd kolm paralleelklassi. Ma sattusin 8.c klassi ja esmakordselt tuli mul õhtupoolikul kooli minna, mis minu loomusega kuidagi kokku ei sobinud. Koju läksin hilja, sest pärast tunde tuli minna trenni või mõnda ringi minna. Kooli üritustel, näiteks pallivõistlustele kaasa elada. Ma ei olnud kinno või teatrisse jõuda. Hommikuti oli harjumatu koolitööd tegema sundida, olin mugav ja nii mõnigi kord ei tahtnudki kooli minna.

1949. aastal olid kõik klassid ühiseks klassiks ühendatud ja kõik klassid olid ühiseks klassiks ühendatud ja kõik klassid olid ühiseks klassiks ühendatud.

Meie klass kujunes kiiresti ääretult sõbralikuks: käisime kõik üksteise juures, meil ei olnud riidusi ega kampadeks eraldumisi. Meie klassi roll selles oli meie kõigi poolt lugupidatud ja armastatud. Meie klassi juhataja õpetaja Kinteril. Pean piinlikkusega tunnistama, et ma ei tea oma õpetajate eesnimetisi, me kõnetasime neid ainult perekonnanimedega, mille ees käis nagu tiitel "õpetaja". Meie klassi juhataja sain Ergo Raukase, kellega oleme kogu eluks sõbrustanud. Lähemalt sõbrustasin klassivendade Jüri Vali,

Taivo Kitseli, Hillar Liivi, Olav Marani, Peet Lepiku, Tiit Puusepa ja Ilmar Tammega. Meelde on jäänud ka Enn Rusi, Vello Raba, Arvo Piirisild, Peet Ausmees, Juhan Sengbush. Meie klassis oli kaks paari kaksikuid: Mai ja Ants Voolmaa ning Tiit ja Ants Nõva. Tüdrukutest tulevad kõigepealt meelde Tiit-Liis Volkov (varem Laid, hiljem Parmas), Eha Vabamäe (Tamm), Silvi Traat, Ivi Uuemaa, Vaike Villmann, Mare Orlot, Tiina Metsmaa ja Helju Soopere.

Paralleelklassidest käisin läbi Udo Reino, Ain-Elmar Kaasiku, Peet Samariüüti, Jaak Tänav, Rein Varvase ja paljude teistega.

Poliitikast omavahel ei räägitud, kuid arvan, et olime meelsuselt väga sarnased ja mõtlesime maailma asjadest küllaltki ühtemoodi. Minu mäletamist mööda olid klassis nii tüdrukute kui poiste hulgas mõned komnoored, kuid sellel pinnal ei olnud meil kunagi mingeid lahkkelisid. Vanemate klasside õpilastest mäletan hästi Peep Velbrit, Enn Tajurit, Robert Kokka, Mark Sinisood, Kaljo ja Ülo Johansood, Raul Merilaini, Ferdinand Tollit, Anatoli Sügist, Rein Ristlaant, Endel Männisalu, Ivo Jürvistet, Ado Kõstnerit, Toivo Tomsonit ja mitmeid teisi.

Kooli direktor oli venemaaestlane seltsimees Ploom, ilmetu, lühedast kasvuga, prillidega naisterahvas. Õppealajuhatajaks oli ka redahäälnud seltsimees Varganova, viletsat eesti keelt kõnelev venelanna. Õnneks ei olnud meil nendega suurt pistmist, ka aktustel lasksime nende kõned ühest kõrvast sisse ja teisest välja. Õpetajate toas valitsenud suhted jäid meie eest varjatuks.

Õpetajatest olgu nimetatud järgmised: Parts – inglise ja ladina keel, Annus – ajalugu, Männik ja Relvik – matemaatika, Anderson – füüsika, Propst – keemia, Parijõgi – eesti keel, Oispuu – looduslugu, Tolts – geograafia, Huimerind – võimlemine.

Markimata ei saa jätta üht markantsemat tegelast, kooli kojamest ja kütjat Jaanust ehk, nagu siis teda kutsuti, koolionu.

Aastate jooksul paljud õpetajad lahkusid, nende asemele tulid uued, kõiki enam ei mäleta. Mingil ajal vahetus ka direktor, Ploomi asemel tuli minu algkooli direktor Paul Masing.

10. keskkool oli tugev nii õppetasemelt kui ka spordis. Lähedaste perekondi loetleda seal õppinud suurkujusid. Selle kooli on lõpetanud pangunnabrid Lennart Meri ja Eino Tamberg; Endel Lipp, Eino Suvalepp, Hans Trass, Juhan Kahk, Loit Reintam, Ants Parmasto, Ain-Elmar Kaasik, Olav Aarna, Peeter Tulviste. Lõpetanud Eesti akadeemik olevat 10. keskkooli kasvandik.

Keskkooli minek langes ajaliselt enam-vähem kokku kolimisega ühikooli, mis asus Vabaduse puisteel Kaare tänava kodu lähedal. Samme teha kolmekordse vahetuse ja jättsime huvasti kuulda rühmitatud majaga. Uues kodus oli tunduvalt rohkem ruumi ja me olime suhteliselt omaette. Vanaema jäi elama Kaare vana kodus, kuid ost ei olnud eriti soodne, sest hind oli soolane. Kaare olemine kujunes tinglikuks, sest meile kuulus maja mõtlemata alumine korrus. Kuid ikkagi möödus mul just seal õpetajate austate kõige sündmusterohkem ajajark.

Õpetajate korterisse Kaare tänaval kolis üks perekond. Pereisa, kes oli meremees, vestluse käigus näitas minu isa üles huvi merenavast ja vestluspartner avaldas valmisolekut nendel teemadel ka edaspidi vestelda. Pereisa, kes esitles ennast kaubalaeva kaptenina, hakkas sageli meie pool käima. Nendest vestlustest sai välja Rootsi põgenemise idee ehk "projekt", nagu tänapäeval on moes kõiki kavaseid nimetada. Sellest olid teadlikud meie perekonna liikmed. Kui ülikoolis õppiv Lennart kodus oli ja käva üksikasjadest kuulis, leppisime kokku, et kui ta koju hakkab, saadame talle telegrammi leppesõnade "Aku Aku", mis saigi meie ülitähtsa operatsiooni nimeks. Põhjusplaan pühendati ka meie juures sageli külas käinud proua Annale, üksiktalupidaja Sauelt. Tema võttis asja erilise hasartiga, lootes läbirääkimiste initsiatiivi ja korraldas kapteniga otsekohtu kohtu, kuna teda ei rahuldanud läbirääkimiste tempo, mis ei vastanud tema ettevaatlikkusest. Võtsin mõnedest jutuajamistest osa, kuid kapten ei sisendanud algusest peale usaldust. Mäletan tema juures viimast sõidame välja Pärnu sadamast, kui meri "õitsema" hakkas (ilmselt mõtles ta detsembrist-jaanuari), asju tuleb kaasa

võtta minimaalselt ja ainult vaartuslikumaid, kohvrid on vaja varem tuua tema juurde Kaare tanavale, kust tema ise need sobival ajal laevale toimetab. Varsti pärast seda teatas proua Nops, et viis uhe kohvri oma ehete ja vaartasjadega kapteni juurde. Mõni päev hiljem kinnitas kapten sedasama ning kiirustas isa tagant, et minna ka oma kohvri tema juurde tooksime. Selline pealetükkivus aratav isas kahtlusi ja ta otsustas vaikese katse teha. Suur reisikohver pakiti väga hoolikalt vanu rindeid täis, ma toimetasin selle kokkukleepitud ajal Kaare tanava keldrisse ja tõin paari päeva pärast hiljem mingil ebamaärasel ettekaandel koju tagasi. Kohvri sisu oli seega minni põoratud, isegi kohvri voodri vahelt oli midagi otsitud. Aga sai meile selgeks. Nuüd oli kaks võimalust, kas oli tegu lihtsalt viinalembele väikesuliga või julgeoleku provokaatoriga. Viimasel puhul võis oodata kõige hullemat. Kaldusime siiski uskuma kapteni saamahimu ja oletasime, et ka tema pidi julgeolekuorganite huviorbuti sattumist kartma. Sõbralikud kontaktid jõuka kullasepalese proua Nopsiga, kelle kaotused võisid olla usnagi suured, jätkusid meie perel ka edaspidi.

Nii lõppes meie avantüristlik ja eluvõõras projekt Aku-Aku. Õnneks esialgu mingeid repressioone ei järgnenud, elu kulges edasi ning peatselt kadus pagemisplaaniga seotud ärevus.

Peaaegu poole sajandi pärast leidsin riigiarhiivis materjalid, mis tõendavad, et nn. kapten oli Eesti Merelaevanduse julgeoleku teenistuse agent, kuid oli kõva viinamehena sellest ametist pruukinud lastud. "... ta oli Eesti Raudtee ja Eesti Merelaevanduse KGB osakonna agent "Merikotkas", kes arvati agentuuri võrgust välja kui kahekeelne, kes omakasu silmas pidades ei teatanud julgeolekuorganitele Meri kuritegelikest kavatsustest".* Kuidas see kavatsus sel juhul julgeolekuni jõudis ja miks nad omapoolseid sammuid ei astunud, pole teada.

Koolis päevapoliitilisi sündmusi nimetamisväärselt ei valgustatud ja ajalehti me tol ajal eriti ei lugenud. Laste vaateid kujun

* ERA, f. 131, su. 372, lk. 24.

... tõelalt vanemad ja kodu ning muidugi juhtumid, millele me kõik osalisteks me olime.

... "Suurt Nõukogude Entsüklopeediat", mis ilmus enam kui üheksa kuu eest. Sageli tuli ette, et tellijatele saadeti eraldi (mõnikord väljapaistvat isikut puudutav) artikkel koos sellega seotud sellega tekst, mis mõnes varem ilmunud köites oli juba olnud. Kui 1953. aastal arreteeriti riikliku julgeolekuorganite direktor Lavrenti Beria, siis oli asi minu maletamist mooda. Beria nime sisaldava köitega minna raamatukogust võeti vastav artikkel välja lõigati ja ära võeti. Asemele anti teine artikkel mingi teise marksõnaga. Mäletan isa sarkastilist kommentaari sellest raakis. Muide, ka 32 aastat hiljem, 1985. aastal, kui L. N. I. köitest ei saa me teada, kes oli Beria, sest ta oli juba ammu surnud.

... Eesti vene keele õpikus oli lugemistukk NSV Liidu kodumaisele ratsutajast, noorukesest Aino Luukasest, kellest Beria nime isiklikult võidukarika ule andis. Ühel päeval, kui keele tundi erarntes meesterahvas ning vahetas õpetaja üheks. Meile anti käsk avada õpikud leheküljelt, millel oli Aino Luuka, ja rebida see leht välja. Kokkukogutud lehed mapisid ühte kotti, lahkus võõras klassist. Alles mõni aeg hiljem, kui meid julgeolekuorganid olid arreteerinud Aino isa, kes oli olnud A. Luuka õhvitser, seejärel sõdinud polkovnikuna Puhatovskis sõjanduse õppejõuna Tallinna Polütehnikumis. Laolised aktsioonid, mis kaasnesid inimeste arreteerimisega, olid mõne alama ametniku väljaõeldised, vaid nad ei olnud süsteem.

... lastel, angistava pinge ja kindlusetuse aastatel tuli olla ettevaatlik ainult taiskasvanutel, vaid ka lastel. Mingil ajal laste koolis meie läheduses elanud koolivend Boris Merilaini ... keda oleval süüdistatud Stalinit pilkava raamatu ... tegi valvsaks, sest meilgi oli too raamatuke Stalinit ... karikatuuridest. Peale selle oli meie valdusesse sattunud ... Lembit väga ilus vapp, mis võis samuti ohtlikuks

osutada. Vapp oli portselanist, kujult ümmargune, umbes 30 cm läbimõõduga ja 3–4 cm paksune. Veel oli vapil reljeefne sinimust valge rist ning allosas poolsõõrjalt kiri: "Lembit, vääri oma nime!" Vapp oli paigutatud massiivsesse tammeraami, mille päist kaunistas kolmeharuline pronksist ahing. Otsustasime Lennartiga need asjad igaks juhuks ara peita. Kaepärast oli üksnes tükk vana lammutatud, millesse me nad mähkisime ning seejärel plangu ja orientiiriks valitud manni vahele umbes 60–70 cm sugavasse liivaauku maha matsime. Peaaegu viis aastakümnet hiljem püüdsime peidikut allveelaev Lembitu huviliste Robert Kokka, Vahur Glaase ja Sulev Roosma ning paasteteenistuse meestega miniotsijate abil leida, paraku tulemusteta. Ma ei valista, et me võisime vapi eelnevalt puitraamist välja võtta. Sellisel juhul ei saanud miniotsijad vapile reageerida, kuna metallidetailid olid vaid raami küljes. Olen kindel, et vapp kunagi siiski leitakse. Tol korral sai Meremuuseum minult sellesama vapi kujutisega vaikese pitsati, mille olen alles hoidnud. 2000. aasta aprillis-mais püüdis veel üks entusiastide grupp eesotsas Johannes Tõrsiga peidikut leida, jallegi edutult. Nüüdseks on uued omanikud meie kunagise kodumaja lammutanud ja selle asemele on kerkinud moodne klaaselamu.

Elu hakkas pisitasa jälle rööbastesse minema. Sisustasime oma uue kodu kenasti. Ema ostis ilusa söögitoamööbli nägusalt proua Tammsaarelt, kelle relvakaupmehest abikaasa oli kohe juunipöörde järel kadunuks jäänud. Aastate jooksul lõunatasid või jõid meie suure soogilaua taga kohvi paljud, nende seas ka väga tuntud inimesed. Meie ema oli oivaline perenaine: kõik tema lõunad, pitsad, koogid ja kringlid olid meie jaoks imemaitavad. Isa mainekord omamehelikult, et abielludes polevat emal niisuguseid oskusi olnud. Mõtlesin, et kullap oli isagi aja jooksul üht-teist juurde õpinud, aga muidugi ei hakanud ma seda talle ütlema.

Me korrasime aeda, istutasime lilli ja rajasime ka maastikapeenra. Nüüd oli meil neli tuba, avar köök, veranda ja aed. Vana mane polnud kuigi suur, aga oma ja just seetõttu tore. Vabaduspuiesteel oli sel ajal liiklus veel tagasihoidlik, müra ei seganud ja

tal oli puhtalt puhas, seepärast viibisime suvel palju aias, vabatahtlikult lõunatasime või jõime seal kohvi. Vabaduspuie künnendate lõpu ja viiekümnendate algusaastad olid kõigile meile meeliskult rasked ja meilgi oli aeg ajalt raha- ja toidumured. Ema oli teenistuses, aga ta pidi kõvasti tööd rugama, et toita meie kolme last majavõlga, milleks tuli umbes 1000 rubla kuus. Ema pöörast oli meil iga rubla arvel. Käisin mõned korrad Tallinnas jalutklubis treeningutel. Jahiga oli muinasjutuliselt meelne, treeneriks oli tuntud jahisportlane Ernst Kuzmanov, kellest tulevane kuulsus Aleksander Tšutšelov. Juba pärast mõnda aega sain aru, et see harrastus laheb liialt kalliks: treeninguhinnad olid liiga suured, sealt edasi Piritale ning koju tagasi nõudis liiga palju aega ja raha, mis ei sobinud vanematelt kutsida. Kõik need aastad olid ebaregulaarsed. Mõnikord käisime Nõmmele ja tagasi jalgsi. Mitmel korral müüas isa antikvariaadis asju, et saada raha, et perele toitu muretseda. Riietusime väga tagasihoidlikult, õigem oleks öelda, et viletsalt. Riided õmmeldi vanaõmmeldajate poolt ja ümberpööratud ulikondadest või palitutest. Kõik see aeg, kuni hilissugiseni käisin nagu teisedki lapsed valgete kühvelitega, aga nädal, vahel ka sagedamini pesime ja hambaid harjasime. Õnneks toodeti tenniseid Tallinnas Põhja-Nõmmele ja neid sai alati osta. Tennistega käisime ka ulikoolilaste ühendamise keskpäiku. Kaheksandas klassis laks meil Tallinnas ühe ulikooli kandmine. Õige pea otsisime isade-vanaisade ühendamise ja tundisime nendest rõõmu. Esimese ulikonna sain ma ühendamise päeval.

Meie kodu oli kõik kullalt kallis. Sõiduauto Moskvitš-400, millega ema sõitis, maksis 9000, Pobeda 16 000 ja ZIM 30 000 rubla. Meie kodu oli vahe, suutsid osta väga vahesed ning autod olid veel üsna uued. Kord külastas meid Vabadussõja kangelase, hilisema poole sõjajärgse ühe juhi kindralmajor Andres Larka. Ta käis meie läheduses suures kitsikuses, kuid säilitas sellele vaatamata rõõmsa meele ja optimismi. Kord tuli ta kulakostiga:

"Proua Meri, tegin tordi, loodan, et see teile maitseb. Olen nüüd õppinud tegema, kõik kiidavad, ja see laheb mulle maksma täpselt 3 rubla" (1947. a. vääringus). Tort oli tehtud riivitud leivast, millele oli vahekihiks keedetud rabarberit ja täpselt nõnda palju suhkrut pandud, et magusat maitset võis vaevu aimata. Mulle on see "tort" jäänud meelde kui vaesust ja viletsust sümboliseeriv ent inimlikult lugutav mälestus rasketest aegadeist.

Kõik pidasid sõjajärgset eluviisi iseenesestmõistetavaks ega vaarisenud. Polnud eriti põhjust üksteist kadestada. Vägivalda, röövimisi, vargusi ja lööminguid tuli ette haruharva.

Tol ajal kehtis kirjutamata seadus, et iga inimene pidi loovutama aastas ühe kuu sissetuleku nn. rahvamajanduse arendamiseks ja taastamiseks. See oli omamoodi täiendav maks, mida nimetati riigilaenuks ning mille katteks anti loteriipiletid (riigilaenupiletid). Laen oli arvestatud 20 aastaks ja igal aastal toimusid võiduloomised ning kustutusloosimised. Isa nagu kõik teisedki pidi minema summa ulatuses laenupileteid ostma. Ta suhtus sellesse aktsiooniroooniaga ja andis loteriipiletid kui tarbetu makulatuuri mulle umbes sellise soovitusena, et tee selle pahnaga, mida iganes heaks arvab. Mina siiski uurisin pileteid ning hakkasin põnevusega jälitama ajalehtedes ilmuvaid loositabeleid. Ei möödunudki palju aega, kui võitsin ühe loosimisega 1000 rubla. Kontrollisin numbreid piletil ja tabelis mitmeid kordi, endal käed värisemas ja süda põksumas. Oletasin, et kodus mulle sellist suurt rahasummat ei jäetud. Pidasin sisimas aru. Uurisin, kas minusugusel, kes ei ole veel passit ikka jõudnud, saab olla hoiuarvet, ja et see oli võimalik, avasin hoiukassa arve ja lasksin kogu summa sellele kanda: nii tundus kõige kindlam. Pea mõtteid täis, lonkisin läbi vanalinna ja endalegi ootamatult märkasin Väike-Karja sporditarvete äri aknal tolle aja kõige moodsamat ja ihaldatumat vene fotoaparaati FED-Zorki, minu ja paljude minusuguste tippunistust sel ajal. Aparaat oli päris täpne koopias sakslaste Leicast, hinnasedelil oli kirjas 1000 rubla. Sattusin ärevusse ja olin nõutu, aga ei saanud kellegagi aru pida, pidin ise otsustama. Palusin müüjat mulle aparaati näidata

et vastustaks, et kõik on juba läbi müüdud. Õhinaga hakkasin otsustama "Aga vaateaknal ju on üks?" Mulle kirjutati kassatšekk ja, pooleks hoiukassasse, võtsin oma vahem kui tunnivanuse aparaati tormasin uuesti poodi. Olin õnnelik ja uhke oma saaduse üle. See oli otsekui taevast kukkunud üllatus ning mu senise elu ühe iseseisvalt tehtud ost. Ka kodused ei jõudnud asja ära näha ja rõõmustasid koos minuga. Fotograafia köitis mind. Alates 1947. aastast alates, ma olin selle põhitööd iseseisvalt vendade ja sõprade õpiku järgi omandanud, aga kasutada sain aeg-ajalt ainult Žorži peopesasuurust bakeliidist "seebikarpi". Nii prii ei olnud. Fotoaparaati pole ma kunagi hiljem juhtunud nägema: oli objektiiviks vaid üks väike lääts ning polnud mingit valgustuse või katiku liikumiskiiruse reguleerimise võimalust. Ometi meenuvad sõbraga ülimalt õnnelikud: pildid valmisid, mis ei hüljand.

Minu võidust alates küsis isa aeg-ajalt, kas ma ikka olen aja-ajalt ilmunud loosivõitude tabelleid kontrollinud.

Perekonnasõbrad ja tuttavad

Meie naabruses Taara tänaval elas vanahärra Richard Mitt. Härra oli saanud hariduse Riia Polütehnilises Instituudis ja töötas seal koos teiste eestlastega palju aastaid Türgistanis raudteetööstuses. Minu teada tegeles ta koos oma kaaslastega edukalt kaevandusega ning kogus seal mitmesuguste kaevanduste näol raud- ja kaevanduse, kuid jäi revolutsiooni käigus kõigest ilma. Eesti sõjajärgse valpakuulutamise järel pidi temast saama meie konsulite ametis, kuid endistel Venemaa aladel käiva kodusõja tõttu ei saanud ta oma vaimset vormistamata. Hiljem õnnestus tal opteeruda kodumaale. Ta oli projekteerinud meie Kaare tänava maja ja sellest ajast saadik perekondlik lähikaimine. Neil oli tore ja mugav kodu,

kus me emaga sageli kulas kaisime. Proua Mitt suri vähki. Lulu kest kasvu kikkis habemega vanahärra, tõeline džentelmen, kelle roosakat kortsudeta nägu alati heasudamlik naeratus valgustas. Oli ka hiljem meie sagedane külaline. Riigiarhiivis Eesti valitsusnisteeriumi materjalide hulgas on säilinud ettekanded selle tagasi hoidliku kaasmaalase kunagisest tegevusest, mis võiksid uldsusel huvi pakkuda.

Markantsemaid isa sõpru oli Saša *alias* Aleksander Prokofjev, klassivend Tallinna reaalkoolist. Nagu isagi, suundus ta pärast kooli lõpetamist Venemaale, omandas seal ehitusinseneri kutse ja, et ta oli rahvuselt venelane, jäi sinna elama. Kooliajast saadik ei teadnud nad teineteisest midagi, kohtusid alles pärast meie Tallinna tagasitulekut juhuslikult tänaval. Saša oli huvitav, humoorikas vestluskaaslane, kes armastas poliitilisi anekdoote ja naeris nõukogude korra igapäevaste totruste üle. Ta oli suutnud ennast parteist eemal hoida, oeldes, et on usklik. Sellest hoolimata määrati ta sundkorras tööle NKVD ehitusvägedesse, sõjaeelsetel aastatel pidi ta ehitama Peipsi taga kaitserajatisi ja pärast sõda Eesti vanglaid, sealhulgas ka Pagari tänava keldrikonge. Olen kindel tema aususes. Ta armastas suhelda, ent ei pärinud midagi ega tundnud huvi ka meie tuttavate vastu. Pensionile saades vahetas ta oma korteri elamise vastu Krimmis, kuna arstid soovitasid ta abi kaasale kliimavahetust.

Nad võisid isaga lõputult meenutada 20. sajandi algusaastate elu Tallinnas, ühiseid tutvavaid ja kõige enam muidugi kooliaega. Nendest juttudest on mulle jäänud meelde mõned üksikud pildikesed. Tol ajal olid õpilaste vanusevahed ühe klassi piires olnud kuni viis aastat, mõnikord isegi rohkem, isa oli oma klassis kõige noorem. Õppetöö toimus vene keeles. Isegi need vahesed eesti sõnad õpetajad, kes vene keelt halvasti oskasid, ei tohtinud sõnagi eesti keeles lausuda. Eriti koomiliselt oli kõlanud nende loodusloõpetaja Johannes Piiperi vene keel. Mõlemad pidasid väga lugu Piiperist, kes oli hiljem Tartu Ülikooli kauaaegne zooloogiaprofessor, ent tuletasid teineteise võidu meelde kunagise õpetaja veidruid

... ja valjendeid ja naersid, nii et silmad vees, otsekui oleksid mõne päeva eest olnud.

... hindale ostnud mootorratta BMW, millega ta ka meid ... Mõnol siis veel sõidulubasid ei olnud, kuid sõita ma os ... l ksta nagi juba minu näost ära mu suurima soovi, andiski ... ja kaasa ka selle passi, kui milits juhtuks mind kinni ... sõitma algul suure rõõmuga niisama sinna-tänna. Taht- ... ees hoobelda ning pörutasin siis sõber Juri poo- ... mõned ringid tegime. Kui pimedaks laks, viisin Juri ... kerrasin ka ise kodu poole. Liiklust Vabaduse puiesteel ... olnud, kuid Tahe tanava nurga juures tormas liiklus- ... keskele ja tegi minu peatamiseks taskulambi punase ... ringe. Seest võrtis õõnsaks, klomp tuli kurku, mee- ... asid. Võtsin gaasi maha, lahenesin militsale, nagu ... peatuda, kuid 5–10 meetrit enne temani jõudmist ... põhja, kustutasin tuled, surusin, pea käte vahel, end ... ja kihutasin Hiuu tänava poole. Vaatasin taga- ... olukaks, nende mootorratas IŽ-350 oli suunaga linna ... et kaivitunud kohe. Mul oli tunne, nagu seisak- ... gaas oli põhjas ja kiirust oli kindlasti omajagu. ... vaatasin, nägin laterna valgusvihus ringi keeravat ... seda, et mul oli jälitajate ees edumaa. Hetk hiljem ... pool Hiuu tänavat, liginesin koduväravale ja tegutsesin ... arvestuse jargi. Pidin pidurdama: sidur sisse, ... pusti ja vajusin kogu keharaskusega piduripedaalile, ... diagonaalis vasakule, sõitsin üle sõidutee madala ... plitea vahele ja olingi aiavarava vahel. Varav oli hoo- ... ja ma olin vist siduri lahti lasknud, igatahes ... valja. Suurivaevu sain sadulast maha, kuid ratast ... joudnud, kuna kõik oli sees. Taipasin vihmamantli ... poritiiva laotada, et varjata sellel olevat punast ... l ratta kohale kuuru ja hoidsin hinge ... kihutasid samal hetkel, pilgud ette suunatud, ... mooda, omavahel midagi arusaamatut karjades.

Olin ähmi täis ja mul kulus tükk aega rahunemiseks. Rääkisin vahejuhtumisest Sašale ja sain veidi noomida.

Sagedasteks külalisteks olid meil isa noorpõlvesõber professor Edgar Kuusik ning vahel koos temaga ka kunstiajaloolane Ernst Ederberg, kes töötas arhitektuurimalestiste kaitse inspektorina. Tema jõupingutuste tulemusena võeti 1947. aastal Narva linn esimese linnana Nõukogude Liidus arhitektuuri mälestusmargina kaitse alla.* Kord kais kohvilauas elav vestlus, mille käigus Ederberg võttis taskust uhe paberilehe. See oli Tartu linna taitevkomitee esimehe (meie mõistes linnapea) allakirjutatud otsus, millega lubati sõjaväelastele lennuvälja ehitamisel anda täitematerjaliks Balti maade arhitektuuri parlina tuntud Tartu Jaani kiriku varemed. Raske on tapselt edasi anda tolle jutuajamise emotsionaalset atmosfääri, see oli ju poole sajandi eest! Kolm harrat vaheldumisi ahastasid ja naersid laginal neile uskumatuna näiva harimatuse ja kultuurituse üle. Kui ma ei eksis, siis oli Ederberg, niipea kui asjast teada sai, omal algatusel Moskvasse sõitnud ning saavutanud tuntu tutvustele ja veenmisoskusele tolle barbaarse otsuse tühistamise.

Enam-vähem samal ajal hakkas Venemaalt nii asumiselt kui ka laagritest veelgi ellujäänuid naasma. Nende hulgas olid ka välja saadetud lapsed ja endised äritegelased, keda kuulsa § 58 alusel "kodumaa reetmises" ei süüdistatud. Pidasime endastmõistetavaks, et endised tuttavad või nende lähedased koju jõudnult meid külastasid. Mitmed neist käisid meil tihti ja olid meie kohvilauda alati teretulnud, eriti kui vanematel oli nendega ühiseid mälestusi. Üks neist, Juhan Tuldava, oli koos oma ema ja õega olnud Kirovis asumisel. Meie isad tootasid koos Eesti Vabariigi välisministeeriumis, olid ka uhes ja samas Siberi laagris, mis jai Tuldava see niori igaveseks puhkepaigaks. Minu isa pidas noorest Tuldavast, laia silmaringiga ja haritud inimesest ning meeldivast vestluskaaslasest vaga lugu. Juhan oli vene keele õpetaja Tallinna 17. keskkoolis ning huvitus alati sellest, kuidas ja mida mulle vene keelt

* "Tuna" 1999, nr. 4, lk. 145.

õpetatakse. Tavaliselt ma vanemate inimeste vestluste ajal huvi ei tundnud ning lahkusin seltskonnast pärast seda, kui nad olid ja mõned viisakusfraasid vahetatud. Kuid Tuldava soovis kuulata ja ta suhtus minusse kui võrdsesse vestlusepartnerisse. Maletan, et ta raakis sageli teda varitsevast ohust. Tuldava oli lahedane ja usaldatav inimene olevat haridusministeeriumi teenistuskonnas näinud õpetajate nimekirja, milles tema nime all oli punane rõngas, mis tingimata pidi midagi ebaõigust andama. Mingil ajal kadus ta jäljetult, temast ei kuulnud enam ühtegi sõna ega kõppu. Alles 1963. aasta oktoobris ilmus ajalehes "Tuna" pisut hiljem ka eestikeelses ajakirjanduses kellestki pikki patukahetsusavaldusi Nõukogude Liidust põgenenud inimeste motiividest. Isa tundis kohe ära Tuldava eestistamata nime Haman. Ajaleheartiklist õhkuva sõnakõnaga inimestele omase stiili ja mõttelaadi kohta väitis ta, et Tuldava oli sellise artikli kirjutamiseks liialt intelligentne. Isa meenutas ka mõned olekumehed roovisid ja töid Juhan Tuldava jõuga ja pooleks ta kunagi tulnud. Hiljem kuulsime, et Tuldava oli Tartu Ülikoolis professori ja kateedrijuhatajana, ent ta ei olnud meie perekonnaga ühendust. Nuüd on mulle arvestatavalt põhjal selgunud, et Tuldava oli tõenäoliselt julgenud ühendust võtta "Voronin". Pole andmeid, et ta oleks meie perekonnaga üheksa-aastane olnud. "Eesti Entsüklopeedia" 14. köide märgib, et laaneriikide luure olevat hakanud teda jälitama juba enne Nõukogude Liitu tagasi tulli.

Tuldava ema nime oli meie tuttavatest arvatavasti kõige lähemalt seotud nimega Julia Andrejevna Romanovskaja. Tema ema olevat ta enne Venemaa revolutsiooni olnud Peterburi ühe rikkama perekonna ning tsaariarmee kindral Romanovski abikaasa. Tuldava ema ja koduõja keeristes sattus ta põgenikevoo ajal Venemaalt Eestisse, kus tal oli tuttavaid ja sugulasi, ning tegeles antukasjaga. Tuldava ema 1944 saadeti ta Venemaale ja oli mitmes Kirovi oblasti

* "Eesti Entsüklopeedia" 14. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2000, lk. 554.

laagris. Julia Andrejevna oli väga tragi, käis juba 1950. aastatel kohtu kaudu oma varandust tagasi nõudmas, mis osaliselt ka õnnestus. Mäletan, kuidas ta korterit taotlede isegi Ivan Kābini juurde tule pääses. Nägin tema avaldust, millele Kābin oli sinise pliiatsiga diagonaalis laialt peale kirjutanud korralduse eraldada elamisruumi pind väljaspool järjekorda. Õige pea saigi ta Kapi tänavale korterliku toakese. Julia Andrejevna oli tore ja väarikas ning ei virisenud kunagi. Poliitikast rääkis ta harva, rohkem käis juttu pashast ja kullitsidest. Eesti keeles oli tal tugev aktsent, mistõttu oli päris naljakas, kui ta kord emotsionaalselt küsis: "Noh öelge mulle, mida need venelased siia Eestimaale küll kipuvad?" Iseenesest mõisteti, et ta pidi ta ennast Eesti põliselanikuks, sõjajärgseid sissetulnuid aga võõrasteks. Kui me tänapäeval migrantidest räägime, siis ei ole ilmselt õige, et me liialt nende rahvust rõhutame.

Vahel käis meil kirjanik Aadu Hint koos abikaasa Minni Nurmega. Kord külastasin vanematega ka nende kodu Mustamäe veerul. Meelde on jäänud kirjaniku minule suunatud sõnad: "Ka destan teid nende rohkete mälestuste ja elus nähtu pärast, kui kunagi minuvanuseks saate." Ega ma siis päriselt ei taibanud, mida ta sellega öelda tahtis, kuid nüüd aiman. Olin ju oma nooruse kohta juba palju näinud ning oli päris loomulik oletada, et suurem osa elust peaks veel ees seisma.

Sagedane külaline oli ka härra Otto Grant, nii olemiselt kui ka väliselt täielik härrasmees, kena, intelligentne ja huvitava jutuga, kes valdas hästi võõrkeeli ning luges palju. Ta oli olnud Eesti välisministeeriumi osakonnajuhataja. Kui ma ei eksi, siis oli ta endine meremees, võib-olla ka laevade omanik. Tema tundis end meie pool päris vabalt, võttis vahel riulilt mõne raamatu, istus mugavalt diivanile, ei lasknud ennast häirida ega seganud ka pererahvast. Ma ei peatuks sellel inimesel nii pikalt, kui ma ei oleks arhiivimaterjalides tema nime peale sattunud. Otto Grant oli sündinud 1893. aastal Lätis. Nagu arhiivitoimikute^{*} selgub, tundis Eesti

* ERA, f. 131, su. 190, lk. 172.

otse tema vastu erakordselt suurt huvi. Tema ja ta venna juurde kuulus hulgaliselt agente, sealhulgas kõige professionaalsem neist, teadlasega "Belokurova" (tõlkes – heledajuukseline). Kuna teadlasele meeldis ka meie perekonda puudutavates materjalides, siis ei olnud lihtne. Mis puutub Otto Granti, siis julgeoleku materjalide põhjal võib ta sõja ajal Siberis, kuid erinevalt teistest ei ole teada, mis asjaoludel. Tema juurde saadeti eriulesannetega, sealhulgas "Mesikäpp" ja "Zorin". Toimikus nimetatakse, et "abiandamine Grantide korteris liter "H" kasutamiseks" (valikuulamisvahendite paigaldamine – H. Meri märkus) ja lõpuks põhjustel ebaõnnestus. Seepärast rakendatakse täiendandlikke agentide järeleproovimiseks ("pereproverka"). Otto palub Moskvast seisukohta vendade Grantide kui bandiidide suhtes ("bandoposobniki") vahistamiseks.

Minu teada asus Otto Grant peatselt elama Pärnusse. Käisime seal mõningil ajal otsimas, kuid tulemusteta.

Meie naabruses elavad õed Laurikud, kellest üks – Berta – oli isa ja ema kolleeg välisministeeriumi päevilt, käisid samuti tihti meil. Berta töötas sekretäri-masinakirjutajana ning oli sama ametit pidanud ka Eestis välissaatkonnas. Ka preili Luutsi Sauks, Berliini Eesti tehniline sekretär-korrespondent, oli justkui omainimekondade kaitse osakond koos oli, siis käis elav, meeleolukas vestlus meiega. Mõnused aegadest, mis mind siis paraku põrmugi ei huvitanud.

Mõnevõrra harvem olid meie pool proudad Univer, Saarepera, Kallaste (endise välisministri abikaasa), õekesed Tammsaared ja Kallaste, Eesti esimene konsul Valgas.

Julgeoleku arhiivi sirvides sattusin veel mõningatele meid kümnendite eestlastele. Nendest nimetaksin Eesti laskespordi "isa" ja laskemistri, mahalastud kindral Otto Sternbecki leske. Arhiivimaterjalidest selgub, et agendid "Tamm" ja "Krasnov" kinnitasid tema nõukogudevastast meeleolu. Kalapüügiinspektorite poolt elutavat ta kõrgendatud huvi kalapüügi ja kalanduse suhtes annab aimu, millist valvsust näidati üles, et eestlasi meid võõrõudukitest eemal hoida.

Teine selline inimene oli proua Antonina Uritamm. Arhiivimaterjalides on kirjas, et ta usaldas agenti varjunimega "Marso" ning reetis kohtumisel 16. mail 1948 pahaaimamata Estonia teatri partorgi Raudkivi kavatsuse pageda Rootsi. 1949. a. jaanuaris teeb agent järjekordse ettekande ja toob ära Uritamme ütlusi: "Ainus mure, et ei jõua ära oodata sõda ja kommunismi hävitamist."* Nendest näidetest nähtub, et julgeolek kasutas informatsiooni allikatenäna avameelseid ja jutukaid inimesi, kes seda ise ei osanud aimatagi.

Võiksin seda loetelu jätkata, kuid toodud näidetest piisab, et iseloomustada ajajärku, mil alustasin õpinguid Tallinna 10. keskkoolis. Suurel määral põhinevad minu ülestähendused tagantjärele tarkusel. Tol ajal olime küllalt naiivsed, omavahel tuttavate inimeste vastastikune usaldusväärsus oli peaaegu valjaspool kahtlust. Paljus just sellele oligi rajatud julgeoleku jälitustegevus. Kahju, et ükski endine julgeolekutöötaja ei ole hiljem näidanud üldiselt julgust kirjeldada nende poolt omal ajal kasutatud töövõtteid.

Koolipoisielu

Kooliaeg oli tore, tundub, justkui olnuks ilmadki siis päikesepaistelisemad ja talved suusatajatele-uisutajatele sõbralikumad kui paljudel hilisematel aastatel. Õppisime, sportisime, käisime huviringides. Tagantjärele hinnates elasime igaüks oma suletud enesekeskse maailmas, isegi teiste koolide õpilastega polnud kontakte. Vahetevahel ulatusid meieni küll kuuldused metsävendadest, aasammaste õhkulaskmistest ning arreteerimistest, kuid see tundus kusagil väga kaugel olevat. Mingil ajal saime teada algkooli klassivenna Lembit Aasalo vangistamisest, kes oli läinud Tihemetsa tehnikumi õppima. Hiljem sai temast tuntud vabadusvõitleja.

* ERA, f. 131, su. 358, lk. 178.

Õppimises olin keskmisel tasemel, ikka sattus mõni kolm tundi puudusele. Kodus sellest numbrit ei tehtud ja mul endal puudus aine, et kumaste hulka pürgida. Olen olnud parasjagu laisk ja õppimises ei ole eriliste annetega silma paistnud. Õppeainetest toodsin suuremat huvi loodusteaduste ja majandusgeograafia vastu. Vene keel oli mulle lihtne. Sel ajal käis koolis palju kontrolle, mis olid just vene keele tundides. Nendel kordadel teadsin, et minust tuleb õpetaja ja klassi au eest väljas olla. Õpetaja Kinter ei olnud seda ja nimetas mind "vene keele korüfeeks".

Eesti keele õpetajaks oli meil kirjanik Parijõe tütar, kes varsti jäi pärast koolist lahkuma sunniti. Kord tegi ta mulle ülesandeks tõlkida mingi lõik Lermontovi "Deemoni" venekeelsest väljavõttest, kuna seda teost siis eesti keeles veel polnud. Nägin palju, kuid sain hakkama. Lugesin oma töö klassile ette, õpetaja pani tunnustavalt ja pani hindeks viie, kuid lisas, et eks su isa tegeleb tolle tõlke ära või vähemalt aitas sind. Olin südamepõhitatunud, pealegi olid isa-ema sel ajal mõneks ajaks Kaukaasias olnud ega poleks juba seetõttu mind kuidagi abistada saanud. Hiljem rääkisin sellest isale ja andsin talle oma kirjatöö. Minu suureks imestuseks lausus isa, et tõlge üllatab teda: olevat justkui professionaalse poeedi töö. Pärast sellist hinnangut olinud ma enam õpetajale pahane. Sain aru, et tõlke õnnestumine oli lihtsalt juhus. See jäi ka mu ainsaks kirjanduslikuks katseks, kui keskpäraseid koolikirjandeid mitte arvesse võtta.

Meie kool oli tuntud oma sporditraditsioonide poolest. Põhiliselt harrastati pallimängusid, suusatamist, kergejõustikku, kuid ka võimlemist, laskesporti ning muid alasid. Suured teened kooli loomisel olid ilmselt võimlemisõpetajal Huimerindil, kes suhtus oma ainesse väga tõsiselt. Mina käisin Mustamäe laste spordikoolis ja treeningutel ning me tõime koolile võistlustelt palju auhinna. Ma ei olnud spordis eriti hea. Veidike suusatasin ja hüppasin kõrgust, väheke torkasin ka tennist, kuid intensiivseks sihipäraseks sportimiseks ei jäänud mul visadust ja järjekindlust.

Meelde on jäänud toredad talveõhtud Hiiu valgustatud liuvaljal. Meie klassist vist teisi poisse seal ei käinud, kuid mäletan hästi Tiinu-Liis Volkovit (Parmas), Elve Kiljakot (Ojaveret) ja paljusid teisi nõmmekaid.

Päris sageli oli koolipidusid. Tavaliselt oli neil ka eeskava ja sageli kutsuti esinejaid väljastpoolt kooli. Mäletan meil esinenute näitlejaid Mari Moldret ja Vello Viisimaad. Õpilastele korraldati tantsukursusi, muidugi range ideoloogilise kontrolli all. Õppealajuhataja isiklikult sekkus tantsude valikusse ning õpetas vastukaluks laanelikele tantsudele vanu ballitantse, nagu padespanni ja padekaatri, ehkki needki polnud oma päritolult mingid tööliisklassi jalakeerutused. Olin vilets tantsija, kuid lõin ikkagi kaasa. Vahel harva saatsin ka mõne tantsupartneri koju. Meie klassi poisid ja tüdrukud said hästi läbi, me käisime jalgratastega sõitmas ning üksteise sünnipäevadel, kuid kindlaid "käijaid" (paare) sel ajal ei kujunenud.

Nagu juba kirjutasin, oli mul üsna palju aega nõudev huviala – fotograafia. Koduseks eeskujuks olid isa meisterlikud pildid (imekombel on tema fotod ja negatiivid 70–80 aasta tagustest aegadest tänaseni säilinud). Aga kui isa piirdus pildistamisega, jättes fotode tegemise spetsialistidele, siis minule oli ülipõnev ka pildi valmimise tehniline pool alates pimendatud toast, punasest tulest, suurendusaparaadist ja ilmutusvannidest, rääkimata kujutiste ilmumisest fotopaberile. Sõjajärgsele kitsikusele vaatamata sai sporditarvete ärist fotopaberit ja vajalikke kemikaale osta. Teenisin juba "seebikarbi" ajal väikest taskuraha, tehes mõõduka tasu eest kaasõpilastele elektrirongi kuupileti jaoks passipilte. Olin fotoasjanduses sedavõrd kiindunud, et mõtlesin fotograafiks õppida. 13-aastasena kippusin suviseks koolivaheajaks õpipoisiks või abitööliseks mõnda fotoateljeesse, nagu neid väikseid töökodasid tollal nimetati, ja me käisimegi ühel päeval koos emaga Viru ja Suur-Karja tänaval 5–6 fotoateljees. Paraku tulemusteta: minusugust lihtsalt ei vajatud.

Kui sain oma unistuste fotoaparaadi, proovisin salamisi mõne päeva ajal ilmuvasse ajakirja "Pilt ja Sõna" pääseda. Ühel päeval, pühapäeval kevadpäeval tegin koolist poppi ja sõitsin jalgrattal metskuhla, lootes pildistamiseks midagi sobivat leida. Teisel pool jõuknes Pääsküla kolhoos. Pärnu maanteest vasakul oli talu, kuhu ümbritseva ümber 6–8 valgekirjut vasikat. Tegin talitajaga kokkusaada, et tegemist on kolhoosi noorte tööloomadega – see, mida vajasin. Tegin mõned ülesvõtted, kuid ei taibanud talitaja nime küsida. Saatsin pildid ära, kuid sain need peatupast koos tilimalt viisaka vastusega, kus juhiti mu tahelepanu talitajale tekstile, milles pole andmeid kolhoosi saavutustest, nõustaksid pildi avaldamise. Olen selle vastuskirja mälestuseks alles hoidnud.

Kui sain kuuteistkümneseks, kutsusin mõned klassivennad ja klassikad ühisele sünnipäevale. Ema küpsetas traditsiooniliselt tuntud heakompli ja nad katsid isaga koos kena kohvilaua. Meil kodus puudunud kunagi alkoholi, kuid selles asjas ei olnud ka otsest vajadust, lihtsalt puudus vajadus. Sünnipäeva puhuks ostsin siiski pudelit veini "Beloje Bessarabskoje". Oli tore õhtu, millest ma enam ei mäleta. Tüdrukud saatsime koju, kuid ma rääkisin neile angu pähe, et me võiksime pidu jätkata. Nii ka tegime. Ajastime elavalt juttu, mingit väsimust ei tundnud ja nii me ei märkinudki, kui kell oli juba kolm läbi. Tegin ettepaneku, et sõbrad jääksid ja me läheksime hommikul otse kooli. See polnudki kõige targem mõte, kuid poisid jäid pisukese kõhkluse tõttu. Ema-isa magasid õndsat und ning avastasid sünnipäevade seltskonna alles hommikul mind äratama tulles. Nad olid kiiresti mehestunud, kuid ei teinud etteheiteid ning katsid uuesti elada. Poisid pidid kodudest läbi minema ja kooliasjad võtma. Jätkasime õigeks ajaks kooli ning tundus, et kõik on korras. Kui kolmanda tunni ajal kutsuti mind klassist välja, siis koolitajad saatsid minna ning vanemad kooli saata. Ema käis kooli direktori jutul ning nende kohtumine oli üldjoontes rahuldavalt kulgenud. Ühe poisi isa oli juba hommikul direktorile

kaebamas käinud, et tema poeg olevat Meride juures öö läbi puu
meldanud. Ema selgitas, kuidas asi tegelikult oli, ja lugu vaibus.
Mõni aeg hiljem olin sama klassivenna sünnipäevale kutsutud. See
korral olid ka tema vanemad peolauas. Laud oli rikkalikult kaetud
ja keset lauda troonis päris kogukas karahvin valge viinaga. Ja
vististi endine rindemees, täitis hoolega meie napsiklaase ja kortsu-
tas pidevalt: "Kes vana asja meelde tuletab, sel silm peast välja."
Minu meelest oli see mul üks esimesi kordi valget viina pruukida.
Õnneks kellegagi midagi halba ei juhtunud.

Nüüd olin passiealine. Selle saamiseks tuli esitada sünnitunnis-
tus. Kuna ma olin sündinud Berliinis, siis puudusid meie tolleaeg-
ses perekonnaametis andmed minu sündimise kohta. Isa pidi minu
sündimise tunnistajate abil tõendama! Hea seegi, et mitte kohtu
abil... Aastaid hiljem oli mul järjekordselt sünnitunnistust vaja.
Perekonnaseisuaamet asus Toompea lossis. Rääkisin oma loo sünni-
paatsele naisametnikule ära, et mis teha, sünnisissekanne puudub.
Minu suureks üllatuseks ta vaid naeratas ning ütles, et pole mingit
probleemi, Moskva andis Berliini saatkonna materjalid Eestile üle.
Ta palus mind veidike oodata ning mõne aja pärast tuli varahood-
last, paberid näpus, ja oli vähemalt sama rõõmus kui mina. Ilma
mingite formaalsusteta andis ta mulle minu sünnitunnistuse origi-
naali, mis on saatkonnas välja kirjutatud ja saadik Tohveril allkir-
jaga kinnitatud. Tõsi küll, selles on väike ebatäpsus (mind on ühe
kuu võrra nooremaks tehtud), kuid sellele ei ole keegi mingit täht-
sust lepanu pööranud.

Kaheksanda klassi lõpetamise järel tegime õpetaja Aili Parijoo
ga matka Pühajärvele. Sõitsime rongidega ja liikusime jalgsi. See oli
suur sündmus, ükski meist polnud seal varem käinud. Ilmad olid
suurepärased ja soojad. Olime kohapeal mõned päevad, magasime
me telgis, valmistasime lõkkel toitu ja tegime pikki paadimatku.
Olime kõik Puhajärve ilust võlunud.

Juba tol ajal oli koolilastel tahtmine süvevaheaegadel veidi talu-
kuraha teenida, aga neid võimalusi oli harva. Saime ühe klassika-
tutvuse kaudu ennast sokutada linnalähedase kolhoosi õunaaeda.

Õnneks. See võis olla endine Rae mõis. Mäletan toredat, isna-
tadust meesinikku, kelle nimi oli Raeda. Ta tegeles ilmselt ka
linnatega. Mul on tunne, et tol ajal oli see aed antud Teadus-
Akadeemia hoole alla. Meie tööks oli lopsaka rohuga kaetud
õunadealuse maa kaevamine. See oli päris raske, aga tasu see-
ra ootavaatärne. Juba mõne päeva pärast otsustasime loobuda
õunadealuse sellest töödejuhatajale. Kohe helistati linna, kust
juba pärast kahe autoga saabusid kõrged ülemused, hakka-
miste asemel selgitustööd tegema ja nimetasid meid streikijateks.
Kas see oligi üks esimesi ministreike Nõukogude Eestis? Läh-
tunuste tulemusena suurendati palka tublisti, kuid see jät-
i vahekeeks. Enamik õpilasi loobus edasisest tööst, mina jätkas-
in veel mõnda aega, sest osa õunasorte hakkas juba
õunad. Ühel korral läksin nagu teisedki enne kojuminekut
õunama. Raputasin üht maitsvamaid õunu kasvatavat puud.
Tad poistatasid üksteise võidu maha ja ma korjasin neid kiiru-
tult. Järsku ütles keegi seljataga vaikse häälega: "Võta need
" End sirgu ajades nägin aednik Raedat, kes mulle oma jalu-
paga kaugemale veerenud õunu näitas. Veri valgus pähe ja
mulle sellele mõeldes praegugi piinlik.

Kuue aasta sugisel õiendasin mootorratturiekamid. Õppesõit
õnneks õnnakivisilutisega Kaasani platsil, umbes Olümpia hotelli
õuealal. Ühesel korral põrusin sõidueksamil, kuna panin jala
õue maha. Sõidupraktika oli tõepoolest väike, kuid ma
õnni mootorrattast ja kõigepealt tuli saada load. Klassivend
Juri oli endale äsja uue Iž-mootorratta ostnud, eks see
arvundki.

Koolis me suuri ulakusi ei teinud, kuid üht-teist tuli ikkagi ette.
Õnneks meenulikult ei mäleta, aga üks koerustukk meenub uhke-
st klassist. Keegi poistest keeras laelambist pirni välja ning
tõus ühe kullraha pesa ja pirni vahele. Nii kui valgustus sisse lülita-
ti, meenutab rahvatus ja suurem osa koolimajast mattus pimedusse.
Õnneks jaanus jooksis maruvahasena ringi, sõimates poisse kõi-
rõõmate sõnadega, mis meile muidugi palju nalja tegi. Kaks

hommikupoolset tundi oli untsu keeratud ning meie oma eesmärgi selleks korraks saavutanud. Pärast eemaldasime vargsi müüki ning koolipäev läks omasoodu edasi.

1951. aasta sündmusterikas koolivaheaeg

Üheksanda klassi lõpetamise järel otsustasime teha jalgrattamatka ümber Eesti. Tol ajal oli populaarne korraldada matkavõistluste ajalehe "Noorte Hääle" karikale ja ka meie otsustasime osaleda. Koostasime marsruudi, varusime veidi toitu, hankisime mingi teadus- ja geograafia asja ja asusime umbes kahe nädalasele matkale, mille esimese päeva etapiks oli sõit Tallinnast Aegviitu. Reisiseltskond oli oma klassist: Ergo Raukas, Aavo Pede, Olav Maran, Taivo Kitsel, Jüri Väli ja mina. See oli tore üritus, mis oleks vajanud veidi juhendamist. Iga päev pidime täitma päevikut, võtma postkontoritest templeid marsruudi tõestamiseks ning saatma toimetusele aruandeid. Kuna Maran ilmutas juba tol ajal kunstilisi kalduvusi, siis illustreeris ta päeviku oma joonistuste ja karikatuuridega. Meie muud mõned seigad sellest matkast. Võistluse reglement nägi ette mingis ühiskondlikult kasulikus tegevuses osalemist. See tingimus tundus meile ületamatu raskusena. Kuid Jüri Väli andis head nõu kavandada marsruut läbi Väike-Maarja, kus elas tema onu, kes ses osas kindlasti midagi valja nuputab. Nii ka tegime. Kui jõudsime Väike-Maarjasse, võttis Jüri onu suure piimanõu: "Olete jannud, toon teile jahutatud piima." Mina küsisin: "Kas te peate lehma?" Onu osutas käega kõrvalmajale: "Näe, minu lehm on seal! Et mingit lehma näha polnud, selgitas onu naerdes, et maja on kohalik meierei, kust nad piima toovad. Miskipärast jäi see mulle hästi meelde.

Onu korraldas meie jaoks kolhoosis silotegemise talgud, kus saime teada, mis asi see silo on ja kuidas seda tehakse. Meie jaoks

lõpetasime vast see, et pärast töö lõpetamist ootas meid, et meid, kulluslik söögilaud. Toidud olid ju päris tavalised: keedetud kartulid, kaste, piim, või ja värske maaleib, kuid kõik mait-

meid labi Tartu ja ma käisin ka Tiigi tänava intris venda. Maletan üksikasju, sealhulgas hoovipoolset tuba, kus Lennart pikutas voodil, ühes käes vorstiga leivaviil, teise käes raadionuppe. Raadio oli neil koos Endel Lippmaaga, kes oli kooli astumist ühest Saksa sõjaväe lühilainevastuvõttest ja hukustatavasse pruuniks peitsitud kasti paigutatud, et ta hiljem koju tagasi. Aparaat oli kohandatud spetsiaalselt Ameerika Hääle kuulamiseks ja seda Lennart parajasti kuulis, kui ma tупpa astusin.

Lõpetasime oma matka läbi Taevaskoja Haanjamaale ja sealt tagasi Pihkva ja Viljandimaa kaudu tagasi Tallinna. Vist kümne päeva, kui olime Järvamaale jõudnud, oli meil äkitselt kõhuvõimusest kui muljetest. Ilmselt süvendas kriisi ka vilets toit, et meid jõuvarusid taastada. Poodides toidukaupa praktiseerime, kui mitte arvestada sojaoakonserve tomatikastmes, mis meid iga päev mitu korda söime. Ka raha oli vähe. Mingil hetkel otsustasime keegi muuseas, et kodu ei olegi enam väga kaugel. Meie veel kellegi ütlus, et öö läbi sõites jõuaks hommikuks jõhikem ei arutatud, laagripaik jäi valimata, me jätkasime sõitu läbi suvise öö otse Tallinna poole. Nii lõppes meie ühepäevane matk mööda Eestit, mille jooksul jätsime seljataha ühe meistri kruusaseid maanteid. Kuigi püstitatud eesmärgid täitmata, kogunes muljeid terveks eluks.

Ühe vaheajaks läksin Tallinna Taksoparki autopesijaks. Tööajaks olid voolik, hari ja ligane kalts, šampoone siis ei tundunud ennast sokutada öistesse vahetustesse, sest siis ei lihtsalt ülemusi ning võis proovida autodega sõita. Varsti oli mul autovõit, mis avasid kõigi 120 Pobeda ukseid. Venekeelne sõit selle automargi kohta oli mul juba varem labi loetud ja paljud õpitud, nüüd järgnesid praktilised õppused omal käel.

Kõigepealt käivitamine, siis gaasipedaaliga harjutamine, mootor töö erinevatel pööretel, käikude ja siduri proovimine, sõit vaikselt ja sujuvalt, ikka meeter maad edasi ja tagasi. Juba mõne õpetaja omandasin sõiduoskused, mõne nädalaga ka sõidukindluse.

Põhitöö, nagu juba nimetasin, oli autode pesemine, 18–20 minutit öö jooksul. Polnud mingit survepesu nagu tänapäeval, kui oli vaja survega pesta, siis tuli vooliku ots lihtsalt jõuga kokku pigistada. Ka see näiliselt lihtne töö nõudis omajagu oskusi, mida mul polnud. Nii mõnigi autojuht nurises, kui nägi hommikupäikese käes hallilaigulist "pestud autot", aga aegapidi asi paranes. Palk oli väga väike, täpselt ei mäleta, viiekümnendate vääringus võib-olla 300 rubla kuus (kilo võid maksis turul umbes 75 rubla). Ka taksojuhtide töötasu oli väike, kuid nad teenisid suhteliselt hästi. Tol ajal Nõukogudemaal taksomeetrit veel ei tuntud, seepärast olid juhtidel mitmeid kõrvalteenistuse võimalusi. Töömehed olid omavahel solidaarsed. Kirjutamata reegli kohaselt panid autojuhid automatuurlauale autopesija jaoks 1–3 rubla, määrivatele-õlivahetajatele 3–5 rubla. Raha maksti ka valvemehaanikule, dispetšerile remonditegijale ja teistelegi. See oli arvestatav palgalisa, sest näiteks korralik praad pargi töölissööklas maksis 3 rubla. Ei kujuta ette, kust niisugune rahajagamise komme pärit oli, ent vajalike teenustest ei jäänud ilma ka need, kes ei maksnud.

Taksopargis kohtusin paljude toredate inimestega, kes kõlminusse väga sõbralikult suhtusid ja püüdsid mind igas asjas abistada ja õpetada. Nende hulgast meenuvad tol ajal äsja tehnikum lõpetanud Väino Kadarpi (eluaegne taksopargi töötaja) ja Jõulu vanemad meistermehed nagu Miks, Tobel, Leo Öunapuu; autojuhtidest motoportlased Tõke, Suurkask, vennad Tobiased, juhtkonnast Lessel, Djukarev, Brenner ja paljud teised.

Enne koolitöö algust laksin autojuhiloa saamiseks eksamitele. Olin julge ja enesekindel, omateada kõik selgeks õppinud. Mäletan, et eksamikomisjoni ukse taga järjekorras oli juba 5–6 korda liikluseksamitel põrunud mehi. Mõni neist hülgas oma teadmiste ja kui jumal ja jagas kõigile nõuandeid, kuid just sellised tulid ek-

simenud vupsti välja ja tormasid järjekorras ootajatest sõnamõeldi, et mullalgi järjekordselt õnne proovida. Mul laabus eksaminate hästi. Kuna mul autot ei olnud ja seda polnud ka laenata, laksin sõidueksamile taksoga. Eksamineerijale, eksamile võidusõitjale militsakapten Kannistele tegi taksoroo-ostav eksamineeritav nalja, sest tema praktikas polevat varem taksotulnud. Nii sain siis oma esimesed autojuhiloa, mis lubasid autoga sõita, kuid ei andnud õigust kutselise autojuhina sõita. Olin rõõmus ja enesega päris rahul.

Meenutusi õpetajatest

Enne vahetusid päris sageli. Üks matemaatikaõpetaja oli eakas, teine pensioneedega soliidne härra Männik, kes rääkis vähe ning pidanud klassi ees, kuid tuli õpetamisega ilusti toime. Kontroll-le panid ta vahel ligi poole lehekülje suuruseid hindeid, nii et meillega mõõtsime ühtepuhku joonlauaga, kes suurema sai. Tänu matemaatikale ka õpetaja Relvik, väga kena inimene. Õpetajad asjalikud ja objektiivsed oma suhtumises õpilastesse olid matemaatikaõpetaja Annus, keemiaõpetaja Propst ja looduslooõpetaja K. Viimasega lõpetasime hiljem koos ülikooli, tema bioloogia ja majandusgeograafina. Klassijuhataja õpetaja Kinterist polnud pool juttu. Teda me austasime ja armastasime piiritult, kuid hõlpsalt ei julgenud ei mina ega vist ka keegi teine meist seda teha, isegi aastaid hiljem mitte. Sellised me, eestlased, oleme: meil võit ei pea sobilikuks oma tundeid avaldada.

Matemaatikaõpetaja Andersson, kelle hüüdnimi oli Ande, oli nii õpetaja kui ka inimesena iseäralik. Tal oli mingi vimm tütarlaste vastu, kes olid poisd viletsalt vastasid, siis märgiti klassipäevikusse tüdruku väike punkt ja alles teisel või kolmandal korral vormis-soni hõlpsalt, tüdrukutele sellist hinnaalandust ei tehtud. Tuleb meelde

lugu klassiõde Eha Vabamäega (Tamm). Õpetaja: "Vabamäe, kas olete õppinud?" Eha: "Olen küll." Õpetaja: "Istuge! Küll on sinu kui hobusega veetakse! Üks! Andke oma paevik!" Selline suhtumine Ehasse kestis kuni kooli lõpetamiseni, ehkki ta oli üks parimaid ainetundjaid. Eha tahtis ülikoolis pääseda arstiteaduskonda, kuid ei saanud konkursi tõttu sisse ja läks ajutiselt füüsika õppima. Sinna jäi ta päriseks ja oli üks tugevamaid üliõpilasi.

Miskipärast hakkas Ande mind soosima. Ükskõik kuidas ma ka vastasin, sain alati viie. See hakkas mulle vastu, ma tegin, mis vähegi oskasin, ning olin varsti nelja- ja kolmemeeste hulgas. Seda ta mulle ei andestanud ja maksis hiljem kätte, millest edaspidi teile juttu.

Kraut oli sõjanduse õpetaja. Ma ei tea temast midagi, kuid ta seik meenub. Ta kirjeldas tunnis 1944. aasta Narva lahingut, kus rinde mõlemal pool olid eestlased, võideldes, nagu öeldakse, venel venna vastu. Tema ise oli muidugi Punaarmee ohvitser ja juhtis mingit üksust. Ühel hetkel näinud ta, et kuulipilduja vaikib, lasknud juurde ja käskinud tuld anda. Sõdurid polevat väljagi teinud. Siis võtnud ta püstoli ning lasknud kaks kuulipildurit teiste hõimude muks maha. Seda jutustanud, tegi ta pausi, jälgis meie reageerimist ja jätkas. Ta antud sõjatribunalile üle. Olevat olnud kaks võimalust: kas ta lastakse maha või mõistetakse õigeks. Teda mitte ainult ei mõistatud õigeks, vaid ta sai veel ka sõjalise autasu ning üldanduse. Sellises vaimus toimus meie sõjaline kasvatus.

Keerulised ajad: isa jälle arreteeritud

Kumnenda klassi kevadel sõitsin ma ühel maipäeval jalgrattaga kodu poole. Vabaduse puisteel Hiiu tänava lähedal tuli vastu inglise liku väljanägemisega sõiduauto, millel olid tumedad, läbipaistmatud aknaklaasid, nii et isegi juhti ei olnud hästi näha. Seletamatu

viisil suundis mind üle öla tagasi vaatama. Aimasin halba, ehkki ei ole polnud mingit teadaolevat põhjust. Hetk hiljem leidsin kohe eest puuarates, täiesti enesest väljas ema: isa oli äsja ära viidud. Ma olin just sedasama kurjaendelist autot. Läbiotsimine oli vaevalt mõne minuti, kui minu toas riiulilt raamatute tagant tõmmati välja mu pussnuga. See oli tegelikult kitsejalast käepidemega napp, ilmselt kellegi käsitöö. Kuid antud olukorras kõlbas läbiotsimiseks rahuldavaks asitõendiks kui "külmrelv". Arreteerijad olid hõlpsalt leidnud, et ta ei tohi kodunt lahkuda, kohe tullakse tagasi. Ma olin ka mina ähmi täis, kuid kogusin ennast ja valmistusin uude läbiotsimiseks. Tegin ahju tule ja hakkasin võimalikke dokumente põletama. Imekombel olid endistest aegadest säilinud kinnipidatud Berliini olümpiamängude raamatud-albumid, need olid Hitleri portreedega ja lõppesid hiigelsuure kokkuvolditud albumiga. Sedalaadi trükiste põletamine pani mind tõsiselt mõtlema, sest nad olid väga heast kriitpaberist, mis ei tahtnud kergesti tuld võtta ja mille põlemisest jäi järele kohev tuhk. Peatselt tulin tuld tuld, kuid hulk paberit veel põletamata. Midagi ei olnud järele, võtsin suure pesukausi ja kühvli, tassisin tuha jooksujaama ning puudisin maha matta. Tuul kandis kõik kohad tuhka ühtlase kihi ja tahmane, kui tööga enam-vähem lõpule jõudsin. Ma ei tea, mis ahju läksid, ei mäletagi. Kuid tagantjärele on kaheldav, kas need olid tõesti raamatud, kus olid Eesti olümpiamängude lukmete allkirjad, kellele isa Berliini saatkonnas vastu võttis.

Alamõõdu tunni pärast saabus erariietes meesterahvas, kes teatas, et meie korteris veidi ringi vaadata. Minu toas oli raamatute tagant tõmmatud, oli ühe otsa alla paberinutsak torgatud. Pärast oli see esimene asi, mis ametimehe tähelepanu köitis. Kõik see muud toetades tõmbas ta paberipundi välja ja harutas hõlpsalt tööriist ülevoolav, kui nähtavale ilmusid Adolf Hitleri pildiga vanad Saksa rahatähed. Ta võidutses, peaaegu röökis rahvast, vaat nüüd on alles leitud kaalukad asitõendid rahvaühenduse tegevuse kohta! Esimesel hetkel olin keeletu. Olin need

rahad vanaemalt saanud kui tarbetu, juhuslikult säilinud paber, millele ma polnud leidnud paremat rakendust kui riulit tasakaalus hoida. Sellist vana raha võis peaaegu igas kodus leiduda. Nund tuleb keegi ja mõtleb, et avastas mingi peidiku ja temal on õigus meid mõnitada. Peast käis mõte läbi, mis siis veel oleks olnud, kui ma poleks jõudnud olümpiamängude raamatuid hävitada. Tuli meelde, et kuskil pidi veel olema Lennarti margialbum, milles oli vähemalt lehekülg Hitleri pildiga postmarke. Vastik näägutamise ja moraalilugemine kestis mõnda aega, siis topiti rahatähed paljudele tähendava žestiga mapi vahele. Edasiseks huviobjektiks oli raamat murematu, kus võõrkeelsete teoste vahel torkas silma Jaan Tõnissoni kaunis nahkköites kuldsete kirjadega raamat*. See tõmmati samuti kiire liigutusega välja ning me pidime emaga jälle kuulama, kui ebalojaalsete inimestega meie puhul tegemist on. Ka see võeti asitõendiks. Olin veidi ennast kogunud, sisemuses kõik keegi vihast, meelekohad tuksusid. Küsisin läbiotsijalt: "Kas te võikate näidata läbiotsimise orderit?" Ema ehmus ja tegi mulle mingi murekuse kartuses, et asi võib veelgi hullemaks minna. Imelik, kuid sellega tuhnimine lõppes. Ei mingit akti, veelgi enam, me ei julgenud küsida ametnikult ei tema nime ega ka mingit töötõendit. Varsti tegi läbiotsija minekut. Sel hetkel oli mul hea meel, et olime mõned asjad eelmisel suvel ära peitnud.

Kõik see leidis aset 13. mail 1952. aastal. Öhtul saatsin Lennartile telegrammi. Juba järgmisel päeval tulid mingid uued ametnikud ja kirjutasid üles kogu meie korteri sisustuse.

Abistajaid, nõuandjaid ega raha meil sel ajal ei olnud. Seda liigutavam on meenutada, kuidas meid püüdis aidata võhivõõras inimene, tolleaegne juuraühilõpilane-praktikant Peeter Kask. Seades ennast suurde ohtu, andis ta meile edasi mõned sõnumid isalt Patarei vanglast. Keegi soovitas meile advokaadi. Varsti saime teada, et isa suüdistati kahju tekitamises Eesti Riiklikule Kirjastusele

* "Jaan Tõnisson toos ja võitluses. Koguteos tema seitsmekümnenenda sünnipäeva puhul". Tartu, 1938.

Moskva kirjandusdekaadi puhul väljaantud Lydia Koidulat tutvustav raamatus, mille toimetajaks isa oli, puudus 15 lehekülge, mis kollega olevat tekitatud ca 170 tuhande rubla suurune kahju, mis pidi toimetaja kraesse veeretada. Tegelikult oli vaja ainult öelda, et kahju maha kanda, kuna tolleaegsed ülemused pidid seda ise teha. Teiseks süüdistuseks vormistati külmrel-loomus (ikka seesama minu pussnuga, mille isa minu sääst-keenda omaks tunnistas). Õige pea toimus ka kohtuistung. Isa mõistis isale esimese süüdistuse alusel kaks aastat vabaduse-kaotust kogu varanduse konfiskeerimisega ja teise alusel kaotat vabadusekaotust. Advokaat pihtis emale, et tegelik ot-keenda kinnimõistmiseks oli tehtud partei keskkomitees, seepärast mõeld ka kohtunik teistmoodi talitada kui nõustuda riikliku istutaja, ka advokaat olevat võimetu juba ette otsustatud as-keenda mõjutama. Kaebasime otsuse edasi. Ülemkohus jättis juuli 1952. a. kohtuotsuse jõusse.

Vahetpeal külastasid meid mitmed ametimehed, sealhulgas Eesti Riikliku Kirjastusest, ning tundsid elavat huvi meie korteri vastu. Tuleb märku, et kohtuotsuse jõustumise järel tuleb meil kor-keenda. Isa oli omal ajal korteri ostulepingu ettenägelikult vormistamisel. Selle teadasaamine võttis ametime-keenda tõsisemaks, kuid huvi korteri vastu jätkus. Nad ironisee-keenda ka see asi leiab lahenduse, sest on ilmselge, et õpilasel või keenda et saa ju nii palju raha olla, et endale pool maja osta. Juba kohtuotsuse jõustumise järel saabusid meile mingid ini-ist, kes hakkasid mööblit välja tassima. Alles jaeti magamis-ol, mõned toolid ja mingi laud. Autojuhilt sain teada, et kõik vana Pika Rõnava komisjonikauplusesse (see asus praegu-keenda saatkonna vastas), kust olevat võimalik neid ka tagasi laenuke ema ja tädi Juuliga (Julia Andrejevna Romanovska-keenda oli eespool juttu) asja uurima. Meie majakraam oli keenda. Muik pidi algama pärast lõunavaheaega. Kui tagasi tu-ol, juba jõuk naisi kaupluse ukse taga. Nupea kui uks avati, keenda inimsuugas kauplusesse sisse. Kes mingit asja osta soovis,

pidi sellele käe peale panema. Kuna inimesel on ainult kaks kätt, siis saime vist kuus eset tagasi osta. Meelde on jäänud, et ema su haarata väärtusliku, talle väga armsa laualambi. Rüselemine oli kohutav ja kogu meie vara oli mõne minutiga müüdud. Hinnad olid muinasjutuliselt odavad, sada või enam korda alla tegeliku väärtuse. Kurb oli vaadata ja on väga raske kirjeldada, kuidas vene mutid meie peegelkappe ja biidermeiermööblit välja tassisid. Mõtetu oleks ka nende vastu viha kanda. Igatahes murendasid ka sellised episoodid tole aja ideoloogias ülistatud "rahvaste sõprus". Hiljem kuulsime, et toda kauplust huüti "pisarate poeks".

Pärast isa arreteerimist võttis ema jälle energiliselt perekonna pea kohustused enda kanda. Välkkiirelt leidis ta meie korteris üürilised, varsti olid kolmes toas võõrad sees ja meie emaga kolisime ühte tuppa. Tol ajal suutsid suhteliselt kõrget üüri maksta üksnes Vene sõjaväe ohvitserid. Ühel päeval, kui juba tuttavad ameeriklased mehed jälle meile ilmusid, venisid nende näod üürilisi nähes pikaks ja tõsiseks. Edaspidi nad meid enam ei tülitanud. Korteri jäi alles.

Enamasti olid meil korterinaabriteks inseneriharidusega ehitajad, sidespetsialistid, meteoroloogid ja hüdrograafid. Nende abikaasad olid intelligentsed inimesed, kõik kõrgema humanitaarharidusega. Meil ei olnud nendega kunagi pahandusi või ütlema. Iseenesest mõistetavalt kehtestas ema kodukorra, millest peeti ilmsasti kinni. Põhiliselt puudutasid need nõuded puhtuse hoidmist ja WC kasutamist. Ma ei olnud varem sõjaväelastega lähemalt kokku puutunud, niisiis oli see minu jaoks järjekordne uus kogemus. Nad tundsid meile kaasa isa arreteerimise pärast, kirusid vaikselt kehtivat korda, jutustasid anekdoote ja rääkisid massilistest kolmekümnendate aastate repressioonidest Venemaal, millest meie tol ajal veel väga vähe teadsime.

Üks üürnik oli lennuväediviisi komandör polkovnik Gaponov. Ta oli üksik, sest tema abikaasa elas Venemaal ning lapsi neil ei olnud. Ta ei olnud vast nii intelligentne kui teised, temast madalamast auastmest ohvitserid, kellega ta vältis läbikäimist, võib-olla ettevaatlikkusest ja elutarkusest. Miskipärast eelistas ta neile minu seltsi.

Kui puhtusin öhtuti kodus olema, kutsus ta mind ikka enda juurde. Vahel pakkus ta väikse napsu ja mingi hõrgutava suupiste, mis talle jäänud asi joominguni. Mul oli vaike raadio, millele ta elavat huvi tundis, kuna tahtis kogu aeg BBC venekeelseid uudiseid kuulata. Mulle ütles ta: "Pea meeles, kahekesi võid alati võita, kuid mitte kunagi kolmanda juuresolekul, vastasel juhul võid varem või hiljem kadunud inimene." Gaponov oli elurõõmus, lahke mees, kes armastas alalõpmata poliitilisi anekdoote rääkida, mis ilmselt juba tol ajal sõjaväes käibel olid.

Peetud üürnikel ainult selleks, et näidata paremini meie elu, nõudis külgis isa istus kinni, vara müüdi maha, me värisime me peatust ja võtsime samal ajal peaaegu vabatahtlikult oma kätte Nõukogude ohvitserid, kellega elasime sõbralikult koos. Nad olid sattunud meile juhuslikult mõistlikud üürilised, kes tunnustasid Eesti ajutiselt viibivat. Nad ei olnud ülbed ega luba- andjad kunagi vihjeid, mis võinuksid solvata meie rahvustunnet. Gaponovile mõeldes hakkasid Eestis suurvene šovinistlikud ja internatsionalistlikud ilmingud avalduma 10–15 aastat hiljem. See teadustas seda kompartei sihipärane ideoloogiline töö või ühiskondlike jätkuv sisseränne ning tulijate üha madalam kultuur, seda tasuks ajaloolastel vast isegi uurida.

Kui 10. klass läbi sai, läksin suveks jälle tuttavasse taksoparki. Mul oli veidi tulusam ots, vahetasin mootoriõlisid ja tegin muid autode ülevaatusega seotud töid. Sain ka tööraamatu, mis 22. juunil 1952 tehti esimene sissekanne: "garaažitööline". See tööraamat on mind saatnud kogu elu. Pärast ülikooli tehti kogu raamat see uuega asendada, kuna minu esimene ametinimene ei pruugi sobida edasise karjääriga. Olin kategooriliselt ühe parema tunnen tänaseni uhkust, et alustasin just töömehena. Taksopargis töötas minu algkooli klassikaaslane Mait Randes, kes hiljem autokooli lõpetanud. Sain temalt eeskujuliku konsultatsiooni ja alustasin nende järgi õppimist. Õpikuid siis vist veel polnud, sest neid raske saada. Õppesõitudeks sain kasutada nii paljude vana taksopargi veoautot. Et majandusautol ei olnud alalist

juhti, sest palk oli väga madal, võisin ma end tunda selle sõiduk peremehena. Too GAZ-AA oli 1920. aastate Fordi täpne koopia, kuid tehniliselt tasemelt veerandsajandi võrra ajast maha jäänud. See oli lihtne, lollikindel, rahulik ja aeglane auto, mulle harjutamiseks päris kohane. Vahel sõitsin ka tehnilise abi auto, lahtise GAZ-67 ehk rahvasuus Ivan Willisega, millega vedasin, õigemini pukseerisin murdunud käändtelgedega Pobedasi linnatänavatele tookotta. Asjaarmastaja autojuhilubade omanikuna võisin küll nende masinatega sõita, aga ei saanud autojuhina töötada.

Varsti tundsin ennast päris kindla sõitjana. Ka autode tehnilise pool, rääkimata liiklusest, oli piisavalt selge, et eksamile minna. Tol ajal oli võimalik neid eksameid eksternina õiendada, millele ma ka edukalt toime tulin.

Sel ajal avanes mul hea võimalus linna tundma õppida ja ma teadsin enam-vähem kõiki tänavaid. Mustamäe ja Õismäe elamurajoonidest ei näinud keegi veel undki. Tallinnas oli liiklus üpris hõre ja tänavavalgustus vilets. Tänavad olid tunduvalt kitsamad kui tänapäeval, näiteks nii praegune Liivalaia kui ka Vabaduse puiestee olid kummaski suunas üherealised. Pärnu maantee ja Endla tänav viadukte veel polnud, seepärast venisid autode järjekorrad tõkkepuude taga sageli kilomeetripikkuseks, nagu ka Tartu maantee ülesõidukohal. Endla tänaval oli väike munakivisillutisega küürutaoline ülesõidukoht, mis rongide tulekul tõkkepuudega suleti. Edasi läks Endla tänav sillutis veelgi viletsamaks. Vasakul pool, kus pikka aega asus taksopark, nende ridade kirjutamise ajal aga Kristiine kaubanduskeskus, paiknes Saksa sõjavangide lager ning jalgpallimänguks kohandatud väljak. Seal võis jälgida sakslaste päris korralikku jalgpallimängu. Sõpruse puiesteed olnud olemas ning praeguse ristmiku kohal oli sügiseti läbipääsmatu pori, kust ma pidin mitmel korral taksosid puksiiriga välja tõmbama. Praeguse Mustamäe tee asemel oli kitsuke, aukliku küttega Kadaka tee, mis algas Hipodroomi juurest ning jätkus ka praegusel Kadaka tee trassil. Ümberringi laiusid tallinlaste aiamaad. Selline oli pilt veel kuuekümnendate alguses.

Ma õigesti mäletan, paigutati esimene valgusfoor Tallinnas kuuekümnendatel aastatel Rannavärava tee ja Suurtüki tänava ristmikuks. Selle põhjuseks oli nähtavasti julgeoleku ja mulitsa automaatselt paiknemine ristmiku vahetus läheduses. Sedagi valgusfoori nagu ka Venemaa linnades, juhtis mulits, kes lulituskangi ümber Estonia puiestee ja Pärnu maantee ristmikul reguleeris liiklusaabastes naismiilits. Pärast üht minu vasakpooret andis mulits minu läbilõikavalt viilet ja käskis käeviipega peatuda. Sain aga viipe olin pööret liialt tema lähedalt sooritanud ja teda peatada. Onneks lõppes asi sellega.

Kuuekümnendate lõpul ja viiekümnendate algaastatel oli Tallinnas juba Saksa sõjavange. Mulle tundub, et nende elu ei olnud tihedaseltki võrreldav meie inimeste eluga Siberis laagrites. Sakslased suhtusid oma väarikuse, sammusid linnatänavatel korraldades kolonnides harjumuspärase rühiga. Nende töö tulemusi näha mitmel pool. Vangid taastasid Estonia teatrihoone, ehitasid põllumajandusühistute keskliidu hoonet (hilisem Teaduste Akadeemia hoone) Estonia puiesteel, tegid töid Narva maanteel, ehitasid Kolita-Järve gaasivabrikut jne. Kui käisime poistega Mustamäe laageri juures Aleksei Ilvese sporditreeningutes, siis jälgisime neid ajalt huviga, kuidas kaks-kolm vangi erakordselt kordult vettehüpete torni alust süvendit kaevasisid. Oli ränkraske neid abida abil sitkesse ja tihedasse sinisavisse kolme-nelja meetri sügavust süvendit kaevata.

Septembris oli kahju töölt lahkuda. Minusse suhtuti hästi, inimesed olid toredad ja autod olid minu jaoks otsekui elusolendid. Ma polnud ma enam lihtsalt õlitaja, vaid kuna asendasin valvurimõõdikuid, siis juba väike ülemusehakatis. Kõik see, lisaks sellele, et autojuhi load taskus, andis kõvasti enesekindlust ja ka oma eneseteostust, mida kool enam ei pakkunud. Nii nagu ma käisin päeval koolis ning öösel tööl. Omajagu oli selle ka majanduslikku kaalutlust.

Koolituse peale läksin end ajalehe "Sovetskaja Estonia" toimetuse autojuhiks pakkuma. Toimetus paiknes suures majas Pikk

tänav 40. Toolevormistamiseks pidin koolist iseloomustuse tooma Andsin selle pitseeritud ümbrikus üle toimetuse majandusjuhatajale Andrijanovale, kes tegeles ka kaadriküsimustega. Ta oli vanem naisterahvas, nagu hiljem selgus, staažikas parteilane, vist julge oleku- või miilitsaohvitseri abikaasa. Täitsin mingi ankeedi ja kirjutasin elulookirjelduse, milles iseenesestmõistetavalt jätsin märkumata kõik, mis oli seotud küüditamise ja isaga. Veidikese aja pärast kutsus majandusjuhataja mind enda juurde, vaatas mulle tõsiselt üle prillide otsa ja ulatas paberilehe: "Loe!" See osutus klassijuhataja Anderssoni kirjutatud iseloomustuseks. Lugesin, silme ees võitis kirjuks ja jalad löid nõrgaks. See korralikult käsitsi kirjutatud lugu polnud mitte minust, vaid oli pühendatud meie perekonnale andis teada asumiselt naasmisest ning isa kui nõukogude korraldaja ebaustava isiku kinnipidamiskohas viibimisest. Jäin sõnatuks. Veel valgus pähe. Kabineti aknast üle Pika tänava paistis kuulus Pagari tänava maja. Peast käis juba mõte läbi: kas see ootab tõesti ka mind? Oli mul üldse vaja siia toimetusse oma nina pista? Ülemus sai ilmselt aru, et lõi mind rööpast välja. Tema järgnev reageerimine tegi mind veelgi nõutumaks ja jättis jälje kogu eluks. Andrijanov võttis iseloomustuse, vaatas mulle läbitungiva, tõsise pilguga otsa silma, ütles, et jäägu see üksnes meie vahele ning tõmbas paberilehe kärtsti tükkideks. Ta ei esitanud enam kunagi ühtki küsimust ei minu iseloomustuse ega ka vanemate kohta.

Nii algas minu karjäär kutselise autojuhina.

Samal päeval võtsin taksopargist lõpparve. Mõne aja pärast sain aru, et on mõistlikum jätkata õppimist õhtukoolis. Oma vanast 10. keskkoolist lahkudes sain peotäie pabereid, nende hulgas kaks kunagise klassijuhataja õpetaja Kinteri koostatud iseloomustust. Ilmselt nõuti tol ajal igal aastal õpilaste kirjalikku iseloomustamist. Olin tõesti liigutatud: mu oma emagi poleks minust paari päeva kirjutanud. Aastaid hiljem, kui me olime juba kõrgkoolil lõpetanud, korraldasime kokkutuleku ja kutsusime sinna mõlemad klassijuhatajad. Soõgilauas juhtusin kõrvuti istuma õpetaja Anderssoniga. Ajad olid muutunud, Stalin ammu surnud ning

see kaabunud, aga ma ei küsinud lauanaabrilt, miks ta mulle see kiri algusel niimoodi jala ette pani. Pigem oli mul temast järele hakanud vana inimest traumeerima ja üldist peomeelset hirmu.

Minu uus töökoht oli läbinisti venekeelne asutus. Alumisel korrusel trükikoda, peale "Sovetskaja Estonia" asus majas ka ajakirjate "Noorte Häääl" toimetus. Minu ülesandeks oli sõidutada ajakirjaja Nikolai Karnaušenko Pikalt tänavalt umbes ühe kilomeetri kaugusel asuvasse koju Suur-Karja tänaval. Lehte trükiti kolm korda nädalas, kord kulus selleks vähem, kord rohkem aega, mille järel sain paljastada tehtud. Sõiduriistaks oli päevinäinud Moskvitš-401. Oli kehtestanud bensiininormiks 30 liitrit kuus, millega sai sõita 400 km. Minu eelkäija, päris tore vene noormees, ütles lehtauto üle andes, et töötada tuleb kõige rohkem 4–5 päeva nädalas, kui paned auto garaaži seisma ja las ülemus lippab jalgsi. Tõepoolest isegi tol ajal. Ma ei kahelnud nõuande õigsuses, kuid leht ei olnud kobinud. Esiteks pidin kustutama oma autojuhtimise ja sõidukihku, teiseks ei saanud ma leppida 430-rublase kuupalga, mille eest võis osta paari kingi. Ma pidin kuidagi lisa teenust. Tore oli, et range bensiinilimiidi tõttu ei lubatud mul teisi töötajaid sõidutada. Vahel tegin seda siiski omal riisil, see kindlustas mulle kaastöötajate poolehoidu. Õige pea kuulsin vahel mulle enam-vähem sobiva töö- ja elurütmi.

Liitumishensiinist oleks vaid kaheks päevaks jätkunud, hakkasid algkäte oma raha eest ostma. Tol ajal oli Tallinnas paljavalajasi ning bensiini võis esimese ettejuhtuva sõjaväeauto liitumishensiinist eest saada niipalju kui kulus. Vahel pahtas, et auto paak on väike, sellist kogust on tulikas ühest paagist kallata. Seejärel muretsesin endale 200-liitrise vaadi ja sõdurid, minu kahest suitsuraha said, hoolitsesid ise, et see alati täis oleks. Õhtuõppelikuti (visti neli korda nädalas) käisin 6. töölisnoorte koolis, mis asus Kevade tänaval endise Westholmi, sel ajal keskkooli avaras hoones. Õppetöö oli päevase kooliga võrreldes märksa efektiivsem. Ilmselt mõjus veel, et kool oli sama aasta

sugiseni tegutsenud kui täiskasvanute keskkool. Õpetajate hulgas oli tuntud pedagooge, kes olid päevastest koolidest poliitiliste põhjustel välja tõrjutud. Meie klassijuhatajaks oli vanem Hildebrandti-nimeline mees, kes andis vene keelt, andis meile edasi vanaaegsed teated ja korraldused ega sekkunud asjade loomulikkusse. Meelde on jäänud ka eesti keele ja kirjanduse õpetaja Santolu umbes viiekümne kokega naeratusega vormikas daam; fuurid Kaljuvee ning muidugi vist kõigis Tallinna keskkoolides kordunud dalas loogikat õpetanud lüheldane meesterahvas, kelle perekonnanimi oli Kimmel ja kelle suure helepruuni nahkportfelli põhjalt oli kellegi kuri käsi lilla tindiga suurelt "PONI" maalinud... Aga lugu tuli sel ajal ilma oma pead kasutamata meelde jätta ja üldiselt öelda. Seda õpetas sõjaveteran direktor Raudsepp, kelle juttu oli raske jälgida, sest kuul oli ta alahuule puruks rebinud. Aeg-ajalt lisas ta õpiku rämedale tekstile veel omalt poolt paksu värvi.

Harjusin uue miljöoga kiiresti ja õppimine edenes rahuldavalt. Klassikaaslased olid kõik toredad. Nende seas oli nii minuvastaseid kui ka keskealisi, aga erinev vanus tuli suhtlemisuskustele pigem kasuks kui kahjuks. Sel ajal ei olnud keskharidus kohustuslik, kõik olid tulnud omast vabast tahtest, mingit läbivedamist või tagasundimist polnud. Enamik õppijaist töötas, paar tüdrukut õppis tehnikumis või õpetajate instituudis ning lõpetas kõrvalt õhtukooli abituuriumi, et küpsustunnistust saada. Kahjuks ei mäleta ma oma klassikaaslast, sest me ei lävinud väljaspool kooli (sellist ei jäänud aegagi), ka pole ma nendega pärast lõpetamist enam kokku juhtunud. Olen unustanud ka pinginaabri, pika helepruuni peaga poisi nime, kellel ma isegi kodus külas käisin. Kuuekümnendatel aastatel elasime samas majas kunagise klassiõe Urve Buschmanniga (kooliajal Viidalepp), kellest selleks ajaks oli saanud Tallinna 46. keskkooli õppealajuhataja, hiljem direktor. Olime õppinud sarnase saatusega, sest ka tema isa oli vangilaagris, aga kindlasti oli kahes abituuriumiklassis meie suguseid rohkemgi.

Pärast tunde läksin töö juurest läbi ja tegin kerget luuret, millel ajaleht võiks ilmuda. Sõltuvalt tööaja arvatavast algusest panin

koostanud elasisse tegevuskava. Tavaliselt sõitsin Viru väljaku bussiga, kus oli taksopeatus. Taksod seisis kahes reas, mina autoga aga kolmandas. Taksojuhtidele olin omainimene. Kui autotunde ei sobinud, siis pakuti mulle. Mõiste "sobimine" tulid minult kliendi kui inimese, vaid tema sõidu sihtkoha kohta. Minu ei tahtud hilisõhtul Nõmme või Paaskula otsa ette sõita, kuna seal tuli suure tõenäosusega tuhjalt tagasi sõita. Minu "ettevõtjal" selliseid valikuprobleeme ei olnud, olin sõitnud rahul. Vahel vedasin öösiti kodudesse töö lõpetanud taksojuht, kes selle eest ka tasusid. Mõnikord sõidutasin lõbusaid meeskonnajuhatajaid. Rahamuret mul ei olnud, sest vajadused olid alati kuni kuni. Osa teenitud rahast andsin ka emale. Minu tööaeg kestis vast tunni. Päeval sõidutas toimetajat teine sõiduk, mille mootor oli moodsama Pobedaga, mille bensiinilimiit oli 200 km. Peagi uuris toimetaja: "Kuidas sinul seda bensiini nii kergesti jätta? Pavlikul (minu eelkäija) polnud kunagi kauemaks sõita." Teadsin juba tema võhiklikkust tehnikaasjades ning ei tahtnud pilgutamata, et kõik sõltub ju mootori reguleerimisest, mina olen selle kõige ökonoomsemale režiimile sättinud. Minu ei tahtud sellega rahule. Palju aastaid hiljem jutustas tema mulle järgmise loo. Karnaušenko oli Moskvast viibinud klassivennale Leonid Brežnevile helistanud. Ühendatud Brežnev oli koolivenda ülevoolava soojuse ja armastusega vastu võtnud ning küsinud, kus ta elab ja töötab. Vastust lõpuni andes oli NLKP Keskkomitee peasekretär pahvatanud: "Kõik Moskvasse, annan sulle silmapilk korteri kesklinnas". Kõiki ühendamise detaile ma enam ei mäleta, kuid samal päeval oli Karnaušenko saanud Moskvast luksusliku korteri, ilma et ta ise sellest teadnud.

Kõik muutis autosõitu, seda enam et linn oli justkui minu paralt. Tänavad olid peaaegu tühjad. Liiklusmärke ja liikluspiiranguid harva ette, südalinn oli liikluseks täiesti vaba. Päikeselooajal avanesid Lasnamäe veerult imekaunid vaated vanalinna ja linnaelu oli suhteliselt rahulik. Peaaegu igal aastal

tapeti küll mõni taksojuht, kuid hulgaanide ja pättide jõukust ning nendega seotud tõsisemaid vahejuhtumisi tuli harva ette. Sõjaväelastele kehtis nendel aastatel komandanditund. See tähendas, et pärast keskoöd koristas sõjaväepatrull iga tänaval tolpeid, et sõjaväelase aukraadile vaatamata ära. Vahel seisis patrull võimas Studebaker Gloria restorani ees ja uksest väljuvaid joki ohvitseri nopiti otse daamide käevangust. Garnisoni komandant auastmelt mereväemajor, tegutses energiliselt ja otsustavalt. Selline oli siis kord.

1952. aasta viimasel päeval oli toimetust oma töö korraldamiseks niiviisi, et anda ajaleht varem välja, siis jõuaksid kõik enne uue aasta algust koju. Ka mina lootsin sellele, sest klassikaaslased ühiskoolist võtsid Olav Marani juures uut aastat vastu ning ootavad mindki sinna. Paraku sattus lehte mingi viga ning kogu klišeetöö ümber valada. Tol ajal oli veel arhailine tehnoloogia. Kord nõudis, et enamik töötajatest pidi tööle jääma. Pool tundi enne keskoöd käskis toimetaja mul teda koju uut aastat vastu võtma vedada. Kui olime jõudnud tema maja ette, andis Karnaušenko mulle korralduse jääda tunniks ajaks ootama, et teda seejärel toimetusse tagasi sõidutada. Vastasin, et mul ei ole aega, sõbrad ootavad mind. Sain vastuseks, et minul olevat tööaeg ja ma pean teda ootama.

Mõtlesin hetke, hing vihast ja ülekohtutundest keemas. Siis lootsin käigu sisse, andsin gaasi ning põrutasin Nõmmele. Kerge autovingerdas lumistel ja libedatel tänavatel kui uss, ent jõudsin siia paar minutit enne kesköötundi sõprade juurde, kellega rõõmsalt 1953. aastat vastu võtsime. Uuel aastal ei tuletanud ülemus sõda vahejuhtumit meelde, ehkki tal olnuks selleks täielik õigus.

Elu kulges omasoodu. Tööl ja koolis laabus kõik enam-vähem hästi. Tööd oli vähe, auto oli justkui isiklik, selle väikese vahetega ei ma ei pidanud mingeid kulusid kandma ja mulle oli veel palju lisagi tagatud. Kord tabas miilitsaohvitser mind Du Nordi restorani juures ja tegi toimetusele auto mittesihipärase kasutamise kohta pika ettekande. Paber jõudis majandusjuhataja kätte. Mõtlesin, et nüüd saan sulle sappa, kuid asi sai üllatavalt lihtsalt korda.

Majandusjuhataja laskis endale väikse konjaki välja teha ja andis selle käigus emalikult mõista, et lahendamatu probleem lahendama sain jälle väikse kogemuse võrra rikkamaks. Sellel ööl sattusin täismeele mängides kord väga ohtlikku olukorda.

Pärast igaal öhtul või ööl käisin taksopargist vanade tuttavate juures. Seal oli kombeks valvemehaaniku majakeses öösiinistatutest sündmustest juttu puhuda (televiisoreid siis ju ei olnud). Mõnigi kord käis klaasike ringi ja alati leidis midagi, mida alla panna. Mäletan, et korra jäin päris tugevalt joki. Kõik teadnud sellest numbrit, kui pärast napsitamist autorooli tagasi võtta. Kõik oli väga hõre, juhtus õnnetusi harva. Vanemad sõbrad andsid mulle asjalikke näpunäiteid: sõida aeglaselt, teadma, et juhtu midagi. Jumal hoiab joodikuid. Väljas oli kii-rit, kuidagiviisi libisedes ja koperdades jõudsin autoni. Masi-pondus kate ja aknasoojendus, ka laternad olid päris kehvad. Kõik püüas ja nähtavus oli väga vilets, aga õnneks jõudsin koju.

Miljonite pisarad ja sadade miljonite rõõm

1952. aasta suvel mõni päev pärast kohut saadetud vangilaager, mis paiknes seekord õnneks siinsamas Tallinnas Suur-õõn tänaval, hilisemal Dvigateli tehase territooriumil. Käisid seal kodus emaga kohtumistel ja toidupakke viimas. Olid täp-rikuarvutused, millal ja kui sageli võis kokku saada, kuid neid ei maleta. Isa oli kokkusaamistel päris heas tujus ja üt-les, et Venemaa kunagiste laagritega ei anna siinset elu võrrelda. Kõik ehitustöödel, parajasti ehtasid vangid Tartu maantee ja alama nurgal seisvat torniga maja ning sellele järgnevaid elu-kohti. Ühel päeval levis kuuldus, et Sossi mäel laks libeduse tõttu sõidauto vangidega ümber ning enamik vange sai surma või

raskelt vigastada. See uudis tegi murelikuks, kuid peatselt selgus, et isa oli olnud järgmises autos. Elu on tõepoolest täis ootamatuid ja juhus võib tähtsat rolli mängida.

Pidasime omavahel nõu ja otsustasime, et ema peab sõitma Moskvasse isa vabastamise asju ajama. Millalgi sügisel võttis ema Moskva-teenkonna ette. Palvekirjad olid eelnevalt valmis koostatud ja isaga läbi arutatud. Ema oli julge ja tubli. Tänu järjekindlusele suutis ta kõik tõkked läbida ja pääseda NSVL Ülemkohusse Eesti päritolu aseesimehe P. Uhutta (maetud Metsakalmistule) vastuvõtule, kes teda tähelepanelikult ära kuulas ja kohe ka materjaliidega tutvus. Ta oli naernud Tallinna kohtu materjale vaadates lubanud asja menetlusse anda ja lahkumisel arvanud, et küsimus laheneb ilmselt positiivselt.

28. jaanuaril 1953. aastal langetas NSVL Ülemkohus järelevalvemenetluse korras otsuse peatada Tallinna Keskrajooni Rahvakohtu otsus ja vabastada kodanik Georg Meri vahi alt.

Nüüd, pool sajandit hiljem, olen leidnud arhiivist paar dokumenti, mis langevad ajaliselt peaaegu ühte isa vangistamise ja vabastamisega.

15. jaanuaril 1953 läkitavad NSVL Prokuratuuri eriosakonna töötajad kirja NSVL KGB "A" osakonnale, milles Georg Meri sõjaaegsete suüdistuste uurimistoimik palutakse saata järelevalvemenetluse korras läbivaatamiseks. Toimikut olevat vaja ENSV Prokuratuurist saadetud kaebuse läbivaatamiseks.

5. veebruaril 1953 kirjutab NSVL peaprokurör alla protestile ja nõuab Georg Meri suhtes Erinõupidamise määruse taastamist millega too oli 10 aastaks laagrisse mõistetud.

14. veebruaril 1953 saadavad Erinõupidamise sekretariaat ülem alampolkovnik Pletnjov ja KGB 3. osakonna alampolkovnik Veretennikov ENSV julgeolekuministrile polkovnik Moskalenkale Georg Meri toimiku nr. 0163001 kahes köites koos peaprokuratuuri protestiga ning käsuga materjalid tagastada hiljemalt 1. märtsil 1953.

Õnne juhus katkevad, kuid ka selle kirjavahetuse põhjal võib oletada, et midagi tähtsat oli teoksil, mis aga riigivõimade poolt paevil toimunud sündmuste tõttu pidurdus. Sama kohtuotsus oli peetud juudi arstide vastu fabritseeritud kohtuotsuseks.

1. märtsil nägin ma kummalist und. Poolt taevast kattis ühe päikese ebaloomulikult suur ketas, kõik oli värvunud lõõgastavatesse punastesse ja oranžidesse toonidesse. Päike laskus silmavalgele ja varvid tuhmusid. Virgusin hetkeks ja jäin kohe uuesti magama. Kui hommikul ärkasin, korrutas raadio erakorralist teadet Stalini haigestumisest. Ei olnud kahtlust, et nüüd ta lõpuks sureb või ongi juba surnud. Stalini surmapäev oli meile teada juba mõnda aega ja mul oli tükk tegemist, et olla ajalehetöötaja ja arvanud silmadega, leinariietes ja punamustade käetõrjega minimeste hulgas kombekalt tõsine. Hoidsin pingsalt kinni keelt, vahel hammustasin keelde, sest sain aru, kui ohtlik see kas või hetkeks oma tõelisi tundeid välja näidata.

Kui tulin taksoparki. Ühelainsal taksol oli peale monteeritud raadio. Auto seisis keset õue, noor juht (ta nimi võis olla Pahn) askeldas kallis kallal, aga raadiost tuli rütmikas džässipala mingist võõrast riigist. Äkki juhtus mööduma peainsener Hozjainov, ta nägi minu, tõmbas raadio kogu täiega autost välja ning põlvkõõlutas pillutist puruks. Ta ropendas ning sõimas vene keeles sõjaväelastele, lastele ja rahvavaenlasteks, kellel ei saavatki olla õigust kalli Jossif Vissarionovitši vastu. Autojuht viidi kontsele juba viie minuti pärast oli ta meie juures tagasi, näpuvõrrega näidates sõrmedega: "Vallandatud usalduse kaotamise eest."

Olime kõik hämmastuses, kuid ei osanud ega julgenud midagi ette võtta. Kord varem olin juhtunud kuulnud ühe mehe seersama tahumatu peainseneri sõimanud juudi rahvaga taksopuhte: "Kahju, et Hitler teid kõiki ei hävitanud!"

Õnne juhus äratas meid suuri, vist isegi ülemääraseid lootusi ühe juhtkonnaga. Igasugused partei pleenumid ja juhtkonnavahetused ei puudutanud ja esialgu meie elus erihäsi muutusi

ei toimunud. Kuni saabus Lennarti telegramm: ta on abiellunud naise nimi on Regina.

Uudis rabas ootamatusega: sel teemal polnud varem isegi muud juttu olnud. Mul tuli noorpaar Balti jaamas vastu võtta ja auto koju tuua. Olin muidugi kohmetu ja päris kindlasti polnud ma ka lilli. Arvan, et siis oli neid talvel Tallinnas raske muretseda, aga tol ajal mingit üldist lillekultust või nende kinkimise kommet polnudki.

Teeristil

Olin juba mõne aasta olnud sõjaväekohuslane. Niipalju kui ma tean, oli see seisus esialgu kaasa toonud vaid sunduse hambaid ja juures käia. Olen selle eest tänulik. Kuid mingil ajal hakati poole sõjakomissariaati välja kutsuma. Alguses toimusid arstlikud komisjonid, seejärel vesteldi individuaalselt õpingute jätkamisest ning sõjakoolis. Mida enam kevade poole, seda ägedama hoo need veenmised võtsid. Mäletan ühe vanemleitnandi juttu ahvatlevatest väljavaadetest teenida Nõukogude armees 25 aastaga vabapolkovniku aukraad ja jääda varakult kopsaka pensioniga koduseks. Kui see trump ei mõjunud, püüti äratada rahvuslikke tundeid. Nimelt tehti poolsosinal teatavaks, et partei on võtnud vastu otsuse formeerida rahvusarmee, milleks on kiiresti vaja ette valmistada eesti rahvusest ohvitseri. Agiteerimine käis kord meelitades siis jällegi rusikat vastu kirjutuslauda prõmmides. Esialgu pidime minema Nõukogude Liidu erinevatesse sõjakoolidesse laiali, hiljem pidime Tallinna tagasi tulema. Eesti oma sõjakool öeldi tulema Pärnu maantee ja Sakala tänava nurgale, kus sel ajal paiknes mullitsa peavalitsus. Mind valiti välja Volga äärde Saraatovisse tankistide kooli saatmiseks. Minu endistest koolivendadest töötati niimoodi kümnekonda. Mis alusel taolist valimist tehti, seda ei

ma mäletanud enne keskkooli küpsuseksameid toimus sõjaväe ühiskondlik mandaatkomisjon. Suure laua taga istus palju ametikohtade kandidaate. Nende hulgas oli ka julgeoleku kapten, kes küsis mulle isa ja onupoja kohta paar küsimust. Paluti ukse avada. Mõne minuti pärast tormas, paberid näpus, ruumist väljastunud värvunud vanemleitnant, näost punane ja suust "jõhvikas" paisates: mina (!) olevat teda alt vedanud, käigu ma minema. Mind valdas tohutu rõõm, ehkki olin juba sõjakooli miiniparotamatusega leppinud. Kõigil poistel nii ei vedanud. Valdajad olid Eestimaa üleöö loodud oblastid sama kähku kaotama. Meie toimetust sai tänu sellele peaaegu uue Põhikooli riiklikuks. Sain oma vana sõiduriista asemele tolle aja tugeva auto ja olin lausa seitsmendas taevast.

1941. aasta kevadel, täpset aega ei mäleta, vabanes isa laagrist. Vabastust maksti talle valurahaks 1500 rubla (1947. a. väärtuses), mis oli saadud meie koduse vara müügist. See ajas lihtsalt meid. Meie peres ei ole kunagi varanduslikke kaotusi, sealhulgas oma ajal natsionaliseeritud maja taga nutetud. Pigem püüdis meil asjadest naljaga üle saada. Ema oli alati veendunud, et saabub vabaduse päev, mil hakkame elama paremini ja rohkemalt kui kunagi varem. Selle mõttega elas ta kuni oma viimasele päevale ja sisendas seda usku teistesse.

Enimastel aastatel pärast vabanemist oli isal suuri raskusi töötada. Esialgu tuli käia ehitustöödel, kuigi tal ei olnud sellistki loomupärast eeldust. Hiiu elevaatori ehituselt läks ta algselt katsetehasesse vorme täitma. Ilmselt ei jätkunud ka tema. Juhatan Hindil, kellega nad olid tuttavad, julgust talle ütlema, et ta peaks jätma tööotsa pakkuda.

Sõjakooli sai läbi. Küpsuseksameid oli sel ajal kas kumme või kolme, aga tehtud nad said. On mees, et lõpukirjandi teemad olid enne eksamit liikvele läinud, kuid oletatav nimekiri oli minu endises koolis algas eksam hommikul, õhtukoolis aga jätkus. Tekkis kiusatus teada saada, millised teemad laksid hommikupoolal, sest võis järeldada, et neid enam ei korrata.

Läksingi 10. keskkooli saali ukse taha piiluma. Oh minu puht lihtsameelsust! Esimene inimene, kes koolimajas vastu tuli, oli õpetaja Andersson. Ta sõna otseses mõttes viskas mu välja, öeldes, et mul pole sellesse majja asja. Olin nii solvunud, et pole seda unustanud.

Vähestel on tulnud kooli lõpetamist kahes koolis tähistada nagu minuga juhtus. Mu toredad klassikaaslased tulid mulle kogu järele ja viisid lõpupeole kooli, mida ma tegelikult ei lõpetanud. Pidusid kestis hommikutundideni, jätkus päikesetõusu vaatamisega Mustamäe veerult ning lõbutsemisega klassikaaslaste Tiitu ja Ann Nõva kodus sealsamas mäejalamil.

Mina jätkasin tööd juhtival kohal, nagu isa armastas naljatada, see tähendab ikka autojuhina. Suvel läks asi veidi raskemaks, sest öösel tuli ülemus nüüd sõidutada Keila-Joale, kus ta sel ajal suvitades olla.

1930. aastatel oli Konstantin Pätsi korraldusel Keila jõe suudamist vasemale piki mereranda rajatud kümme-kaheteistkümmend korraliku majaga suvituspaike, mis oli ette nähtud põhiliselt valitsuse liikmetele ja nende perekondadele. Nõukogude ajal suvitati seal kõrgemat sorti partei- ja riigitegelased. Kuna nende hulk üha kasvas, siis ehitati pidevalt suvemajade juurde, paraku endiste kõrval võrreldes väiksemaid ja nigelamaid.

Keila-Joa maantee oli tol ajal rekonstrueerimata, suhteliselt kumbas ja kurviline. Normaalse kiirusega kulus mul linnasõiduks 10 minutit. Ükskord mainis ülemus, et oli mõne aja eest sõitnud kolleegi ministriga ja tolle autojuht sõitnud 30 minutiga. Minu enesetunne oli kõvasti riivatud. Järgmisel päeval surusin tugeva gaasipedaali ja võtsin kurvid pidurikrigina saatel. Vanamees jõutis istmel kui jahukott (siis ju ohutusrihmasid ei tuntud), ma arvasin, et tal oli hirm naha vahel. Kohale jõudes näitasin kella: täpselt 20 minutit. Edaspidi me sõidukiiruse teemal mõtteid ei vahetanud. Minu autojuhina töötamine oli tagantjärele mõeldes üks suur õppimine ja praktiseerimine tolleaegse riigi kulul. Avariisid õnneks ei olnud, kuid autod said minu käes küll vatti.

Vahel, kui ajaleht ilmus alles hommikupoole, jäi Karnaušen-ki magamiseks vaid mõni tund ning ma pidin aega kohapeal paigutama, et 10–11 paiku linna tagasi sõita. Kui ilm juhtus ohutu, sidusin mere ääres kasvavate mändide vahele võrkkiige ja istusin selles tukastada. Suureks üllatuseks see polnudki kerge, sest merelähes on isegi suhteliselt vaikse ilmaga tuuline. Männid kuskil olid nagu oli tunne, nagu õõtsuksin laevaga merelaineil. Võt-kest natuke õõnsaks, kuigi ma ei ole merehaigust kunagi põdenud. Kõik oli ilmselt suurest väsimusest raskesti magama jäänud mehele, kes ennast rannamändide all liival. Silmi avades nä-eksin kõrval istumas hundikoera, kes mind rahulikult jälgis. Kõik tundus, et näen und, kuid pikapeale toibusin ning sain, et olen. Võrkkiige nõõrid olid järele andnud ja nii magasin-kohepeal. Koer pidi ilmselt olema piirivalvurite oma. Ehmusin te kõvasti, sulgesin hirmust silmad ja püsisin liikumatuna. Kõik pärast piilus: kõik oli muutusteta, koera valvas pilk oli minu suuna suunatud. Enam ei sõandanud silmi avada, mu süda ei tugevalt, et ma tundsin tuiksoone tukseid. Pelgasin, et loom võiks hambad mu kõrisse ja oleksin tahtnud kätega kaela kaits-koer ei tulnud end liigutada. Raske oli hinnata, kui kaua aega mul kulus, aga kui järgmisel korral silmad avasin, oli koer lamnud.

Ühel pühapäeval palusid kaks toimetuse töötajat sõi-ja need lastega Vääna-Jõesuu pioneerilaagrisse. Ilm oli suvi-ine, ka merevesi oli päris talutav, seeparast otsustasime jääda kaheks päevaks randa päevitama. Varsti ilmusid piirivalvurid ja kuskil kapteni näpunäidete järgi rullidesse kerima okastraati, oli nõukogude ajal meie mererandade vältimatuks "kaunistu-". Ma jälgisin nende tegevust, kuid ei mõelnud, miks nad nii-ki kaks nädalat hiljem sõitsime samade naistega lapsi pio-terist ära tooma. Oli veelgi ilusam ja soojem ilm ning me meillegi randa. Needsamad piirivalvurid ilmusid koos selle-ki kapteniga ja hakkasid minu suureks imestuseks eelmisel kor-ki kukeritud rulle lahti harutama ja okastraati uuesti piki

randa pingule tõmbama. Läksin ohvitseri juurde ja küsisin, miks nad selle okastraadiga mässavad. Vastu minu ootust vaatas ohvitser mulle tõsiselt otsa ja vastas: "Kurat seda teab, üks päev on olukäsk, teine päev teistsugune." Paari päeva pärast oskasin valu juhtumit seostada julgeoleku juhi Lavrenti Beria arresterimisega. Beria ja temaga seotud lood on mulle ja võib-olla ka paljudele teistele minu põlvkonnast jäänud suureks mõistatuseks. Kuskal olen lugenud, et ta soovinud tõepoolest rahvusvabariikidele suuremaid õigusi anda ja pidurdada selle kaudu suurvene šovinismi pealetungi. Isa jutu järgi oli Beria see, kes keelustas massilise demokraatliku nuhtluse ülekuulamistel ja laagrites.

Beriaga seotud saladuseloori on mõnevõrra püüdnud hajutada Boriss Sokolov oma raamatus "Beria"*. Huvipakkuva ulevaade sellest tegelasest on andnud ka Tõnu Tannberg**.

Beria kuulutati rahvavaenlaseks ja lasti maha, et kõik patud natsionistide süüütute inimeste hukkamises tema kaela ajada. Beria olema olnud üks väheseid intellektuaalsete võimetega ja suhteliselt haritud inimesi parteiladvikus. Peale kõige muu oli ta erakordse organisatsiooniseerimisvõimega inimene, kes juhtis aatomi- ja vesinikupommi loomise ja katsetuste programmi. Kohe pärast Stalini surma algas ta ette valmistama partei regionaalsete organisatsioonide juhtimise reforme. Üheks tema põhiliseks nõudeks oli, et kohapealsed partei- ja nõukogude organeid juhiks rahvuslik kaader. Venelaste asendamine kohalikega algas Ukrainas, Valgevenes ja Leedus ning jõudis ka Eestisse. Need ettevõtmised said Beriale saatuslikuks. Kõigepealt Hruštšov ja mõned ta lähikondlased löid oma positsioonide ja võimu pärast kartma. Ilmselt alustas Beria uuendusi liialt enesekindlalt ja sirgjooneliselt ning see sai talle saatuslikuks. Oli kuidagi olnud, aga pärast Beriaga arveteõiendamist ei olnud enam mingit juttu rahvusväeosade loomisest ega sõjakooli asutamisest Tallinnas.

* Boriss Sokolov. "Beria: kõlvõimsa rahvakomissari saatus". Tallinn: Tänapäev, 2004.

** "Tuna" 1999, nr. 3-4; 2000, nr. 1.

Siis oli parim aeg sõjakoolide teema juurde tagasi tulla. Et läksid sõjakoolidesse, mõni otse kooli lõpupeolt. Kuid juba enne oktoobris oli neist suur osa Eestis tagasi. Mõni praagimiseks tervislikel põhjustel välja, kuid enamasti põhjust ei olnud. Neil noormeestel läks elu rööpast välja. Kõrgkoolides olid nad juba täidetud. Muud koolid ei võimaldanud neil edasi pääsemist ja nii tuli neil minna sõjaväkke, kuigi nad olid olnud edukad õpilased ning võimelised jätkama ülikoolis. Sõjaväeteenistust oli juba raske otsast alustada. Sel ajal oli see muutus sageli teiste otsustada.

Isa rääkis mulle loo, mille ajaloolane Kaido Jaanson on tema kohta pooljal 1980. aastatel üles tähendanud. Tol 1953. aasta oktoobris oli ta helistatud ja palutud tulla hotelli Palace. Seal ootas teda kõrgem julgeolekuohvitser Moskvast. Üksikasju ma ei meenustanud. Tean, et tal "paluti" koostada nimekiri, kes veel ellu jäänud kolleegidest, sealhulgas ka nendest, kes olid veel laagrites viibima. Olevat kavatsus kaaluda nende inimeste ülevõtmist tööks Eesti riigiasutustes. Ka isa kohta mainiti, et ta hakkas ettepanek asuda riigitoole, ent midagi ei täpsustatud. Kõigepealt pidi kiire olema, seepärast määrati mingi päev ja aeg kokkusaamiseks samas hotellitoas. Isa läks määratud ajal, kuid teda ei oodanud seal keegi ning ka hiljem ei järgnenud kohtumist ega telefonikõnet.

1954. aasta suvel oli minu jaoks kõige tähtsam küsimus, mida teha, kuhu minna ja mida hakata õppima. Sõitsin koos oma sõbraga Jüri Väliga Leningradi ja me läksime otsemaid ühiskondliku instituuti, mille kõrval asuvas majas avaras vahekorras elasid Nikitinid, minu heategijad Jaranskist. Seal olid koduolukorras ainult akadeemik ja teenija, teised pereliikmed olid suvitamas. Hirmus on mõelda, kui palju aega rektor meie suhtes kulutas. Mäletan, et ta valmistas ette järjekordse lõpetajate ülevõtmise, mis oli osaliselt värssides. Mitmel korral luges ta meile ette ja päris meie arvamust, aga meie olime kui suu peale kinnitud. Juba esimesel öhtul hakkas ta lahti pakkima nafta-

linist lõhnavaid Pärsia ja Kesk-Aasia käsitöövaipu, pidades igaüks kohta pika loengu nii selle saamisloost kui kunstilisest väärtusest. Kraamiti välja suured rahvusvahelised kataloogid ja maakaardid spetsiaalselt vaibaotsinguteks korraldatud ekspeditsioonide. Peremees rääkis suure vaimustusega oma järgmisena kavandatud ekspeditsioonist, sest tema käsutuses olid juba andmed uhe kataloogis märgitud haruldase vaiba asukohast Kesk-Aasia mägikülalt. Oli ammu üle südaöö, Jüri silmamunad võtsid ebaloomuliku kuju, mina ei jõudnud haigutustele vastu panna, kui ekskurss vaiba maailma lõppes. Järgnevatel päevadel vestles akadeemik meiega edasiõppimise võimalustest, kinkis mõlemale puhendusega raamatut ja soovitas mitmeid väljasõite Karjala maakitsusele, mida me ka tegime. Käisime ka Leningradi ülikoolis õppimisvõimalustest tutvumas. Meenub, et akadeemikul oli ühes toas ikoon või ikooni mitu ning põles vist ka väike tuluke. Küsisin temalt, kuidas see on nõukogude süsteemis kõrgkooli rektori puhul võimalik, ja lisasin, et meil karistatakse isegi jõulude puhitsemist. Ta oli üsna üllatunud ja ütles, et tema puhul hinnatakse teadmisi ning usuküsimustes lepitakse, kuna ta on ju tsaariaja haridusega inimene. Kui jumalaga jätsume, võttis ta pükste tagataskust rahapataka, millist ma veel kunagi näinud ei olnud, ja lausus sajalisi lugedes: "Tean, et noortel on raha vaja, kuid tavaliselt neil seda ei ole, palun võtke." (Stalin oli omal ajal teadlastele suured privileegid kehtestanud isegi Eesti Teaduste Akadeemia presidendi Hans Kruusi palk kooli lisatasudega moodustas minu teada umbes 30 000 rubla kuus, samal ajal oli koristaja palk ca 300 rubla, seega oli vahe ligi sajakordne, ja keegi ei iitsatanudki suurest sotsiaalsest ülekohtust.)

Meil läksid silmad suureks nagu tõllarattad, kuid me keeldusime ja valetasime justkui ühest suust, et meil rahast puudu ei tule.

Juba veerand tundi hiljem olimegi omadega vahel. Sõitsime trammiga Lesnoi peatusest läbi terve linna Balti vaksalisse. Tapa sisõidupiletid olid meil juba aegsaсти taskus ja, nagu ettenägelikud noored inimesed kunagi, olime jätnud raha ka trammipileti lunastamiseks. Võta näpust, kui piletid ostetud, hakkas konduktorimutt

hõlpsalt papasipileti ostmist nõudma. Mul oli põlvedel vaid väike tükk raha, aga konduktor jäi raudselt oma nõudmise juurde. Teinud ei saaks midagi aru, ja vahetasin Jüriiga mõned sõnad. Konduktor vahutas vihast ja oli juba kella tõmbamas, et minn peatada ja meid välja ajada, kuid siis katkes teiste reisijate hääled. Korraga suunasid kõik oma pahameele konduktori poole. "Kas teil habi ei ole selliselt käituda, näete isegi, et noormehe valismaalased, häbistate kogu meie linna!" Konduktorist tõusis teerulliga üle, meie olime pääsenud.

Õnnetused olid tol ajal alati viisakad ja vastutulelikud. Ilmutasime ikkagi õigesti, et akadeemikult raha vastu ei võtnud. Ootagem ma selle haruldase perekonnaga kahjuks kokku ei saanud ega tea nende saatusest midagi.

Enne rohkem tõmbas mind autoasjandus, aga seda Eestis tol ajast ei saanud ette saanud. Juhtusin ajalehest lugema võimalusest astuda Moskva Molotovi-nim. autoinstituuti, sisseastumiseksamid sai teha Tallinna Polütehnilises Instituudis sooritada. Vastu pidi minema 23 soovijat. Otsustasin proovida ja andsin paberid sisse. Pärast pühid algama eksamid ja ma harjutasin ennast tasapisi kooli elamise mõttega. Kuid juba nädalapäevad hiljem öeldi mulle, et mandaatkomisjon ei ole mind eksamitele lubanud. Ükskord ma ei maleta, isegi seda mitte, kas mind kuhugi sellega seotud välja kutsuti.

Minu pidin kiirustama, kuna lähenes viimane tähtaeg paberite ülikooli sisseandmiseks. Varuvariandiks oli geograafia, mis mind alati huvitanud. Kodus oli isal mitmeid geograafiaraamatuid, nende hulgas ka venekeelsed NSV Liidu Teaduste Akadeemia geograafiatoimetised, mida vahel sirvisin ning tukati ka ise. Kui veel 10. keskkoolis õppisin, käis meiega kohtumas viimane Ants Raik, tol ajal Tartu Ülikooli geograafia eriala üliõpilane. Ants Raik ja emotsionaalse esinemisega erialast ja selle õppimisvõimalustest jättis ta minusse mingi nähtamatu signaali, mis mõni aeg hiljem ilmutas.

Otsus tehtud, võtsin uuesti oma paberid ja kupatasin Tartusse. Seal sain kokku Lennartiga, kes minu valiku heaks kiitis ning minu nuga ülikooli peahoonesse kaasa tuli. Oli viimane päev avaldusi esitada. Läksin asja lähemalt uurima. Vastuvõtukomisjonis teada, et vastu võetakse 25, aga enne mind on paberid sisse andnud juba 48 kandidaati. Kõhe tunne tuli peale, sest ma ei hinnanud oma teadmisi eriti kõrgelt. Läksin vastuvõturuumist välja, paberid näpu vahel. Lennart, kes mind väljas ootas, küsis: "Korras, võime minna?" Rääkisin loo talle ära. Ta vaatas mulle otsa ja ütles rahulikult: "Kohe lähed tagasi ja annad paberid sisse!" Kümme minutit hiljem oli mul juba peos paberitükk kirjaga, et minult on vastu võetud dokumendid ülikooli sisseastumiseksamite tegemiseks. See väike paber oli väga oluline, sest see kaitses kui raudne kilp sõjakomissariaadi eest, vabastas mind eksamite ajaks töölt ning säilitas palga. Pool sajandit hiljem on seda episoodi tore meenutada. Hea, kui sul on vanem vend või õde, kellele saad edasise aja jaoks otsustava tahtsusega hetkel toetuda. Neid seiku ei ole tänapäeval lihtsalt palju. Ma ei oska öelda, kas ma lõin siis korra araks ja tulin lihtsalt nõu saada või oleksingi loobunud ülikooli püüdlusest. Igal juhul olen tänulik oma vennale, kes leidis mu jaoks abi ja toetas mind oma meelevõimega. Nüüd seisid ees sisseastumiseksamid.

Sisseastumiseksamite ajal läksime Lennarti algatusel purjekorvetele mööda Emajõe Peipsi poole. Olime neljakesi: Lennart, tema abikaasa Regina, viimase vend Lembit ja mina, kellele see oli esimene tutvus Emajõega. Ilm oli suviselt soe ja vaikne, tuul purjetamiseks soodne. Jaht lugles vaikse sahina saatel Emajõe rannalistest kallastest vahel allavoolu. Tuul hakkas aegamööda tugevnema. Olime jõudnud Praagale Emajõe suudmel, kus jõgi aukartustavalt tavalalt laienes. Markamatult kandis tuul meid päris suure kiirusega Peipsile. Järvel olid teravad valgeharjalised lained, paati purjetavett ning me saime aru, et edasi purjetada on ohtlik. Meil õnnestus paat ümber pöörata ja jõesuudmesse siseneda ning kõik muutus otsemaid rahulikuks. Võtsime suuna läbi roostiku Kalli järvele

et seline satilind vaieldamuid ja imetlesime suisa paadiservadest ja kütust. Öö veetsime järve kõrgel idakaldal paiknevat talu heinalakas. Hommikul alustasime tagasiteed, mis osutus matult raskeks. Pidime kogu aeg vastu voolu ja vastu hoolima. Läksin päris närvi, sest pidin järgmisel hommikul töötama olema. Õhtuks jõudsimme Luunja ligidale. Tuul oli tugevunud, seisime peaaegu paigal. Praeguse silla kohal käis praamiga. Eemalt oligi näha, et praam, millel oli sõidutööriistad, liigub põhjapoolse kalda poole. Tuli kiiresti tegutseda. Hoppasin kaldale ja panin praami poole liiduma, nii et ei olnud palju all. Hingetuna jõudsin praamilt maha sõitva autoga. Autod liiguti Tartusse toimetama. Teised jõudsid jahiga Tartusse keskpaevaks pärale.

Sisseastumiseksamid sooritasin viitele, ainuke neli oli eesti keele ja matemaatika-loodusteaduskonna geograafia osakonnas. Tore tunne oli. Usun, et ka vanemad olid rõõmsad. Omal ajal oli isa reaalsest oludest tulenevalt üldiselt eesmärgiks anda Lennartile kõrgharidus, minule aga keskharidus. Nüüd avanes võimalus see lattu ületada. Lennart toetava toetusega ja sammusin oma kohvatud päev enne õppetöö algust mulle juba tuttava Tiigi tänavale sisse.

Üliõpilaspõlve algus

1911. a. september. Alustasin uut elu, kus kõik oli esialgu võõras ja uus. Endistest koolikaaslastest tuli Tartusse 20 tüdrukut ja poissi. Kõik kellest osa läks Eesti Põllumajanduse Akadeemiasse. Ülikoolis jätkas arstiteaduskonnas õpinguid tervelt kaheksa tüdrukut, märkimisväärselt palju ühe kooli samal aastal lõpetanute arv. Matemaatika-loodusteaduskonda astusid neli: Ergo Raukas

ja Eha Vabamäe füüsikat, Helju Soopere bioloogiat ja mina peaaegu geograafiat õppima. Vaatamata sellele, et peaaegu pooled Tallinnas 10. keskkooli lõpetanutest olid Tartus, muutusid meie omavahelised kokkupuuted üha harvemaks, kuna tähtsamaks kujunesid uued õpingukaaslaste sõpruskonnad.

Esimeseks šokiks oli muidugi ühiselamu. Sattusin 11. tuulikus peale minu raudvoodi oli veel 15–16 samasugust. Kõige juldam oli WC, millest olen isegi foto alles hoidnud. Niisugustes tingimustes elades oli võimalik üksnes raamatukogus õppida. Mõõdukursusekaaslastest oli samas toas veel Alar Kotli, kellega tekkisid ki tihedamad sõprussidemed. Ta vanematekodu oli Tartumaal, kuid kooli oli ta lõpetanud Tartus. Uhel esimestest ülikoolipäevadest tuli meil täita mingi isikuandmetega formular. Istusime Aruriga kõrvuti. Esmalt panime nimed kirja, siis tuli kirjutada sünniaeg. Mõlemad jälgisime teineteist: Alar kirjutas "21.", mina samuti. Mina kirjutasin "veebruari", tema samuti, mõlemad kirjutasime aastarvaks 1934 ja hakkasime üheaegselt naerma, et kumb meil kumma pealt maha kirjutas. Mõlema üllatuseks olime ühel ja samal päeval sündinud.

Esimesel kursusel oli meid 7 poissi ja 20 tüdrukut. Üks "poistest" – Kaljola Kirt – oli juba kiilakas ja teistest kümmekond aastat vanem, sõjas haavata saanud. Pärast ülikooli lõpetamist tegeles ta kuni oma surmani Elva koduloomuuseumi loomise ja juhtimisega. Saatusega polnud talle määratud pikka eluiga.

Alanevas vanusejärjekorras oli järgmine Leo Kullus. Maheda ja maameheliku olemisega mõjus ta teistest märksa vanemana. Õpetajate järel töötas ta Tiirikoja ilmajaamas ning oli aastaid selle juhataja. Hiljem koolitas dotsendina Tartu Ülikooli noori geograafide ning kaitses geograafiateaduste kandidaadikraadi. Ta lahkus meil hulgast 2006. a. suvel.

Meie poistest kõige töökam, tõsisem ja sihikindlam oli Ivar Arold. Külakooli õpetajate lapsega sai ta eluks mitmekülgse ettevalmistuse ja oskused nii vaimseks kui füüsiliseks tööks. Juba ülikoolilõpetajana pidas ta õpetajaametit Tartu koolides. Ülikoolijärgselt

oli ta kogu oma elu üliõpilaste koolitamisele ja teadustööle Tartu Ülikooli geograafia kateedris dotsendina ja geograafiateaduste kandidaadina. Hulk aastaid nägi ta vaeva mahuka monograafia "Eesti maastikud" koostamisel, mille eest ta 2006. a. esitati spetsiaalselt kandidaadiks. Peale selle on ta kuldsete kätega loonud kaks elumaja ja mitmeid suvemaju ehitanud. Ka minu esimese suvila valmis tema abiga. Ivar on täiskarsklane, hea mees, õnnepoiss. Oleme suhelnud perekonniti peaaegu pool sajandit, teevad seda ka meie lapsed ja lapselapsed.

Meie lahustega olime poistest ainsad majanduskallakuga geograafid, seetõttu puutusime omavahel tihedamini kokku. Tema staatus kujunes traagiliseks. Mingil ajal ristusid tema ja minu eluteed, temast sai tol ajal väga tuntud ettevõtte Des-terri majandusdirektor, oli osaline nn. Hindi loos ja Hindi kaardimängus. Hiljem ta mõisteti kõigi teistega õigeks ning töökoostöö jätkus, kuid eluvintsutused nõudsid oma, tervis jätkas ennast vastu. 2001. a. tuli temaga hüvasti jätta.

Meil oli juba juttu Alar Kotlist, kellega olime ühel aastal, ja samal kuul ning päeval sündinud. Ta oli pärit Tartumaalt, Eesti perest, suur spordifanaatik, energiline, abivalmis ja julgus asjas. Pärast ülikooli lõpetamist töötas ta Hüdrometeoroloogia valitsuses, seejärel palju aastaid Tööstusprojektis. Hiljem, kui Helve oli meie kursusekaaslane – tuntud ilmaennustaja.

Meie poistest oli Virumaalt pärit Villu Astok. Ta tuli Jämsälast pedagoogilisest koolist, mille oli kiitusega lõpetanud. Tema esimese kursuse aegu oli ta üliõpilasmeeeskoori abidirektor ja ülikoolis tuntud muusikamees. Ülikooli lõpetamise järel osales mitmes uurimisasutustes ookeanoloogina, kaitses sellel alal füüsika-matemaatika teaduskraadi. Tema esimene abikaasa oli meie armas kursusekaaslane, kes raske haiguse tõttu lahkus noorena igavikuteele.

Meil olid minu kursuse "poisid", kellega jagasime ülikoolilõpetamise rõõme ja muresid, sõpradeks oleme jäänud alati.

Tüdrukutest on võimatu kirjutada, mitte üksnes sellepärast, et neid poistest rohkem on, vaid nad on poistest märgatavalt kiiresemad. Nende roll meie kursusel oli oluline, nad olid ja on jätkuvalt kõigi algatuste mootoriks ja eestvedajaks. Kursuse vanemad kõigi viie aasta kestel oli meil tagasihoidlik Evi Vikerpuu.

Sõnad "kursus" ja "kursusekaaslased" on nõukogude aja ajakommandatud tähendused. Neid sõnu ei kasutanud ega mõistnud enne sõda ülikoolis käinud ja see on ilmselt kasutusest kadunud ka kaasajal. Pole ilmselt mõtet seda probleemi ja põhjusi hakata siin lahkama.

Ülikooliaastad laiendasid oluliselt sõprus- ja tutvuskonda väljaspool kursust. Mitmetega on sidemed säilinud aastakümneteks. Nimetan mõningaid neist: bioloogid Fred Jüssi, Valdur Paakpuu, Mall Rummo, Jutta Uritam, geoloogid Silver Saga ja Ant Raukas, laskespordi kaaslased Enn Marandi, Hillar Kalda, Hil Vooglaid ja paljud teised.

Kursus oli algusest peale teistest kuidagi erinev, väga lõbus, valatu, omakeskis kokku hoidev, igas asjas aktiivne. Kursuseõhtud ja peod said traditsiooniks ning pärast ülikooli lõpetamist olime juba 50 aastat pidanud regulaarselt kokkutulekuid. Lähaks võiks pikaks kirjeldada kõiki ülikooliaastaid, seepärast panen koostada vaid mõned kesksemad ja meeldejäävamad sündmused.

Esialgu oli koormus tohutu. Loengud algasid kell 8.00 ja kestis nel päeval lõppesid õhtul kell 8–9, õppepäevades olid "aknad" mis sageli tähendas kaotatud aega.

Septembri lõpus või oktoobri alguses katkestati õppetöö, sest kõigil tuli minna kolhoosidesse ja sovhoosidesse koristustöödele. See on tagantjärele naeruväärne, kuid siis oli see meie jaoks kohustus. Meie kursus poolitati. Mina sattusin Misso kanti Vastseliina rajooni Koidula kolhoosi, mis asus päris Läti piiril. Elasin Siberisse saadetud talupere majas, magasime põrandal õlgedel süüa keetsid meie endi tüdrukud. Kolhoos oli vilets ja vaene, seepärast oli ka toit nigelavõitu, kuid tühja kõhtu ei pidanud kannata. Piima oli külluses, kartulit jätkus samuti; kartul ja sooda

toit ja piim – sellisena mäletan meie esimese kolhoosisügisese

kuutnud. Kuid kui ootamatult pikendati kolhoosis viibimist, hakkasime streikima, sest ilmad olid juba päris jahedad ja polnud õigeid tööriideid ega jalanõusid. Esimees või keegi teostas "kuhu vaja" ning õige pea tulid rajoonitegelased vastlema. Selle tulemusena toodi meile mõni paar kummi- ja kummaid. Kolhoosil ei olnud ühtegi traktorit, kogu töö tehti loomustega. Võtsime kartuleid ja koristasime kasvama läinud õun- ja vaarikapuitseid. Kord tuli ka silo. Kord tuli ka autoga koorem vilja riigiviljasalve toimetada. See oli n.-ö. autotöö. Olime vist ainult kolme poisiga. Kohale jõudes olime viinud niiske ja seda vastu ei võeta. Kuna viljasalve hoov oli kive ja porine, siis me ei saanud kuivati juurde autoga, vaid me rasked viljakotid seljas mööda laudadest teerada kuivati ja hiljem tagasi tassima. Selliseid raskusi ei olnud ma varem tundnud, silme ees võttis mustaks. Pikapeale harjusin. Rassistõnnimata-joomata, kuni päev õhtusse jõudis. Kojusõitu alustasime kottimised. Tee peale jäi kõrts, kus esimees võttis koos sõprade kehakinnitust ja külmarohtu, aga meie lõdisesime auto ja seokastis külmast, neelasime sülge ja kirusime kogu toda

õhtu. Õhtupäevastest hoolimata oli meile, üliõpilastele, kolhoosis töötajatele me õppisime üksteist hästi tundma, lõbus laulda ja tantsida. Sõnnikuveol panime ühiselt kokku oma esimese kolhoosis laulu "Lirtsu virts ja viglad valguvad, šefid sitta

laulda ja viinajoojaid meie hulgas praktiliselt polnud, kuid just sel kolhoosis käigul tegime tutvust puskariga. Kord ostsime ka kott kambla peale ühe pudeli ja sättisime ennast kulasimma- ja kottimisele. Pidu jäi miskipärast ära. Tagasiteel proovisime pude- ja kottimist, kuid ei saanud sellega hakkama: oli uskumatu ja haises. Kallasin märjakese Riia-Pihkva munakiviteele ja kottimisele otsa: põles õrna sinaka leegiga. Oli kottimine vaikne

oktoobrikuu hilisõhtu. Lonkisime oma öömaja poole ning kiikime aeg-ajalt seljataha, kust veel kaua kumas üha kaugemale sinine leegike. Ühtegi autot ega inimest me sel tunnil ei kohanud.

Ma oletan, et puskari levikule aitas nendel aastatel tublisti kaasa selle kättesaadavus, sest seda aeti pea igas kulas. "Metsakohu" oli riigiviinast palju odavam, ja et maarahval raha nappis, oligi otsustatud.

Sain oma üllatuseks teada, et tolle kandi inimesed tarvitasid peale puskari ka eetrit. Erinevalt muust alkoholist levib eetri kiir allatuult isegi kümme-kümne meetri kaugusele. Meie brigadir, noortudruk, haies iga päev eetri järele. Küsisin tüdrukult, miks ta seda tarvitab ja kust ta seda muretseb. Vastus kõlas umbes nii: võin ainult sõrmkübaratäie ja näed kohe ingleid, silmade ees läheb kõik värviliseks; hommikul jood ainult lonksu vett ja oled jälle auru sees. Eetriga varustasid seda piirkonda Riia sõjaväearstid. Kas eetri joomise komme ka tänapäeval kestab, seda ei tea.

Tartusse naastes selgus, et õppeprogrammid olid muutunud. Oli toimunud mingi üleliiduline kõrghariduse reform, mille siht ja eesmärkidest üliõpilastel aimu ei olnud, kuid juba välispidised olid muudatused meie jaoks küllaltki olulised. Nimelt ei võinud õppetöö kesta rohkem kui kuus tundi päevas. Loengud algasid kell 9 ja lõppesid kell 3 pärast lõunat. Nüüd jäi aega raamatukogus spordi ja lõbutsemise jaoks. Õppeainetest olid meie erialal jäänud välja kõrgem matemaatika, keemia ja astronoomia. Veidi kahju astronoomiast, sest juba kahe-kolme sissejuhatava loenguga oli professor Rootsmäe jätnud mulle sügava mulje endast ja oma aine kohta. Vaadates tahistaevast ning üksnes Põhjanaela ja Suurt Vankerrundes kogen alati oma kirjaoskamatus Universumi suhtes. Eriti kahju oli mul sellest neil aastatel, kui viibisin troopilistel laulukraadidel ja imetlesin öösiti võõrast, helendavat taevaalaotust.

Uleminek keskkoolist ülikooli oli paljudele meist nähtavalt liialt järsk, meil puudus vajalik õppemethodiline ja kasvatuslik tevalmistus. Õppekirjandust oli vähe, sageli seda polnudki, loengute- ja abimaterjalide paljundamiseks ei olnud tol ajal mingeid vah

vi. Igaüks konspekteeris, nagu oskas. Ainuke õppejõud, kes me konspekteerimiseks soovitusi jagas, oli botaanik Heinrich Kõrre. Ta armastas sageli tõsise ilmega korrata, et geograafid tulevad rahvajuhid. Nii püüdis ta meid julgustada ja tõsta enesekindlust. Konspekteerimisel laskis ta kausta esimesed lehed otse jaoks tuhjaks jätta, leheküljed tuli nummerdada ning edasi toimetada lehekülje paremasse alumisse nurka paigutada, et hakata just sellest nurgast jne. jne. Ilmselt oli sellist õpetust, kuid see on kogu eluks meelde jäänud.

Õppimise toimusid ülikooli erinevates õppehoonetes. Geograafid ning meie põhiauditoorium asusid Vanemuise 46 kollektoris. Samas hoones paiknesid geoloogid, botaanikud ja füsioloogid ning EPA metsamehed. Peale kateedrite asusid samas ka geograafia ja geoloogia muuseumid. Nagu vene keele lektor (see Rummuli abikaasa) meile jutustas, olevat too hoone algselt ehitatud, kuid polevat seda funktsiooni kunagi täitnud. Tegemist on olnud järgmine. 20. sajandi alguses tõstatati Riigikogus küsimus, et Tartu Ülikooli kliinikud ei vasta enam ajale, hädasti on vaja ehitada midagi kaasaegset. Tartusse tulid Rigiduuma komisjon tutvunud Toomemäel olevate uude ehitatud tartlaste taotlust põhjendatuks. Duuma eraldas selleks raha. Esimest maailmasõda oligi uus hoone valmis. Kuid see ei aitanud, kuna kõrgele komisjonile polevat olnud aega lausutada juba olemasolevate Maarjamõisa kliinikute kohta, et need on juba liiga kõrgele, keiser kaugel, nagu siis räägiti.

Kliinikud pidid kohanema harjumatu olmetingimustega. Probleem oli kõigeaeg: alates pesemisest, pesupesemisest ja pesumise lõpetamisest ning lõpetades toiduvalmistamisega. Loengute ajal pidime kütma suurt ahju, milleks tuli pehkinud haavapuitu peenemaks raiuda ja kangiga suurest kuhilast külmutatud puitu lahti kangutada. Õnneks oli meid palju, nii et see ei olnudki hull. Sellisest luksusest nagu soe vesi, dušš või kütmine keegi isegi unistada. Tasapisi hakkasin uue eluga hakkama. Ka tolleaegsetes spartalikes oludes kujunesid tulevased

teadlased, riigimehed, poliitikud või muidu väljapaistvad haritud inimesed.

Ülikooliõpingute alguses olin oma kursuse poistest ainuke, kes ei olnud komnoor. Tüdrukute seas oli nn. organiseerimata noori rohkem. Leo ja Villu hakkasid mind energiliselt agiteerima, et astuksin komsomoli. Ma ei oska pool sajandit hiljem öelda, kuid ma nõustusin. Ühelt poolt ilmselt mõjutasid ootused, mis tekkisid pärast Stalini surma, teiselt poolt ehk tahtmine olla samasugune kui teised. On see nüüd olnud nõrkus või voorus, aga ma ei ole ka nagi soovinud enamusest erineda või distantseeruda. Mingid ideoloogilised veendumused või vankumatu usk sotsialismi-kommunismi ülemaailmsesse võitu selle taga küll polnud ja ma ei saaks kindlalt öelda ka seda, et keegi ei oleks saanud mind vägisi komsomoli värvata, kui ma poleks selleks ise nõusolekut andnud.

Komsomoli vastuvõtmine otsustati ülikooli komsomolikomitees, mille sekretäriks oli rahumeelse iseloomuga Bernhard Hilt. Koosolek käis ülikooli peahoones kinniste uste taga. Ootasin koos oma soovitajatega kaua koridoris, nagu meile oli korraldus antud. Lõpuks tuli keegi koosolekuruumist välja, vist geograafia osakonna viimase kursuse üliõpilane Helve Raik. Ta õhetas naeratas ja soovis mulle õnne komsomoli vastuvõtmise puhul. Temale olnud see kõige pikem ja pingelisem arutelu uue liikme vastuvõtmisel. Üksikasjad jäid mulle teadmata, kuid sain aru, et ehkki oli ägedalt vaieldud minu sobivuse üle, olid hääletamisel minu toetajad peale jaanud. Mul tekkis mulje, et minu vastuvõtmine komsomoli, mis ei olnud eriti oluline mulle, oli tähtis teistele jaoks. Järgnes veel formaalne käik linnakomitee büroosse, kus ülikooli organisatsiooni otsus kinnitamisele tuli. Tartu linna komsomolijuht oli sel ajal Vaino Väljas. Ta esitas mulle ühe, nähtavasti trafaretse küsimuse, kas mul marksismi-leninismi seminaridel võlgnevusi on. Vastasin, et on. Öeldi, et võlgnevused tuleb likvideerida, ning sestpeale olin kommunistlik noor. Oli kõik.

Minu mäletamist mööda taandus kogu komsomolitöö ülikooli vaid igakuuliste lukmemaksude kogumisele. Maksud olid suured

ja avaldanud rahakotile vähimatki mõju. Ei mäleta ühikomsomoliüritust või -koosolekut, kuid neid võis ka toimuda. Komsomoliorganisatsiooni tegevus oli formaalne ja sisutühi, üritusi ja kongresseid põhikirjast tulenevaid rituaale nagu kongressid ja kongressid ning sellega enamjaolt asi piirduski. Üritused, nagu uudismaade ülesharimine, viljakoristus või Eesti-Ameerika raudtee ehitamise kampaaniad, olid partei poolt korraldatud noorteüritused, mis komsomoli sildi all korraldati. Mäletub, et järgnevate aastakümnete jooksul komsomol kui organisatsioon, kes pidi olema kommunistliku partei reserviks ja kasvukoht, mandus veelgi enam. Selle ühe põhjusena näen ühikomsomoli kasvu, noorte silmaringi laienemist ja sellega seoses ühikomsomolile vahelise lõhe laienemist. Seda kinnitavad 1990. aastate alguse ühikomsomoli sündmused, mil parteil puudus püsijäämine noorte toetus.

Alates tundnud komnoorena mingeid eeliseid mittekomnoorte suhtes ja pole ka kunagi tundnud, et komsomoli astumine muutnud teiste noorte suhtumist minusse.

Minu halastamatu: ühed inimesed kaovad, teised tulevad asemele. Minu ülikooliõpingutest arvates on varsti kaks põlvkonda möödunud. Imelik on mõelda, et nende ridade kirjutamise aegne ülikooli rektor Jaak Aaviksoo sündis 1954. aasta jaanuaris ja tema esimese semestri eksameid tegin! Seepärast loodangi, et need mälestuskiirukused tollest ajastust võivad pakkuda ka talle huvi.

Minu sõna minu õppejõududest. Vast esimene, kellega kohtusin ülikoolis, oli muusikadotsent Anatoli Mitt, kes oli meie õpinguajal dekanus. Temaga oli vähe kokkupuuteid, aga mäletan teda rahuliku ja heasüdamliku inimesena.

Ülikooli rektor oli akadeemik Feodor Klement, kellega mul oli üksik juhuslik kohtumine. Temast on palju ja enamasti head meelt, mul ei ole omalt poolt midagi lisada.

Ülikooli prorektor oli professor Ilo Sildmäe, kellel olid suured teaduslikud saavutused. Ülikooli spordielu edendamisel, kuna peale kõige muu lasus

tal ka vastutus ülikooli sporditegevuse eest. Tänu spordile puutusin temaga edaspidi sageli kokku ja meil oli hea läbisaamine.

Geograafia kateedri juhataja oli professor Endel Varep. Mulle ei raske teda iseloomustada, ta oli omaette isiksus, parimaid loenguid geograafia tundjaid. Jäi mulje, et ta tundis igat küla, kui mitte tulu. Ta luges meile Eesti füüsilist geograafiat ja geograafiliste avastuste ajalugu. Ta oli nõudlik, kuid heasüdamlik ning eelarvamustevaba inimene. Elu lõpuni olen tema ees suur süüdlane, kuna ma astusin tema ettepanekul kateedri juurde aspirantuuri, kuid kraadi pole kaitsmata.

Majandusgeograafia õppejõuks oli professor Salme Nõmme, väga energiline, sihikindel ja suure töövõimega inimene. Meil olis temaga sõbralikud suhted, mis kestsid aastakümneid kuni tema surmani. Need kaks inimest olid tol ajal geograafia kateedri tugevad tuumik, kelle ümber hiljem koondusid uued noored õppejõud. Nimetan mõningaid, kellega puutusin rohkem kokku: Ago Kõrre, Ann Marksoo, Sulev Künnapuu, Tarmo Rea, Endel Hany, Aino Mikhelsoo. Dotsent Leo Tiik luges meile rahvamajanduse ajalugu. Mitmeid kursusi lugesid teiste kateedrite õppejõud ja väljastpoolt kutsutud lektorid. Nende seast on meelde jäänud geodeesia õppejõud dotsent Herbert Muischneek, mullateadlane doktor Arnold Piho, meteoroloogia õppejõud dotsent Hermo Mürk, hüdroloogia õppejõud Heinrich Aruksaar, statistika õppejõud, hilisem doktor Heiki Müür ning botaanika õppejõud Heinrich Aasamaa. Igaühest neist võiks nii mõndagi meenutada, kuid nad olid eredad isiksused.

Arvan, et just viiekümne aastad olid väga olulised geograafia kateedri edasisele arengule, kuna siis alustasid toodud vee mekad noored, äsja ülikooli lõpetanud, kes algaastatel üheaegselt õpetasid ja ise õppisid. Juhtus kord ka niisugune lugu, et ühe noormehnikul loengule, aga noor õppejõud pöördus meie poole ja andis neva traktaadiga: "Teate, jätame tänase loengu ära: eile oli palju mu pea valutab ja pealegi ei jõudnud ma loengumaterjali tõlkida!

Tiigi inter

minu kuu suures ühiselamutoas elanud, kui ühel päeval sain teada, et viimase kursuse tudengi Arkadi Malvõginiga, kes oli Moskva ülikooli kaitselaseks kutsus. Tuba nr. 26 oli kolme inimese tuba. Üks tolle toa asukatest, hilisem Vabaõhumuuseumi peadirektor Oleg Koržjukov, oli äsja abiellunud ja naise juurde kolima mind võeti tema asemele. Oleg oli kohalik venelane, kuid kaunist, heasüdamlik, seltsiv ja sõbralik. Ta oli Eestimaa ülikooli üheks aastaks Vabaõhumuuseumi loomise-organisatsioonile. Aastaid pärast ülikooli lõpetamist pihtis ta, et tal pole elus olnud muud eesmärki kui ainult muuseumi loomine. Kõige raskem oli olnud tajuda paljude viltuvaatamist, miks talviseks Vabaõhumuuseumi ehitab üles venelane. "Usu mind, seda missiooni täites tunnen ennast eestlasena!" ütles ta, et ta tegi ära suure töö ja oleks veelgi jõudnud, kui talle antud rohkem eluaastaid.

Minu ümberkolimise operatsioon korraldati ülima saladus- all, et kõrgemalt poolt ei saaks tuppa mõnd ebameeldivat teada. Olin õnne tipul. Minu toanaabrid osutusid väga headeks sõbradeks. Nad olid head sõbrad: seltsivad, heatujulised, huumorilised, mõõdukalt eluvennad.

Üks oli kohalik venelane, rääkis puhast eesti keelt, oli alati valmis pidevalt ja igaühega nalja visata. Kui ma ei eksi, siis ta ülikooli lõpetamise järel Teaduste Akadeemia Aja- loomuse instituutis ja see jäigi vist tema ainsaks töökohaks. Temast kuulsin ka mõnda numismaatik.

Kolmandaks meie toas oli Leonid Leonov, kes oli eelmisel aastal Moskva ülikooli lõpetanud, kuid tagasi kaugõppesse võetud. Leonid, kes hilisem Ljonjaks, oli juut, seega oli meil täiesti inter- etaalne tuba. Ta isa oli Moskvast kõrge riigiametnik, kellega meil tuli kord kohtuda. Ljonja oli karismaatiline tegelane,

kena välimusega, alati hoolitserud, tüdrukute suur lemmik. Kui de järgi oli ta ajaloo-keeleteaduskonnas, kuid ma ei tea, et ta oli õppimisega tegelnud, ja mulle jääb arusaamatuks, kuidas tal õnnestus ülikool lõpetada. Kodunt sai ta 500 rubla kuus, tol ajal korralik raha, aga kauaks seda ei jätkunud. Raha tuli ja raha läks. Ljonja ei koonerdanud ning tegi meilegi restoranides välja. Keel laenas ta ühelt tudengilt minu eestkostel 25 rubla. Mitu nädala hiljem tuli võlausaldaja mulle ütlema, et ta pole oma raha tagasi saanud. Kui ma palusin Ljonjal asi ära õiendada, vastas ta, et no suguseid tühiseid summasid tema üldse võlaks ei pea.

Kui meil olid näpud põhjas, siis korjasime tühjad pudelid kokku ning tegime need rahaks. Kümne rubla eest tellisime raudhõõrujaama restoranis tirinatäie oivaliselt maitsvat seljankasuppi ja kolme taldrikutäie leiba ning kõht oli hüva rooga täis. Teine kord kui nii hästi polnud läinud ja me vähkresime enne uinumist voodis, kirus Ljonja oma vanemaid, et mis neil viga: külmik delikaatne täis ja nad ei mõtle selle peale, et nende poeg koos oma sõpradega peab näljasena magama jääma.

Ljonja oli ülikoolist kakluse pärast välja visatud. Asi olid järgmine: ta armus ilusasse tudengineiusse ja teatas koju, et abiellub. Vanemad sattusid paanikasse, ema oli järgmisel või ülejõrgmisel päeval Tartus ning soovis tulevast miniat naha. Poiss läks tüdruku juurde, kuid seda polnud kodus, oli alles hommikul saabunud. Solvatud peigmees laskis käed käiku, sai teada, kelle juures tüdruk oli öö veetnud, pörutas jalamaid rivaali poole, tünnis tolle oimetuks ning peksis kogu korteri segamini. Mõni päev hiljem ta eksmatrikuleeriti ja visati komsomolist välja. Ülikooli tagasisaamist seletas ta nii: "Panin ennast töölisnoore moodi kehakompleksis riietesse ning läksin Moskvast komsomoli keskkomiteesse ja kõrghariduse ministeeriumisse, tegin nutuse näo ette ja palusin abi oma õiguste taastamiseks, kuna eesti kodanlikud natsionalistid on mulle julma ülekohut teinud." Teda olevat usutud, võetud mõned telefonikõned ja kõik olnudki korras. Ma muidugi ei tea, kui palju selles loos tõtt on.

Taast ülikooli kohtasin Leonovit paaril-kolmel korral. Käisime Leonoviga ja istusime ühe õhtu rannarestoranis, millest ta oli lahkunud. Kord oli ta viibinud Narvas mingi Moskva ajakirjanikuga. Hotelli numbritoast helistanud ta linna komsomolisekretärile Lev Šišovile, tutvustanud ennast ajakirjanikuna ja sõlminud leppinud kokku kohtumise hotellis. Too Šišov oli omal ajal ülikooli komsomolisekretärina Ljonja komnoorte ridadest vabanenud, ja kui ta vana tuttavat ajakirjaniku rollis näinud, läinud ta talle tühjalt välja. Järgnenud telefonikõned Moskvasse, ajakirjanik lahkunud kohe tagasi ning talle öeldud töökoht üles. Siit saime teada: partei ja valitsuse arvel ei tohi endale nalju lubada. Leonov on jäänud mulle meelde huvitava vestluskaaslasena, ja kui ta peaks veel elama, siis on ta kindlasti Iisraelis.

Kui ta vastas üle koridori paiknes ühiselamu niinimetatud köök. Tegelikult oli seina sees väike luuk, mille taga piki koridori jooksis ostjate järjekord. Esimese kursuse ajal valitses kaupmeeste tühjus, käisime üksnes kena müüjatüdrukuga juttu. Öhtupoolikuti tulid müügile õlis keedetud lihapirukad, umbes 50 kopikat tükk maksid, või povidloga pontšikud, 10 kopikat tükk. Sageli oli nende kvaliteet allapoole arvestust, kuid oli neis mingi sültjas mass, kuid vahel sattus olema ka maitsvaid. Peale pirukate müüdi ka 75-kopikase nn. batoonid. Samas koridoris oli suur puudega köetav katel nagu vanasti. Selles keedeti vett, mida me siis kraanist kruusidesse kuumadesse niristasime. Sai, pirukad ja kuum vesi oligi tol ajal meie omale tudengitest nii lõuna- kui ka õhtusöögi eest. Püüdnud vahel talaja väikestel elektripliitidel mingisugust toitu valmistada, mis oli aga rangelt keelatud. Pidevalt tehti ühiselamus kontingente ja korjati ära plute, mis sellepärast olid "patukateks" nimetatud. Hiljem muutus olukord märkimisväärselt paremaks.

See oli vaheldusrikas. Tollest ajast meenub ka selline pilt: Tiigi koridoris lahtised veoautod, mille kastidesse olid laotatud ulevalatuvad võrgud. Mitu tundi laaditi neisse täistopitud ja taamatupakke. Kui koormad peal, tõmmati võrgud kokku,

et midagi maha ei pudeneks. Sellist korralikkust oli tol ajal harva näha. Hiljem sain vanematelt tudengitelt teada, et laadungikogude nn. "keelatud" kirjandus, mis oli raamatukogudest kõrvaldatud ja ajutiselt meie intri keldritesse hoiule pandud. See polevat olnud ainus kord, kus meie ühikast kirjandust hävitamisele veeti.

Mulle tuleb meelde veel paar sarnast lugu. Aastaid hiljem näitasin plaanikomitee raamatukogus 1920. aastatel Venemaal trükitud raamatule, mille tiitellehel koos aastaarvuga ilutsesid selged templilised jäljendid: "Kuulub erifondi", "Lubatud tsensori poolt, 1938." See raamat ise oli 45 aastat pärast ilmumist veel lahti lõikamata. Näitasin sellist energetikaalast raamatukest oma ajal ka akadeemik Ilmar Öpikule, kes seda ka oma õpilastele demonstreeris.

Teine lugu on veidi koomilisem ja ei ole seotud Tartuga. See jutustas mulle sugulane, kes töötas Tallinna elektrijaamas. Paar suve juunipööret, kui Vene raha kehtestati ja kroonid kokku koostati, oli otsustatud kroonid hävitada. Need veetud suurtes kottides elektrijaama põletamisele. Ahju kõrvale, milles põletamist alustati, pandud püssiga punaarmeelane, kes jälginud kütjat. Sõdur kütja selja taga edasi-tagasi liikunud ning hetkel, kui ta ahju poolt seljaga olnud, visanud kütja rahapakid ahju uksest mööda ahju taha. Kui see tänamatu töö lõppenud, olevat ahju taha kogunenud aukartustäratav hunnik raha, mida kütja vähehaaval koju toimetanud ning lubanud oma korteris ühe toa kroonidega tapetseerida.

Mul olid ootamatult tekkinud suurepärase õppimistingimused, kuid paraku kujunesid just esimese semestri tulemused kõige viletsamaks: nimelt sain marksismi-leninismi eksamil kolme ja ühe üheks semestriks stipendiumist ilma. Kohanemine võttis aega, võidi olla isegi liialt palju. Mul oli pea laiali otsas ja ma tundsin huvi paljude asjade vastu: olin uuesti hakanud tegelema laskmisega, käisin mõnda aega ratsutamas, kui külmaks läks, siis uisutamas. Tuli ette ka restoranis ajaviitmist, seda põhiliselt koos uute toakaaslastega.

Suvised praktikad

Meie osakonnas õppimine oli sellepärast eriline ja huvitav, sest olid pikad suvised menetluspraktikad. Kevadine eksamiin toimus meil juba aprillis-mais. Juunis kõige ilusamate ilmetega hupetasid teised tudengid arvestuste ja eksamite kallal, aga meid huvitas loodust ja suvemõnusid. Kuna ka geograafidel oli suvel suvepuhkus, siis algas meil õppetöö sügisel tunduvalt varem kui teistes teaduskondades, tavaliselt oktoobris-novembri algusest. Kõigest oli see tore, teisalt nõrgendas kontakte ülejäänud üliõpilaskonnaga.

Meie kursuse järel oli meil Emajõe ääres Kvissentalis geograafia praktika, tore aeg, millest võiks palju kirjutada. Erilise jume sellele hinnatud ja kõigi poolt lugupeetud õppejõud dotsent A. K. K. K., kes igal hommikul saabus linnast naistejalgrattal ning rääkis keelt väikse aktsendiga.

Meie tuleks ka hüdroloogia praktikat Vasula järvel, mida juhendas veidi omapärane vanemõpetaja Aruksaar. Olime teda juba õppinud juba kolhoosipäevil, kus ta oli meile järelevalvapanud. Pisut pedant, isegi veidi kiuslik, lahterdas ta tudengite arvateks ja kahtlasteks. Meie tegevus toimus järvel paatides, kus me mõtsime sügavusi ning määrasime järve muid parameetreid. Tuli välja, et Aruksaar ei osanud ujuda ning ei julgenud iga päev istuda. See jättis ta meie lapsikute, veidi sadistlike meelevalda. Tüdrukud said hakkama hullu tembuga: need olid ta püksisääred ja pintsakukäised kinni ning panid tasku kinni või muid järveande. Tagatipuks virutasid poisid ta käed ära. Tõllal tegi see kangesti nalja, aga vanemaks õpetajaks tagantjärele pisut süümepeina.

Meie kursuse mullastiku, botaanika ja geoloogia praktikad toimusid Hõngus. Need olid samuti meelde jäävad ja muretud päevad. Meie väikeses vanaaegses koolimajas, mille kõrval asuvast

kauplusest ostsime vahel veini. Et elu veelgi lustilisem oleks, pu
hitesime seal mitut sünnipäeva ja iga praktika lõppu tuli ka tulu
tada. Me olime noored ja lõbusad, ent ei teinud midagi lubamatut
ega hairinud kohalike rahu. Ometi avaldas keegi alatu inimene
hiljem meie kohta laimava kirjutise "Noorte Haales", mis tõusis
le kuhjaga ebameeldivusi. Lõpuks laabus asi siiski ilma ohvriteta
meid lihtsalt usuti.

Laeval allasurutud vaesed inimesed, kes meid uudishimuga vahtasid. Me olime noored, uute muljete mõju all. Me ei saanud veidi lärmakad, meil ei tulnud pähe kellegagi teadlikkust reisijate elust-olust midagi teada saada. Laev oli meile täiesti lahterdatud, mida ei tehtud isegi uhketel Musta mere esimesel klassi reisijatele oli paas ülemistele tekkidele. Laev oli lihtsalt lukus. Esimeses klassis sõitis ainult kaks inimest, kummapuud koos Ivar Aroldiga. Tasapisi panime end arvestama, meie lukumist enam ei puratud ning meile avati ka teine ühendus, et me olime üldse esimesed salongi ja seal olime ka kasutajad. Kuna minu kursusekaaslased olid väga hõlpsalt, siis andsid nad väikese improviseeritud kontrolli. Teised reisijad said koridoris seistes läbi avatud uste teada, mis juhtus. Ka teises klassis, kus olid neljakohalised laevad, olid ainsamatki reisijat. Tegime Heino Tähistega tuttavaks, ta juhtis meid ja saime oma valdusesse ühe kajuti, mis meile tundus. Laevasõit Neeval oli imetore, me olime joudes sattusime tõelise tormi kätte, mis lühikese aja jooksul 8 le kasvas. Meie laev oli muutunud pahklikoormad, lained igasse suunda pillutasid. Veepritsmed lendasid meile teki, kus me oma julgustükke demonstreerisime: me olime kooritooli ja sõitsime sellega vinge tuule toel mööda laevast. See lõbu kestis seni, kuni laeva kõikumise tõttu mein sirgjoonelise liikumise välistas. Õige pea lõpuks, lakkas naer, inimesed muutusid tõsiseks ning me olime joudes, et oleks kergem sisemistest vaevustest vabaneda. Meie reisijaist, ent ka mõni laevapersonalist jäi meile. Meie suurte järvede ja mere vahel olegi olulist vahet, me ei saanud, et järvelained olevat isegi ebameeldivamad, me olime parased kui merel.

oli ilmetuhall, sekka ka sinist värvi. Rohkem ei olegi sellest linnast kahjuks meelde jäänud.

Põhja poole jätkasime teekonda väiksema laevaga. Sihtpunktiks oli Medvežegorski linn, mis oli varemalt olnud sunnitoorala, rite keskus ja kus asusid sadam, raudteejaam ning metsatöökoht. Laeval kõnetas mind keskealine abielupaar, jutu järgi haritud ja intelligentsed inimesed. Ma ei mäleta, millest me vestlesime, kuid kunagi ei unune, et kuulsin nendelt esmakordselt Solovetski saarest, millest me mööda sõitsime, seal asunud vanast kloostrist, mis oli muudetud maailma koletuimaks inimeste hävitamise kohaks. Nendel aastatel teadsime sellistest asjadest uskumatult vähe. Vestluskaaslased lootsid saarele pääseda, sest seal olid hukkumise nende vanemad ja mitmed lähedased.

Medvežegorski raudteejaama einelaua imekaunis ettekandja pöles huvist teada saada, kes me oleme ja kust tuleme. Välismaalastele neisse paikadesse tollal ei lubatud, ka ei tuntud tänapäeva mõnda turismi, seepärast oli kena tütarlapse huvi võõrkeelt kõnelevate noorte vastu päris mõistetav. Vestluses selgus, et ta on sõjajärgsetel aastatel koos vanematega Taga-Karpaatiast välja saadetud ungarlanna. Neiü isa oli raudteelane, nende peres räägiti ainult ungari keeles, koduigatsus ja inimeste sekka pääsemise soov oli puhtu, kuid neil tuli vist oma saatusega leppida. Ta rääkis meile, et enamik asula elanikest on väljasaadetud või vangilaagritest vabanenud, nende hulgas ka kriminaalse minevikuga inimesed.

Järgmiseks peatuskohaks oli Kirovski linn, suur fosforväetistootmise keskus. Tutvusime apatiidikaevandustega ja väetiste tootmisega. Linn oli must ja porine, töölised elasid enamasti puitbarakkides. Ühes kahekordses barakis saime peavarju ka meie. Sellest linnas töötasid põhiliselt endised vangid või väljasaadetud.

Kätte oli jõudnud septembrikuu, polaaralade jaoks sügis. Pärast päeval sadas laia lund, maapind kattus valge vaibaga, mis lagastatud ümbrust varjas. Kuid juba järgmisel päeval säras päike, lumi sulas ära ja me võisime nautida Hibiinide kuppelmägede tundrataimestiku kirevust. See on kirjeldamatult kaunis looduspiir

ne piirkond, Lovozerosse ning sõitsime lääne pool asuvasse Murmansk linna, et tutvuda niklikaevandustega ja niklisulatuskohtadega. Võrreldes eelnevalt nähtuga jättis too linn sümpaatse. Kohalikku omavalitsust üldtunnustatud arusaamade poolest ei olnud, kõik allus kombinaadile Severonikkel. Rääkisime kauplustest ja saunast, allus kombinaadile ka raudtee koostöö, mis selle juurde kuulus. Sellistes tingimustes, kus kohalik elu oleks olnud vaid reaalse võimuta ripats, tundus mulle võimu koondumine ühe kombinaadi kätte kõige õigemana. Vagunite, hoonete või rajatiste ilutsesid sildid: "Kombinaadi Nikkel omand", mis sisendas aukartust, et on olemas perekondlik põhiseaduse järgi ei saanud peale riigi mingit teist omandust olla.

Me arvame, et seegi linn oli koos kombinaadi ja kaevandustega lihtsalt olnud hiiglaslik vangilaager või laagrite kongregatsioon. Kõik oli alles liialt värske ja nendest asjadest ei juletud mõelda. Niklikaevandused olid mägedes nagu majakorralduse peal. Kontrast meie põlevkivikaevandustega oli tolmakuses sai seista ainult peakäigus, millesse suubusid aja meetri pikkused märjad, pimedad ja vaevalt pooleteise meetri kõrgused transpordisähtid. Laest tilkus ja nirises vett. Maapinnal olid tillukesed nagu mänguasjad ja liikusid umbes 100-150-liitristes roobasteel. Suurem mõõtmeteliste vagonettide kasutamine oli võimatu nii šahti gabariitide tõttu kui ka seepärast, et ka raskel mahukaaluga veos oleks olnud inimjõule liialt raske. Mõned mehhanismid kaevanduses tol ajal ei kasutatud, rasked lukkasid küürutavad tumedad inimkogud. Peakäigust lähtudes ja sealt sulatusahjudeni toimus aga kõik mehhanismidega. Veidi imelik tundus mulle valmistoodangu, lõigatud tavalistesse, umbes 100-150-liitristesse puutunnistesse, mille põhjendust ma enam ei mäleta.

Meie pidime meie õppereis lõppema. Viimasel hetkel enne koostööd ärkas minus mingi protestivaim ja seiklushimu. Oli Murmanski linnani, mis minu jaoks sümbooliseeris ka

Põhja-Jäämere algust, ainult umbes 200 km ning sellele mõeldud tundus kojusõit lausa lubamatu. Kursus jagunes kahte leeri: kolmandik eesotsas õppejõuga oli kindlalt otsustanud koju sõita, teine pool soovis reisi Murmanski poole jätkata, ehkki polnud teada, kas mees ootab ja kuidas me ots otsaga kokku tuleme. Jäime siiski tundele kindlaks ja läksime ilma suuremate probleemideta oma teed

aga pärast veidi piinlik, kuid jutuaajamine laks korda, veelgi
minu palve peale anti korraldus teha meie ekskursioon sa-
re ja kalakombinaati. Murmanski oblasti esimene sekretär
olukorraga kõrgem ja väga suure võimuga kohalik ametimees.
Ta tunnustas päris hea mulje, sest käitus isalikult ega puü-
dud muu demonstreerida. Ta luges mulle moraali, et on
meie ja vastutustundetu ilma ette teatamata tulla sellisesse
töökohta piirkonda, kus igal aastal tuleb ette palju raskeid,
mõnikord lõppevaid õnnetusi. Nõustusin temaga ja lubasin nagu
tavaliselt, et võtame seda edaspidi arvesse.

asunud konduktorit pildistama. Kui too veidi segadusse sattunud siis seletanud Tea, et nad on vaesed üliõpilased, kes on kaup põhjast ilma raha ja piletiteta tagasi tulnud. Kas tõesti võeti nad nüüd kodu ukse ees vahele? Tea polevat unustanud ka konduktorit kui ääretult hoolsat raudteelast kiita ja lugu lõppemise õnnelikult. Ka tol sügaval nõukogude ajal (ja veel raudteel, mis ei gas sealt, kus inimõistus lõpeb, nagu siis räägiti) leidis aru- ja jaid inimesi.

Pärast neljandat kursust oli meil õppereis Kaukaasiasse, kuid kahjuks ei saanud mina sellest omaenda lolluse tõttu osa võtta. Olin mõne aja eest plaanikomisjoni tööle läinud, ülemus ei lubanud mind õppereisi pärast töölt ära ja mina ise olin liialt aip talle hambaid näidata. Pedagoogika praktikast sain vabastuse, pärast ei omistatud mulle pedagoogikutset, mille puudumine ole ka kunagi probleemiks olnud.

Lisaks õppereisidele olid meil veel erialased menetluspraktikad. Ühel aastal olin Rakvere plaanikomisjonis, järgnevatel kordadel Autotranspordi peavalitsuses ning Riiklikus Plaanikomisjonis.

“Homme sõda kui on...”

Püüan selle nõukogudeaegse propagandalaulu fraasiga pealkirjastatud lõigus anda ettekujutuse sõjalisest õppusest ülikoolis. Mõned ajal oli õppusteks nelja aasta vältel ette nähtud üks päev nädala koos suviste õppekogunemistega võis see tähendada ligi 200 tundi kaotatud aega ehk teisisõnu vähemalt üht ülikooliaasta. Võrdluseks: erialaainete kursused kestsid tavaliselt 40–60 tundi väga harva rohkem. Sõjalise kateeder asus endises Eesti Üliõpilaste Seltsi hoones aadressil Viljandi tn. 1. Õppejõududeks olid teenistusest väljapraagitud vanemad, reeglina korpulentsed venelastest polkovnikud, uldiselt päris heatahtlikud ja rahumeelsed.

Üks toimimus eranditult vene keeles. Oli ka kaks eestlasest polkovnikut, sõrves “kuulsaks” saanud polkovnik Paul ja sideteenis-polkovnik Vaht, kes olid vene keelega omajagu hädas. Poistel oli teadmist, et vene keelest aru saada, liiatigi nende puuvene-keelest, seepärast esitati rohkesti küsimusi eesti keeles, kuid vastustamata vene keeles vastati. Kui ühel korral tuli ka vastust keeles (ei mäleta, kumma eestlasega oli tegemist), astus meid seepärast vaikselt ukse juurde, avas selle järsu liigutusega, ja koridoris paremale ja vasakule, sulges tasa ukse ja jätkas sõnaga olukorrast suurepäraselt aru. Mõni aeg hiljem liiguti koridoris veel kaks eestlasest ohvitseri, polkovnik Martti ja major Kiet. Need olid märksa ägedamad ja kärarikkamad mehed, kuid nemadki said peatselt aru, et ülikool ei ole sõjaliselt üliõpilased pole nekrutid, nii et saime omavahel hakka. Aastad hiljem puutusin mõlemaga sageli töö asjus kokku ja teadsin, et nad olid toredad inimesed. Martin oli siseministri sekretär, ta oli tõsiselt mures ja kurtis mitmel kokkusaamisel, et sõda tuleb lausvenestamine, “russifitseerimine”, nagu ta seda ütles. Pärast noorte väljaastumist Kadrioru staadionil pandi ette midagi süüks, ta vabastati ametist ning suunati Nõmme ühtsaskooli ülemaks.

Polkovnikud olid üsna eakad ja neil ei olnud erilist õpetamis-õppust tavaline, et loengu asemel, eriti distsiplinaarmääruste ja korralduste, kirjutati tahvlile, missugustelt lehekülgedelt tuleb võtta. Polkovnik toetas end vastu kõnepulti ning suikus sõna ümber. Seda nimetati “samopodgatovkaks”, eesti keelde sõda tõlkida kui “iseseisvat ettevalmistust”. Need olid toredad mehed, kus igaüks tegeles, millega tahtis, mõned mängisid isegi kortse. Ühel õhtupoolikul pidid kõik õpperühmad Vanemuise tähtsustatult õppesõjalisi õppefilme vaatama. Järsku kostis koridoris pastinakobri valjusega norskamine: mõlemad polkovnikud olid koonutavasse unne suikunud. Meid võis olla 200–300 pois-keid, kes olid apas kangesti naerma, aga me lahkusime vaikselt kiki-ri-ri, kustutasime tuled ja sulgesime ukseid.

Meenub üks taktika õppetund. Polkovnik tegi teatavaks, et rühm peab vallutama nimetu kõrgendiku, ees on vaenlase kaevikud, mis on kaitstud mini- ja okastraattõketega. Milline on rühma komandöri otsus? Ükski meie poolt pakutud variantide ei osutunud õigeks. Õppejõud tegi teatavaks ainuõige otsuse: rühma komandör pidi teise jao komandörile seersant Petrovile teatama ülesandeks asuda rünnakule, ees olevad tõkked tuli läbida haava reas ning tungida vastase kaevikutesse. Teised jaod toetavad rünnaku. Rünnaku õnnestumisel esitatakse seersant Petrov autasuauhinna. Nii õpetati meile sõjaasjandust, inimelu ei lugenud midagi. Hiljuti lugesin mingi ajalehe huumorirubriigist nalja, et Nõukogude sõjaväereeglite järgi tulnud tuumapommi plahvatuse korral oma kehaga automaadi puupära põlemise eest varjata. Nalja ei ole see vaid praegustele noortele. See oli tegelikult range nõue, mis illustreeris mulle kogu eluks meeldejäanud õppeplakat auku rünnaku seinal.

Mõni sõna ka sõjaväelaagritest, nagu me tegevväeosades staatorimist nimetasime. Esimesel korral olime Kloogal nn. Pantilooni polgus. Seal ei olnud midagi erilist teha, kuldseks reegliks oli, et ei tohtinud ohvitseride silme alla sattuda. Isegi suitsetamine lubati tolleaegses sõjaväes kasuliku tegevuse kilda. Kord istusime valjult ajasime omavahel juttu, mõned parajasti suitsetasid; ohvitserid läksid juurde ja käsutas: "Kes ei suitseta, tuleb minuga, on vaja suitsetada!" Noored venelastest ajateenijad olid enamjaolt 3–4-klasse haridusega rahumeelsed ja aupaklikud poisid. Meenub, et ükskord istusime pingil, ajasime juttu ja tõmbasime suitsu, kui sõdurid läksid, kükitasid vaikides meie ette ja jälgisid meid. Ma ei taibanud milles asi, siis ütles üks neist, et jätku ma neile suitsukoni. Kõik koni juhtus priske olema, vahetas see veel mitu korda omanikke.

Kloogal olles õnnestus osal poistest, minul nende hulgas, näha mitu korda Paldiskis käia. Linn, mis jättis üldiselt kurva mulje, ei juba tollal rangelt kinnine, kuigi reaktorit siis veel ei olnud. Kõik tasime mereväe õppekeskust ja pidasime võrkpallivõistlust. Linnas sellele käigule sajn aru, kui palju mereväelased olid maaväelastele

õppinud käitumise, välimuse kui silmaringi poolest. Kõrgharidusega ohvitserid suhtlesid reakoosseisuga, sealhulgas ka meiega, nagu meilgi, mis maavägedes oli meie jaoks tundmatu. Meenub, et nende jaoks peaaegu nagu välismaalased. Paldiski ohvitserid ei teinud kontakte eestlastega, seepärast nad pommitasid meid tõenäolike küsimustega Eesti ja meie endi kohta.

Matrossovi polk olime Tondi kasarmutes, kus paiknes nn. Matrossovi polk. Elu oli tüütu nagu sõjaväes ikka, toit nigelas, toidust tuli vara, pidime taluma mõneklassilise haridusega ohvitseride juhtimist. Kuid nendes tingimustes sai ka nalja. Kõige suureks naljaks oli meie pataljoni vanem, kes piudis meid terroriseerima meie vaimu murda. Lõunalaudade taha seisma jäädes ohvitserid kaskluse peale korraga maha võtma, kuid see ei olnud valja, kui oleks pidanud. Parast mitmekordseid katseid komandant pataljon uuesti rivisse ja lõunasöögi asemel saime istuda. Keskmine vihas, oli tunne, et nüüd midagi juhtub. Vaatamata kasklusele "Zapevai!" (Alusta laulu!). See oli justkui pääsemine kogunenud protestienergia voolas üle. Umbes 300 meest ühises üürgas täiest kõrist kõige ropemaid eestikeelseid laule. Natuke aega jõudsimarssida, kui tuli vastu kõrgem ohvitser, kes ilmselt mõistis eesti keelt. Ta peatas meie kolonni, ütles "Halt!" (vasak pool) ja valmistus meid sõimama, kui vanemast pataljonivanem jõudis rivile järele ja andis käigu laulmiseks: "Halt!-vo, шаром марш, запевай!" (Parem pool, peatunud edasi, alusta laulu!). Nüüd alles saime õige hoo sisse, vanem jäi meiega rahule ja viis meid lõunale. Vene sõjaväelaste kohaselt ei tohtinud võõras ohvitser (milline ka meil tema auaste) teise ohvitseri rivi peatada või kaske anda. See oli tingitud ka meie vanema käitumise.

Matrossovi polkuga paraku ei lõppenud. Õhtusele rivistusele saabus Paldiskis ilmegi meie pataljoni komandör major Dokutšajev, ohvitser Matrossovi polgu pilkealune. Ta oli Nõukogude Liidu sõdur, kuid ei olnud võimeline täpsemaid selgitusi andma, millega meid eest just. Ta oli nimelt üks kaheksast mehest, kes sai

kangelase kõlava aunimetuse Dnepri jõe forsseerimise eest. Nii kirjade alusel autasustamine sai siis tavaks, kui Vene väed sõjapul võidulahinguid pidasid. Major käis mitu korda rivi ees ees tagasi, näol salapärane naeratus. Ootasime. Ja siis see tuli. Aeglaselt ja tähtsalt nõõpis ta oma frentši rinnatasku lahti, võttis ette vaatlikult välja korralikult kokkumurtud paberi, vaatas paljalt hendavalt meie rivi ja seejärel läks märuliks. Tal on teada, et me laulsime "pohhabnõje pesni" (rõvedaaid laule), tal on teada meie laulu sõnad. Surmtõsiselt luges ta paberilehelt meie laulu tapet nekeelse tõlke koos kõigi peensustega ette. Nii nagu major too deklameerimist alustas, rōkatas meesterivi, olime kõik naerust verad, pisarad jooksid silmist, naer muutus lõpuks lausa rōõkumiseks. Major ei suutnud enam ennast maksma panna, kuna ta ei teada ei kuulanud. Asi lõppes sellega, et eesti keeles laulmine keel ja me pidime vene rivilaule õppima.

Järgmisel pühapäeval olin paari sõbraga hüppes. Läksime meie vanematekoju, riietusime kuigivõrd ümber ja sõitsime randa suunema, kuid otsustasime uudishimu pärast kasarmute juurest läbi minna. Üllatus oli suur, kui läbi raudväravate avanes romantiline vaatepilt: keset valgetüvelisi kaski oli rohelisele murule toodetud laud, millel troonis Kiire ja Tootsi aegne suure toruga grammofon, millest kaikus metalse kõlaga laul. Laua juures askeldas rahulolevalt meie major, poisid tema ümber. Õpiti vene rivilaule. Tegime ruttu sääred.

Mingil ajal pidi sõjalise kateeder esitama kaitseministeeriumi iga üliõpilase kohta dokumendid, mille alusel lõpetajatele anti taks ohvitseri auaste. Kateedri juhataja kindralleitnant Issakov luges meie rühma auditooriumisse, jagas paberilehed välja ja käskis igaühel vene keeles kirjutada eluloo, milles meist suurem osa too näoliselt üsna palju vigu tegi. Kindral luges kõik elulood lahti ja enne ei tohtinud keegi lahkuda, kui ta seda lubas. Minu paberi peal ta kõrvale ja käskis mul istuda. Kui kõik olid valmis saanud, küsis ta mind oma laua juurde ja hakkas moraali lugema. Issakov oli pälvinud Nõukogude Liidu kangelase aunimetuse Königsbergi

mitte rest, aga tol korral sai ta minu silmis kahekordseks tugevam. Kindral alustas sellest, et ma olevat temast valesi aru andnud, mul oli vaja kirjutada oma elulugu, aga tegelikult olin kirjutanud vanematest. "Ei mingit väljasaatmist Siberisse, teie vanemad olid, teie lihtsalt viibisite sõja ajal Nõukogude Liidu tagala ja kimputas punase pliiatsiga minu jutust terveid lauseid, millest teegi lõike maha, nii et tekstist jäi vaevalt pool alles. Issakov ütles, kui ma uue variandi valmis sain, vaatas selle veel kord üle ja ütles: "See on juba teine asi, see käib küll." Ma ei hakka meenutama, soovin, et nii noored kui vanad kaasmaalased oleksid õigesti ajalugu ja seda õhkkonda, milles meil tuli ellu jääda ja läbi lüüa. Ja ka seda, et üksipuha mis rahvusest inimestest on mõõta ühe ja sama mõõdupuuga.

Meie inglisekeelsete sooritamist omistati sõjalise õppuse läbiviimisele Nõukogude armee nooremleitnandi aukraad.

Laskespordist ja treener Juhan Vörnöst

Õppugute algusest peale hakkasin lasketiirus käima ja laskespordis ülikooliajal minu üheks põhiliseks harrastuseks. Laskesport on viljelenud, teab, et see nõuab tohutult palju aega. Minu suhtes puutub, siis ühelt poolt seadsin endale liialt madalad eesmärgid, teiselt poolt raiskasin laskmisele ülemäära palju väärt aega. Oleksin pidanud millegi kasulikumaga tegelema. Laskesport on teine spordijärk. Ülalpool nimetatud polkovnik andis esimeseks treeninguks väriseva käega kolm padrunit. Lõpetuseks, et kui tervet karbitäit padroneid ei saa, siis ei ole mõtet jätkata. Ülikoolil ei olnud ühtegi nõuetele vastavat sportspässi ega püstolit. Matškohtumise TPI-TRÜ-EPA võitmine suurelt. Kirjutasin ajalehte "Edasi" vinge artikli, et sport on ülikoolis vaeslapse ossa jäetud, ja pärast seda

hakkasid asjad jõudsasti paranema. Saine hea treeneri, meistrisportlase Juhan Vörno, kelle käe all laskesport arenema hakkas, ülikoolis isegi populaarseks muutus. Minu osaks oli juhtida meistrisportlaste aastalaskeseksiooni, nagu seda siis nimetati. Korraldusmehed teaduskondadevahelisi võistlusi ja spordihuviliste ring hakkasid korraldama. Eriti aktiivsed ja head laskurid olid arstiteaduskonna üliõpilased. Mäletan neist Maimu ja Hillar Kaldat, Tiit Raba, Hillar Kauri, Eugen Ora, Sulev Lille; ajaloo-keeleteaduskonna energilist Enn Marandit, Ülo Vooglaidu, Ene Rebast; õigusteaduskonnast Roman Dembovskit ja mitmeid teisi.

Jõuliselt toetas meid toonane õppeprorektor Ilo Sildmäe. Meie oli tema kabinetti alati vaba pääs. Sildmäe oli nõudlik, sageli järele sõnaga. Ta ütles: "Meri, teie tulete minu juurde, kui teil on vaja, et te tulete kõigist järjekorras seisjatest mööda, ja kui vaja, lööte ukse jalaga lahti." Seda võimalust ma ka kasutasin, ehkki järjekorras olijate ees oli väheke piinlik ja ega ma julgenudki neile otsa vaadata, jalaga ukse avamisest oli asi loomulikult kaugel. Muidugi ei meeldinud, et kõik minu palved ja taotlused, mis põhiliselt käisid laskespordi rahastamise kohta, lahendas ta positiivselt ja kiiresti.

Olin ülikoolis esimene, kes sai laskmises esimese spordipäeva. See oli olnud minu kõrgeim eesmärk ja hiljem ei tegelnud ma sellega enam endise hoolega. Esimese järgu täitjaid tuli ridamisi, Toomas Raba oli esimene meistersportlane. Tol ajal me panime aluse laskespordile mitte ainult ülikoolis, vaid ka Tartu linnas.

Laskespordiga seostub mul hulga mälestusi. Ülikoolil õnnestus osta kallihinnaline sportpüss MZ, tollane laskurite ühiskond Sildmäe arvas, et ma peaksin selle ise Tuula relvatehasest ära tooma ja küsis, kas olen nõus ja kas mul on mingisuguseid probleeme, mida ta saaks aidata lahendada. Nõustusin sõitma, kuid kasutasin ka juhust kurta halbade elamistingimuste üle. Elasin sel ajal Toomas Palsoni intri saalis, kus oli umbes 20 poisši, tuli ronida üle voodite, õhku ei olnud, üksnes higi- ja mädunud haisud. Kirbud ei lasknud magada, tapsin neid õõ jooksul paarikümne ümber. Olen igapäevaste söödikute ja näriliste suhtes ülimalt tundlik. Sildmäe vastu

hakkasin öelda: "Oleme kokku leppinud: selleks ajaks, kui tagasi jõuame, lahendatakse küsimus lahendatud."

Moskvas peatusin oma sõbra Ljonja Leonovi vanemate pool. Moskvas oli Archangi piirkonnas kaks või kolm tuba ühiskorterist, ehkki see oli mingi suur ülemus, kellel oli personaalauto ja tähtsa tegevuse maneerid. Nendel aegadel oli Moskvas, eriti kesklinnas, päris tavaline asi, et elati ühiskorteris.

Ljonja senior võttis mind kenasti vastu. Ljonja emaga ma ei olnud, ta oli Krimmis puhkamas. Hilisõhtul, kui olime juba maganud, helises telefon. Peremees palus mul kõne vastu võtta, sest telefon oli minu toas. Helistas laps, vennapoeg Harkon, ta palus onu kutsuda. Andsin palve edasi. "Õelge, et olen voo-telefonil juurde ei tule!" Ütlesin selle segase tundega edasi. Laps ei palus, mina püüdsin onu veenda, kuid tulemusteta. Teisest kutsutis päris vihane karje: "Ei tule ja kõik, pange toru ära!"

Hommikul laskis peremees endale ametiauto järele saata, mina läksin koos Kyrski vaksalisse, et Tuulasse jõuda. Seal selgus, et kuremini jõuan pärale marsruutiksoga, järgmine pidi tooma pärast väljuma. Juurde astus üks mees, kes lubas tunni möödumiseks kohale viia ning kohe sõitma hakata. Istusin autosse Moskvitši, kus juba oli kaks reisijat. Me ei jõudnud viit tundi sõita, kui tohutus liiklusvoolus ilmus autoridade vahelt, sõitis vilistas läbilõikavalt ja andis sauaga märku peatumiseks, kontrolliti dokumente, mis oli tol ajal päris tavaline. Reisi ajal dokumendid tagasi, autojuhi omad võeti ära ja meid viidi tagasi kinnistusse. Ilmselt olid salateenistuse agendid teatanud, et meid tuleb musti otsi, mis oli sel ajal karistatav. Jaoskond oli meid ootamas. Meid pandi ühe laua taha istuma, igauks sai paberit ja pulki kirjutama seletuse, millistel asjaoludel ta selle autoga sõitis, kuhu suundus, millise tasu eest jne. Kui meie miilits kadus, hakkasid teised inimeste summa, reageerisin valkkiirelt, tõusin, süües rahvasumma ning hulisin tänavale. Jooksin tagasi vaata, hing kinni, küni mul lõpuks õnnestus peatada takso. Jõudsin korda Kyrski jaama ja sõitsin marsruutiksoga Tuulasse.

Mul ei olnud aega linna lähemalt vaadata, kuid see, mida nägin, ei jätnud küll meeldivat muljet. Relvatehas asus kesklinnast eemal, seepärast pidin trammiga minema. Olin trammi eesotsas, et pidi mini ümbrust näha. Ees oli pikk sirge teelõik ja tramm sõitis suure kiirusega. Ma ei uskunud oma silmi: otse ees rööbaste vahel levis porilombis pirakas siga, kes ei teinud lähenevat trammi ees kama ega hoolinud põrmugi ka valjust kellatirina. Siga levis minema alles pärast seda, kui tramm oli seisma jäänud.

Kui ma relvatehase pääslasse jõudsin, hakkas kell juba nelja ma ning selgus, et tööpäev on läbi. Ei jäänud muud üle kui minna vasse tagasi sõita, sest ma ei leidnud Tuulas ööbimisvõimalust. Järgmisel päeval läks juba lihtsamalt. Kuna ma kedagi ei teadnud ega tundnud, siis tellisin läbipääsuloa direktori juurde ning see ka sain. Direktori sekretär oli imeilus ja ääretult vastutulelik tütarlaps, kes otsemaid korraldas mulle pääsu direktori juurde. Kui sinetti astunud, tundsin veidi kõhedust, sest laua taga istus kindralpolkovniku vormis mees. Võtsin valveliseisu ja raporteerisin sõjaväemäärustiku kohaselt, nagu meid oli õpetatud. Mulle tundus, et selline käitumine meeldis talle, sest tema näole ilmus väike naeratus. Ajasime veidi juttu, ma pidin vastama mõnele küsimusele, seejärel kutsus ta enda juurde tehase turustusosakonna juhataja ning andis talle korralduse rahuldada kohe kõik meie soovid täies ulatuses. Mulle tundus, et turustusosakonna juhataja pidas mind direktori sõbraks. Millegi muuga ei oskaks ma selgitada mulle osutatud tähelepanu, näis, et võiksin osta isegi automaati või miinipilduja. Sain ettenähtud MZ tapsuspüssi, kuid võiksin lisaks veel kolm tavalist sportpüssi – suuremat koormat ei olnud lihtsalt jõudnud tassida. Soovisin endale osta ka jahipüssi, mille mulle proovilaskmise tulemuste põhjal isiklikult välja valis ja koju jõi posti teel lunamaksuga Tartusse saatis.

Oli tegemist, et niisuguse kandamiga Tartusse jõuda. Tundus ennast pigem kaameli kui inimesena, peale selle tuli muretseda ka erakordse pagasi säilimise eest, sest tudeņgina reisisin üldvagunite kaudu, kus võis nii mõndagi juhtuda.

Kui jõudsin oma ühiselamusse tagasi, oli kogu mu kraam nelja nädala tupa kolinud. See oli mulle suureks üllatuseks ja andis mulle lootust, et antud lubadused tuleb ka täita.

Armas oli suurepärane treener, samal ajal hea sõber, kes vanuse tõttu meie vastu isalikku hoolitsust ilmutas. Mitmel korral me ühisele vahetustel Otepääl suusatamas ja jahil. Maailmisel hooajastikul avanesid muinasjutulised vaated. Lumi sätendas kogu paistes. Jaht pakkus põnevaid hetki: süda põksus ootusega, kui jänes haake tehes mööda lamedat mäekülge hagi ja jooksid ja meile lahenes.

Kui sõjasel putitasin Lennarti mootorpaadi enam-vähem korraldama Lõunajõe pardijahile. Jahiseltskond oli neljaliikmeline: Johannes Vörno, Enn Marandi, Sulev Lill ja mina. Suundusime jõe suudmealale. Tartust hommikul teeles asudes oli enam-vähem selge, pisut tuuline ilm, sooja mõni kraad. Allavoolu oli hea, valgehargjalised lained rullusid paadi taga kahte lehte kuni sõrni. Kui lähenesime Praagale, kattus taevast sügisilvede tõttu tugevnes, kiiresti hakkas hämarduma. Veidi enne jõekõrre jõudmist keerasime otsa ringi ja hakkasime ülesvoolu sõitma. Tuul aina tugevnes, pilved olid laskunud päris peale ja pimedus oligi saabunud. Vastaskallas enam ei paistnud, sest jatkasime sõitu piki parempoolset kallast. Sulev valgustasid taskulambiga teed ja karjatas aeg-ajalt: "Vörno, mille peale mina paadijuhina tegin järsu pöörde vasemale. Me võrgud olid paigutatud vaiade vahele kaldast keskjõe läheduses 4–5 meetri pikkuselt ja neisse mootoriga takerdumisel ei saanud midagi kaasa tuua. Olime niimoodi mõnda aega seisma, kui märkasin, et vastaskallas oli nähtav, ja pealegi meile suhteliselt lähedal. Läksin veidi närvi, sain aru, et olime sisenevad kanalisse või mingisugusesse jõeharusse, ja mul polnud enam aega pääsme sõitu jätkates uuesti jõe või satume tupikule. Tõukasime nõu ja otsustasime ümber pöörata. Selle manöövri suutis püramootor välja, ja kuidas ma ka ei pingutanud, ei saanud ma seda enam käivitada. Juhan Vörno langetas otsuse:

hommik on õhtust targem, jääme ööbima. Olime väsinud ja me
jad, sest vihma oli juba tukk aega tibutanud. Lükkasime p
aeruga kalda poole, kuid muda takistas selleni jõudmist. Siis
Juhan kõiepuntra, hüppas paadi ninast üles ja haaras kinni p
kohale kaardunud paju oksast, et pääseda maale ja tõmmata suu
ka paat. Kahjuks ei pidanud oks rohkem kui sajakilosele rasku
vastu, Juhan prantsatas vööni mutta, kuid sumas välja ja siku
meidki paadis kaldale. Oli kottpime, ümberringi pajuvõsa, kõl
vesi, nii et istumisekski ei olnud kohta. Juhan otsustas, et on v
tuld teha. Imestasin: kuidas? millest? Siis me veendusime, mille
elukogemused on sõja läbiteinud mehel. Ta võttis rahulikult ta
noa ning hakkas märgadest pajuokstest laastukesi hõõveldama
Mina pidin tooma paadist tühja plekkmannergu, mille põhjan
veel tilgake mootoriõli. Uskumatu, kuid õige pea põles meil l
Üle tüki aja ilmusid meie nägudele naeratused, tuju tõusis ja me
olu oli jälle hea. Imelik, et ka nüüdisaegses ühiskonnas, poolte
kilomeetri kaugusel linnast võib tuli inimese jaoks etendada sam
sugust elutähtsat rolli kui ürgajal. Tänu sellele seigale kannan n
alati igaks juhuks taskunuga kaasas.

ei andnud aru, mis mootoril viga oli, kuid olin täis indu, et
 saan selle saama. Lükkasime paadi keset jõge, et kui käima lä-
 hetaks enam manööverdama. Tõmbasin kaivitusnööri juba
 4 meetrit, kuid mootor ei andnud elumärki. Samal ajal märka-
 sin te poole lendavat haneparve. Juhan laadis püssi, võttis las-
 tiku kätte ja sosistas: "Olge vaikselt!" Mina, süvenenud moo-
 toritööga ning ahastuse äärel oma ebaõnnestunud katsete
 tõttu, tõmbasin just nagu lootusetuselt veel kord nööri – ja nüüd
 olime, nagu pidi juhtuma, ehkki veidi vael ajal. Mootor käivi-
 l ja hakkas paigalt. Juhan pääses teiste abil imekombel vette-
 rusest, ent haned muidugi pöördusid meist järsult eemale.
 Me ja mõni segunesid, kuid viimane jäi peale, kuna liikusi-
 mme kiiresti kodu poole. Just siis, kui olime kindlad meie mat-
 mi liikumise lõpetajõudmises, käis kõva raks ning mootori tiivik
 visust välja. Tekkis imeline vaikus. Olin nõutu. Triivisime
 10 ja 15 minutit, kuid ei saanud asja uurima. Selgus, et küünla elektroodid
 olid põlenud, ilmselt oli mootor üle kuumenenud. Tagavara-
 lahti olime ja kuna oli pühapäev, polnud seda ka kuskilt.
 Me ei teadnud, mida ette võtta. Kõik see juhtus täpselt
 10 päeva ülesõidukohas. Nende kahe päeva jooksul ei ol-
 nud meil aega minna paati ega laeva kohanud. Seda imelikum
 ja just siis valget laeva, mis käänaku tagant välja ilmus. Me
 tundis oma silmi, aga samas tekkis pääsemislootus. Selgus, et
 me olime viimast reisi Kavastusse, muide ainsagi sõitjata.
 Oli kohe nõus meie paadi sleppi võtma ja mul oli selleks
 25 rubla anda. Paat kästi siduda päris laeva külje
 Alaskapärast jäi Sulev paati ning me kolmekesi olime laeval.
 Me olime trossi reelingul külge. Laev andis otsad, sõukruvi pani
 liikuma. Ahter otsis laevakailt justkui tuge õige sõiduhoo
 saamiseks, aga kai ja laeva vahele jäi meie paat, mille külje-
 l meil ei olnud ravigõude ja kajuti üks aken purunes. Sattusin suur-
 vaimale, nahele, kuidas paadikest ähvardab hukkamisoht, aga
 meil ka Sulev! Väalkiirelt sidusin trossi lahti: paat hüppas
 100 meetrit vahelt välja nagu pudelikork, tross libises mu paljaste

peopesade vahelt läbi, veri jooksis... Õnneks toimus kõik nii kiiresti, et ma ei jõudnud kogenematuses mõnd veel hullemat teha, näiteks trossi ümber käte mähkida.

Hilisõhtul jõudsin Tartusse.

Üliõpilaste eluolu

Tagantjärele tuleb tunnistada, et minu ülikooliõpingud aastatel 1953–1958 langesid suhteliselt talutavale ajajärgule. Pärast Stalini surma muutusid inimesed julgemaks ja avameelsemaks, ehkki me rääkisime väga harva poliitikast või rahvusvahelistest sündmustest, eriti moes ei olnud ka ajalehtede lugemine. Me ei teadnud peaaegu midagi riigijuhtidest peaaegu midagi, nende vastu lihtsalt puudus huvi. Isegi KGB-d ei osanud me karta, tundus, et meie jaoks ei olnud seda olemas. Tartlastele hirmu naha vahele ajanud halli naha Riia tänava nurgal teadsin üksnes teiste juttude järgi, minu jaoks paiknes julgeolekuteenistus Vanemuise tänaval tagasihoidlik villas, millest pea iga päev tuli mööda käia. Isa juttude põhjal teadsin, et selles majas kunagi YMCA Tartu organisatsioon ja karskusloomingu loomisega ta üliõpilasena tihedalt seotud oli.

Nendel aastatel saabus vangilaagritest ja asumiselt tagasi vabastatud paistvaid inimesi, kellel oli õnne ellu jääda, nende seas ka ülikooliõppijaid ja endiseid õppejõudusid. Meie, noored, neid enamasti ei tundnud.

Ülikooli raamatukokku jõudsid avariilule ajakirjad "Америка" ja "Англия", mida suure huviga lugesin, vahel tegin isegi vahelisi jutuusi. Need olid esimesed allikad, millest sain informatsiooni välisriikide majanduse ja elatustaseme kohta. Kõrvutasin neid meie Nõukogude Liidu omadega, analüüsisin aegridasid ja jälgisin kasvusid. Kõige enam tundsin huvi energeetika valdkonna vastu. Mäletan seniajani, et USA elektritoodang oli nendel aastatel 519 mld. kWh ja Nõukogude Liidul umbes 190 mld. Alateadlikult

arvestades, et just elektri tarbimise näitajad elaniku kohta kuulusid määravaks, kumb neist kahest maailmasüsteemist peale tulevate riikide majandusnäitajate dünaamika vastu võideldakse kogu eluks.

Meie elu mõttes elasime me raudse eesriide taga. Ülikooliõppimisel puudusid igasugused kontaktid valismaailmaga. Kõik puutusin ülikooli peahoones kokku Helsingi ülikooli ja üliõpilastega, kes meid mingil puhul külastasid. Palusin üliõpilastel professor Tammekannu praeguste geograafiaüliõpilaste poolt ja öelda talle edasi, et õpime Eesti geograafiat ikka jätkuvalt 1914. a. koostatud kaardi järgi. Õpingute ajal ei toimunud ühtegi kohtumist välislektoritega, pidime oma mahajäetud. Väikseks lohutuseks olid üliõpilaste teadusühingu korraldatud regulaarselt toimunud kontaktid teiste liiduvabariikide üliõpilastega, eriti Riia ülikooliga.

Üliõpilaste osakonnas oli traditsiooniks, et eelviimane ehk neljas osastab ja korraldab lõpukursuse piduliku ärasaatmiskontserni ja meie kursuse kätte. Pika nuputamise peale meile teha midagi raadiosaate taolist. Saate juhiks oli koolilane Villu Astok (riigikogu praeguse liikme Hannes Astoka poeg). Paari öhtuga monteerisime umbes pooletunnise saate. Saate juhtimine puutusime kõik esmakordselt kokku ja makk oli talgeline, kuid meie jaoks nagu tehnikaimeline. Saates olid mitmed osad. Kõige õnnestunumaks lõiguks oli Ameerika Haale (Halle) Nõukogude segajate taustal. See taust oli originaalne, vahetult eestist lindistatud. Kui olime lõpetanud, jätkasime saate, sest oli hirmus põnev lindilt oma häält kuulata. Teiselt poolt ka mina mikrofonile: "Russian army – go home!". Saate oma urituse läbi ja saade võeti vastu tormiliste ovatsioonidega. Lõpuks, millest me miskipärast ei vaevunud neid üleliigset kinnitama, jäi pikkadeks aastateks meie kursusekaaslaste meelde. Kuid vahetult enne mingit juubelikokkutulekut (alla 10 aastat lõpetamisest) tegime ülikooli fonoteegis sellest saatest, mis peaks praegugi alles olema. Ümberlindistamisel jätsime

ettevaatuse mõttes üleliigse teksti välja. Originaallint on all ajast minu käes. Meie kursuse lõpetamise 40. aastapäeval kuul sime seda taas, aga kuuldu ei pakkunud enam sellist põnevust, vaimustust nagu noores eas.

Kolmanda või neljanda kursuse üliõpilasena sain ülikooli lehte sirvides teada, et olen valitud ülikooli ametiühingukomitee esimehe asetäitjaks. See võttis sõnatuks: keegi ei olnud selleks nõusolekut küsinud ega mind sellest isegi teavitanud. Mul puud vähimgi ettekujutus, millega ülikooli ametiühing tegeleb või ta peaks tegema, rääkimata selle tegevuse juhtimise oskustest. Nel aastatel kuulusid nii üliõpilased, õppejõud kui ka teenistuse ühte organisatsiooni. Komitee esimeheks oli noor keemiaõppe Ülo Haldna, hilisem keemiadoktor. Komitee liikmetest ma ei ainult dotsent Richard Kleisi kui väga erudeeritud ja sisukat inimes kes peale ebasoosingus olemist jälle tasapisi ülikooliellu lühit

Et midagi kasulikku teha, valisin oma tegevusvaldkonnaks üliõpilaste toidlustamise, milles minu eelteadmised üksnes maitse meele olemasoluga piirdusid. Lugesin läbi paar raamatut ühiskondlikust toidlustamisest ja mõned selle kohta käivad normdokumendid ning asusin noorusliku energiaga tegutsema. Ülikooli söökla kohta oli palju nurinat. Minu tegevuse muutis ebamugavaks asjaolu, et söökla juhataja asetäitjaks oli minu kursusekaaslase ema, viimane inimene, kes oli meile nii mõnelgi kursuseõhtul laua kõrval istunud. Tegin südame kõvaks ja minust sai sööklas peaaegu päevane külastaja. Kaasüliõpilased ütlesid, et tarvitseb mul söökla ukseläve astuda, kui portsjonid kohe tunduvalt suurenevad, ning tegid nalja, et ma võiksin neile ette teatada, mis ajal soovatsen lõunatada. Kuna toidud olid jätkuvalt viletsad, siis otsustasin midagi tõsisemat ette võtta. Leppisin sanitaarinspektoriga kokku, et teeme ulatuslikuma kontrolli. Suure saladuskatse kohtusin soliidse, igati kompetentselt mõjuva meesametnikuga, kes mind eelseisva ürituse läbiviimisest üksikasjaliselt informeeris. Sisenesime temaga söögisaali. Ülimalt professionaalselt võeti ta toidutaldrikud otse ettekandjate kandikutelt, pani portsjonid

toetud nõudesse, pitseeris need tinaplommidega ning koostati mulle koos söökla juhatajaga alla kirjutas.

Toidu eesega väga rahul ning veendunud, et vargustel ja vaeste toidu petmisel on ometi kord lõpp. Ootasin kannatamatult tulemusi. Mõne nädala pärast saabusid vastused: kõik olid korras, kehtestatud normidest kõrvalekaldumised olid vaid pluss/miinus 0,0%. See oli uskumatu, kuid pidin oma oma sisetundest sellega leppima. Nädalapäevad hiljem kutsuti muul põhjusel asja söökla juhataja juurde. Sisenesin keldi, avasin koputamata juhataja kabinetis ukse ning olin hämmeldunud kui kabinetis istujad. Kirjutuslaud oli kenasti mitmete hõrgutistega kaetud, napsiklaasid täidetud, viinapudel lauda järgnes ahastav karjatus, juhataja kargas püsti ja viskama ülaile laua. Teisel pool lauda istus mulle tuttav riikliku toidustuse inspektor. Korrapealt oli pilt selge. Sain järjekorremuse võrra rikkamaks: elu on mitmetahuline, mitte monotoonne, nagu me noorest peast arvame.

Lükkas meeldejäädud episood. Ehkki väga ja väga aeglaselt, muutuski muutumaks. Meeskoor oli mõne aja eest saanud üliõpilasmütsid. Mütsidest unistasid ka ülejäänud tudendid. Järgmisel kutsus ametiühingukomitee esimees Ülo Haldna meid asetäitjat endaga ülikooli parteikomiteesse kaasa. Komitee saali punase kaleviga kaetud laual oli jõupaberis pakk. Paki avasime, nende seas haldusprorektor Viktor Simm, kes pidulikult, et ta tõi Tallinnast ühest mütsitöökojast üliõpilaste näidised. Meie ülesanne seisnes sobiva väljavalimise vormistada tellimuse. Avasime paki, kust pudenes kuni seitsme erineva tegumoega mütsi, mis – üllatus missugune! – olid eranditult rahvusvärvides: sinimustvalged! Me ei oelnud, aga kõigi näod olid rõõmu täis. See ei kestnud kaua, kui astus parteisekretär Laasik, vaatas mütsi, laks naost ühe, ahmis õhku, tahtis midagi öelda, rehmas sõnatult käega, tõstis ara koristataks, ja tormas toast välja. Mõne hetke pärast juba rahunenud Laasik tagasi ja me valisime välja endis-

aegse kuju ja ornamendiga eksemplari. Mõned mütsid olid ka võikad, näiteks tsaariaegsete vormimütside eeskujul tehtud. Viktor Simm selgitas, et mütsitegijateks olid venelased, kes meil koloorist midagi ei teadnud. Eestlastest mütsitegijad poleks üldgi juhul niimoodi riskinud, hirm oli sedavõrd suur.

Laasik mõtles sealsamas lahenduse välja: must rant tuleb kanda punasega, punast riiet võivat lõigata kas või tema laudade vast kangast. Mina sain ulesande asi kiiresti korda ajada. Ma mäleta, kas me tema lauakatet lõikasime või mitte, kuid me ei rustasin, muts peos, ühikasse abi saama. Ühiselamus olid kõik mustvalgest mutsist valmistuses, kuid said aru, et see varu lähe tõepoolest läbi. Lähtusime põhimõttest, et parem pool mood käes kui mitte midagi. Punane riie oli võigas ja võõras ega sobinud kuidagi. Tüdrukud hakkasid kohe riidevärve segama. Tehti me proovi, me valisime välja mingi telliskivipunase-pruunika tooni sellise riideribaga kaeti mütsi must rant. Ma ei mäleta kõiki protseduuri juures osalenuid, kuid bioloog Juta Uritam (Häälman) oli kindlasti üks neist. Viisin uuendatud varviga mutsime ralt tagasi ja sellega minu roll piirduski, sel teemal ei tehtud muud juttugi. Üllatav oli, et kui mutsid meile umbes aasta pärast väljagati, ilutses neil erkpunane varv. Kuulsin, et lõplik otsus oli teostatud väga kõrgel tasemel, partei keskkomitees. Ma ei tea, kui said ulejaanud proovimütsid, kuid minu kätte jäid eskusjoonid ja sed sinimustvalgetes värvides üliõpilasteklitest koos kirjeldus ja gitustega, kahjuks ilma kunstniku nimeta. Hoidsin kavandid nelja aastakümne ja saatsin need koos kaaskirjaga rektor Aaro soole, kes lubas materjali ulikooli muuseumile edasi anda. 3. märts 2002 avaldas ulikooli ajaleht "Universitas Tartuensis" terve lehekülje mütsi saamisloost, kus oli ka minu lühike jutustus koos mu eskusidega ning intervjuud tuntud vilistlastega.

Ülikooli Aia (ka Palsoniks nimetatud) tanava inter oli tähtsatud viiekümnendate keskel sõja ajal purustatud haiglast ning see sisus kõigi üliõpilaste suur unistus. Tolles Tartu parimas ulikoolis olid oma aja kohta korralikud tingimused: tänu keskküttele alati

Alati, kui dušši kasutada ja köögis gaasipliidil toitu valmistada. Koolipesu vahetati iga kümne päeva tagant ning kodukord oli selline, ka vargusi ei meenu. Ühiselamutasu oli sümboolne, 10 rubla kuus (1949. a. vääringus). Esimesel kursusel sain stipendiumi 290 rubla kuus (ainult viitele õppimine oleks lisanud veel 25%). Järgnevatel kursustel stipendium tõusis, nii et kolmandal sain kõrgemat stipendiumi, juba 465 rubla kuus, mis oli kodune toetus, tavaliselt 100 rubla kuus. See raha tekkis selle aja standardite järgi lähedasti toime tulla. Paljud, eriti eelnenamik üliõpilasi ei saanud kodust rahalist toetust, see saadeti regulaarselt toidupakke.

Ma juba neljel aastatel paris tihedalt autobussilunidega. Toidupakk tuli anda bussijuhile koos tasu – 1 rublaga, aga bussijuh võttis otse sihtkohta mineva bussiga ja pakk tuli toimetada teisele bussijuhile usaldada, siis oli taks 2 rubla. Tartus võttis kohalik kärumees juhtidelt pakid oma hoole alla ja need väikese tasu eest korralikult mööda ühikaid toimetati. Ma olen olnud kuulda, et mõni pakk oleks kaduma läinud. Kui bussis mulle pakke saata rongiga, pöördudes mõne juhtijuhile poole. Kord oli isa viinud toidupaki Balti jaama jaama poole ning palunud uht eriti kaunist daami see Tartu poole toimetada. Seda oli kahtlased, et kahjuks ei jõudnud see pakk kunagi minuni. Ma olen märganud ainult mõned korrad.

Ma ei olnud haruharva virisejaid ja rahulolematuid, sest inimesed olid palju raskemaid aegu ja olid valmis igasugusteks pingutusteks. Polnud informatsiooni läanemaailma eluolust, ent võrreldes Induvabariikidega võrreldes ei olnud Eestis nappust.

Ma ei olnud osa õpilasi oli parit maalt, kus endiste talude asekohtad olid kolhoosid, siis ei olnud paljudel vanematel võimalik lastel rahanduslikult toetada. Ehkki kõrvalteenistuse võimad olid neid katta saadavad kui tanapaeval, puudsid üliõpilastele teenida, näiteks oositi raudteejaamas söevaguneid

laadides. Korra käisin ka mina kartuleid vagunisse laadima. Laadimine oli tiikitoo ja ka aeg oli ette antud. Mitmed käisid saeveskis laudu virnastamas, teised seevastu teenisid lisa kassa jätena, aga omavahel neist asjadest ei räägitud. Ühel aastal joosin ma Tartu rajooni parteikomitees majandusgeograafia loenguid. Kuigi nägin loengute ettevalmistamisel tublisti vaeva, võisid saadud kõrvaltvaatajale päris jube olla, sest mul puudusid igapäevased kogemused.

Minu Tartus õppimise aastaid ei saa eluolu mõttes üheselt kirjeldada ja iseloomustada. Tõele au andes muutusid ainelised tingimused järjest lähedamaks, kuigi aeg-ajalt ühed või teised kadusid lettidelt ehk, nagu siis öeldi, muutusid defitsiitseteks. Viiekümnendate teisel poolel oli toiduainete valik ühiselamu puhul päris korralik. Mõned hinnad on miskipärast meelde jäänud. Näiteks viinerid maksid 14 rbl. kg, sardellid 7.80, pooleliitrine poolhapukoort 10 rbl. jne. Sööklas sai 2–3 rubla eest korralikult sööda. Ülikooli sööklas rahuldavalt isegi ühe rubla eest. Mõnikord külastasid restoranis käidud. Koos tütarlapsel restoranis tagasihoidliku söögi ja napsuga veedetud öhtu läks 25 rbl. maksma. Kümme rünnak taskus, võisid julgelt restorani sisse astuda. Populaarseimad restoranid olid Volga, Koit ja Toome, kohvikutest Verner ja Sõda. Pooleliitrine viinapudel maksis umbes 18 rubla. 28 rubla maksnud konjak oli üheks kõige kallimaks joogiks, mida harva pruukiti. Ei osanud sellest veel mõnu tunda, nagu viinastki mitte. Kõhustamis- ja söögi- ja joomise tarbisime mitmesuguseid segusid, nagu šerry brandy, benediktiini või šartröösi koos valge viina või šampusega, mida mõnigi kord järgmisel päeval kassiahastust põhjustasid. Sel ajal oli veinide esinduskaupluses rikkalik valik Krimmi oivalist Aleksandra veine, mis olid otse naeruväärselt odavad. Kaupluses olid kõrged baarilauad ning mõne rubla eest oli alati võimalik nautida teeklaasikest parimat veini. See oli täiesti viisakas koht, kuhu võisid möödaminnes koos sõpradega sisse astuda. Kahjuks ei olnud enamikul meist sel ajal harjumust ja oskust veini hinnata, ühe naga – puudus veinikultuur.

Eluolu oli vahva, oleksin ilma selle kogemusega palju elanud. Just ühiselamus avaldus üliõpilaselu tõeline atmosfäär ühiselamiskondades, nii õppimises, pidutsemises kui "käimises". Ühiselamut juhtis täielik üliõpilaste omavalitsus: intri vanem, vanem ja toavanem. Suhtlemine oli alati sõbralik ja usaldusväärne, sageli olid õhtuti tantsupeod ehk "tinnad". Elati nelja-viiekümne. Neljandal kursusel olin ühes toas oma keskkooli pingi- ja füüsika, matemaatikute Ahto Lõhmuse ja Heino Saviga. Neljandal kursusel olid toakaaslasteks kursusekaaslane Villu Astok, ja Fred Jüssi ja Valdur Paakspuu. Kuna ma viimasel kursusel ei olnud juba Tallinnas töötasin ja sain Tartus harva olla, siis ei jätud mind tagaselja toavanemaks, et end selle kohustusega kohustada.

Testi hümnid lauldi ka viiekümnenadel

Õhtudel toimus Ungari ülestõus, mille mahasurumine mõjus üldiselt. Teavet oli napilt, kuid kõik said aru, mis tegelikult toimunud oli. Ühikond oli nagu elektriseeritud, ülikoolis oli tunda tuulust, ootust ja võib-olla ka tegutsemistahet. Õhtul joulukoht. Nagu tavaks saanud, keerati intritubade ukse ja puhutseti jõule vaikselt omakeskis. Nii tegime meiega ühiselamuga toas. Võib-olla oli meil pudel mingit kangemat viina pudel õlut ja midagi ka hamba alla panemiseks. Ajasid ühikult juttu, kuni keegi energiliselt uksele koputas ja andis teada, et ühiselamule tuleb külastada ja kuulata, mis toimub. Lähisime ja otsustasime järele vaadata, mis toimub. Lähisime korrusele, kust kostis jutukõminat. Koridoris oli mõned tudengid ja tol ajal meie intri elanud dotsent Leo Jüri kass jõuludest. Tiik jalutas mööda koridori, tudengid kinnusid. Siis taipasin või ütles keegi, et ta kontrollib, kas

peetakse jõule. Jääb igaveseks teadmata, kas ta tegi seda omal gatusel või oli ta selleks kelleltki ülesande saanud. Ta katsus mulle lukustatud ust, naeratas paljutähendavalt ja sammus edasi. Väljast peal olin minagi tema juurde astunud, teretanud ning mulle juttu teinud. Järjekordse ukse taha jõudnud, jäi ta kuulama, kas avas selle järsu liigutusega. Toas pidasid geoloogiatudengid end meelselt jõule. Haarasin täiesti alateadlikult Tiigist kinpi ja tõmbasin ta eemale. Ta oli tugev mees, rapsas end minu haardest lahti, lükkas mu jõuga eemale, nii et ma vastu seina lendasin. Kõik see sikasju ma enam ei mäleta, kuid rüsina peale tuli inimesi juurde, hääled tugevnesid ning varsti kõlas tugev meestelaul. "Hiilib..." Koridor ei mahutanud enam kõiki ära, ka trepikolled ja tudengeid täis. Lähemalseisjad olid hakanud õppejõuga vaidlema, kuid kuna see jutt üldise sumina tõttu ülejäänuteni ei kostnud, alustati uuesti lauluga. Keegi tõmbas elektri pealüliti välja ja elamu mattus pimedusse. Laulmine sai hoogu juurde, muutus repertuaar. Avati aknad, et laul ka väljapoole maja kuulda oleks. Lauldi kõiki isamaalisi laule, lõpuks veel Eesti Vabariigi laul. Ma oletan, et meie protest võis kesta paar tundi.

Pärast seda oli ärevus suur: olime kindlad, et asja nii ei saa. Vististi juba järgmisel päeval tuli komisjon asja lähemalt uurida. Minu meelest tulid ühiselamusse dekaan Anatoli Mitt, produtsent Viktor Palm ja Leo Tiik. Alguses püüti vestlust korraldada me üksteisega viduaalselt, toast tuppä käies. Kuid nad ei jõudnud esimesest teisest toast kaugemale, kui majarahvas kogunes jälle, üleküllastunud ja kutsuti ette, nad olid surutud koridori otsa, kust neil ei olnud taganemisteed. Keegi lülitas taas elektri välja ja pimedas hakkasid uuesti laulma. Kulus tükk aega rahunemiseks, siis algasid vestlused ja etteheited, kus ründavaks pooleks olid tudengid. Hiljem me õppejõudude nägusid ei näinud, oli tunda, et neil oli hirm üksteise vahel.

Olime tegutsenud kõik koos spontaanselt, ilma liidriteta, üksteist tõttu süüdlasi ja organisatoreid polnud võimalik välja selgitada. Kuid asja nii ei jäetud. Tundub, et oli jõudusid, kes tahtsid juhtida

üldasjunduse järelmõjuga seostada, kuid ka neid, kes puüdsid kontrollida, et see ülikoolist välja ei ulatuks.

Ühe päeva pärast hakati tudengeid ülikooli haldushoone ühte keldrit üksteiga kabinetti eriti tähtsate asjade uurija Randar juurde välja kutsuma. Ma ei tea, paljusid üle kuulati, aga arvan, et need olid arvukalt.

Ühe päeva ka minu kätte. Uurija oli väga lahke ja viisakas. Mulle öeldi küsimustele, kus olin, millal ühiselamusse jõudsin, kellest, kellega olin jne. Vastasin, et olin hilisõhtuni ametiühingute koosolekul (mis vastas tõele), läksin üksi õhtustama restorani Volga, kus võtsin toidu alla ka väikse napsi (mis oli vale), läksin intrisse; et kedagi toas ei olnud, kustutasin tule, heitnud õhku ning jäin suurest väsimusest magama, aga mingil ajal hakkas laulu ja kära peale üles (see kõik oli vale). Ühesõnaga, ma ei otsas, kui pauk käis. Minu ülekuulamine kestis umbes kümme minutit. Alles järgmisel päeval hakkasin aru saama, mida mulle vastused olid olnud. Mul ei olnud öeldu tõenda-ohetegi alibit. Hiir võis kerge vaevaga leida inimesi, kes mu poolt ka kinnitanud.

Ühe päeva hiljem teadsin ma nägupidi juba varem. Iga kord, kui restoranis Volga, oli ka tema seal, aga ta oli mulle meelde jäänud oma veetlevale kaaslasele. Nagu hiljem selgus, oli daam kokasa, hilisem tuntud teleajakirjanik Moidela Tõnisson. Hiljem kohtasin Randar Hiirt mitmeid kordi Tallinna tänaval, kuid isegi oma töökoha kaadriosakonnas, kuid kõigil juhtudel ta teretamist.

Ühe päeva hiljem seisnud selgitustele vaatamata jäeti mind tookord mõnigi küsimus, mida ma ei teadnud, kuidas probleem tervikuna lahendati. Tundus, nagu oleks kedagi eksmatrikuleeritud, kuid mul ei olnud kohta andmeid. Oletan, et ülikooli juhtkond, linna partei- ja julgeolekumehed võisid jõuda kokkuleppele kogu lugu kontrollida, et mitte oma karjääriga riskida. Selle võimaluse kaardid asjaolu, et minu teada ei ole ükski uurija arhiivides ühtegi kajastavate materjalidele sattunud.

Mulle pakub huvi, miks see sügaval stagnatsiooniajal Tartu ülikoolis aset leidnud mitmesaja tudengi protest ja selle järelkajad ole Eesti taasiseseisvumise ajal huvitanud ei uurijaid ega peaaegu kuid, kui samas on tahtsustatud hoopis tühisemaid sündmusi. Üks mil raudne nõukogude süsteem tervikuna oli juba lagunenud, teinud ginedes sellele mõttekonstruktsioonile võib oletada, et me ei tea paljusid asju oma lähiminevikust.

Mingil ajal rääkisin kogu selle loo kultuuritegelasele ja poliitikule Peeter Oleskile, kes mind suure huviga kuulas. Kui kunagi ajajem Lennarti juures Viimsis iseseisvuspäeval temaga kohtus, tuli lugu uuesti kõne alla. Olesk ütles, et mäletab minu juttu hästi, ent lisas: "Ainult et neid sündmusi ei ole kunagi toimunud. Olin kui puuga pähe saanud, oleksin sel hetkel ka ise oma naise näha tahtnud. Ma jäin tummaks. Ei mäleta, et keegi oleks mind kunagi varem nii sügavalt solvanud. Ta püüdis selgitada: "Ma ütlesin seda asja Tartus, kuid keegi ei kinnitanud seda. Pead leidma inimesi, kes seda saavad tõendada." Küsisin, kas on vaja ühte, kaks või sadat tunnistajat, kõik variandid on võimalikud. Ta soovis: "Pane kõik kirja." Vastasin, et kõik on juba kirjas.

1956. aasta jõuluajal sai Peeter kolmeaastaseks, seepärast ei ole need sündmused tema jaoks kauge minevik, minule kui osalejal aga lähiminevik ehk peaaegu nagu olevik. Mõne päeva pärast saatsin Oleskile viimistlemata väljavõtte oma noorpõlvemälestusest. Lisaks helistasin mitmele sõbrale ja palusin abi. Sain neilt kiitavad vastused ja pean vajalikuks need siin muutmata kujul ära tuua.

Minu kursusekaaslane Vaike Mürk (neiuna Saaga) elab praegu Võrus. Omäaegse Kadrina vallavanema tütreks oli ta ringiga ühenduses ära käinud. 13. märtsil 2001 pani ta paberile järgmised mälestused:

... jõudis kätte 24. detsember 1956. Jõuluõhtut olime juurde ühiselamus tähistanud, loomulikult salaja. Mäletan, et sel õhtul ütles mulle toakaaslane Aale Soqsaat, kes kuulus ühiselamukogusse, et meie teaduskonna prodekaan Tiik andnud talle ühiselt ka teistele nõukogu liikmetele) käsu kontrollida tuba

... tuba on toas jõulukuusk. Aale ütles, et tema ei hakka minna kontrollima ja tegi mulle ettepaneku kirikusse minna. Minu sõnul läksime Peetri kirikusse. See oli minu esimene jõuluõhtu kirikusse minna okupatsiooni ajal. Kirik oli puupüsti täis, suurem osa inimestest oli harjumata oli laulda jõululaule pärast nii pikka aega.

Õhtusöögikohas tagasi jõudsimel ja parajasti õhtusöögiks valmis, kuulsime, et prodekaan Tiik oli kontrollreidi ise ette võtnud. Selgituseks niipalju, et prodekaan elas sama ühiselamukorru. Miks ta seal elas, ei oska öelda. Oma kontrollkäiku teinud ilmselt alumiselt korruselt, seal elasid poisid. Kui ta jõudis, kus elas minu kursusekaaslane Hindrek Meri (teiste nimed ei ole praegu enam mees), tekkis prodekaani ja üliõpilaste vahel jama – ma võin praegu veidi eksida – aga poisid viskasid kivid toast välja. (Siin on tegemist ebatäpsusega – H. Meri ütles) Seda ilmselt eriti seetõttu, et poisid olid pühade puhul meeleolus. Prodekaani käitumine aga ajas terve ühiselamukorru kibama nagu herilaspesa.

Õhtu algas koos kolme geograafi ja ühe füüsikuga III korruse koridoris. Kolmanda korruse koridoris meie ukse taga toimunud tantsuõhtud. Ka sellel õhtul hakkas kostma koridori rahva kogunemisest ning kitarrihelisid. Seekord olid ka mõned tüdrukud, üks neist oli V kursuse geograaf (ta ei meenu mulle praegu tema nimi). Seekord ei alanud tantsuga. Noored olid ärritunud prodekaani kontrollkäigu vastu. Järgmisel on meie rahvale omane oma protesti väljendada lauluga. Algul laulsime jõululaule, siis isamaalisi laule, lõpuks humnini. See oli ülev hetk, arvan, et laulsid kõik, ka need, kes varem ei pidanud. Koridoriaknad olid lahti ja meie laul kuulustati ka välja, sest see laul oli võimas.

Järgmisel tuli muidugi ka järg. Oli vist järgmise päeva hommikul teatavalt õhtu – H. Meri märkus), kui levis kuuldus, et koridori korrusel kuulatakse üle geolooge. Üks ülekuulatavast Arbeiter, terve nime ei meenu. Ülekuulajaid oli kolm –

asjaosaline teaduskonna prodekaan L. Tiik, dekaan A. Mitt, mas ilmselt keegi ideoloogilistest juhtidest, nime olen unustanud. Ülekuulataivate ukse taha hakkas kogunema ärritunud noor hulk, sinna tuli kokku kogu ühiselamu rahvas, esimesed otsustasid taga (olin ise ka sealsamas), ülejäänud tihedalt koos kuni ülemis treppideni välja. Kostis nõudeid, et ülekuulataivad rahule jäävad jne. Ja jälle alustati laule, seekord revolutsiooniliselt. Mäletan ülekuulatajad tulid välja, püüdsid meid rahustada, esitasid ka demokratsia eelmise õhtu kohta, millele kelleltki vastust ei saanud. Kaks (või kolm) tudengit visati teiste hirmuks ülikoolist välja. Üks neist oli pillimängija geograaf, minu teada tema enam ülikooli tagasi ei tulnud. Teine oli geoloog Arbeiter, kes hiljem ülikooli lõpetas. Arvan, et selline suhteliselt "leebe" karistus teoks kahel põhjusel – esiteks, vabama õhkkonna tõttu riigis teiseks – teaduskonna dekaan A. Mitt oli mõistlik mees ning asi summutati, siis oli see vast ka oluliselt tema teene.

V. Mürk (Saaga), 1958. a. vilistlane

21. märtsil 2001. a. sain oma sõbralt ja ülikoolikaaslaselt T. Ver Sägalt järgmise sisuga e-maili:

Tere Hindrek!

Kuulsin just täna hommikul Tealt, kuidas Sa püüdsid Tartu Oleskile selgitada viiekümne aastate poliitilist elu Tartus. Saadan Sulle ühe lõigu oma mälestustest Tartu päevist. Kui Sa oled le "jõuluõhtu" kohta tahaksid veel täpsemaid andmeid, siis pöördun neid mäletama Vaike, kelle ukse taga kogu see lugu toimus.

Tervitades Silver

... Ärevaks läks Ungari mässu ajal 1956. Sügisel hakati suunama KGB informaatorite hulka. Mind võttis ette kunagine Tartu intriikaaslane, mõned aastad vanem jurist, kes oli KGB-sse juba tööle jõudnud minna. Helistas intrissesse ja leppis kokku, kohtuma Barclay platsi ajalehekioski juures, sealt järgnete mulle 10 miinutit. Pärast seda kõnet tekkis kaunis vastik tunne. Keelati ku

... ülikooli tühjendada. Panin padja alla igaks juhuks kirja – poisid, kutsuti julgeolekusse. Viidi mind siis Toome hotelli numbri 10 tolmumine hakkas peale. ~ Meil on selline poliitiline olukord, et me vajame teadlike kodanike abi, et rahvavaenlane ei saaks meid teada, mida keegi räägib, et olete meeskoores aktiivsed, et olete loomulikult teadlik inimene, et loomulikult peate lõpetamist parema koha leida, et korteri saate kindlustada, et jne. ~ Raisk, mõtlesin. Kui saaks, siis lööks sind sunnima. Aga tegelikult hakkas veeretama, et mul segab see õpetus, et meeskoores on niisugune ja naasugune, ja veeretan ja jne, oleks võinud ta ju kohe sinna kohta saata. Aga ei julge! Oodi kolm tundi. Mõtlen endamisi, et ennem lasen end kinni kinni allkirja annan agendipaberile. Lõpuks vend väsis. Hea oli teada mõistmatu olete, et küll te veel kahetsete jne. Aga kutsuti te peate andma, et kellelegi mitte kunagi sellest ei räägita jne. Selle ta saab.

Kuuldes vaikivas võimetus vihas. Sammusin Tiigi tänava otsa üles ja tundsin, kuidas nutt tuleb peale. Neetud Paul Tiik! (Ta lõpetas oma elupäevad postimiilitsa-alkohooliku surmaga pärast.)

... see joudes kohtun Teaga. Peale mõningast vaikimist pihitust, sest temal oli samal ajal olnud just sama elamus, kuidas teise tõpraga. Hilisemad parteisse kutsumised oli selle palju lubusamad, sest siis julgesin küll kutsujad saata kuhu

... aasta jõululaupäeval läheme (Tea, Maret, Mall, Villu, Mäe) kutsusse jõulujutlust kuulama. Mingi hea vaim on meid huvitanud! Surume end kuuekesi taksoisse ja jõuame kohale jutlust marsime Tabivere jaama ja sõidame Tartu tagasi. Jutustaja vaikne. Ilmselt on midagi juhtunud. Ja ongi! Nii et intris elav geograafia õppejõud Leo Tiik kontrolliti tulelades on kuuski. Oli see ju keelatud. See ajas rahva kutsu lõpuks koguneti koridoridesse ja hakati laulma kõikvõimalikke rahvalaule, mida kroonis Eesti hümn. Aknad olid

lahti, ja KGB Tartu maja oli 100 m kaugusel. Lugu lõppes siin et kolm tüdrukut, kes mitte milleski süüdi ei olnud ja kellel laulukoridoris oli, eksmatrikuleeriti. Keegi pidi süüdi olema, oli üks nõukogulikke deviise! Pilli- ja laulumeeistena oleksin saanud kergesti "rataste vahele" jääda.

Lisan samal teemal mõned väljavõtted Aale Häggblomi (nõukorrala Soosaar) mälestustest, mis ta pani kirja 1. aprillil 2001.

Täna on meelde jäänud jõululaupäev aastal 1956. Olin neljanda kursuse üliõpilane. Pidime just oma toa tüdrukute ühiskoritusse minema, kui Leo Tiik kutsus mind oma tuppa ja ütles: "Kohustan teid, kui ühiselamu nõukogu liiget, läbi käima toad ning teatama mulle, millistes tubades peetakse jõule. Ütle mulle, et seda ma mingil juhul ei tee ja lahkusin."

Pärast kirikust tagasitulekut katsime laua paremate sööki ja pühitsesime jõule. Ma ei mäleta, kas oli ka mingit koputust uksel, aga äkki seisis toas Tiik. Ta vaatas uurivalt ringi, nõudis ütleolevalt ja lahkus. Kõigi tuju oli rikunud, kõik olid pahased.

Mõne aja pärast kostis koridorist kitarrimängu – mingi populaarne meloodia. Kõikidest tubadest kiirustati koridori. Rahvast täis koridori aina juurde. Seinte ääred olid paksult rahvast täis. Koridoris oli pime – ilmselt olid korgid väljakeeratud. Alustati jõululaulude laulmist. Rahvas muutus aina julgemaks ja lõpuks lauldi juba isamaalikke laule. Kõigi meeleolu oli ülev.

Paar päeva hiljem hakati üliõpilasi välja kutsuma vastavastandkoritusorganitesse või dekanati. Ka ühiselamus olevat käinud minema ühiskoritusmisjon asja uurimas.

Mind kutsuti dekanati. Minuga vestles dekaan Mitt isiklikult. Mäletan ta küsimust: "Mis teie ühiselamu nõukogu liikmena mõeldsite hetkel, kui ühiselamus valitses selline olukord?". "Mõtlesime, et julged inimesed meie intris," vastasin mina.

Hiljem oli kuulda, et mõnele üliõpilasele lõppes lugu ühiskoritusmisjonis kõrvaldamisega.

1956. aasta Aia tänava ühiselamu jõuluõhtu kirjeldustest jookseb meelde peamiselt läbi prodekaan Leo Tiigi kuju ja tegevus, kipumise ja koputamine isegi sündmust ennast. Oluliseks jääb siiski see, et ühiskoritusmisjonil ülikoolis ei katkenud päriselt kunagi. Sel aastal lausandus protesti märgiks Eesti hümnid laulmine.

Leo Tiik oli huvitav vestluskaaslane, kes tundis põhjalikult Eesti ühiskoritusmisjoni. Ma oletan, et ta oli tõepoolest saanud mingi parteilise ülesande jõululaupäeval tudengitel silma peal. Mõni teine ühiskoritusmisjoni ülesanne arvatavasti teistmoodi täitnud, kuid Tiik oli tubli annus artistlikkust, ta armastas poosi ja oli alati hea mees. Ühiskoritusmisjon hindas ta end lihtsalt üle ja jäi olukorrale alla.

Leo Tiigi ühiskoritusmisjoni kirjeldus sündis tänu Peeter Oleski kirjeldusele. Täna Sind, Peeter, ja jään uskuma, et nüüd oleme selles ühiskoritusmisjoni ajalukku salvestanud.

Mõned nädalad pärast jõulusündmusi saabus ühel õhtupoolimisel intris rühm Moskvas õppivaid ungari, tšehhi ja rumee ühiskoritusmisjoni, kes soovisid talvevaheajal Baltikumiga tutvuda.

Ühiskoritusmisjoni kaitsusid sundimatult, otsekui oleksid põlised meie ühiskoritusmisjoni. Majutasime nad kuidagimoodi tubadesse laiali. Neil ühiskoritusmisjoni kaitses ka peatselt anti ühiselamus improviseeritud kontsert, millega ühinesid ka meie muusikud ja lauljad. Läksime ühiskoritusmisjoni, õpeti tšaardašit ja teiste rahvaste tantse. See oli meist ühiskoritusmisjoni kokkupuuteks välismaalastega. Tutvumisõhtu ühiskoritusmisjoni lohusalt ning kõigile jäi sellest väga hea mulje. Hommikul ühiskoritusmisjoni lahkusid ja elu läks oma tavalist rada edasi.

Ühiskoritusmisjoni kutsuti mind telefoni juurde. Üllatus oli suur, kui kuulsin, et ühiskoritusmisjoni raatigib õppeprorektor Sildmäe. Ta päris, mis meil eel-õhtul ühiskoritusmisjoni toimus. Rääkisin talle ja rõhutasin, et kõik ühiskoritusmisjoni korrektne. Sildmäe oli tuntavalt ärevil, andis mulle oma ühiskoritusmisjoni ja palus kohe helistada, kui midagi jõuluõhtu sünd-õhtul ühiskoritusmisjoni peaks. Olin ülimalt imestunud, miks ta just ühiskoritusmisjoni otsis. Too kõne näitas, kui pinev oli õhkkond ülikoolis ühiskoritusmisjoni sündmusi. Rohkem asi enam jutuks ei tulnud.

Ungari sündmuste järelkajasid oli eriti teravalt tunda sõjaväelastel. Järgmisel aastal kogesime sõjaväelaagris omal nahal, et sõdurite ohvitserid olid võimlema pandud. Ajateenijatele tehti tapvaid ja kamaajookse, gaasimaskid peas. Meilgi tuli gaasimaskides suures palavaga roomata Mustamäe liivaluidetel, kus tänapäeval on linn. Toda minister Žukovi alustatud kampaaniat põhjendati sõjaväelaste kehva füüsilise ettevalmistusega, mis oli ilmsiks tulnud Ungaris, kus kohalikud patrioodid neid osavuse ja vastupidavuse poolest mäekõrguselt olid ületanud. Nagu mitmed teised kampaaniad, kaldus seegi äärmustesse, tuues kaasa surmajuhtumite enesetappude sagenemise. Peatselt tulid uued korraldused ja meid jääd lasti lõdvemaks.

Nendel aastatel võis täheldada väliturismi algeid. Hakati korraldama turismireise sotsialismimaadesse ja ka ülikooli ametiühingule eraldati mõned tuusikud. Avaldasin soovi sõita Ida-Venemaale (tol ajal Saksa Demokraatlikku Vabariiki), rõhutamaks oma ühiskondlikku tööd ametiühingukomitee aseesimehena, ja võimalus mulle ka anti, sain rektorilt ja ühiskondlikelt organisatsioonidelt suurepärase iseloomustuse-soovituse. Kui ma sõideti isale rääkisin, lõi ta nägu särama ja ta hakkas mind veenma, et tuleb kasutada õnnelikku šanssi, mis vähemalt ühelgi pereliikmel võimaldab vabasse maailma pääseda. Tol ajal toimis Berliinis Ida- ja läänesektorite vaheline raudteeühendus ning tuhanded toimekaskid kasutasid seda läände pagemiseks. Esialgu olin tema ideest jahmunud. Esimene küsimus oli, mis saab mahajääjatest, ja teine, mida ma hakkan seal võõras maailmas tegema: haridus on poolelik, raha ei ole, kedagi ei tunne ja keelteoskus on ka nigel. Kõik neile küsimustele sain hulga vastuseid ja optimismi sisendavatel soovitustel. Isa hakkas loetlema oma erinevates riikides elavaid tuttavaid ja lubas mulle tarvilikud soovituskirjad kaasa anda. Plaan võttis jumet ja ma hakkasin juba oma uude ellu sisse elama. Eelmise nähtud ajal läksin Tõnismäel asunud Ametiühingute Kesknõukogusse instrueerimisele. Ametnik, kes oli varem kinnitanud, et olen kindel sõitja, teatas nüüd, et mind ei ole nimekirjas. Hing oli tõu-

tuks peaaegu tundsin suurt kergendust, et ma võisin koju ja oma-
tunde keskele jääda. Tagantjärele asjale mõeldes, ega minust
tekkimist poleks ikkagi saanud, olen juba liialt palju kodu-
st tunda saanud.

Hüvasti, vabadus!

Ma olin viiekümneendate keskpaigast alates kõige raskemad
tööd ja elu läks pisitasa lahendamaks. Isa oli hakanud kirjastu-
musest tööd saama ja tegi algust William Shakespeare'i kogu-
teoste tõlkimisega. Lennart lahkus Vanemuise teatri kirjandus-
toimetaja kohalt ja tuli tööle Eesti Raadiosse. Ka tema abikaasa
peeti lõpetas ülikooli ja asus Tallinnas arstina tööle. Elasime
kõik meie vanemate majas.

1947. aastal oli minu jaoks kaks tähtsat sündmust: kõigepealt
vanemate abiga esimese auto. Käisin mitu korda Le-
dija Moskva turgudel maad uurimas. Lõpuks valisin välja
1947. a. mudel, kuid 1947. aastal välja lastud.
Hinnaks 12 000 rubla ning see oli üldiselt õnnestunud ost.
Ma läksin peal väljas, saanuks selle Eestis peaaegu kolme-
kümne aasta eelasi müüa. Sel ajal oli juba kaunis raske uut autot
Moskvas 402 maksis umbes 15 000 ja Pobeda 20 000 rubla,
kui juba jooks oli kasvanud, soovijaid oli palju ning minusu-
susi võimatu uut autot osta. Vana masin nõudis palju aega,
kui juba jooks oli kasvanud, soovijaid oli palju ning minusu-
susi võimatu uut autot osta. Vana masin nõudis palju aega,
kui juba jooks oli kasvanud, soovijaid oli palju ning minusu-
susi võimatu uut autot osta. Vana masin nõudis palju aega,

Remontisin ise, ka sõbrad
kõik see oli huvitav ja ma olin innuga asja juures.
Tähtsaim oli see, et nõustusin pooleldi vastumeel-
susega minema, jätkates õpinguid ülikooli statsionaaris. Ma
olisin juba kahel aastal menetluspraktikal Autotranspordi ja
Ministeeriumi Autovedude Valitsuses ja mõnda aega
autotranspordis. Puutusin seal kokku inimestega, keda ma

meenutan seniajani. Nimetan neist Kalju Rokki, Aare Salumäe, Udo Uusküla ning tänaseks juba manalamehi: tolleaegset lühiajalist daarset autovedude valitsuse juhatajat Johannes Kangrot, kehvasti tuntud motosportidegelane ja spordikohtunik; teedeinseneri ja autoteede rajajat Aadu Lassi ning inseneri ja motosporti edendajat Ülo Jarve. Kõik nad pühendasid oma teadliku elu Eesti autotranspordi edendamisele.

Praktika ajal sattusin esmakordselt Toompea lossi, kus toimus asus Riiklik Plaanikomisjon. Osa oma praktikaajast töötasin autotranspordi- ja sideosakonna juhataja Jüri Rebase juures. Kui augustikuus sõjaväelaagrist vabanesin, ootas mind kodus teada, et Jüri Rebane soovib minuga kokku saada. Järgmisel päeval oli tema juures. Osakonnas oli vakantne töökoht ja mind peeti selleks kandidaadiks. Töö sisuks oli kõik, mis seostus Eesti autotranspordi, kauba- ja reisijateveoga. Punnisin kõvasti vastu, ja jõulise veenmisega suruti mind lihtsalt nurka. Muidugi mängis minu nõustumisel rolli ka asjaolu, et transport on mulle meelunud rane olnud. Ei antud mingit järelemõtlemisaega, ankeet tuli kohe täita ja elulugu valmis kirjutada. Kohemaid viidi mind asutuse mehe Gustav Esteri juurde, sealt läksime juba kõik koos plaanikomisjoni esimehe Aleksander Hromovi palge ette. Ülemused meid gasid veidi, sest nii noort meest (olin 23-aastane) ei olnud sellises asutuses veel kunagi tööle võetud. Mulle esitati mõned küsimused, sooviti edu – ja oligi kõik. Nii sai minust endalegi ootamatult nõukogude riigiametnik. Tööle tuli asuda otsekohe, juba järgmisel päeval. Palgaks oli määratud 950 rubla kuus ja ametikohast saadav metus kõlas järgmiselt: Eesti NSV Ministrite Nõukogu juures asuva Riikliku Plaanikomisjoni transpordi, teedemajanduse ja sideosakonna ökonomist. See oli asutuse kõige madalam ametikoht, kui mitte arvestada tehnilisi tootajaid.

Ma ei tundnud tookohast rõõmu, vastupidi: viimane kursus, mil töötanud lähedat elu, sest loenguid oli vahe, ees ootasid aine- ja diplomitöö kirjutamine ja riigieksamid. Poolenisti vastu tahtnult ametisse astunud, olin oma suhteliselt muretu noorusaega vaba-

ast võrra lühendanud ja ennast aastakümneteks raske, tähtsatu ja madalalt tasustatud riigitööga sidunud.

1934 aasta kevadel lõpetasin ülikooli majandusgeograafina. Kõik mul meelde meie pidulik lõpuaktus ja sudamlik lõpupidu. Lõpuks nastal sõitsin Tallinna ja Tartu vahet, oli mul oma elu lõhest otse piinavalt kahju lõplikult lahkuda.

Pererkond ja laienev tutvusring

Meie perekonnas Lennarti peres esimene poeg Mart, kellest sai kohe ülikooli tähelepanu keskpunkt. Kui Mart juba esimesi sõnu avaldas, siis vanaisa muutus tema suu läbi Vaajaks ja va- ja Mampaks. Need nimed asendasid seniseid Papsi ja Mampsi pool üldisesse perekondlikku kasutusse alaliselt.

Peretähelepanu leevendamiseks tegi Lennart, kellele on alati meeldinud elutada, endale verandast lisatoa. Vanemate elu oli muutunud rahutumaks. Noorpere tuli õhtul ja lahkus varahommikul, kuid ahjud tahtsid kütmist, söögid tegemist, toidud ostmist ja muud muretsemist)...

Peretähelepanu teine pool oli Eesti uuemas ajaloos juba sellest ajast pealtal, et siis ületas laagritest ja asumiselt kodumaale me arv (L. Jürjo andmetel üle 10 000) kindlasti samal ajal ülevõtte arv. Sageli oli nii, et tagasitulnuil ei olnud mingit peavarju ega väljavaateid selle saamiseks, paljudel puudus pealinnas elada. Suurel osal neist polnud Eestis enam sõpru, ka lähedasi tuttavaid oli vähe alles jäänud. Ametivõimad olid tegeletud oma probleemidega poorduda.

Meie perekonnas oli palju meie tuttavaid ja isa endisi kolleege. Siin oli ka oma isaga tagasi ema sõbranna ja klassiõde Siigrid. Siin oli ka üheksa Vaika Siigridiks, Rootsis elas teine sõbranna. Meie perekonnas olid otsekui meie pere liikmed ja jaid meie

juurde pikemaks ajaks elama, kuna nende kodu Noaroots on hävinenud. Vanahärra Hermann Blees (1872–1960) oli olnud tiirootslaste kogukonna juhtiv tegelane ja vististi ka vallavõimude millest piisas pere Siberisse saatmiseks. Tänu tema jõupingutustele 1920. aastatel liideti Ruhnu saar Eesti Vabariigiga.

Kirõvi oblastist pääses tagasi ema lapsepõlvesõbranna Triin Kokla, kelle abikaasa, endine pangategelane, oli vangilaagris olnud. Lapsepõlvest jutustades kirjutasin pikalt ühest suvest meie talus Kullamaa lähedal.

Stalini surmale järgnenud nn. sula-ajastu, Siberist tagasipöördujate laine ning mingi sõnuseletamatu tunne, et sünge terrori riik on taandumas, elavdasid "endiste" inimeste omavahelise lähikontakti. Uuesti tärkas lootus, et ehk avaneb vähemalt võimude läänest elavate omastega suhelda, kui "raudne eesriie" rohkem lõhneb. Peamiseks vestlusteemaks olid mälestused endistest ajastustest, sündmustest ja inimestest, päevapoliitikat arutati harvemini. Iseenesest mõistetavalt pöördus jutt sageli Siberile ja laagritele ning siisugusel puhul oli tegemist, et meie isa jutuhuugu peanud või teda uuele teemale juhtida.

Vangilaagrist naasis isa endine kolleeg, meie Kaunase saarele naatasa atase Erich-Roland Lipstok, kes koos abikaasaga meid tema külas sageli külastas. Ta oli vahetult enne sõda Tartu Ülikooli õpetajateadlasena lõpetanud, lühikest aega diplomaatilisel tööl olnud ja seejärel noore inimesena 16 aastat vangilaagrites veetnud. Isa teda alati teistele näiteks, kuidas inimene pidi iga diplomaatilisel tööl väljateenitud kuu eest karistuseks ühe aasta vangilaagris elu ja surma vahel virelema. Lipstok on ühtlasi üks vähestest, võimalik, et isegi ainus isa kolleegidest, kes nende ridade kirjutamisel ajal veel elus on.

Väga tihti oli meil külas proua Laidoner, meie kunagise ühikjuhataja markantne abikaasa. Ta oli kompleksivaba suhtleja, kes tundis end meil kui kodus. Rääkisime viist vene keeles, sest tema keelt kõneles ta tugeva aktsendiga. Tema jutt ja käitumine oli rohkemalt kindraliproualik. Muide, ta leidis Eestis eest oma truud

vanemad, keda ta käsutas nagu vanemad, keda ta käsutas nagu vanemad.

Meile oli see uus ja harjumatu, mul tekkis mingi tõrge ja ma ei võtnud ma osa tema ja mu vanemate vahelistest iseenesest vestlustest. Kui ta meil pikemalt, mõnikord terve päeva pealt, saime osa tema suurepärasest kokakunstist. Kõik, mida ta isale täpsed juhtnöörid, mida ning kui palju turult ja milline liha või muu kraam just olema peab. Pean tõele au andma, et ma ei olnud kunagi varem saanud paremat kui Maria Laidoner tegi, ning paraku pole edaspidigi loomulikke külmamarset šedöövrit maitsta. Ma nägin, kuidas ta seda teha, kuid kahjuks ei jätnud tema retsepti meelde.

Meie proua Maria Laidoner Haapsalus, kus me teda ema-isaga kohtusime.

Ma ei saa jätta ka nägusast, väga väljapeetud, alati hoolitselise valmisega blondi daami, kelle nimi oli Aino Sammul. Abikaasa, kes oli olnud välisministeeriumi ametnik, suri Siibiris. Aino jõudis koos emaga asumiselt tagasi, kuid ta isa hoolde jäänud väike poeg olid siirdunud läände ja elasid ka meil sageli külas, vähemasti kord kuus või veelgi sagedamini. Isa-ema pidasid Ainost kui intelligentsest daamist, kes teadis teda väga südamliselt ning katsid kohvilaua tema ümber rikkalikult. Aino isa, ennesõjaaegne tuntud ärimees ja kaupmeh, oli Ameerikas tänu töökusele ja ettevõtlikkusele rikkamaks saanud. Proua Sammuli unistuseks oli poja ja tütart saada. Sellel teemal räägiti sageli ja mingil ajal aitas proua Sammuli taotlemiseks palvekirju koostada. Keegi ei mõelnud selle ettevõtmise edusse, isegi osutas abi rohkem põhi- ja ettevalmistuse suu peale ei lööda. Kuid juhtus ime: 1958. aastal proua Sammul koos emaga Ameerikasse. Vanemad olid proua Sammuliga aastaid kirjavahetuses. On säilinud hulk ilusaid sõnadest kaunist kodust ja toredast perekonnast.

Ma ei külalisi ma muidugi ei mäleta. Vanemad ise kaisid teiste hoolt, sest ema oli väga kodune ja mugav ega hoolinud kül-

Meil ei tekkinud kunagi vahimatki kahtlust meie külaliste meelemeelsuses, see tähendab eestimeelsuses. Me oletasime, et me telefoni kuulatakse pealt, et meie maja jälgitakse vahel, kuulame kindlad: meie kodu on turvaline paik, sest külalised on oma inimesed. Meil räägiti kõigest ja naerdi palju.

Viiskümmend aastat hiljem

Pärast osade KGB arhiivimaterjalide avalikustamist tulid ilmsiks lausa uskumatud lood, sealhulgas ka paljude meie heade tuttavate kohta. Avaldan tunnustust Indrek Jürjole tema ulatusliku töö eest ja kasutan meelsasti tema materjale, et pääseda originaalide või keelde tõlkimisest. Ma ei jaga kaugeltki kõiki Indrek Jürjo poolt avaldatud mõtteid, vahel isegi siis, kui need on võetud otse tema naaldokumentidest. Meil tuleb aru saada, et KGB aruanded teinud ametkondlikku redelit pidi käest kätte käies läbi omamoodi kontrolli, sest iga ametnik püüdis oma karjääri heaks või oma nime päästmiseks neid täiendada ja "ilustada". Oleks absurdne neid aruannete sisu üksühele tõe pähe võtta. KGB materjalides on teerumine, neis õige ja vale eristamine nõuab peent vaistu.

Indrek Jürjo oma raamatus "Pagulus ja Nõukogude Eesti" kirjutab: "Agent "Belokurova" (Aino Sammul) kaudu jõudsid KGB alarmeerivad teated, et Meri püüab oma tuttava meremehe kaudu Rootsi põgeneda. Oma lähedase tuttava Olga Nopsiga tahtis Meri toimetada välismaale kirja August Tormale, et hoiatada Inglise luuret. Kuid kui Nopsil 1956. aasta lõpus lasti sõita sugulase poole Soome, ei julgenud ta Meri kirja kaasa võtta. Järgmiseks kavatses KGB uuesti lubada Nopsi Soome sõita, et ta Viibo

* Indrek Jürjo. "Pagulus ja Nõukogude Eesti: vaateid KGB, EKP ja VEKSA arhiivdokumentide põhjal". Tallinn: Umara, 1996.

tootmis- ja julgeolekult labi otsida ja tabada asitõendina Meri kirja. Nahtavasti Nopsi sõit siiski aset ei leidnud, sest KGB aruandes ei ole selle kohta midagi märgitud."*
Tolles loogus on oluline faktiviga, mis ilmekalt iseloomustab tolle aja julgeolekorganite töö taset. Nimelt, nagu ma juba eespool kirjutanud, kavandati Rootsi sõitu (projekt Aku-Aku) aasta 1944–1950, mitte 1956, nagu aruandes märgitud. Peale selle ei olnud aktiivsemaid osalejaid tolles kavandatavas ürituses. Samuti luban endale ühe kõrvalepõike. Eero Medijainen oma loomavas raamatus "Saadiku saatatus"*** nimetab, et meie diplomaat Elmar Pusta "ei kirjuta oma mälestustes Pariisi saatkonna töö- ja võitluskasasest J. Sammulist midagi". Olenemata sellest, kas autor soovis selle lausega anda hinnangut Sammulile kui poliitilisele tegevusele või mitte, tahan õigluse huvides seda veidi täpsendada. Ajastul, kui maailm oli jaotatud kaheks, ei olnud lihtne kõigest üksüheselt kirjutada, ka läänes mitte. Vahe on selles, et kui kommunistliku režiimi tingimustes oli tegemist otsusega ja kirjutaja enese ohutundega, siis teisel puhul teadusega, aumehelikkuse, tarkuse ja ettevaatlikkusega teiste arvustamiseks. Läände pääsenud ühiskonnategelased olid oma memuaarides igati vältida Nõukogude Liitu jäänud kolleegide või nende perekonnaliikmete ja sugulaste ohtu. See kehtib paljude meie endiste riigitegelaste, sealhulgas ka meil, kes seda korduvalt meie omavahelistes vestlus-

peetakub samas julgeoleku aruandest: "Peale "Belokurova" ja "Gorog Meri ja tema perekonda veel vilunud agendid "Sem-", Meri endise kolleegi diplomaat Elmar Kirovari poeg Harri Kirovar, ja "Erastov" – Nikolai Nitem. Tema järele jätkas värvati 1958. aastal veel üks tegelane endistest

* Jürjo "Pagulus ja Nõukogude Eesti", lk. 127.

*** Medijainen, "Saadiku saatatus: välisministeerium ja saatkonnad 1918–1940". Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1997, lk. 148

diplomaatilistest ringkondadest: agent "Gustav", kes oli 1939–1940 olnud Eesti sõjaväeatašee Leedus. "Semjonov" aga 1958. aasta juunis Meri abikaasaga, kes talle usalduslikult teatas, et nii tema ise koos abikaasaga kui ka pojad ja minia on enamusel võimalusel valmis välismaale põgenema."

Kommentaariks: sellised isikud olid olemas ja eespool kirjeldasin ma kontakte mõnega neist. Mul ei ole vähimatki kahtlust, et agent "Belokurova" oli proua Aino Sammul, et agent "Semjonov" oli Kirotar juunior, et agent "Gustav" pidi olema Kaunase perekonna endine atašee härra Lipstok (see on minu dešifreerimise aja Kaunase saatkonnas oli üksainus atašee).

Kirotari onu oli sõja-aastatel enne läände põgenemist elanud meie Kaare tänava majas ning meie kätte oli vanaema kaudu jäänud paar tema mööblieset ja üks laearmatuur. Need kontid olid ostetud 1952. aastal, kuid meil õnnestus üht-teist tagasi osta. Kirotar teadis nende asjade olemasolust ja sai need meilt tagasi. Meil ei olnud temaga muid kontakte ja ta külastas meid üks kord mõne korra. Mul on ähmaselt meeles, et ema rääkis temaga mõne poolest soovist siit maalt esimesel võimalusel pageda. Sõnad "usalduslikult teatas" on tubli liialdus, et asja tähtsustada ja põneid teha maks muuta, tegelikult oli see tavaline naiselik edvistamine, mil ema kordas pea iga päev peaaegu viie aastakümne vältel. Tundub, et Kirotari nimetamine vilunud agendiks on julgeoleku järjekorras ne liialdus.

Agent "Erastov" (Nitem) oli vanem härra, kes meid aeg-ajalt külastas. Ta opterus Omskist kahekümnnendatel aastatel jättes oma jutu järgi mingisugustel asjaoludel kunagi Leniniga kontakti puutunud. Tema iseloomustamine julgeolekuaruannetes "Vabariigis kõrgetel ametipostidel olnud inimesena ei pea paika" (oli endine pangaametnik) ja annab samuti tunnistust, et aruandeid ilustati Moskva jaoks.

* ERA, f. 131, st. 259, lk. 102.

Kirotar ja Nitem ei kuulunud meie perekonna lähedasemate sõprade hulka.

Kirotar oli üks tollase elu takkudest, millest me olime teadlikud, kuid me ei uskusime, et see ei puutu meisse otseselt. Usaldasime teda üsna piirilt ja isegi praegu ei ole mul põhjust KGB kahtlustusega materjalide põhjal nendele negatiivseid hinnanguid anda. Üks asi on olla agendi rollis vastu oma tahtmist, teine on oma tegevusega kahjustada inimesi, kes on sind usaldanud. Kirotar ei anna meie käsutuses olevad materjalid enamasti edasi teavet.

Kirotar huvitavalt on nendel teemadel kirjutanud Erika Auliku raamatus "Viru tänav ja teised"*. Ka tema mälestustes esinevad meie tuttava nimed ja mõnega neist seotud oletused ja oletused. Kuid jällegi pole konkreetseid tõendeid süüdistamiseks arhiivimaterjalides** ühe viite, mille kohaselt julgeolekuvastase elemendi" jälgimise teha ülesandeks agent "Belokurova" ehk Aino Sammulile.

Kirotar tegutses Eestis tervelt pool sajandit, aga kahjuks piirduvad meie käsutuses olevad arhiivimaterjalid viiekümnnendate aastate ajaga ja seetõttu ainult osaliselt.

Kirotar korrulistel viiekümnnendatel ei kehtinud rahvatarkus, et on oma õnne sepp, oli see periood minule ja kogu meie perele üldiselt õnnelik. Iseenesest mõistatavalt on igal inimesel oma mõtlemisviis, mis pealegi elu jooksul üsna tublisti muutuda

* Erika Aulik "Viru tänav ja teised". Tallinn: Varrak, 2004.

** ERA, f. 131, st. 259, lk. 102.

40 AASTAT RIIGITEENISTUST

Mälestusi plaanikomisjonist, hilisemast plaanikomiteest

1957. aasta 29. augustil sai minust, nagu juba kirjutasin, plaanikomisjoni (ametliku nimega Eesti NSV Ministrite Nõukogu all asuva Plaanikomisjoni) transpordi-, teedemajanduse ja side osakonna õkonomist. Olin ligi kaks nädalat töötanud, kui palgapiirkonda kätte jõudis. Läksin koos teistega oma esimest palka saama, kuid minu nime palgalehel ei olnud. Keegi ei osanud või ei tahtnud öelda mulle õiget põhjust, miks nii juhtus. Oletasin, et minu palga arvud olid jäänud julgeolekusse toppama. Järgmisel päeval võeti kokku käskkiri minu tööleasumise kohta, kuid niimoodi, justkui oleksin alles kaks päeva tagasi tööd alustanud.

Väga paljudel inimestel polnud plaanikomiteest ja selle tegevusest ettekujutust ka nõukogude ajal, mis siis veel rääkida toonasele põlvkonnale. Pean oma ülesandeks teada anda noortele eesriiet kergitada ja anda lühike ülevaade plaanikomitee tegevusest, seal ametis olnud inimestest ja nende tegevuse motiividest. Minu teada ei ole seda keegi teinud, pealegi ei ole kuigi palju järele jäänud neid, kes seal tervelt 33 aastat töötasid.

Kuuekümnendatel nimetati plaanikomisjon ümber "komiteediks" ja seega Eesti NSV Ministrite Nõukogu Riiklikuks Plaanikomiteeks. Muudatus oli üleliiduline ja selle eesmärgiks oli suurendada planeerimisasutuste rolli riigiparaadis. Plaanikomiteed juhtis esimehe kes oli ühtlasi ministrite nõukogu esimehe asetäitja. Plaanikomitee juhtkond koosnes esimehest, esimesest asetäitjast (või mitmest esimesest asetäitjast), aseesimeestest ja juhtivate osakondade

juhtajatest (3–4 inimest). Need inimesed moodustasid komitee, mis kujutas endast kollektiivset juhtimisorganit.

Plaanikomitee oli liidulis-vabariikliku alluvusega. Allumine nii riigivalt kui ka NSV Liidu Riiklikule Plaanikomiteele teostatud põhiseaduslikult ja selle alusel võis keskvalitsus juhtivavabariikide valitsusasutusi ka otse, vabariikide valitsusi teinud. Seda põhjendati vajadusega ühtlustada teatud valdaval tegevuse koordineerimise ja planeerimise metoodikat. Plaanikomiteele tähendas selline kahepoolne alluvus, et planeerimismetoodoloogilised juhised, mitmesugused meile täitmiseks koostatud normid ja normatiivid ning vormid saadeti Moskvast Liidu Plaanikomiteest. Põhiline oli muidugi see, et sel viisil ühendati plaanimajanduse raudsesse süsteemi liidetud, mis näitas täieliku pildi kogu meie majandustegevusest. Moskval ka mitmesugused kontrollarvud ning meie pidime esitama informatsiooni plaanide täitmise kohta. Meie asutuse igapäevaste tegevuste, kaadrivalikute, eelarvete ja majandustegevuste kohta Plaanikomitee ei sekkunud.

Plaanikomitee kinnitas rahvamajanduse plaani NSVL Ministrite Nõukogu ning seejärel kiitis heaks NSVL Ülemnõukogu, mille kaudu pandi kõik küsimused paika NSVL Plaanikomitees. Vabariikides kordus ligilähedaselt sama protseduur umbes samal viisil. Iseenesest mõistatavalt olid kõik põhilised majandustegevuse küsimused eelnevalt NLKP Keskkomitees ja osaliselt ka NSV Plaanikomitees heaks kiidetud.

Eesti NSV Plaanikomitee

Plaanikomitee asus Toompea lossi lõunatiiva 2., 3. ja 4. korrusel. Aja-ajalt olid ruumid kitsaks, kuna põhikoosseisule lisandus ligemale

200 töötajaga arvutuskeskus ning umbes 160 inimesega teadusinstituut. 1970. aastatel koliti vastvalminud majja Pärnu maantee ja Suur-Ameerika (tol ajal Komsomoli) tänava nurgal. Riigiplaani alluvusse kuulus ka Tõnismäel asunud Informatsiooni Instituut. Ligikaudsete hinnangute kohaselt kasvas töötajaskond alates tööleasumise ajast augustist 1957 kuni majandusministeeriumi reorganiseerimiseni 1989. a. 57-lt inimeselt ligemale 800-ni. Selline bürokraatiaaparaadi paisumine oli 1970.–80. aastatel peaaegu mulk kogu Nõukogude Liidule. Ametnike tegeliku hulga kohta riigis ei olnud kellelgi tõepäraseid andmeid. Partei püüdis administratiivaparaadi kasvu näiliselt piirata: vahtsusasutuste personalil, palgakulude kohta peeti täpset arvestust, asutustele oli kehtestatud kindel töötajate arv ning nende limiitide omavoliline ületamine kas või ühe inimese võrra oli karistatav. Et nendest tõketest ületada, mõeldi parteiorganite teadmisel uusi nippe välja. Ministeeriumide ja riiklike komiteede juurde loodi uurimisinstituute, arvutuskeskusi, erikonstrueerimisbüroosid, arenduskeskusi, laboratooriume jne. Aastate jooksul nende asutuste personali hulk suurenes ning ületas mingil ajal tunduvalt ministeeriumi või komitee tegevitajate arvu, kelle teenindamiseks nad olid loodud. Peale selle olid nendes nn. teenindavates asutustes juhtkonnal suuremad volitused finantskulutuste tegemiseks, töötajate palgatingimused olid nendes soodsamad ja neil oli õigus preemiaid saada. Kõik olid rahalisemiskulude ja juhtimisaparaadi kasv oli näiliselt seisma peetud! Kui partei kulude kokkuhoiu eesmärgil keelustas uute vahtsushoonete ehitamise, ei jäänud sellepärast veel midagi ehitamata. Rahalised vahendid riigieelarvest eraldati arvutuskeskustele, konstrueerimisbüroodele jt. allasutustele ja uued hooned müüdi, kui kerkisid, peasi, et mitte valitsemiskulude arvelt. Tuli ette, et inimene töötas valitsusasutuses, aga palka sai allasutusest. Sõjaväe kirjalikke otsuseid fabritseerinud partei- ja riigitegelased olid partei ja tegeliku elu erinevustest teadlikud ja see tegi neilegi nalja.

Ka meil Eestis kandis riigiplaani uus neljateistkümnekooriline hoone projekteerimisest alates riigiplaani arvutuskeskuse nime.

Õnnetunne kulges nendel aegadel nii vaevaliselt, et praegune loomulikkus kujuta seda endale ettegi. Paljusid paneks muigama, et partei esimees Gustav Tõnspoeg, kes oli uhtlasi peaministri asetäitja, ja tema asetäitjad Leonhard Tammeväli ning Amandus Logussov tegelesid isiklikult peaaegu igal nädalal uude büroo ehitamisega.

Plaanikomitee struktuuri muudeti korduvalt. Kuni 1970. aastate lõpuni olid osakonnad, mille eesotsas olid osakondade juhid. Suuremate osakondade juhatajatel olid ka asetäitjad. Osakondade järgi töötasid plaanikomitees ökonomistid, vanemökonomistid, insenerid, vaneminsenerid, juhtivspetsialistid ja peainsenerid. Osakonnad jagunesid rahvamajandusharude järgi (tootmine-, kergetööstus-, põllumajandus-, ehitus-, transpord-, kaubanduse, hariduse ja kultuuri jt. osakonnad) ning osakondade järgi (töö ja töötasu-, finants-, uue tehnika jt.). Plaanikomitee koostas ja koordineeris rahvamajandusplaani koondplaanid, mis koosnes kolmest allosakonnast: perspektiivplaneerimis-, planeerimis- ja koordineerimis- osakonnast. See osakond allus alati vahetult plaanikomitee esimehele, teised osakonnad allusid aseesimeestele.

1970. aastatel, kui koosseisud kasvasid, sagesid asutusesisemised korraldused. Osakonnad grupeeriti teatud tunnuste alusel moodustati valitsused. Nii tekkisid rahvamajanduse planeerimisvalitsus, kapitaalehituse valitsus, materiaaltehnilise ehituse valitsus. Aja jooksul loodi mitmed uued osakonnad: kerge- ja rasketööstuse osakond, välissidemete osakond, kaitseosakond jt. Sageli võeti struktuurseid muutusi ette, et leida mooduseid suurema palga maksmiseks, kuna osakondade allüksuste juhtivpersonali suurendada.

Teataval valitsusasutusel, oli ka riigiplaanil oma põhimäärus, mis kehtestati ja muudeti. Valitsustel ja osakondadel olid põhimäärused. Iseloomulik oli, et nende dokumentide koostamine ja kinnitamise protseduuriga kaasnesid sageli pikad arutelud ja vaidlused, kuid peale dokumentide valmimist ja kinnitamist

Hromov töötajatega suurt ei suheldud, ta liikus majas ainult kindlat marsruuti pidi: autost kolmandale korrusele ja oma kabinetisse, vajaduse korral kabinetist WC-sse ja tagasi. Keegi ei teadnud

249

tolmu jalgadelt pühkinud, tõusis päevakorda, kuidas anda tuhandetele ehitajatele. Otsustati ehitada veel üks elektrijaam Eesti Elektri jaam. Nii arendati tööstust ja arenes majandus. Nii töötas migratsioonipump täistuuridel kogu Eesti jaol

Millega plaanikomitee tegeles?

Vastus võiks olla lakooniline: majanduse arendamise planeerimisega, aga paraku oleks see lihtsustamine. Arvan, et vahetu plaanide koostamine nõudis mitte rohkem kui 25–30% meie tööajast. Ligikaudu 10–15 kulus plaanide täitmise kontrollile ning sellele te ettekannete ja aruannete koostamisele, umbes 25% valitsuse määruste koostamisele ja ülejäänud aeg läks jooksvate majandusküsimuste lahendamisele. Võidakse küsida, mis pagana majandusküsimustega pidi plaanikomitee tegelema? Vastus kõlaks: kõik võimalike ja ka päris võimatutega. Tsentraliseeritud juhtimise algatuses oli peaaegu kõik reglementeeritud, isegi ministril polnud võimalusi jooksvate majandusküsimuste lahendamiseks. Puudus raha, puudusid materjalid ja seadmed, sest kõik, mis oli planeeritud, oli sihitusega mingi konkreetse ülesande täitmiseks. Pärast suunas valitsus enamiku lahendamist vajavaid küsimusi plaanikomiteele läbivaatamiseks ning ettepanekute tegemisele. Plaanikomiteel oli asjadest ja ressurssidest ülevaade, oli võimalik Moskvas midagi välja kaubelda ning lakitada teele valitsuse tellimused jne. Arvan, et kogu aeg oli meil majas kuni viissada ministri nõukogu esimehe või tema asetäitjate ning partei keskkomitee sekretäride resolutsioonidega kirja, mis olid range ja mitmepoolse kontrolli all. Neile lisandusid ülemnõukogu saadikute arvult ja taotlused eraldada seda või teist mõnele põllumajandusettevõttele, lasteaiale või koolile. Seadus nägi kirjavahetuses ette 10-päevase vastamistähtaaja. Tähtaegade pikendamine oli pigem erand. Selle olukord oli narvesööv ning ei tulnud sageli kasuks asjade lahendamiseks.

Ametialaste ebameeldivuste vältimiseks olid kõik, alates riigikogu kuni tippjuhini, huvitatud eeskätt ülesande tähtaegselt täitmisest, kuigi asja sisuline lahendus oleks võinud ka parem olla. Ministrite nõukogu vormistas oma otsused määruste, korralduste ja protokolliliste otsustena. Suurem osa määrusi tulenes ülemnõukogu otsustest, mida tuli sageli sõna-sõnalt dubleerida ja täitjatele edasi anda. Oli siiski ka selliseid, mida sai kohalikele oludele kohandada ning ministriumidele, ametitele ja kohalikele nõukogudele ning konkreetsed ülesanded kehtestada. Vahel olid keskkomitee ja valitsuse ühismäärused, nendel oli suurem autoriteet nendest dokumentidest sai viimase lihvi plaanikomitee ministrite nõukogu asjadevalitsuses. Nende dokumentide täitmine oli sageli vaeviline ja närviline, kuna sellega kaasnesid alati mingid erimeelsused, sest erinevad huvid ristusid ja alati oli vaja kompromisse leida.

Majandusplaanide koostamine oli mõnes mõttes rutiinne töö, kuna protsess kordus aastast aastasse. Teiselt poolt sundisid pidevalt usinasti tegutsema partei ja valitsuse muutuvad olukorrad, lõputud parteikongresside direktiivid ning planeerimise muutused.

Planeerimise metoodika oli loodud NSV Liidu Plaanikomitee ja teaduslike instituutide kümnete aastate töö tulemusena ning see muutus umbes 600–700-leheküljelisse punaste kaantega raamatuks, mida tuntigi "punase raamatu" nime all. Aeg-ajalt metoodikat ka uuendati.

Planeerimise süsteemis olid esikohal perspektiivplaanid, sealhulgas viie- ja seeloomuga viisaastakuplaanid ning majanduse arendamiseks põhinäitajad 10, 15 või 20 aastaks. Lisaks koostati planeerimise perioodide peale tootlike jõudude arengu ja paigutamise plaane. Seda viimast tegevust suunas NSV Liidu Plaanikomitee jõudude arendamise ja paigutamise nõukogu, tegeliku tööstusliku uurimise instituut.

Planeerimise pikaajalised majanduse arengu kavad ei võimaldanud majandusprobleeme komplekselt lahendada, siis mõeldi

1970. aastatel välja midagi uut nimetusega "programmid" ?
tus oli esialgu maagilise varjundiga, läänemaailmast võetud
tuimad olid ja ameeriklaste aatomipommi valmistamise pro
Teise maailmasõja päevil ning energiakriisist tulenev
kaajaline energiaprogramm. Nõukogude Liidus lahtus pro
mide koostamise initsiatiiv parteiorganitelt, kes ei olnud
majandusliku mahajaamusega ning sekkusid jõuga r
neerimisprotsessi ning aitasid sellega ise plaanimajanduse
tamisele kaasa. Tuletan meelde 1970. aastatel koostatud
tusprogrammi, mis pidi kõik nõukogude mimese toot
igaveseks lahendama; mittemustmullavööndi arendam
rammi, elanikkonnale teenuste osutamise programmi
programmid ja id kõik ellu viimata, sest nad ei olnud
tatud plaanid, vaid soovide ja kaskude kogumikud, pro
vahendid nii omal maal kui ka välisriikides kasutamiseks

4. Eelne oli mitmel korral vaja uhe nadala jooksul kaks
 5. ... olla. Nii mõnigi osavam meie hulgast kasutas
 6. ... ja spordivõistluste külastamiseks. Lahetuse pae-
 7. ... rubla 60 kopikat – jatkus hadapärast toiduks. Meie
 8. ... osakonnad pidid Moskva vastavates osakondades
 9. ... koostööd tehes, mille tulemuseks pidi olema koos-
 10. ... protokoll. See too nõudis oskust, kogemust ja diplo-
 11. ... tati oponentid ule kavaldada, vajadusel hadaldada või
 12. ... vaimalt põrutada. Eriti raske oli koostööd teha selli-
 13. ... mis mõjutasid materiaalseid ressursse või investee-
 14. ... t. Eelne mone naitaja osas eriarvamus, mis tuli hiljem
 15. ... omustada.

küsimused ettekandjale, mis tavaliselt reetsid küsija ebakompetentsust, seejärel siirduti sõnavõttude juurde. Eks kõik see sõnavõtte tsirkusega, vahe vast ainult selles, et kõik olid surmtõsiste ettepanekudega ja väga tähtsad ning plaani sisu ettekandjad (kaitsjad) olid alati narpipinges all. See oli omamoodi irvitamine autorite, s.t. töötajate üle, et näidata neile koht kätte ja demonstreerida partei raadi uleolekut. Teiselt poolt oli see etendus, kus mõnel nõukogu poolisel kommunistil avanes võimalus esimese sekretäri ette tulevase karjääri nimel kõneosavuse ja demagoogiaga hülata. Kõik said ju aru, et plaan oli juba Moskvast kinnitatud ning peale selle iludusvea selles midagi muuta enam ei saanud. Meil oli juubaanidest aastatest teada, mida keegi küsida võib. Büroo koostamisel muutus aegade jooksul, kuid meelde on jäänud, et soliidse ja vabalt hoituma käitumisega paistsid silma Johannes Käbin, Valter Elson, Arnold Rüütel, Bernhard Upsi ning Indrek Toome. Meie tunnised arutelud lõppesid alati ühe ja sama lõppotsusega: "See plaani projekt põhiliselt heaks."

Järgnes ülemnõukogu istungjärg. Paarkümmend saadikut esinesid sõnavõttudega, milles tehti kriitilisi märkusi plaanide kohta, esitati valitsuse aadressil mitmesuguseid täiendavaid nõuandeid, kuid kõik sõnavõttud lõppesid sõnadega: "Kiita plaan heaks. Nii ka tehti."

Kõik kriitilised märkused pidime täpselt protokollima ning plaanikomitee esimehe lõppsõnas neile reageerima, hiljem igale ettepanekule ka kirjalikult vastama.

Enamasti olid sõnavõttud kohalike parteijuhtide näpunäidet kohaselt ette valmistatud. Võidakse ju küsida, miks need parteijuhid ise ei esinenud? Seepärast, et kõik oli reglementeeritud. Kõik paljudele sõna antakse, kui palju peab sõnavõtjate hulgas olema parteilasi ja parteituid, mehi ja naisi, haritlasi, töölisi, põllumehi, juhtivtöötajaid jne.

Eespool kirjeldasin plaanide koostamise bürokraatiat, nüüd pidime järgima ja millele tuli vastuvaidlematult alluda. Kuid selle protsessil oli ka inimlikum pool. Enne plaanide vormistamist

oli tootajate osakondades intensiivselt majanduse vajadustega, töötajate lahkamisega ja prioriteetide pingereaga. Sellel ajal olime tegutseda suhteliselt vabalt ja loominguliselt, just seetõttu avanesid töötajate isikuomadused, eriti erudeeritus ja oskused. Ma ei taha seda meie tegevust tsentraliseeritud majanduse tingimustes üleliia idealiseerida, kuid sel oli hinnatav väärtus Eestile ja meie rahvale. Püüdsime ära hoida halvimal viisil parimaid elamistingimusi inimestele.

Meie tööloõiguseks, millega peaaegu kõik meie töötajad tegelesid, oli plaanide täitmise kontroll. See nõue oli ilmselt parit stalinlikust, kui aruandeid anti Moskvasse iga päeva kohta. Ka meil olid selliseid juhtumeid, kui iga päev anti edasi andmeid tööstuse vagunitesse laadimise kohta Moskvasse ja Leningradi osakondadele. Tavaliselt koostasime statistikavalitsuse kaasabil iga-aastased plaanide täitmise kohta, piirdusime nende materjalide arutamisega kolleegiumi istungil, olulisemad andmed saatsime ka telefonitsi Moskvasse. Märksa tõsisem töö oli kvartalide täitmise aruande koostamine ministrite nõukogule, mis saadeti ka Moskvasse. Tavaliselt vaadati kvartali majandustulemuste valitsuse laiendatud istungil. Ministrite nõukogu esinõukogu sellesse töösse väga tõsiselt, esines alati pikema sõnaga ettepanekutega edaspidiseks ning andis lühiülevaate majanduse arengust Nõukogude Liidus tervikuna. Plaanikomitee istungil pidid tundma kogu olukorda ja oskama igale küsimusele vastata. Tavaliselt arutati valitsuse istungitel majanduse arengut ja selle tulemused olid alati puudusi. See oli huvitav ja tõsine töö. Istungile ettevalmistati hoolega ette, ka ministrid tegid endile ettevalmistusi. Küsimused selgeks, et mitte jänni jääda. Istungil võeti ministrite nõukogu määrus, milles kontsentreeritud kujul kokkuvõetavalt aruannetest ja sõnavõttudest tulenevad kitsaskohtad majanduse arengus ning samal ajal püüti selle dokumendiga esile tuua ilmnenud probleemide lahendamiseks.

Meie töö tehti aastaplaanide ja viie aasta plaanide täitmise kontrolli, kuid selleks kulus veelgi enam aega ja jõudu.

Eesti iseseisvumise järgsetel aastatel tuli mul seoses riigikoo-
lõri ametikohustustega osaleda praktiliselt igal valitsuse istun-
seepärast saan kahe erineva majandussüsteemi valitsuse töotähta-
janduse valdkonnas võrrelda. Algusest peale hämmastas mind
liskaudne suhtumine, mida ilmutati meie iseseisva Eesti Vabariigi
valitsuse istungitel majanduse arengut puudutavate aruannete ko-
netlemisel, rääkimata tavaliste majandusküsimuste arutamisel.
Tänapäeva ministrid on võrreldes endiste, nõukogudeaegsete
vaideldamatult haritumad, valdavad keeli, on palju reisinud, orien-
teeruvad poliitikas jne. Kuid enamik neist ei tunnetanud oma valdkon-
na misalaga ega orienteeru selles, ei valda majandusküsimusi, ei tunne
bariiki kui tervikut, ei tunne enda kui ministri ja talle usaldatud
ministeeriumi rolli ja vastutust. Tundub, et tänapäeva ministrid ei
lütavad valdava osa oma ajast erakondlikele küsimustele ja poliitika-
listele vaidlustele ega süvene küllaldaselt neile usaldatud valdkon-
nadesse.

Olen veendunud, et plaanikomitee töös oli Eesti arengule
palju kasulikku. Kuid riiklik plaan oli ka kommunistliku poliitika
poolt kujundatud majanduspoliitika elluviimise peamine vahend.
Sellest poliitikast polnud tol ajal põhimõtteliselt võimalik koo-
kalduda ning selle alustaladeks olid tootmisvahendite ja maavarade
lumine riigile, kollektiviseerimine põllumajanduses ning tööstus-
tööstuse eelisarendamine. Partei kongressidel võeti eelneva
viieks aastaks vastu majanduse arendamise direktiivid, mis olid
loosunglikud, ent sisaldasid ka arvnäitajaid, mida liiduvabariikide
tasemel tuli kõrvalekaldumatult täita. Eesti NSV-d puudutas
osa koosnes 15–20 reast. Tekstid avaldati ajakirjanduses.

Meenub üks episood arvatavasti 1950. aastate lõpust. Ühel pe-
val olin mingi transporti puudutava probleemiga tollaegse Tallin-
linna linna täitevkomitee esimehe Aleksander Hendriksoni juures,
res, kelle kabinet asus siis raekojas. Meie jutuaajamisest võttis
linna peaarhitekt Otto Keppe. Hendrikson hoidis käes var-
ajalehte "Pravda", oli väga ärritatud ja pöördus minu poole.
"Oled juba lugenud? Ei? Siis kuula, loen ette. Tallinna ehitatakse
Baltimaade suurim kalasadam. Kas saad aru, mida see tähendab

Tallinna? See tähendab tuhandete inimeste sissevedu, te-
tol mitmeid probleeme ja kuritegevuse kasvu. Miks mitte
Kundasse? Mina olen linnapea, minu käest ei ole
võimalik küsinud!" Olin tol ajal sedavõrd roheline, et ei
ilvest palju kaasa rääkida, kuid mulle laks tema jutt süda-
Tol ajal ma arvatavasti ei teadnud veel, mida partei direk-
tiivid tähendavad, ja mul polnud õrna aimugi, et aastaid hiljem
nende vahetult kokku. Kuuekümnendatel ehitatigi Tal-
linnas suurele hiiglaslik kalasadam ja loodi võimas ookeani-
kalapüügikohas. Kalapüügilt ühe elaniku kohta oli Eesti maailmas
teine. Toojõud toodi Venemaalt, Valgevenest ja Ukrai-
nast. Toojõude jookkul etendas ookeanikalandsus Eesti jaoks
toojõude rolli. Nii et vana Hendriksoni kartused ei ol-

ma kommunisti Hendriksoni kohta tahaksin kirja panna veel
ühe. Linnu ajakirjandusele omistati 1960. aastate alguses
suurel määral maanteel valminud viaduktile "Hendriksoni küü-
n". See oli tegelikult kadunukesele liigategemine, sest just
linnarhitektid olid need, kes nõudsid tänava juhtimist raud-
teel, aga mitte vastupidi. Jäme ots asja otsustamisel oli
Tallinna linnapea ja linnajuhataja. Ma ei olnud täpsemalt kursis ei
linnajuhataja ega ka tema võimalike sigadustega, ent võin
tegemist oli väga lihtsa, kuid energilise ja toimeka ini-
tsiatiiviga. Linnapea suuremast osast teistest kõrgetest ülemustest
ta meeleldi reatöötajatega. Plaanikomisjoni küllastades as-
tatsid ikka meie kabinetis, asetas tooli minu oma kõrva-
nõu alla algaja ökonomist olin, küsis luba paberossi-
nõu tundis huvi eluolu ning tööuudiste vastu. Tema visiit
Tallinnas, seejärel läks ta mingisse teise osakonda. Näh-
tatsid aega parajaks.

Teine asi. Umbes samamoodi sündisid põlevkivielektri-
tööstuse tehased, Muuga sadam ja mitmed teised suur-
tööstused. Kui direktiividel puudusid sageli majanduslikud ar-
vud ja ettearvamused, siis sündis kogu tollaegses Nõukogude

Liidus palju ebamajanduslikke, inim- ja loodusvaenulikke olukordi. Kuid nendel direktiividel oli ka teine pool. Vahel, kui me meeldis sellist soovisime, mida oli väga raske majanduslikult põhjendada ja tavalises korras plaanidega lahendada, siis püüdsime oma omad soovid nendesse direktiividesse sisse kirjutada. Näiteks metan Vireši (Lätis)–Tallinna gaasimagistraali rajamist, mille võtmist direktiividesse tuli mul Moskvast jõuliselt taotleda ja põhjendada. Asi õnnestus. Meil oli seda gaasitrassi vaja, et mitte sõltu olemasolevatest gaasitrassidest sõltuda. Asjaajamine tavaliselt läks, üleliidulise ministeeriumi kaudu, oleks olnud absoluutne lootusetu, sest nende jaoks oli see pisike kõrvaline küsimus.

Igapäevasest tööst ja seltsielust

Algusaastad plaanikomitees olid minu jaoks huvitavad. Olen alati sin kiiresti toleleegse transpordiökonoomika ja sain põhjalikult tutvustada Eesti transpordist kui majandusharust. Kuna transport majanduses teenindaja rollis, siis elasin järjest enam sisse Eesti majandusse, mille arengut oli huvitav analüüsida ja seda teiste riikide omaga võrrelda. Aastate jooksul külastasin suuremat osa tööstusettevõttest ja tutvusin nende tegevusega.

Mina läksin vast isegi mingil määral liiale ning muutsin töö ühtlasi ka oma hobiks. Mõnes mõttes ei olnud selline elu üldse inimesele sobiv, kuna ma sattusin ametliku rangetesse raamidesse. Vaba aeg kulus peamiselt erialakirjandusele ja ajakirjandusele. Pooleli jätsin aspirantuuri, ei tegelnud võõrkeeltega ega enesetäiendamisega humanitaarvaldkondades.

Nagu kogu majandustegevus on omavahel labi põimunud, ei saanud ka plaanikomitees ükski osakond töötada isoleeritud, vaid ainult tihedas kontaktis teistega. Informatsioon liikus ja vahetati paberil, alles 1980. aastatel hakati kasutama arvuteid. Paberajastu tingis inimeste omavahelise tiheda suhtlemise, mis oli

asutuse sisekliimat positiivselt mõjutas. Polnud sisetuliseid, kelle vahel ei olnud konflikte. Tootasime meeletult, tavaliselt kella kolmest veerajani kauem, ja seda ilma ülemuste otsese sunnita. Kui me olime tahtajaliste töödega, võtsid inimesed tööd isegi koju. Puhkepäevadel töölkäimine oli päris tavaline. Plaanikomitee enne ministrite nõukogu ja partei keskkomiteed viimane etapp, kus lihviti ja vormistati lõplikult dokumendid, mille esitajad olid sedavõrd ranged, et nende ignoreerimise õigust ei olnud kehelgi. Tundsime sageli vimma ja tajusime kui ülekohtu, et meil, kuidas ministrite nõukogu asjadevalitsuse töötajad, ei olnud muud kui täpsusega oma tööpäeva lõpetasid ja lossist koju läksid. Mõnikord hilisõhtul väsinuna üle Võidu tänavat valjaku trolli- või bussipeatuse poole lonkides ei näinud ühtegi valgustatud akent toleleagse parteimajas, kus nendele korpapanele ajal töötas Tallinna linnavalitsus.

Kõikide töötundide arvutuse alusel võin väita, et oma parima tootajana ma plaanikomitees 33 aasta asemel tegelikult töötasin 18 aastat, seda paljude loobumiste hinnaga ja ilma igasuguse kompensatsioonita. Tõepoolest, seda ma kahetsen, isegi nüüd sellele, et ma ei olnud ainus selline lollpea. Ema ei väsinud minust: "Millal sa lõpuks sealt Toompealt alla tuled?" Pea-ajal ju sellised ajad, et töökohti oli lõputult palju ning märksa enam. Nende aastate jooksul tehti mulle 49 tööpakkumist, millest ma keeldusin.

Meie töökoormusele vaatamata käis meil ka intensiivne seltsielu. Meie tegevuse ametiühing korraldas väljasõite, pidasime vastlavastatuse võistlusi, laulumehed käisid koos harjutamas. Vähehaaval korda aastas peeti maha suurejooneline asutuse pidu, puhuliseks osaks olid rikkalikult kaetud lauad, muidugi viinaga kompakiga. See vast oli venelaste poolt meile sissetoodud. Meie levis kõikjal, nii linnas kui maal. Tingimata esinesid meil teatrisõnastajad – mees- ja naiskvartetid. Sageli astusid meie etendades konservatooriumi üliõpilased, kes tegid seda tasuta, ja meil oli aplaus ja paar alpikannikeseõit. Maletan hästi

Urve Tautsi, Mati Palmi, noorte vendade Reimannide esindajaks kes nendel aegadel olid oma kunstnikukarjääri alguses. Tantsu- ja muusikat tegi Uno Naissoo koos Ulo Vinteri, Kalju Terasme ja Uno Loobiga. Orkestri koosseis oli iga kord veidi erinev, kuid see ei peta, siis trummimängija rollis nagu meenuks nooruke trummar.

Palju tegeldi spordiga. Mina osalesin tavaliselt laskespor-
lustel. Võitjatele jagati diplomeid ja väikseid meeneid. Igal
võeti osa riigiteenistujate suve- ja talispartakiaadidest ning ka
kolme Balti vabariigi plaanikomiteede vahelistel spordikohtu-
tel. Nendel kohtumistel arutasime lõunanaabritega ka tööproble-
me, sealhulgas vabariikide sisemisi suhteid partei keskkonnas
ja valitsustega ning puudutasime ettevaatlikult võimalikke teo-
strateegiaid suhetes Moskvaga.

Meie tegevuste loetelu jääks poolikuks, kui jätta nimetatud igasügisised tööd kolhoosis. Minu kolhoosiskäimised puuduvad mäletamist mööda esimese viie aastaga, hiljem õnnestus sellel hüstusest kõrvale viilida.

Suur huvi oli inimestel ekskursioonide vastu. Tavaliselt need ühepäevased väljasõidud autobussiga, kuid hilisematel aastatel korraldati juba mitmepäevaseid bussiekskursioone. Kuhu looduskauneid kohti, sageli ka mitmesuguseid ettevõtteid. Tõenäoliselt tuseks peeti lühike pidulik õhtusöök mõnes huvitavas kohas, näiteks meenub mulle Muuga tuulik Lääne-Virumaal, kus ekskursioone aitasid korraldada rajoonide plaanikomisjonide toimetajad, kes meile meeltdi oma rajooni majandust ja olulisemaid probleeme tutvustasid.

Üheksa aastat ja kaks päeva töötasin plaanikomitee transpordi-, teedemajanduse- ja sideosakonnas ökonomistina. Minu palk rublane (1947. a. vääringus) palk oli väiksem kui ülikooliõelste autojuhina ja püsis muutmatuna ligemale viis aastat. Aasta pöö tööleasumist sain esimese aastapreemia – 300 rubla ehk 25 kuu kuu kohta. Elasin vanematekodus, tähtu sellele tulin toime. M pidanud tähtsaks viimase moe järgi riietumist, aga reisimisvõtlusi sel ajal praktiliselt polnud. Minu raha kulus lõunaso...

hoidmisele, sai käidud kohvikutes ja ka restoranides, mis
 ei olnud üldiselt lubatud.

"Tallinnast tuli tegi ülikooli geograafia kateedri juhataja dotsent Varp mulle ettepaneku astuda aspirantuuri ning alustada uuritöö tegemist. Nõustusin. Sooritasin edukalt eksamid, mis mulle õiguse astuda statsionaarsesse aspirantuuri ja võimalikult väikest stipendiumi. Päevakorda kerkis küsimus töötamise lõpetamisest plaanikomitees ja kolimisest Tartusse, mis kogu muu järgnevat elukäiku otsustavalt muutnud. Juhtus aga teaduslasele oma ülemusel Jüri Rebasel pehmeks rääkida, võeti mind kaugõppeaspirantuuri ning jätkasin töötamist komitees. Selle valikuga oli minu aspirantuuri ja väitekirja kaalustatud. Ma ei olnud paraku nii tugev inimene, et oleksin suutnud tööst või siis suutnud korraga kahte asja teha. Aspirantuuri lõpetamata.

Ametnike soodustustest

quid apt käsitlestes on tavaliselt üheks teemaks ametnikele
nol soodustused. Neist räägiti ka tol ajal, kusjuures erilise
manga tegid seda inimesed, kes võisid oma tööajast olulise
dividends või baarides veeta. Tõepoolest, soodustused keh-
t. Nii nagu oli meil Toompeal hea ja suhteliselt odav söökla,
sööklad olid kõigis suuremates ettevõtetes ja töölissööklates
hinnad veelgi madalamad, nagu sotsialistliku riigi poliitika
kaks kolm korda aastas korraldas meie ametiühing telli-
alusel verivorsti ja seapeade-jalgade müüki, sest väga ma-
honna tõttu oli seda toidukraami poodidest peaaegu võimatu
*ingul majajärgul oli plaanikomitees teiste asutustega võrrel-
v oli kergem korterit saada. Ühelgi osakonnajuhatajal ei ol-
amettantot. Seege – ülearu privileege ei olnud. 1960.–1970.
tundused olud mõnevõrra paranesid: töötasu pisut kasvas,

vaate kõigist alates 1940. aastast plaanikomitees töötanud. Ta sisaldab ligemale tuhande inimese andmeid, nende ametid ja liikumisi ametiredelil. Oletan, et see on Eestis ainulaadne dokument, mis hõlmab 50 aasta jooksul ühe riigiasutuse teenistuses olnud inimesi. Ühe eksemplari sellest tööst saatsin Riigiarhiivile. Ühest nähtub, et selle aja jooksul vahetus plaanikomitees 8 esimeest: Oskar Sepre, Arseni Leonov, Aleksander Hromov, Hendrik Albi, Gustav Tõnspöeg, Valeri Paulman, Rein Otsason ja Edgar Savisaar. Kõige kauem oli esimeheks Gustav Tõnspöeg (14 aastat), kõige lühemat aega Edgar Savisaar (7 kuud). Kõige noorem mees oli tööleasumisel Edgar Savisaar (39), kõige eakam Hendrik Allik (60). Sama aja jooksul on plaanikomitees aseesimeest töötanud 34 inimest, neist Georgi Maltsev ligi 33 aastat, Leonid Tammevali 17 aastat, Mihhail Kozlov 16 aastat, Aleksander Popov 14 aastat, Arnold Toome 11 aastat, Vello Rosenberg 9 aastat, teised lühemat aega, nende hulgas mina ainult poolteist aastat.

Minu juhendaja ja suunaja, kellelt ma palju õppisin, oli Jüri Rebane, kes juhtis transpordiosakonda tervelt 38 aastat. Ta oli sündinud 1915. aastal, enne sõda Tartu Ülikooli õigusteaduse kandidaat *cum laude* lõpetanud, oli mobiliseeritud Punaarmeesse, kuid tal oli õnnestunud sõjategevusest kõrvale jääda. Toompeal oli tema töökoht juba enne sõda (statistikavalitsuses) ning 1940. aastast oli ta seal tagasi, siis juba plaanikomisjonis. Rebane oli tuntud seltskonnainimene, hea suhtleja, väga musikaalne. Ta meeldis noortega tegelda, neid õpetada-suunata ja pidevalt oma elutarkusega ullatada. Ta armastas õhtuti tööl olla, seda mees mehena kui hiljem perekonnainimesena, ja ta peaaegu et nõudis seda ka teistelt.

Jüri Rebane oli teeneline sporditegelane, kel on suurt teenust Eesti tennisespordi arendamisel, ta oli pikki aastaid tenniseklubide juht. Paljude meie tuntud inimestega, kes Rebase juures käisid, nende hulgas tema parima lapsepõlvesõbra Paul Keresega, suhtes olin mina tuttavaks.

Plaanikomitees oli ta ainuke parteitu osakonnajuhataja. Mõneti meenutab ta unustuse hõlma jäänud või jäetud, võib-olla lolluse iseloomu tõttu. Ka meie omavahelised suhted jahepealt kestnud 15 aastat kestnud koostööd. Põhjuseks oli üksnes minu soov osakonda tööle asuda, mida ta käsitas kui reetmist. Oma ajal töötas ministrite nõukogu asjadevalitsuses ministritelekuursunche abina keegi Karl Rebane. Kuna venelased tarbivad nime koos isanimiga, siis hakati imestama, et üks Rebane on Karl ja teine on Karli poeg. Ma ei mäleta kõiki selle loo detaile, aga hakati uurima ning tuli välja, et Karl on Jüri isa, kes sõja ajal maailmasõja paevil tsaariarmeesse mobiliseeritud, ta siia meesse sattunud, Venemaale jäänud ja seal uue pere loonud. Jüri kasvatas ema, kes oli omal ajal Parnus tuntud laulja, muide ka Tiit Kuusiku lauluõpetaja. Nagu mina mäletan, oli Jüri poja kohtumine kadunuks jäänud isaga mitte lihtne, vaid pigem rusuv ja valulik. Isa püüdis pojale igati lähedust luua, kuid Jüri jäi vankumatuks: ta ei saanud andestada, et teda ei ole olnud aegadel üksi jaeti.

Plaanikomitee varasematest esimeestest peatuksin kõigepealt Hendrik Allikul. Saan teda iseloomustada kui üdini ideelist kommunisti, kes tahtis inimest, kes julges meie igapäevase elu lollusi ja mõttetuvarustada, et teistel saad lahti jaid. Kõige enam meeldis Allik bürokraatiat, oli nõudlik kõigi vastu, mõtleb ja otsustab, ent leppimatu kommunismi kui maailmavaate elutähtsuse puhul. Plaanikomitee üldkoosolekul tuli kord esitada tema kandidatuur NSV Ülemnõukogusse, lausus ta oma sõnavõtu lõpus, et ta ei taha esimest korda valiti mind rugikokku 1923. aastal, siis teise korda ulesandeid taita mõned kuud, jargmine kord valiti ta ülemnõukogusse 1949. aastal, siis sain mõned kuud kauem töötada, kuni mind jalle arreteeriti; loodame, et seekord saan ülemnõukogusse saadikuna veidi kauem taita.

Juhon vaita, et Allik oli eestimeelne inimene ega kartnud seda, et ta näidata, mis oli tol ajal suur väärtus. Millalgi 1960.

aastate algul oli mul võimalik esmakordselt EKP Keskkomitee roo viisaastakuplaani projekti arutelul osaleda. Allik kaitses plaanikomitee seisukohti, et majanduse kiiremat arengut parandab jõu vähesus, aga selle sissetoomine ei ole soovitatav. Kohe juhtis Ivan Käbini reageering: "Oo! See on ju Alliku vana laul!", ja büroo liikmed valju lõbusa naeruga toetasid.

Samast ajast veel üks episood, mis näitab, kui levinud nõiuvõimade pugumine oli. Kõrge komisjon arutas plaanikomitees järjekordset viisaastakuplaani projekti. Suured ülemused istusid kollektiivse pikalaualaua taga, töötajad ja juurdekutsutud kaugemal. Minu kõrval oli äsja Venemaalt Eestisse lennutranspordi ülemuseks määratud Aleksejev. Arutati (vene keeles, nagu ikka nendel lennutranspordi arendamise küsimusi. Üks komisjoni luge avaldas üllatunud rajasti oma arvamust projekti kohta, kui minu naaber hõikab ühe juhaälselt ja bravuurikalt: "Kohe näha, et seltsimees ei tunne aega!" Tähelepanek oli tapne. Kõik jäid vaikseks, hetkeks tekkis üldine piinlik olukord, kuid arutelu jätkus. Naaber küsis minult, kas sihuke seal laua taga on. Vastasin, et teie ülemus, partei keskkomitee tootuse ja transpordi osakonna juhataja seltsimees Vladimir. See võttis Aleksejevi tõsiselt ja sellest alates saatis ta Vladimiriga iga märkust või utlust nõupidamise lõpuni jõuliselt: "Vaga hästi! Seltsimees räägib õigesti!"

Tagasi Hendrik Alliku juurde. Tema erines tüüpilistest juhtide tootajatest oma lihtsuse ja loomulikkuse ning isikuparase koostepuugi poolest. Allik oli läbi ja lõhki rahvamees, kes viskas meele ja puistas rahvatarkust justkui kaisest. Ta kuulas tähelepanekuga alluvate arvamusi ja seisukohti. Meile meeldis, et ta ei lasknud end häirida keskkomiteest tulevatest telefonikõnedest. Juhtis Alliku juures olema, kui Karl Vaino, kes sel ajal oli keskkomitee sekretär (mitte esimene sekretär), talle helistas ja hakkas minuga asja seletama. Allik, kelle kuulaspea tõmbus roosakaspunaseks, ei lasknud tal kaua rääkida, vaid katkestas jutu: "Karl Gendrihovil teil peaks olema teada, et mina nende küsimustega ei tegele! Hoidke teid minu asetäitjale, kes nende asjadega tegeleb!" Olgu öeldud

et Allik oli üldine komme kõikvõimalikes asjus kõige kõrgema astme poole pöörduda.

Allik talunud pealiskaudsust. Ta valmistus igaks nõupidamiseks, kui tema juurde tulid ministrid või suurte ettevõtete juhid, ja selnevalt kurssi vajalike majandusnäitajate ja probleemide ettevõtete juhtidega kohtumisele eelnes ettevõtete passide kontrollimine. Ta oli üheks sagedasemaks ettevõtete passide kontrollimise ühendajaks igal aastal. Selgituseks olgu öeldud, et ettevõtete passe pidasime umbes paarisaja suurema ettevõtte juures, see oli täielikult omaalgatus, et igal asutuse töötajal vajaduse korral võimalus saada ülevaade teda huvitava ettevõtte

tootmisandmed töötajate arvu, toodangu mahtude, tootmisvõime, tooraine, kütuse, elektri, vee kulu, investeerimis- ja muude andmete kohta.

Alliku tootmisvõime puhul pidas Allik loomulikuks vajaduse korral tootmisvõime sudaõõni töötada või puhkepäevadel tööle minna. Allik ei lasknud loompea vahetus läheduses, käis ta toöl jalgsi. Allik ei lasknud, et ei oska enam autoga sõita, kuna kuu aega ei ole sõitnud alla 300 km läbisõitu. Allik kasutas pikemateks reisideks lennukit ja mul tuli sageli talle hankida lennukit või Viljandiga ühendust pidavate busside ja lennukite sõiduplaane.

Allik ei lasknud voõrad priiskamine ja uhkeldamine, kuid ta puu- ja puu- ja pooldas uuendusi. Tema ajal ja toetusel loompea vahetus läheduses, käis ta toöl jalgsi. Allik ei lasknud, et ei oska enam autoga sõita, kuna kuu aega ei ole sõitnud alla 300 km läbisõitu. Allik kasutas pikemateks reisideks lennukit ja mul tuli sageli talle hankida lennukit või Viljandiga ühendust pidavate busside ja lennukite sõiduplaane.

Alliku tootmisvõime plaanide koostamise juurde teadlased ja teaduslikku ekspertrühma pikaajaliste majandus- ja teaduslike tegemiseks ning teadustulemuste rakendamiseks

majandustegevuses, mille tõttu teadlased said võimaluse pöörduda majandust puudutavates küsimustes kaasa rääkida. Plaanikomitee töötajad omakorda said paljudes valdkondades tuge ja kogemustunnet, avardasid oma teadmisi ja silmaringi. Nende kaudu kaotasime aastakümneteks praktiliste küsimuste lahendamisele väljapaistvaid tippteadlasi, nagu akadeemikud Õpik, Lippmaa, Kirret, Raudsepp, Veiderma, Parmasto jpt. Nii ku kuulus ekspertrühmadesse 150–200 teadlast ja spetsialisti, intensiivselt polnud teadlased kunagi varem ega ole ka hiljem teinud Eesti majandusküsimustega tegelda. Iseasi oli muidugi ka võrd oli tolle aja tingimustes võimalik kõiki häid ideid ja teadusplaane rakendada. Kuid spetsialistide abi kulus alati ära, oli vaja põhjendada nii mõnegi Moskvast tulnud ettepaneku vastuvõetamatust, nagu fosforiidimaardla või energotehnoloogiakompleksi rajamine.

Pensionipõlves huvitus Allik endiselt meie muredest ja probleemidest. Ta külastas meid sageli, ise mitesuitsetaja, ta pakk mõnd paremat väljamaa suitsu kaasas, et teistele rõõmu teha. Naiskolleege pidas ta sünnipäevadel lilledega meeles. Ühesõnaga tal oli palju selliseid omadusi, mida kõigile, nende hulgas ka mulle, pole antud. Nii mõnegi temalt saadud elutarkuse olen ka praegu tahha pannud. Võiks ju küsida, kas temas oli kõik positiivne? Ilmselge, mitte, kuid pagana raske on mingeid puudusi loetleda, sest ta ei polegi otseselt puudused, vaid midagi, millest kõrvalseisja võib aru. Ta oli vahel tujukas. Arvan, et väljaspool kodu oli tal vahetumalusi omal tasandil suhelda. Ei olnud selliseid inimesi, kellele ta oleks võinud ennast lõpuni avada. Et tema isiklikud vajadused olid tagasihoidlikud, siis eeldas ta sama ka teiste puhul ja teinud palgatingimused, korteritega kindlustamine ning tööruumide kütmine kohastamine jäid märgatavalt tagaplaanile. Ta ei suutnud teha se progressi kiirust ja sellest tulenevaid muutusi õigesti hinnata, aga kui paljud inimesed sellega toime tulevad? Ta pidas paljusid nähtusi elus paratamatuteks. Võiks ju veel midagi näpust välja tuua. Aga siiski: miks ta võttis oma abiks endise vangikaaslase ja poli-

tsiivkõnitsiku Idel Jakobsoni? Kas see oli tingitud enesepuudusest või usust selle inimese ustavusse?

Alliku esimene asetäitja oli Arnold Toome, kes oli reamehena töötanud sõdinud ning mitmel korral haavata saanud. Hari oli energietik, inimesena erakordselt tagasihoidlik. 1960. aastal määrati ta Moskvasse tööle ENSV alaliseks esindajaks. Toome elas Sobinovskaja tänaval iseseisvusaegses Eesti Vabariigi hoones. Maja kasutati põhiliselt Eestist lähetatud delegatsioonide peatuspaigana, sest Moskva hotellidesse oli raske kohti leida, sest olid elamine neis üpris kallid. Sobinovskaja majas oli ka kütmine, ka kõik keldriruumid olid raudvoodeid täis tuubi- ja voodid, aga toas kuni kümme voodit, aga et polnud ei aknaid ega kütet, oleks öösi võinud lehkavasse õhku kirve riputada, et keegi ära ei lämbunud. Kord, kui tulime kaastöömest kesköö paiku, magas minu voodis võhivõõras Vahur, ta ei teinud sellest numbrit ja andsid mulle oma kottidega teise voodikoha.

Toome tegi palju olukorra parandamiseks. Seitsmekümne aastat olnud õnnestus tal läbi suurte raskuste ehitada endise saatkonnaga ühendatud hotell. Ta tegi isiklikult mõõdistusi, oli joonestatud joonestuslauagi üles seadnud ning joonestas tulevikuse plaane. Ütlesin talle, et tulevikus saab Moskvast ka hotell Toome nagu meil Tartus.

Toome oli temaga head, usalduslikud suhted. Ükskord jõudsin vahel raudteesse hilja õhtul, fuajee oli täis inimesi, kes kõik tahtsid Toomele saada. Mina olin päris rahulik, olin ju Tallinnast Toomele oma tulekust ette teatanud. Jõudsin parasjagu Toomele rääkida, kui uksest väljatormav Toome mind märkama karjatas: "Oh sa pagan, Meri, ma unustasin su ära!" Ta juhatas, et ta nii hilisel ajal kohal juhtus olema, aga tal oli Toomele käes: "Võta oma asjad, lähme." Ta juhatas mind Toomele, milles ma varem polnud kunagi olnud. Tegemist oli personaalse kahetoalise numbriga. Mul tuli seal paar Toomele laenu loa külmkapist võtta, mida soovin. Ma piirdusin

mõne pudeli Saksa õllega, mille nautimine oli tol ajal midagi kordset.

Veidi tagasihoidlikumad, ehkki samuti seisusekohased mees toad olid ka ulemnõukogu presiidiumi esimehel ja ministri nõukogu esimehel.

Sellest majast võiks palju rääkida ja kirjutada, kuid olen seda teevad minust teadjamaid inimesed. Lisaksin, siia on meenutuse Eesti Moskva saatkonnast. 1930. aastatel oli tal asjus tulnud paaril korral Moskvast viibida ning ta oli saatkonna majas peatunud. Maja olevat noor Eesti Vabariik tulnud ühelt Moskva kaupmehelt, aga meie välisministeeriumi ei saanud leida ühtki seda tehingut tõendavat dokumenti. Mõne aeg pärast maja müümist oli too kaupmees suures arreteerimiskambris toonud saatkonda hoiule oma väärisasjad (võib-olla ka mõningid kuldrahad vms.). Sellest ajast ei olevat teda enam nähtud, temast midagi kuulnud, tema asjad seisnud saadiku seifis, Liiduse nõukogude võimukandjad saatkonna 1940. aastal üle võtsid.

Saatkonna vastas üle tänava asus ja asub ilmselt tänini tuletõrjehoonde, mille keldrikorruse aknast saatkonda pidevalt jälgiti. Nüüd on see hoonde isiklikult saatkonnast väljunud, tõstnud keldriakna taga seisev sõjaväelane vormis mees telefonitoru kõrva juurde, ning kui isa jõudis keldriakna ette, meedit edasi Herzeni tanavani, võttis tanavanurgal vahetult keldriakna militsonaär järele telefonil. Nii kordus see teel kesklinna ja veel mitmes kohas ja seda iga päev.

Toomest veel. Nõukogude Liidus kehtis valitsusside telefonide ühendus, mida nimetati "vetšeks" (высоко частотное) ehk kõrge sagedus-sideks. Neid aparate oli Eestis vähestel, vast ehk poolkümnel ülemusel, kelle hulka kuulus ka plaanikomitee esimehe telefon. Toomel oli Moskvast selline telefon. Teadsin, et sellega võis edastada salajast informatsiooni ja et teistel ametnikel oli selle kasutamine keelatud. Kuna meil tuli esindusse oma kolleegidele pühendada mitmesuguseid andmeid, arvestusi, vahel koguni tabelite vormis, teatada, siis puudusime igal võimalikul juhul, kui esimeest ei olnud kabinetis, just valitsusside telefoni kasutada. Selle eeliseks oli see

loetakse valitsusele ning asutusele tasuta kasutamiseks. Viiekümne aastat tagasi automaatide: kui telefonitoru hargilt tõsteti, kostis see ühele küsimusele, keda soovitakse, mille peale mees rahulolevalt vene keeles soovitava numbri teatama. Valitsusside telefonid polnud ma kunagi näinud, ilmselt ka Arnold Toome nähtu just ühel ta esimestest tööpäevadest esinduses olemas. Toome lehitses toda geograafilisel printsiibil ehitatud telefoniraamatut, lõi lahti leheküljed Eestis asuvate valitsusside telefonimanikega, oli tohutult üllatunud ja jagas oma muljeid ka minuga. Tema uskunud teadvat kõiki, kel võinuks valitsusside olla, ent telefoniraamatust selgus midagi muud: kolmandik põhiliselt venepärasteid nimesid olid täiesti tundmatud. Ma arvan, et tegime sellest ühtemoodi järeldused: süsteem oli keeruline, kõik oli dubleeritud, üks kontrollis teist ja keegi ei tohtinud teada, kes teda kontrollib.

Kuulnud töötas plaanikomitee aseesimehe kohal Georgi Toome, kellele enamasti allusid meie varustuse valitsus, töö- ja tootmisvalitsus, haldusosakond jne. Ta oli väga väikest kasvu, rääkis vene keelt, oli väga impulsiivne ja emotsionaalne, energiline. Ma ei saanudki aru, kes ta tegelikult oli. Kui ma Toomele küsisin, kas ta mu ühel hilisõhtul enda juurde ning mingi teema arutamisel kutsus minult, milliste pörandaaluste orkestrite juhtimisele ta oli olnud ma üliõpilasena osa võtsin. Jäin, suu ammuks avatama. Seepeale ta jätkas: räägi julgelt, me teame kõik.

Toome meenutades, öeldes, et mina pole selliste organisatsioonide juhtimisele olnud midagi kuulnud, rääkimata kuhugi kuulmiskomitee juhtimisele ja lahkusin, kuid ebameeldiv tunne jäi kauaks. Ma olen mõelnud, et ta tahtis nähtavasti noorele inimesele üllatust näidata, sisendada enda vastu hirmu ja austust. Toome meenutades oli siis levinud võtte vihjata oma julgeolekukomitee juhtimisele ja panna ennast niiviisi maksma. Maletan, et Toome meenutades sõnasõjas vihjas, et ta on julgeolekukomitee juhtimisele tegi tuttavate kaudu julgeolekukomiteesse

jarelepärimise ja sai vastuse, et selle inimese ärplemisi teatakse tegelikult ei ole tal julgeolekuga midagi pistmist.

Maltsev oli tookas, kohusetundlik ja väga arukas inimene. Tema oma teadliku elu oli ta elanud Eestis, aga polnud hoolimatu kusest eesti keelt omandanud ning oli meie asutuses venekeelne jaajamise eestvedajaks, kuna kolleegiumi istungeid või nõuandemisi tuli sageli just tema pärast vene keeles pidada.

Palju aastaid allus transpordi ja sideosakond, nagu ka põllumajanduse osakond, aseesimees Mihhail Kozlovile. Ta oli lõpetanud Ivanovo oblasti põllumajanduse instituudi, töötanud Venemaal põllumajanduses ning suunatud Eestisse tööle. Alguses töötas ta ENSV Keskkomitees, seejärel oli lühikest aega ENSV põllumajandusminister ja ministri esimene asetäitja ning 16 aastat plaanikomitee aseesimees. Ta oli Maltsevi täielik vastand: temast õhkas meeliskust ja soojust, ta oli lihtne, loomuliku intelligentsiga venekeelne. Kozlov oli rahulik, tegi endale asjad selgeks ja vältis üldiselt üldguseid pingeid, üleliigseid käskusid ning moraallugemist. Ma mäleta, et ta oleks nende aastate vältel teinud mulle mingi märkuse, rääkimata peapesust, pigem oli tema suhtumine minu isalik. Kuid niimoodi suhtus ta ka teistesse. Ta oli uhke oma Maltš-407 üle ja tema palvel ostsingi ma selle jaoks Moskvast auto vahel mõne tagavaraosa. Seegi näitab tema tagasihoidlikkust: need tagavaraosad olid olemas ka Eestis (ehkki mitte kaupluse ja osadega varustamisega tegeles põllumajandussüsteem, mis ei hästi kui allus temale.

Esmaspäeviti pidin kuulama tema muljeid nädalavahetuse ajakirjaläinud kalaretkest. Tema kabinetis sisenedesin ma koridori ukse vahelises väikses koridoris ja tegin vajalikust enam lühemat jätkuks aega ajaleht kokku keerata ja lauasahtel kinni lüüa. Mul oli vanamehest kahju, kui ta häbenema pidi. Mind sisenedes nähes võttis ta ajalehe kohe jälle ette ning hakkas pikalt ja lühelt või teist kirjutist kommenteerima, kuid need ei olnud aktuaalsed poliitilised või päevateemad, hoopis jalgpallisündmused, mida ta luges venekeelset jalgpalliilehte "Sovetski futbol".

Enamasti õppisin ma väga palju põllumajandusse puutuvat. Ta oli huvitatud ja naeruvääristas suurlautade ehitamist, maaparanduste hullumeelseid mahtusid, paneel- ja tornelamute ehitamist jne., kuid oli võimetu midagi muutma. Tal polnud kahtlust. Ma mäletan tema jutustust kohtumisest Nikita Hruštšovi (1958. a. suvel Tallinnas EKP Keskkomitees. Ta oli vist teinud märkuse Eestile kavandatud maaparandustööde põhjendatuse kohta plaanide kohta, mille peale Nikita oli positiivselt reageerinud ja lisanud, et näete, tahan midagi head teha, aga ametnikud ei taha. Ma tean, et mind "kukuruznikuks" (tõluga "kukuruz" on vene keeles mais) hüütakse, aga mina pole meelitatud, et maisi tuleb külvata sinna, kus ta ei kasva. Ülal antud ülesandete realiseerimise tuhinas ähmastusid eesmärgid, esmatähtsust ei kaotanud küsü-direktiivi täitmine ja oma naha päästmine lõksuolukorras.

Kozlov pidaski oma teeneks, et maisi sundkülvamise kampaania peatselt vaibus.

20 aasta oli minu kolleegiks Idel Jakobson, Valgast pärit mees. Ta oli sündinud 1904. aastal, kompartei veteran, kaalus trükikoja trükkal, kolmekümnendatel poliitvang Paiklases. Plaanikomiteesse tuli ta tööle 1958. aastal, umbes aastat pärast Hendrik Alliku tööleasumist. Alguses oli tema ametuseks teaduslik sekretär, alates 1965. a. aga esimehe amet. 1972. aasta jaanuarist laks ta 75-aastasena pensionile ja suri mõne nädalagi üheksakümnendatel. Temast polekski olnud oodatavat, kui ta nimi ei oleks pärast Eesti iseseisvumist nii kergesti tekitanud. Tema varajasemast elust teadsin, et ta oli kõrge ametikohal kas miilitsas või julgeolekus, sattus viieks aastaks vangi, seejärel tema õigused taastati ja talle vormipolkovniku või polkovniku pension, mis võimaldas tal pensionis suhteliselt madalapalgalisele kohale tööle asuda. Tema ülesandeid taites koostas ta kolleegiumi istungite töötähtaegad, vastutas kolleegiumi materjalide ja protokollide vormistamist, kontrollis tähtsajaliste dokumentide käitlemist ja töötas

esimehe postiga. Mulle tundub, et ta sai peaaegu kõigiga hakkama. Tal meeldisid noored ja ta seisis nende eest. Ka minusse suhtus hästi. Aspirantuurieksamiteks valmistumise jaoks andis ta mulle oma vanglas kirjutatud filosoofiakonspektid, kuhu ta oli ka graafilise käekirjaga teinud põhjalikud kokkuvõtted Marxi ja Lenini teostest. Tolles mahukas ruuduliste lehtedega kaustas olid vanglaelu puudutavaid märkmeid. Jakobson elas Tõnismäel, töökohast vast 300 m kaugusel, seepärast juhtus vahel, et tema sünnipäeva või muu sündmuse tähistamisel mindi pärast tema poole koju, kus pidu veidi jätkati. Ta oli lesk ja ma tundsin tema kahte poega, miniaid ja lapselapsi. Ma ei ole näinud teda list perekonda, kus lapsed oleksid nii südamlikult oma isa eest hoolitsenud.

Ja järsku üheksakümnen datel ilmnevad jubedad lood. Teiselt vahenditest on läbi lipsanud, et Idel Jakobsoni kui julgeuurimisosakonna juhataja allkirja kannab ligemale 1400 mõistatusotsust, neist enamik surmaotsused. See olekski ehk juba mulle mõistmatuks, kuid ma sattusin oma isa toimikut uurides sama Idel Jakobsoni allkirjale, mis nõudis isale kõrgeimat karistust – mahalaskmist. Esimene dokument kannab 16. oktoobri 1941 kuupäeva ja on koostatud Sverdlovski vanglas. See puudutab tõkendi valimist: kuna Meri, Georg-Peeter Otto p. kuulub sotsiaalselt ohtlik element võib vabaduses viibides hoiduda kõrgema uurimisest ja kohtust..., siis määrata tõkendiks vahi all pidatav. Dokumendile on alla kirjutanud uurija nooremleitnant Pupõšev ja selle kõrval ilutseb ENSV NKVD uurimisosakonna juhataja Idel Jakobsoni allkiri. Järgmine minu käsutuses olev dokument on pealkirjaga "Süüdistuskokkuvõte" on Meri, Georg-Peeter Otto süüdistamine § 58-13 ette nähtud kuriteos. Dokument on koostatud 26. detsembril 1941 Sverdlovskis. Otsuse viimases lõigus kirjas: "... käesolev uurimise asi nr. 0883 saata NKVD juhatusele asuva Erinõupidamisele läbivaatamiseks ja eeldaks süüdistatavale Meri Georg-Peeter Otto pojale määrata karistusastmele MAHALASKMINE" (suurte tähtedega). Alla on sellele dokumendile

alla kirjutanud samuti nooremleitnant Pupõšev ja kooskõlastanud..."

Ma ei tea, mida võin seostada Idel Jakobsoniga. KGB-ga seostad on müstilised. Isegi siis, kui tugineme dokumentidele, ei ole järeldused olla õiged, sest me lihtsalt ei tunne kogu "kõõlde". 1400 allkirja lühikese aja jooksul võis tähendada, et tal võimaldatud neid pabereid isegi labi lugeda. Tal oli hea mälu ja ta oleks ilmselt pidanud meie perekonnanime mäletama, kuid ma ei tea, et ta see ei olnud.

Idel Jakobson ei olnud väga julge inimene, kuid väga kohusetundlik mees. Ma ei taha enesele võtta kohtumõistja rolli, kuid olen kindel, et ta olnud ülekuulamistel päris julm. Tagantjärele meenub, et tema loomuse juurde kuulusid ka ägestumine ja enesevõimuse kaotamise hetked, mil ta silmad justkui verd täis valgesid, sademeid pildusid ning kurjust ja põlgust väljendasid.

Ma olen lühidalt iseloomustada mõningaid plaanikomitee kolleegidega pikki aastaid lähemalt kokku puutusin.

Transpordiosakonnas töötasin koos Agnes Müüriga, kes oli umbes 30 aastat vanem, kandis minu eest emalikult hoolt ja viis mind kurssi kogu asutuse ja terve Toompea lossi eluga.

Maar oli transpordi-sideosakonna vanemökonomit ning maantee ja side arendamise küsimustega. Majandusharidust oli ta omandanud 1930. aastatel Tartu Ülikoolis. Liikumisele vaatamata oli ta ülekeeva energiaga, kultuurilembene ja meelisk. Agnes oli tore eestimeelne inimene, kes oleks olnud teile vaba Eesti nimel paljust loobuma. Just tänu temale sain ma selle suvilakrundi. Olin veel nii noor, et ei tundnud suvila olemist huvi, kuid Agnes oskas kaugemale naha, ta valis selle suvilakrundi ja tegi ka esimesed formaalsed dokumendid, et see mulle eraldataks. Tol ajal andis riik maad tasuta kasutamiseks. Ehitamisega alustasin kümnekond aastat

hiljem, kuid nii ilusa koha leidmine suvekoduks oleks saanud juba kütav.

Minu parim sõber Eino Joost oli minust viis aastat vanem, ta oli medaliga Tallinna reaalkooli ja kutusega Tallinna Polütehnilise Instituudi lõpetanud maainsener. Ta oli rasketööstuse osakonna vanemökonomist ning tegeles algusaastatel põlevkivitootuse osakonnaga. Eelnevalt oli ta tootnud Kohtla-Järvel Trustis laudkivi. Alates 1975. aastast oli ta plaanikomitee rasketööstuse osakonna juhataja. Temaga arutasime peaaegu iga päev kohalike majanduslikke ja poliitilisi päevaprobleeme. Ta oli alati luutselt aus ja nõudis kõiges õiglust. Meie omavahelised suhted olid avameelsed, mis ei olnud siis just sagedane nähtus. Suhtesime ka perekonniti, noorte inimestena kaisime kohvikutes ja teinud nudes ning veetsime vahel koos puhkusi. Tema isa oli Eesti sõjapioneeripataljoni ohvitser, kes tuli viiekümne aastat tagasi vaimselt invaliidistatuna koju. Eino ütles, pisar silmis, et kui ta unistas oma isaga mõtteid vahetada, kuid saatus ei andnud talle seda võimalust.

Temast oleks pidanud saama matemaatik, kuid majandusliku põhjustel valis ta Tartu Ülikooli asemel õpingud Tallinna Polütehnilise Instituudi maeteaduskonnas, kus oli tunduvalt suurem stipendium. Eino oli nagu arvutusmasin, kui midagi oli vaja arvutada, siis ei pruukinud mina oma pead vaevata. Ta oskas teha inimestele kõige raskemad probleemid lihtsalt, loogiliselt ja teemseltsel selgeks teha. Sain isiklikult tunda tema erakordset pedagoogilisi võimeid: õppisin temalt väga palju, vahel tundus justkui oleksin ma ise põlevkivikaevandustes tootnud. Ka temaga koos tutvumas Narva elektriijaamadega, Sillamäe kaevand naadi, Dvigateli tehase, Kohtla-Järve keemiakombinaadi ja ettevõtetega. Eino oli ka hea bridžimängija ja maletaja, keegi ei võinud malesimultaanis isegi Paul Kerest. Eino abikaasa Helga oli inglise kursusekaaslane ja tootas Tallinna Autobussipargi majandusliku direktorina, nende tutardest kasvasid pedagoogid. Eino sõbrustuse tagajärjel, me matsime ta Metsakalmistule.

Meie ja eakaaslase Heiti Elleriga kujunesid ka minul lähedased sõbrad. Heiti oli samuti lõpetanud TPI mäeosakonnas ja tootas Kiviõli kaevanduses. Plaanikomitees töötas ta ka edaspidi perspektiivplaneerimise ja uue tehnika planeerimise osakonnas. Hiljem edutati plaanikomitee valitsuse juhatajaks. See oli aeg, mil me rääkisime materjalsete ressursside planeerimisega ja Moskva ühisplaneerimisega. Heiti oli tuntud sportlane – Eesti meister jalgpallis, kuna meie abikaasad on kooliõed, oleme tihedalt ühendatud suhtelnud. Mõned aastad elasime isegi ühes majas, Heiti elab ühes koolis ja mängisid koos. Käime seniajani üks-

te ühes mees, kellega lähemalt kokku puutusin. Ka Heiti ja Eino olid asutuse sporditegevuse vasimatu eestvedajad. Heiti oli inimene, kellesarnaseid enam ei ole. Omakasupüüdmata ja isegi tanu või hüvitiseta ergutas ta aastakümneid inimesi, et nad saaksid rüügametnikke spordiga tegelema. Kõike, mida ta tegi, tegi energiliselt ja vaimustusega. Ka mina võtsin tanu teinud üheksa aastat pussi katte ja kaitsesin laskevõistlustel võistkonna eest. Heiti lõpetanud TPI ning üle 30 aasta töötanud plaanikomitees ja tootasu osakonnas, viimati osakonna juhataja ase-

koht. Kuttis oli alguses metallide osakonna, hiljem bilansimise osakonna juhataja. Kaitses kandidaadiavatekirja ning oli plaanikomitee juhataja laboratooriumi (hilisema instituudi eelkäija) juhataja. Tal oli suuri teeneid lauatenise arendamisel. Kui ta oli selle spordiliidu kauaaegne esimees ja üle 10 aasta kohtunik. Hindasin teda kui süsteemse mõtlemise ja pedagoogiliste võimetega kolleegi. Oma ropuvõitu ja elust veerand sajandit ette jõudnud. Kord, kui ta mängis lauatenist mängis, juhtus elektripirn labi põlema. Kuttis reageeris sellele valuliselt: "Mis kuradi juhtus! Seda, mida vaja, kunagi pole!" Ohhoo, mis sellele mehele vene kui eesti juudid ühinesid, nendega liitusid isegi

Soots, Aldo Pöder, Ants Pilving, Heino Suimets, Helga Anich, Imbi Vellau, Mai Talvik, Bruno Tamre, Ago Siimre, Tiit Saar, Poolake, Vladimir Radovski, Mare Kallaste, Tiit Kirss, Rea Lämägi ja Maimu Tiru.

Teistest osakondadest nimetaksin mõnd aastakümneid planeerimis- ja projektitegevuse osakonnas töötanud. Rasketööstuse osakonna juhataja oli Venja Skljanski, intelligentne ja haritud insener, kes käis esimehe kabineti juures hilja õhtul küsimas, kas ülemus on veel kohal, ja kuulis, et on juba läinud, siis kiirustas jooksu jalul oma asju kotti panema. Kerge- ja toiduainetetööstuse osakonna juhataja oli Peter Alver, hea maletaja ja laskesportlane. Temalt sain väga palju tarkuusi toiduainetetööstuse valdkonnast, me tegime koos lihtsaima bilansse ja arutasime läbi uute tootmisvõimsuste rajamise majanduslikke põhjendusi. Tema asetäitja Ants Inno tegeles ka tööstuse planeerimisega, ta oli minu õpetajaks kergetööstuse alal ja me sõitsime temaga aastate jooksul läbi enamiku selle valdkonna ettevõtetest.

Ehituse alalt nimetaksin selliseid inimesi, nagu varalähkoon Harry Kahn, samuti Herbert Krutob, Aleksander Logussov, Gustav Ester, Viktor Kull, Uno Jürisoo, Meelis Steinberg, Jakob Kall ja Urmo Kala.

Kaubandusosakonda juhtis Viktor Stepanov, hariduse ja loomatuuri osakonda Jaan Kose, tööjõu ja palga osakonda Ber Palu, põllumajandusosakonda juhtisid Aleksander Antonov ja Ants Tõnissoo, standardite osakonda Vaike Vahi, teaduse osakonda Hartvi Pley; hiljem reorganiseerimise käigus moodustatud tehnika ja tehnika valitsust juhatas mõne aasta Raimond Kala, keskkonnakaitse osakonda Madis Kaasik, välismajandussidemete osakonda Jaan Sandrak. Kaadriosakonda juhtis aastaid Vello Kulla.

Mitmed toredad inimesed töötasid varustusvalitsuses: Maimu Kase, Gunnar Spuul, Leo Toomsalu, Isi Trapido. Algusaastail juhtisid seda valitsust Ivan Jurjev ja Karl Raud, kuid kõige kauem aegsem juht oli Heiti Eller, kellest kirjutasin juba eespool. Mõned divad malestused on jäänud kolleeg Roland Nymannist, kes

aastakümneid lõpuaastatel töötas plaanikomitee esimehe

koos tooleasumise ajal oli kaadriosakonna ülemaks karikakupu, harimatu Reinson, kes pidas oma ülesandeks olla hirmu. Ta käitumises võis aimata vangivalvurite matkimist, kinnust tal oli olnud võimalus Patarei vanglas üle 15 aasta. Tema tööpaeva alguses koristas ta minuti täpsusega sissepääses olevalt laualt žurnaali, kuhu kõik töötajad pidid andma, et tõendamaks tööle jõudmist. Tarvitses kas või üks minut, siis tuli seda toimingut teha tema kabinetis ja moraali-kuulata. Siinjuures kordaksin, et inimesed töötasid õhtuti otliku tööaja ja võtsid tööd koju kaasa, aga sageli hilineti hommiktranspordi pärast. Viiekümneendatel tuli sageli ette töötajate, et Nõmmelt või mujalt kaugemalt õigeks ajaks minna jõuda. Eriti raske oli talvel, kui bussid langesid rivist väljast korduvalt sõitnud lahtiste ustega bussis end ühe käega hoides, üks jalg bussis, teine uksest väljas, sest teise käe ega okasruumi ruumi polnud. Sellistes olukordades oli alalõpma- ja talaste alla libiseda ja kasvav närvipinget tööle hilinemise tõttu. Tööpaev algas sageli sügavas stressis ja vaikivas vihas olekuga ülevaataja vastu.

Reinsoni töökoormus oli tühine ning vaimsed huvid juttu või ajalehtede lugemiseks puudusid, siis viitis ta aega sel- et jahutas musta-valgetriibulises saterkuues, käed risti seljal, apast mooda koridore, aeg-ajalt kabinetide uste taga kuu- nika seisatades. Kui kostis valjemat häält, avas ta ukse ja pis- sisse, olles ühelt rahul, kui toasolijad tema nägemise peale ähveks pöördusid. Üks kolleegidest rääkis aastaid hiljem, et temal koosnuga kõige paremad suhted, sest nad kohtunud kord toomiseva Paldiski maantee saunas. Eks seegi iseloomustab hiljem, kui ta juba pensionil oli, elasime kõrvuti korteri- te teadame juttude põhjal, et eks ta julgeolekumees ole, kuid use selle kohta sain arhiivimaterjalidest alles üheksakümnen- t aastalt oli ta 1940. aastal Harju maakonna julgeoleku ülem.

Eriosakonnast

Plaanikomitees, nagu igas riigiasutuses, oli ka eriosakond. Millalgi nimetati I või II osakonnaks. Esimest osakonda peatas Nikolai Komolov ning pärast tema pensionilejäämist erustas Eduard Žurakovski. See osakond tegeles salajaste küsimustega mobilisatsiooni- ja tsiviilkaitseplaanidega ning võib-olla veel midagi, mida mina ei tea. Asjaajamine oli selles osakonnas aeganurk, bürokraatlik ja ebameeldiv. Suhtlemine selle osakonna töötajatega toimus läbi raudukeses oleva luugi. Osakond tegutses Moskva-poolsete eeskirjade kohaselt, mis panid paika, mida ei toht pidada salajaseks. Tinglikult võiks öelda, et kõige madalamal tasemel salajaste dokumentide loetelus oli varustatud pealdisega "salajane kasutamiseks". Niisugust pealdist kandsid peaaegu kõik dokumendid – igaks juhuks, arusaamatuste ja võimalike pahatahtlaste vältimiseks. Keegi peale tolle osakonna töötajate ei pidanud selliseid dokumente salajasteks. Järgmine aste kandis pealdisel "salajane". See oli juba tõsisem lugu. Juurdepääsuloa selles osakonnas dokumentidele sai anda asutuse juht. Järgmine aste oli "täiesti salajane", sellele järgnes "täiesti salajane, erakordse tähtsusega", millele võib-olla et oli veel teisigi salastatuse astmeid. Nendele dokumentidele juurdepääsu vormistas juba julgeolekukomitee, kuid juurdepääsuks neile oli tänu ametikohale ka ministritel, kolleegide juhtidel jne. Kogu see salastatus oli ületähtsustatud, näivõttes liigeks. Eriosakonna töötajad olid tavaliselt erusõjaväelased, kes olid läbipõlenud parteitegeliskid, kes ei paistnud silma oma teadmiste ja professionaalsusega.

1960. aastatest on mul seoses selle osakonnaga meelest tulnud üks episood. Kord meie avarasse WC-sse sisenedes nägin imelikku vaatepilti. Põrandale oli maha laotatud suur vineertahvel, millel istus eriosakonna töötaja Gaazer jalgadega nühkis, aeg-ajalt tahvel kraanist vett piserdades. Lähemal uurimisel selgus, et tegemist oli Eesti seinakaardiga mõõdus 1 : 200 000, mis vististi anti valdaval Saksa okupatsiooni aastatel. Need olid peaaegu igas kabinetis

leidnud, kuid hiljuti kui salajased ära korjatud. Läksin enda kabinetis ja nimetasin tema tegevust barbaarsuseks. Erupolkovnik, kes oli juba punaseks, kui ta püüdis mulle selgeks teha, et see oli ühisalajase topograafilise kaardiga, mida ei ole võimalik kopeerida, kuna see on vineertahvli kleebitud. Järelikult tal peale mahakraapimise muud võimalust saladuse hoidmiseks, pealegi on tal suvila juures sellist vineertahvli vaja. Tema lugu parineb minu töötamise algusaastatest, kui mul salajastele juurdepääsuluba polnud. Juhtus nii, et plaanikomitee koitesse sattus näpuviga. Jüri Rebane oli valmivate dokumentide kirja lülitanud ühe väga väikse raadiojaama, näidates oma võimsust. Seda loeti suureks eksimuseks, võrdvaarimise saladuse reetmisega. Oleks võinud puhkeda skandaal, kuid osakonna juhataja sai aru, et asja avalikuks tulles satub ka tema alla. Leiti lahendus: kõite üks leht trükiti ümber, raadiojaama valja. Minule anti isikute nimekiri, kes olid "kõlbmatud" saanud, sellele lisaks ka liimipott ja žiletitera. Pidin viimane ühe adressaadi üles leidma, kõites tolle lehe asendamiseks. Arvu eemaldatud lehti tagasi tooma. See tegevus kujunes üheks ekskursiooniks mööda kõrgete ülemuste kabinette. Ülemuste kabinetide mälestuse jättis selles osas partei keskkomitee: juhatuste kabinetid olid enamasti tühjad ja tehnilised olid niisugused vaeva, et vajalikku plaanikõidet üles leida. Väliskohal olid põllumajandusminister Harald Mannikut, kelle kabinet parajasti kaenlas. Vabandasin tülitamise pärast süüdistatavate otse Võidu väljakul ministri iroonilise, kuid mõneste saatel, kasutades tema auto katust tööalusena. Tüüpsed olid tol ajal ka statistilised andmed autode arvu kohta, et mul tuli valmistada ette transpordi arengut puudutav Valter Klausoni kõne, mille ta pidas Kremlis NSV Liidu Nõukogu istungjärgul. Lülitasin teksti mõned arv näitajad, mis näitasid väljendatud tootlikkuse ja tonnaaži kasvud. Nädalal hiljem saabus NSV Liidu Ministrite Nõukogu juures asunud saladuste hoidmise peavalitsusest karm arupärimine,

kas kõnes toodud arvude kombinatsioonist saab tuleb NSV autopargi suurus. Vastasime muidugi, et ei saa, ehkki eelnevalt hädaselt ikkagi sai. Asi vaibus, kuid ma sain mingi signaali, et ke jälgitakse, et nende asjadega ei tasu nalja teha. Paarkümn aastat varem oleks see lugu võinud kurvalt lõppeda.

Kui ma juba ise ülemuseks sain, siis nägin, et kitsamas ringis dati üksteist ka salajaste materjalide käitlemisel, ei võetud alati kirju ega täidetud kõiki ettenähtud formaalsusi dokumentide üksteisele üleandmisel. NSV Liidu Ministrite Nõukogu laenuandmisest istungitest võtsid osa ka liiduvabariikide ministrite nõuabüroo esimehed ning neile jagati välja küllalt põhjalikud ettekanded liidulise majanduse olukorrast, mis iseenesestmõistetavalt sisaldasid ka rangelt salajased. Need materjalid kuulusid tagastamisele. Kui Valter Klauson tõi need alati Tallinna ja saatis plaanikomitee esimehe Gustav Tõnspoja kaudu minule tutvumiseks. Ta püüdis selgitada, kuidas meie silmaringi avardamist ja malli võtmist taoliste dokumentide ettevalmistamisel. Igal juhul olen talle isegi tänu avaldanud selle eest tänulik. Ma lugesin neid materjale samasuguse peetusega nagu kui Agatha Christie kriminulle, konspekteerisin üksikuid huvitavaid löike oma töökladesse, mis ei ole kahjuks säilinud. Need ettekanded olid meisterlikult koostatud, sisaldasid sugavõitu analüüsi ja probleemide lahkamist, see ei olnud propagandamaterjal. Minu mäletamist mööda ulatus trükitud eksemplaride arv ühe riigi kohta vaevalt sajani, Eestis oli see ainuke ning kuulus ühele nädala pärast tagastamisele Moskvasse. Minust kõrgemal ametikohtadel ei olnud aega ega huvi selliseid ettekandeid lugeda, ma töötasin nende materjalidega mõne päeva jooksul hiliste õhtutundideni. Tänu sellele informatsioonile sain ma mõne aastaga ühe ülevaate kogu Nõukogude Liidu majandusest. See andis mulle ülevaate ja isegi mingi eelise suhtlemisel NSV Liidu Plaanikomitee töötajatega, kellest väga vähestel oli juurdepääs niisugasele kompleksmaterjalile.

Talvepuhkus Karpaatides

Ja talvel oli mul eelmisest aastast kasutamata puhkust saada ma otsustasin võtta suusad ja sõita Karpaatidesse. Ilma vähi-
ma valmistuseta istusin päris üksi rongi ja sõitsin Vilniuse ja
Lübaudi Karpaatidesse. Need olid Nõukogude Liidu poolt
loovutatud endised Ungari ja Tšehhi alad. Rongis tutvusin ungar-
i sõjaväesõjaväelasega, kes sõitis õppevaheajale koju Solot-
ka, kus asus Rumeenia piiril Tisza kaldal. Vahetasime aad-
et te palus, et ma enne Karpaatidest lahkumist tingimata
oleks ilsin.

olin tund enne keskööd oma sihtjaama Jasinjaasse, millest ma aimult, et seal peab olema turistide kodu. Rongist väljudes mu muinasjutumaailma. Täiskuu valgustas käreid lumiseid teed, ümberringi oli haruldane vaikus, mõni üksik inimene tuli läbi maha. Esmakordselt nägin, et lumi tundub kuivalguses rõõmsana. Segin tükk aega perroonil, hingasin mõnusat kerget talve- ja suutisin avanenud öiseid vaateid. Asula oli allpool, võtsin katusad ja reisikoti ning sammusin tulede suunas. Ilm oli tuuline ja sametine, lumi krudises mõnusalt jalge all. Jõudsin tuletorni, mille ukSED olid juba suletud ja maja vaikne. Olin üllatud, et mul õnnestus ilma pikema kauplemiseta öömajale saada viievaiksiks päevadeks väga odavalt toidutalongid osta. Maja oli kena lihtne kahekorruseline palkhoone. Toad olid vist 5–6 ruutmeetrit, soojad ja puhtad. Sain koha akna alla, mis oli pärani lahti, tuba oli ilmselt üle köetud. Alguses oli veidi kõhe talvel lahtise akna all magada, kuid peatselt tundsin sellest naudingut, seda rohkem, et otse voodist avanes võrratu vaade lumistele mäetippudele ja rahistaeva taustal.

...ed olid toredad päevad. Käisin iga päev mägedes. Vaatamata
muuri algusele oli soe ja päikesepaisteline, keskpäeval võtsin
koha päris paljaks ja päevitasin. Ma ei raatsinud isegi lõunale

minna, vaid ostsin kohalike mägilaste – gutsuulide kaasa lo-
datud kitsepiima, mis kustutas janu ja oli samal ajal ka toitu. Ma
tuti sai istuda teemajas ja kohalikku odavat hõõgvanni nauti-
da. Ühel pärastlõunal läksin asulaga tutvuma. Jõudsin raudteele
ja pildistasin perroonilt mägesid, seda vaadet, mida mu sõbrad
olid tabanud saabumisel. Ma ei mäleta, kas jõudsin juba filmi
teha, kui minu juurde astus erariietes meesterahvas ja kask ja
endaga jaamahoonesse kaasa tulla. Kontrolliti minu dokumente
ja uuriti, mida ma raudteejaamas teen ning mis eesmärgil need
grafeerin. Kahekõne oli päris pikk, mulle heideti ette, et mees
piiritsoonis, riigipiirini on 50 km ja vaenlane on väga lähedal
raudteejaamade fotodest. Mina vastu, et mis vaenlasest raudteel
olla, kui piir on sõbraliku Ungariga. Mees vastas sellele, et
riik on sõbralik küll, kuid selle piire valvatakse nii nõrgalt, et
vaenlane pääseb neist läbi. Film võeti aparaadist välja, protokoll
ne oleks olnud mõttetutu.

Järgmisel päeval sõitsin edasi Mukatševosse, kus samuti päev sealses turistide kodus peatusin. Kohtusin Eesti mäesuurajatega, kes olid tulnud võistlema. Edasi tahtsin sõita Solotvino et kohata oma reisituttavat, kuid bussipileti sain osta ainult niivõrd, et ruudi lõpp-peatusesse Užgorodi, vahepealsetesse kohtadesse peatutit ei müüdud, ikka piiritsooni tõttu. Maantee kulges piki maanteed Tisza jõge, mis oli NSV Liidu ja Ungari piiriks. Peatselt sisenesid bussi piirivalvurid ja kontrollisid dokumente. Mind küsitleti eesmarkide ja edasiste kavade kohta ning hoiatati, et ma pean enne lõpp-peatust väljuda. Buss jõudis mõne aja pärast Solotvinnosse, kus oli ette nähtud veerandtunnine peatus. Läksin koos ajakirjatega välja, et jalgu sirutada. Võtsin välja märkmiku, et vaadata oma nava nime, kus minu tuttav pidi elama. Äkki astus juurde piloottõmmu tumedate särasilmadega tütarlaps ja küsis, kas ma tunnen abi. Minu ungarlasest tuttav pidi elama ainult paar maja pealt edasi ning oli eelmisel päeval kohal olnud. Ma ei mõelnud kohe, võtsin oma asjad ja lasksin end kohale juhatada. Jõudsin kuni kerge uhke villa juurde, mis oli aja jooksul tublisti lüüdnud. Ma

mind sillatus, kuna perepoeg oli hommikuse bussiga ära
Olin päris segaduses, sest sel päeval ei läinud enam ühtegi
juba esimesest hetkest tajusin pererahva külalislahkust
est. Selmapilkselt pandi mind lauda istuma, toideti kõht täis
t puukau kruusitais piimaga keedetud viljakohvi. See, et ma
tõn, oli nende poolt iseenesestmõistetav, hommikul lubati
t lõunast peale saata. Vestlesime eluolust neil ja meil, peremees
võibalt vene keelt, perenaine sai aru, kuid vene keeles ei rää-
t. Valpas oli juba pimedaks läinud, kui minu teejuht Viola ta-
t. Ta ütles otsekoheselt, et mul on vast igav kogu õhtu va-
tunimestega olla, võiksime ju koos välja minna. Olin nõus ja
t mine lähedal asuvasse restorani moodi kohta, pigem küll
tust, aga seal oli puhas, laudadel olid valged laudlinad,
t muusikasorkester ja tantsiti. Istusime vaba laua äärde. Vaa-
tustigi kõik jõid veini, keegi ei söönud. Arvasin, et tellime
t kaali punast veini, mille peale minu partner vastas, et neil
t hammet pole, tellitakse ikka pudelikaupa. Kui olime paar
t tühjendanud ja mõned tantsud teinud, teatas Viola, et ta
t tühjaks on ühes seltskonnas tema endine mees, vene lennu-
tõnne, kes on haiglaselt armukade ja kellest võib kõike
t. Polnud just eriti tore teada saada. Varsti tuli meie lauda
t ohvitser ja hoiatas, et asi on enam kui tõsine, Viola endine
t ohvitser endast väljas ja lubavat mind tappa. Pisut hiljem tulid
t punde juba kaks ohvitseri, kes soovitasid mitte lahkuda, vaid
t, kuigi nemad joodavad oma sõbra nii täis, et too ei jõuaks
t loputada. Ma ei mäleta, kui kaua me seal istusime, kuid
t kandis üks neist ohvitseridest meile äraminemiseks märku.
t minna partneri koju saatma. Lumi krudises jalge all, tähis-
t atas kuu, ühel pool oli orus Tisza jõgi, üle jõe juba Ungari;
t ol korgusid kuupaistel helkivad lumised mäed üksikute,
t märkivate kahvatute tulukestega. Kõik oli justkui mui-
t us. Viola kodu pidi olema lähedal ja mida see mõiste tähen-
t. Olin tuge pea teada. Väike jalgrada viis asulast välja otse ma-
t, läbi metsa, mis järjest hõredamaks muutus ja siis hoopis

ära kadus. Teerada oli nü kitsukeseks kahanenud, et kõrvuti enam ei saanud. Tõusime piki mäekülge ikka kõrgemale ja kõrgemale, kust avanes imepärane vaade all orus asuvale valgele asulale ja teisel pool jõge pimedusest vilkuvatele tulukestele. Ma seda ilu rahulikult nautida saanud, tundsin pidevalt rõõmu, hutust ja ärevust, seda enam, et seljatagant hakkas kostma krudinat: kellegi sammud lähenesid kiiresti. Tekkis jsegi viimaks on mulle mingi lõks kavandatud ja kui minust midagi juhtuma, siis ei saa keegi omastest kunagi midagi teha. Kuulsin juba tulija hingeldamist, kuid ei julgenud tagasi vaadata. Järgmisel hetkel sumas keegi meesterahvas meist paksu hõlmööda, kõnetas Violat ungari keeles ja läks kärmesti ootama. Pinge veidi langes, kuid mitte päriselt. Umbes kümmekonnast pärast jõudsin ühte mäelohku, kus silme ette kerkis kolm kolm mägimaja, mille akendest kumasid nõrgad tulukeseid. Ma päralt jõudnud. Nüüd, peaaegu pool sajandit hiljem annan sellele aru, et see oli tõepoolest lähedal, üksnes mõni kilomeeter veidi üle poole tunni kõndimist üles mägedesse, kuid siis oli see putu teekond täis ilu ja hirmu. Tahtsin hüvasti jätta ja minna öhtu eest tänada, kuid asi polnudki nii lihtne. Viola ütles, et kombe kohaselt peab tüdruk oma poisstuttavat emale tutvustama nii et ma pean sisse tulema. Mis teha, läksingi. Kuid jätsin hüvasti ja asusin tagasiteele. Kartsin eksimist, aga õnneka olukorral valge ja selle kandi ainus teerada hästi nähtav. Leidsin oma kodukoha üles, aga aknad olid pimedad, ühtegi hinge ei näha. Koputasin uksele – keegi ei teinud välja. Uksekella heli kohas ei tuntud, tagaruumid olid kaugel, minu kloppimine hääle ei kostnud sinna. Istusin trepile, mõtlesin oma seiklusrikkale tule ja pilt oli selge: nii külma ööd ma väljas vastu ei pea. Alustasin tugevamat prõmmimist ja näe imet – kuulsin uste kriuknude sammeme, valisuks avanes ja ma olingi päästetud. Vabandasin mehe ees tüli tegemise pärast. Mind juhutati verandale ja ma kätte magamisase, suur massiivne puuvoõdi. Ma värisen ühest külmast ja mõeldes eesseisvale lahtiriietumisele ning kütuse

alustamiseks tekkis mul järjekordselt tunne, et mu otsake ei ole. Valikut ei olnud: riietusin üle keha võbisedes lahti ja karvvoõduse, mis asetses verandal ühekordsete jaast labipaistevate klaastelgaga akende all. Jumal hoidku! Kogesin midagi uut, mis ei olnud midagi kuulnudki. Vajusin sügavasse sulgustesse ja patja, mind kattis paks, kuid kaalutu suletekk. Ma nautisin seda õndsust, siis laks keha üleni kuumaks, tuluke keegi elektrisoojenduse sisse lülitanud. Magasin nagu a kassa, kuni mind varahommikul äratati. Kohv juba ootas. Minu peremees pani mind bussile, nagu oli lubanud. Kraanatemperatuur –20 °C, mis oli selle piirkonna kohta ebatavaline. Minu teekond lõppes Užgorodis. Veetsin seal mõned päevad ja jätkasin teekonda.

Ma ei olnud olnud kaks nädalat, kuid mälestusi kogu eluks. Ilma nende mälestusteta oleks minu muljed Karpaatidest tunduvalt kahvatu. Minu arvates ongi igal reisil, eriti aga välisreisil, ülimalt väärtuslik kohalike inimestega tutvuda nende eluolu ja vaademiseks on reisimine justkui kinoskäik.

Jumalaga, poissmehepõli!

Maastal abiellusin Juta Kesamaaga. Juta oli Tartu Ülikooli keemiameaduskonna lõpetanu, omaaegne tuntud korvpallur. Ta oli Tallinnast arsti perekonnast ning töötas võimlemisõpetajana. Ehkki sain umbes samal ajal Laulasmaale suvida, tundsin Jutaaga end suvekoduga sidumiseks veel liiga noor. Suviti elasime toredat mustlaselu: sõitsime oma vana auto palju ringi, põhiliselt Eestis ja Baltikumis, ööbisime mõnikord telgis ja tegime lõkkel süüa. Maastal sõitsime koos sõber Eino Joosti ja tema abikaasa Aina Pihkvamaale, sealt Peipsi-tagustele aladele ning tulime

Novgorodi ja Leningradi kaudu tagasi koju. Muljeid oli roht
Teisel aastal võtsime üüriauto ja tegime Lembit ja Elve Ojave
suurema ringsõidu Lätis-Leedus ja Lääne-Ukrainas ning tõi me
me ringi Taga-Karpaatide mäestikes. Oli huvitav võrrelda me
aasade suvist rohelist mälupiltidega lumistest mäeveerudest. Tegime
gime kaasa ka tõusu Karpaatide kõrgeimale tipule Goverlat.

1963. aastal jaotas ametiühing meie töötajatele uusi kortereid. Vabanevad vanad elamispinnad jagati samuti, kuid üht neist ei saanud
ahjuküttega tuba poollagunenud maja ühiskorterist – ei soovinud
keegi. Selle palusin endale. Pidasin silmas, et head uut korterit ei
le nagunii ei anta, kuna vanemate majas Nõmmel oleks ruumi
kunud, kuid tulevikule mõeldes pidin millestki alustama. Korter
vajab remonti, kütmata WC oli kolme pere peale, puuküüri
teisel pool tänavat... Nädalavahetused ja hilisõhtud kulutati
mondile. Sel ajal tehtigi kodudes remonti enamasti oma jõude
ga, nagu ka elumaju ehitati ise, sest raha oli vähe.

Kui Vabaduse puistest vanematekodust lahkusin, oli lühike aeg
See ei olnud lihtsalt kolimine, see oli midagi muud, mis saadeti
tuda vaid kord elus.

Meie kaks tuba asusid Paldiski maanteel endises palvemajas, mis
mis tänava laiendamisel lammutati. Nüüd sellest kohast me
ule sõites tunnen, justkui sõidaksin läbi meie kunagise magam
toa. Midagi samalaadset kogen Pärnu maantee viadukti ülemineku
selle ehitamisele jäi ette maja nr. 96, milles meie pere mõnda aega
elas ja kust meid 1941. aasta juunis küüditati.

5. jaanuaril 1964 sündis meie peres tütar, kes sai nimeks Mari. See
See oli meile kõigile rõõmus ja erutav sündmus. Paraku kaasnes sellega
sellega ootamatud komplikatsioonid. Keskhaigla sünnitusosakonnas
nas hakkas just sel ajal levima mingi nakkuslik pisik või viirus, mis
millega seoses sünnitusosakond sanitaarremondiks suleti ja meid
koos vastsündinutega püüti kiires korras haiglast ära saata. Kõik
juhtus nõnda, et Juta haigestus kopsupõletikku ja paigutati
osakonda, laps aga taheti mulle anda. Klaarisin asja selliselt, et
tütar jäi ainsa lapsena mõneks ajaks haiglasse õdede hoole alla.

Meie eluselt ebamugavusi valmistas. Mõne aja pärast tuli
Cupri naine ja pisitütar siiski koju tuua ning igapäevaste tööde
mure kõrval harjuda ka beebi hooldamise ja magamata ööde-
l ajal et olnud veel keegi kuulnud, et lapse mähkmed võivad
otekandeks kasutamiseks ja et neid saab osta kauplusest.
Kõik see, ka Juta oli mähkmed juba varakult valmis õmmel-
dud neid tuli alalõpmatult pesta ja igasuguste haiguste kar-
ka korrakult keeta. Seda tööd ei olnud ma varem teinud.
Kõik mähkmete kuivatamiseks oli tuba. Ahjud tahtsid kütta,
et tuli mitmesuguseid abivahendeid ja rohtusid muretseda,
kõik peidi tooma doonorpiima, kuna kopsupõletiku pä-
et ootamatud emal last rinnapiimaga toita. Isegi imestan, kui-
at too kõrvalt selle kõigega hakkama sain, kuid noored ini-
tun ilmselt tublimad, kui isegi arvavad. Õnneks hakkas Juta
tapanema ja ta võttis koduse koorma peatselt enda kanda.
Kui vaikelapsest on meelde jäänud kaks ohtlikku juhtu-
mis õnneks vaid suure ehmatusega lõppesid. Meie Paldiski
te korter oli teisel korrusel. Magamistoas oli lai kahe poo-
voodi ja selle otsas lapsevoodi. Marit võis olla umbes poole-
t, kui me ühel ööl hirmsa paugu ja klaasiklirina peale suure
tuse ja paanikaga voodist üles kargasime. Laps hakkas val-
nema. Esimese hetkega ei saanud midagi aru. Süütasin tule.
Tuli klaasikilde täis, tuul puhus kardina lehvima. Keegi oli
laskma puruks, kardina olid takistanud klaasikildude
ma lendu. Peatselt leidsin põrandalt umbes pool meetrit
di peatselt pooliku telliskivi, mis oli aknast sisse lennutatud.
Kõik sai, et lapsega on kõik korras, jooksin poolalasti täna-
Seal seisis liikumatult teismeline õnnetu ilmega poiss, kes
kõrvalt poolnuttas tunnistas, et tegi seda kogemata. Ta oli
ol viisita kivi kolmanda korruse mansardkatusele, et oma
dõmpe endast märku anda, kuid kivi ei lennanud nii kõrgele.
ol hakkas poisist kahju. Kui tegemist oleks olnud pätiga, siis
oksa ta juba ammu nurga taha kaduda. Leidsime loole koha-
al laskmise: ta laskis järgmisel päeval aknad klaasida.

Teisel korral oli Marit paar kuud üle kahe aasta vana, ühel kaunil, kuid jahedal varakevadisel pühapäeval Jutaga jalutama läksime. Jõudsime hipodroomi juurde, kus toonaste hobuste traavisõidud. Ma ei olnud neid kunagi vaatamas käinud ega teadnud sõidureeglitest, rääkimata totalisaatorist, mis midagi. Arvasime, et lapselegi võib huvitav olla hobuseid ja jooksu vaadata.

Jäime raja äärde uudistama. Meie kõrval seisev üle keskeasne elas asjale niivõrd kaasa, et tekitas ka meis oma kommentaarid ja ennustustega asja vastu mõningat huvi. Ta olevat alaline tootmisvabrikus, roomil käija, totalisaatoril mängides rikkaks pole saanud, alati mängib, kui raha on; ta teab, kui palju kulutada võib – tema hobi, mis talle rõõmu ja elamusi valmistab. Ühe järjekorras sõidu puhul soovitas ta mulle: kui raha on, pangu ma tema näidatud hobustele panus. Tegin seda ja võitsin. Summasid ei võetud, kuid kulud võisid enam-vähem 3 rubla ja võit 12 rubla. Pakkusin raha nõuandjale, kes sellest kategooriliselt keeldus, oli nõus ühe klaasi veini jooma. Maritil nagu lastel ikka hädaga, igav, talle oli vaja vaheldust. Meie kaaslane märkas seda ja soovis heast südamest, et las laps jookseb, ruumi küll, siin ei saa midagi juhtuda. Nii ka tegime. Ajasime juttu ja jälgisime mõne meetri kaugusel mängivat last. Ühel hetkel vaatan, et Marit kaob – ja kaob äkki nagu tina tuhka maa alla. Ei ühtki häälet kuulnud. Mõne hüppega olin kohal, nägin lahtist kanalisatsiooni kaevu ja mind haaras kirjeldamatu õudustunne. Silmapilk nägin last umbes 1,5 meetri sügavuses kaevus punaste tellistepõranda peal. Ronisin kaevu ja tõstsin tüdruku välja. Laps oli elus ja terve, kuid meie kõigi ehmatuse oli suur. Kukkumist võis pehmenenud paks vateeritud kombinesoon, millesse ta jaheda ilma tõttu rüüstatud oli. See jäi ka ainsaks traavivõistluseks, mida olen külastanud.

Omajagu napist vabast ajast kulus autole. Minu jaoks oli see hobi, kuid tol ajal pea kõigile autoomanikele ka sundtegevus, autod olid vanad ja viletsavõitu ning autoteenindust praktiliselt ei tuntud. Selle elustiili plusspooleks oli, et valdav enamik auto

omanikke kogemustega mehaanikuteks, kes tulid hooldustööks või ka remondiga ise toime.

Minu BMW teenis mind päris hästi kümnekond aastat, kuid ka enne mind sama kaua eelmiste omanike käes olnud, mis ei olnud arg-ajalt putitamist. Vahel võtsin ette ka suuremaid remonte, milleks kulus nädalaid. Pärast tööd läksin garaaži ja kogu pärast kesköö; sageli kulus selleks ka pühapäev, tol ajal oli ainus vaba päev. Paris loomulik oli aga, et auto pärast remonti mingit muret tundma, ükskõik kuhu teda ka parkima läks. Päev seisis ta kodu akna all; kui vahel juhtusime sõpradele pidutseda, jäi masin mitmeks päevaks Vabaduse väljakule minema poole. Vargusevastaseid signalisatsiooniseadmeid ei olnud, ei tundud, autoomanikule ei tulnud pahegi, et keegi võiks autosse sisse murda või seda ärandada.

Esimene reis lähisläände

Minu peaaegu igal aastal pääseda mõnele välisreisile, kuid see oli alati ära. Ametiühingu esimees Viktor Stepanov ütles tihti kordsete taotluste puhul otse välja, et sulle ei ole ju mõtet teha loomustusi anda, sest sind niikuinii välja ei lasta. Sellisel hetkel lõi klomp kurku ja silmad võttis imelikuks, kuid jõin et jätanud. Läksin komsomoli keskkomitee esimese sekretäri Vahase vastuvõtule asja selgitama. Ütlesin, et võtsite mind tööle, nüüd tahan teada, miks mulle korduvalt ära öeldakse, et ei saa minna välismaale. Ta alustas karmi rünnakuga: "Kes teie isa ja kas teate, kes oli minu isa?" Ma ei mäleta kogu kõnet, kuid see on meeles, et mu silmad läksid vesiseks, ma tõusin üles ja hakkasin lahkuma, mille peale ta siiski lubas asja uurida. See juhtus, et sellest käigust oli vist kasu. Minu avaldus sõita noorte autojuhtide gruppis Ungarisse rahuldati. See juhtus minu elu kõige ebasobivamal ajal, kuu ja nädal pärast tütre sündi.

Sõiduvõimalus tundus niivõrd uskumatu ja suure sündmuseks sellest oli võimatu loobuda. Pidasime peres nõu ja äärmiselt julgustatult Jutat kodus abistama.

Ungari-reis oli minu jaoks põnev juba seepärast, et tantsimune unistus ja režiimi raudsed ketid andsid lõpuks järele. Nii meie peres esimene labimurre, mis õhutas lootusesädet edasi seks ning parandas enesetunnet. Need, kes pole niisugust olukorda läbi elanud, ei mõista seda. Kuid olulised olid ka reisimuljed, mis sööbisid noore inimese mallu märksa sügavamalt kui kõik juba olnud Ungari külastused.

Turismigrupist tundsin mitmeid, paljudega puutusin hiljem kokku. Õhkkond oli sõbralik ja sundimatu, erilist režiimi liikumispiiranguid ei kehtestatud, kui mitte arvestada 3–4 tavaliste gruppide moodustamist, mis meid ei häirinud. Olin teinud grupis ministeeriumi töötajate Aadu Lassi ja Ülo Järvega, kellest tundsin üksteist juba varasematest aegadest.

Reis oli ääretult odav, maksis 140–150 rubla, kaasaarvatult umbes 50 rubla vahetusraha ja sõit Tallinn–Moskva–Petrograd–Tšop ning pärast tagasi. Sõit vältas kümnekond päeva, millest kolm olime Budapestis, Debrecenis ja Miskolcis. Ilmad ei olnud eriti kõige paremad. Vahetevahel sadas lund, tänavad olid sõna otseselt mustad. Kõikjal andis tunda kivisööga kütmine: õhus oli suitsu ja tahma. Imestama pani kohalike rongide, busside ja trammide mustatus, mille aknad ei paistnud mustusekihi tõttu läbi. Kuid see puudused olid tühi selle kõrval, mis meid vaimustas. Ihtasid te külaskäikudega võrreldes tundub, et nägin veel pisut endist Ungarit, millest tänaseks on palju jäädavalt kadunud nagu kõik mujalgi. Unustamatud olid kohvikud: türgi kohv ja koogid, mustlasmuusikud... Türgi kohvi joodi väikestest tassikestest klaasikestest ja alati serveeriti juurde ka vett. Meelde on jäänud sealne õhkkond, isegi erilised lõhnad. Sellist graatsilist, professionaalset teenindamist kelnerite ja ettekandjate poolt ei ole ma näinud maailmas kohanud ega näinud seda eelmise sajandi lõpukümneid enam ka Ungaris. Kõik muutub, kuid mitte alati paremaks.

Minu ka isa oma noorpõlvemälestuste põhjal rääkis. Ungari ühiskond valitses range kord: ülemkelner jälgis ja suunas kelnerite liikumist nagu dirigent orkestrit, kuid külastajate jaoks oli see märkamatu ja tegutses hääletult, ainult käevibetega. Kellelgi suitsupakist sigaretti võtma hakata, kui ülemkelner oli valgumihkliga kohemaid laua juures. Kelnerid viisid joot- ja kingitusteks antud suveniirid kohe ülemkelneri kätte. Kelnerid abistasid kelnerit pikolod, umbes 8–10-aastased poisid, kellel nägi harva, roogadega taldrikud asetati väljasirukadavarele ja sellise koormaga liiguti peaaegu joostes. Õpetati jooma mineraalvett jooma. See komme oli meie jaoks uus, sest ega meil raha üleliia palju ei olnud, pidime iga fo-

tootust. Õpetati ka trammikonduktoritena eranditult mehi näha. Õpetati mitmeid suuri tehaseid, ajaloo ja kultuuriga seotud muuseumisid. Esimest korda elus sain olla varietees.

Õpetati ka Geza Jakkoga, Eesti sidemetega ungarlase, haruldase mehe, kes jutustas meile palju kohalikust eluolust ja kostis meile Budapesti ühes uhkemas õllekeldris ja ka kohvikus.

Õpetati ka Lennarti kunagist ülikoolikaaslast Mai Bereczkit, kes abikaasat Gaborit. Mai oli tol ajal ülikoolis õppejõud, keeleteadlane ja tõlkija. Nende leidmine pimedas ja võõras linnas oli päris keeruline. Sõitsin trammiga ja väljusin mingis kohas, kuid linnaplaani järgi oli pagana raske orienteeruda, aga see ei tulnudki. Sel lühisel ajal peaaegu ei lukunud. Äkki nägin teisel pool politseiijaoskonda ning otsustasin sealt abi otsida. Jaoskonnas leidsin eest mõned igavlevad politseinikud, kes hakkasid vahetama mõtteid vahetama. Sellest jutuvadast ma muidugi ei saanud, kuid üks pikakasvuline politseinik oli valmis minuga sõitma. Sõitsime mingi autoloksuga, vist Trabantiga, mõni minut, kui veši auto radiaatoris keema hakkas ja me jätkasime jalgsi. Oli päris omapärane tunne marssida politseiiga võõras pimedas linnas inimtühjal tänaval, mida muudagi ei olnud. Ta peatus igal tänaval

nurgal, valgustas tänava nimesilte, millest ma sain aru, et ma ei ole
magi täpselt tea, kuhu mind saatma peab. Kui olukord muutus
juba lootusetu, peatus meie kohal sõjaväe džiiip, millest väljusid
vene polkovnikud. Pean tunnistama, et mind valdas sel hetkel
ja kodune tunne(!), pealegi sain neilt täpsed selgitused et ma
maja kohta, mille vahetus läheduses me muide olime.

Bereczkid olid toredad inimesed ja nende kodu oli kui tollea
Eestis Ungaris. Nägin seal peaagu kogu Välis-Eestis valjalt
eestikeelset kirjandust ja mulle tuli hirm peale, aga nende jaoks
see loomulik asi. Ühest eestikeelsest Rootsi lehest lõigati välja
tikkel Lennartile üleandmiseks, kuna see puudutas teda ja tema
poolt tõlgitud Solženitsõni jutustust "Üks päev Ivan Denissovi
elust". Vestlesime meeldivalt kuni hilise öötunnini. Et lukke
juba seiskunud, pidin jääma öömajale. Varahommikul saatis
mind trammile. Süda valutas, sest ma ei olnud ju öelnud, et
ööseks ära, mis oli tol ajal otse ennekuulmatu tegu. Õnneks
bus kõik ilusasti.

Hästi on meelde jäänud mustlasball Debreceni hotelli Ot
Bjöka (Kuldne Härj) restoranis. Juhuslikult nägin kuulutust
veerisin välja, et hilisõhtul toimub kinnine mustlasball. Pärast
korraldajatelt luba seda üritust näha, ja lubatigi. Olime kogu
neljakesi ühe kaugema laua taga, lasime mineraalveel hea maitse
ja jälgisime mustlaste pidu suure põnevusega. Meeleolu lõi
mustlasmuusika, viiulimängijad liikusid mööda saali ringi
inimese juurest teise juurde. Keset saali oli kaetud pikk laud
bes 50 inimesele, teised lauad olid tagasihoidlikumad. Pidul
olid perekonniti, vanad, noored ja lapsed, kõik kirevalt rinde
ehetes. Söödi, joodi, lauldi, tantsiti ja deklameeriti. Eriti taheti
nelikult jälgiti laste esinemisi. Pidul käis raugematu hooga, k
meie pidasime vastu vaid mõne tunni pärast keskööd.

Viimane episood meenub juba piirijaamast Tšopist. Reisijad
did oma kohvritega tolli läbivaatusele minema. Sisenesime suu
saali, mille paremal pool oli pikk laud, selle taga 5–6 tolliamet
ku. Suda põksus, justkui hüppaks rindkerest välja. See oli esimene

peale Nõukogude tolliga, Ungarisse sõites läbivaatust ei ol
Ammu ost peale väikeste suveniiride oli elu esimene nailon
el, serga põhjust kartmiseks nagu ei olnud. Kuid pükste ta
is oli kokkukeeratud ajaleheartikkel ja see hirm, mis mind
valdas, oli kirjeldamatu. Minu ees tuhniti ühe noormehe
st, pöörati kogu must pesu ümber, topiti näpud särgitasku
le kruvis pinget veelgi. Tahtsin minna teise kontrollija
kond kohvri kohale kummardudes nägin meid seljatagant
ol tolliametnikke, kes saali teise seina ääres istusid. Sain aru,
et hõlme liigutus oleks äratanud kahtlust, ja loobusin oma
peast. Noormees minu ees sai tollist läbi ja lahkus. Hoogsa
lehtsin oma kohvri letile ja hakkasin selle lukke avama,
hirmus lõi käega ja kirjutas deklaratsioonile allkirja. Pääse
tiat luba, kuid närvipinge oli nii suur, et tundsin esmakordselt
porkonnas valusid, mis sellest alates on ennast aeg-ajalt
tuletanud. Oli minu 30. sünnipäev.

Nõukogude sisepoliitiliste sündmuste mõju igapäevaelule

Elu muutus mõnevõrra värvikamaks Nõukogu
sisepoliitilised sündmused. Partei peasekretäri või riigipea
el, mis maailmas jätab laiema üldsuse külmaks, tõi
mõnevõrra. Ega neid vahetusi traagiliselt ei võetud, kuid ikkagi
t, kas elu muutub paremaks või viletsamaks. 1964. aastal
Nikita Hruštšov, kellel olid märkimisväärsed teened sta
tutõrrežiimi lõhkumisel ja selle aastakümnete vältel toi
gud kuritegude avalikustamisel. Ma ei pretendeeri ammen
olevatele ega taha tsiteerida poliitikuid ja ajaloolasi, vaid
tuleb oma tähelepanekutele. Hruštšov oli julge ja tegi roh
hapopulaarseid otsuseid, mis lõpuks said talle saatuslikuks.

Uhegi teise valitseja ajal ei ole Nõukogude Liidu majandusest teada saadud nii mastaapseid struktuurimuutusi kui just tema ajal. Hruštšov sammutas nõudsid vahendeid ja ta näitas kätte kohad, kust neid võimalik võtta. Hruštšov sai aru, et orjatöö on 20. sajandi majanduse jaoks ja lasi miljonid inimesed laagritest vabadusse, ta kuulutas partei te represseerimise õigusvastaseks ning tühistas stalinlikud teod ja paljude rahvaste eksproprieerimise kohta. Ta likvideeris põllumajanduses masina-traktori jaamad ning andis põllutöömasinatele ja hoosidele ja sovhoosidele. See oli suur samm, kuna tähendas parteipoliitika dogmaatilistest suundadest taganemist. Ta saatis kõrgemaid sõjaväelasi ning vähendas sõjaväelaste pensione ja külmutas riigilaenu obligatsioonid ja lõpetas nende väljalasku. Ta vähendas liidulisi keskasutusi ja korraldas ümber majanduse juhtimise rahvamajandusnõukogude kaudu, mille eesmärgiks oli nõrgendada tsentraliseeritud juhtimist ja bürokraatiat ning anda rohkem õigusi ja algatusvõimet regioonidele ja liiduvabariikidele. Ta korraldas ümber parteiorganite töö, et nõrgendada partei bürokraatiat. Ta viis põllumajanduses sisse turumajanduse alged, ta loomades naturaaltöötasu palgaga. Hruštšovi valitsemise ajal algas enne nägematu hoo sisse elamuehitus ja sellega kaasnevate majandusharude areng. See omakorda kiirendas linnade kasvu ja rahvasiirdumist maalt linnadesse.

Tol ajal püsis kogu elamumajandus Nõukogude Liidus tihedalt seotud varal, sest kümneid aastaid muutumatult kehtinud üür kattis kõige suurem kulutustest üksnes sümboolse osa. Mida rohkem valmis elumajandus seda suurem koormus oli see riigieelarvele. Võimaluste ja nõudmistest vahelised vastuolud sundisid tegema suuri pingutusi koostiste vähendamiseks. Peale selle, et raha nappis, ei jätkunud ka ehitusmaterjale ega seadmeid, nt. küttesüsteeme, pliite, liite jne. Ehitati põhiliselt üleriigiliste tüüpprojektide järgi, mille tulemuseks na kõikides linnades kerkisid ühetaolised majad, mida peeti hakati "hruštšovkadeks" kutsuma. Inimesed, kes nendesse eluasemesse said, olid üliõnnelikud, mis sest, et korterite planeeringu tõttis paljus soovida ja köögid olid vaid veidi üle 4 m².

Hruštšovi ajal seati Nõukogude Liidus sisse riiklik pensionistamine, mis nõudis astronoomilist raharessurssi; tema ajal loodi palk-järgult senist 48-tunnilist töönädalat, muudeti laenu võtmiseks, seati sisse maksuvaba alampalk ja tehti mitmeid muudatusi. Tundub, et kuna KGB oli allutatud partei poliitika, mis vähenes KGB roll ühiskonnas oluliselt, inimesed said julgemaks ja avameelsemaks. Hruštšov lasi avalikustada ja poliitilised majandusnäitajad. Kahtlemata tegi ta ka palju teinud mõjutavateks teguriteks kujunesid partei ideoloogias kaivad dogmad, millest ei suudetud loobuda: raskesti eluarendamine ja väärtusseaduse eiramine viis majanduse lagunemise tasakaalust välja. Näiteks uhkustati sellega, et leiva tootmine muutmatuna alates 1930. aastatest ja et üürnikud elumispinna ruutmeetri eest tasuma umbes samadest aegadest tarufide järgi 13,2 kopikat kuus. Selline hoolitsus rahva elu eest nõudis riigieelarvest aasta-aastalt üha ulatuslikumaid summasid. Hruštšovile said saatuslikuks mitte niivõrd juhtimisteede muutumised, mittemustmullavööndi põllumajanduse areng (1950) kui see, et tal puudusid haritud, võimekad ja ausad inimesed ning ilmselt mõjus ka tema isiklik piiratus. Tundub, et selle kukutamise taga olid sõjaväeringkonnad ning kuuludusid ka Saksa Demokraatliku Vabariigi parteiladvik.

Õnnetuultoodud ülistus Hruštšovi ajal asetleidnud positiivsete muutuste kohta Nõukogude Liidus ei välista tema "teeneid" stalinipoliitika teostamisel. Kas ta oma võitluskaaslastest eristub? Hilda Sabbo oma elutöös "Võimatu vaikida" (1971) toob meieni vapustavaid dokumente, mille seas on ka 1937 poolt 10. juulil 1937 allakirjutatud kiri Stalinile. Moskva poliitbüroo teatas, et Moskvast ja Moskva oblastis saab olemasoleva materjalide põhjal liigitada I kategooriasse 6500 ja II kategooriasse 5272 kurjategijat, lisaks vastavalt 2000 ja 5869 inimest II kategooria inimesed kuulusid mahalaskmisele, III kategooria inimesed sunniti töölaagritesse saatmisele. Edasisest selgub, et Moskvast anti kohtadele limiitid inimeste mahalaskmiseks.

Seni teadsin, et nõukogude süsteemis kehtisid mitmed reeglid: elektri-, bensiini-, tööjõu-, valuuta ja võib-olla sadade muudejade limiidid, kuid mahalaskmisele määratud inimeste limit selle suurendamise taotlustest lugedes tundsin, kuidas vertes tardub. Veel mõned näited: 15. augustist 1937 saadeti Stalinile Omskist kiri taotlusega suurendada I kategooria 10 8000 inimese võrra; 22. septembril samal aastal Mikojaani, Mikokovi ja Litvinovi kiri taotlusega lubada Armeenia tõeliseks patriarhuseks täiendavalt 700 inimest maha lasta, kuna 500 inimest mahalaskmise luba on lõpukorral. 5. veebruari 1938 kirjaga tõi Moskva oblastikomitee sekretär J. Kaganovitš limiiti 3000 inimese mahalaskmiseks...

See loetelu pole lõplik. Tõin need faktid näitamaks, et ajastu nõukogude inimesi on nende sõnade või tegude järgi iseloomustada ja hinnata.

1964. aastast algas Brežnevi ja Kossõgini võimuletuleku ajajärk Nõukogude riigi arengus. Võeti uuesti suund tsentralisatsioonile, rahvamajandusnõukogud likvideeriti, tugevdati oluliselt ministereid, kiirenes kaitsetööstuse areng (Eestis Dolgoprudnõi, Baltijets, Sillamäe). Suuremad tööstusettevõtted allutati liidumajanduse ministriumidele. Eestis olid sellisteks elavhõbealaldite tehas RET, Eesti Kaabel, Estoplast, Tallinna Masinatehas, Balti remonditehas, Tallinna Mõõduriistade tehas, Volta, kogu poliitika kivi kaevandamine ja põlevkivikeemiatööstus, tehas Võit Tallinnagaasialüsaatorite tehas Võrus, masinatehas Pärnus jne. Või riigi võimu alt viidi välja kogu ookeanikalapüük ja kalatööstus. Eesti raudtee juhtimine viidi Riiga. Ka sellised ettevõtted, nagu Tallinna suusavabrik ja sportlaevade tehas olid allutatud MoD juhtimisele.

Isegi kohalikud parteijuhid olid sellistest muutustest nõrdunud. Majanduse areng Eestis ei kulgenud enam kuigi sujuvalt. Mul tundub, et kohalikul juhtkonnal õnnestus sellest ajast enam-vähem lepanu pöörata põllumajanduse, toiduainetetööstuse ja kaitsetööstuse arendamisele, kuid puhusid ka teised tuuled.

Moskva parteifunktsionäärid ja ametnikkond olid muutustega, kuna nende roll suurenes, seega vähenes kartus kaotada kogu ühiskondliku muutus nende jaoks stabiilsemaks ja rahulikuks. Et rahvale meelepärane olla, kehtestati kaks täienõukogu: naistepäev 8. märtsil ja võidupäev 9. mail.

Soome telesaated – aken vabasse maailma

1960. aastate lõpus ja kuuekümnendate alguses jõudis (algselt peamiselt Tallinna ja selle lähikonda) televisioon. See oli väga võimalik, ostis endale teleri. Meie tingimustes kaasnes sellega midagi erilist. Nimelt töötasid meie raadiotehnika entusiastid välja skeemid telerite ümberseadistamiseks Soome saadetele. Konstrueeriti ka antenn signaalide vastuvõtmiseks. Ma teostas sellise skeemi välja minu hea kolleeg, endine sõdur, motosportlane, enne sõda RET-is praktiseerinud laia mastaabi raadioamatöör Endel Suurkask. Sellest ta ise kunagi ei teadnud, ma sain skeemist teada juhuslikult oma koolivennalt. IV saateid said jälgida Põhja-Eesti, kuid korralike antennidega Kesk-Eesti televaatajad.

See saatevõetja muretses ka minu vanematekoju. See oli eriline sündmus, sest saalgu käisime sageli naabrite, sõprade või tuttavate poolt vaatamas. Eriti on meelde jäänud päev, kui meistermehed IV programmi peale monteerisid ja ekraanile ilmus Helmutti saade, kus parajasti näidati USA sarifilmi maanteeõnnetusest. Meie jaoks oli see niivõrd suur sündmus, et kõik elevil ja rõõmsad, justkui oleks õnnestunud raudsesse sõjajärgse mõra lüüa. See hetk ei unune. Soome saadete kaudu tekkis nii John Kennedy tragöödia kui ka esimese inimkondliku Kuu pinnale ja paljudele teistele sündmustele. Soome televisioonsaadetel oli väga suur mõju Eesti elanike silmaringi

laiendamisel, eriti noorte põlvkondade maailmavaate kujutamisel. Partei keskkomiteele ja igat masti ideoloogiatöötajatele olid Soome saadete üha laienev populaarsus tõsist peavalu. Vainide rohkus majakatustel andis tunnistust vaatajaskonna kasvule. Muide, partei esimese sekretäri Johannes Käbini maja katusel oli üks esimesi Soome antenni. Soome TV saadete küsimust ei korduvalt keskkomitees arutatud, kuid pärast pikki arutelu võeti vastu ettepanek legaliseerida telerite ümberseadistamine ja muuta antennide paigaldamine riigi teenindusettevõtete planningseks tööks, milleks kehtestati ka tariifid. Levisid kuuldused, et oleks selle otsuse taga seisnud ainuisikuliselt Käbini ise, kes ei tahtnud sellist lahendust keelustamisest õigemaks. Aastaid hiljem, 1960. Vaino ajal räägiti, et viimase käsul olevat moodustatud meesrühm Soome TV saadete segamise tehniliste lahenduste saamiseks. Kord läksin Moskvast ühte töökotta oma portfelli käepidet parandama. Noormees, kes mind teenindas, lausa hõikas rõõmuga, et oled Tallinnast. "Mis teil Tallinnas viga, te saate ju igal ajal Soome saateid telekast vaadata! Teate, minu sõbrad käivad Tallinnas, lindistavad filme ja teisi huvitavaid saateid. Nad toovad koopiaid ning teenivad päris hästi, Krasnojarskis ja Omskis on eriti suur nõudmine."

Seega ei piirdunud Soome telesaadete mõju üksnes Eestiga, need olid kogu Nõukogude Liidule aknaks läände, kuigi meid võrreldes ahtamaks võimaluseks.

Esimene ülendamine

1950.–1960. aastatel oli noortel väga raske ametiredelil ülespoole liikuda, ka paremale palgale jõuda. Müürinädal seisid ees "vanad" ja "uudis" tisse saadetud venelased ja juudid ning Eesti korpuses sõdinud ukrainlased ja venemaaestlased. Kuid aeg tegi oma töö, eakamad läksid

emile või surid. Esialgu püüti lahkunuid asendada veidi nooremadega". Ka see oli päris noorte poolt vaadatuna samm plaanikomitee esimeseks asetäitjaks ja veidi hiljem esimeheks vana resti kommunist Hendrik Allik. Meile, eestlastele, ei olnud see suurt heameelt. Tasapisi hakkas komitee rahvuslik koostis eestlaste kasuks muutuma ja meie asutuses hakkas eesti ühendamine kostma.

Enne kümme aastat olin plaanikomitees väga madala palga teenustah, kui mul avanes võimalus transpordi- ja sideosakonnas asetäitjaks saada. See ametikoht loodi mingi järjekorraga ümberkorralduse käigus. Meie osakond oli viieliikmeline, teinud vajadust asetäitja järele ei olnud. Paraku seati tingimuseks parteisse astumine. Olin raskes olukorras. Minust veidi vanemad kolleegid olid juba partei liikmed. Pidasin ebaetiliselt mõtles, kas küsida. Minu otsust mõjutas suurt mõju avaldanud ajal alanud "sula" ja stalinliku isikukultuse hukkamine. Kaalusin asjaolusid ja leidsin, et parteilasena saan olla abiks Eestile ja ka oma perekonnale. Enne avalduse esitamist läksin Hendrik Allikult, kas minu päritolu ja meie asumisel olevat kolleegid kokku partei liikmele esitatavate nõuetega. Ta pöördus naljaks ja lisan juba tõsisel ilmel, et see samm on vajalik. Ütlesin, et on tulemas uus kaadripoliitika (nüüd tean, et selle nimel venestamispoliitikat), mille järgi partei ridu hakatakse moodustama põhiliselt tööliskeskklassi arvelt.

Septembrist 1966 määratigi mind Jüri Rebase asetäitjaks. Tööoluhetked oluliselt ei muutunud. Ka kirjutuslaud ja tool olid need, juba kümnendat aastat istusin Toompea lossi lõuna- ja põhjapoolse korruse hoovipoolses toas, pilthikult öeldes seljaga Pika Hermannini torni. Kuid palk tõusis 140 rublalt 220 rublani, mis oligi uue ametikoha loomisel määrav. Peale Rebase astumist meie osakonnas Agnes Müür, kellest oli eespool juba tegeles side arendamisega, Leonhard Vendik ja hiljem Alvi tegelesid raudtee ja merelaevandusega ja ka jõelaevandusega, ja programm Virve Alliksaar tegeles Eesti maanteedega. Minu

alaks oli põhiliselt autotransport; Jüri Rebane juhtis kogu konna tööd ja oli peamine suhtleja NSV Liidu Plaanikomisega. Me kõik armastasime oma tööd, olles veendunud, et see on hea ja tema rahvale kasulik. Tundsin uhkust mööda Eestit sõites nähes sin-seal minu poolt kavandatud ja rahastatud autoteede, deid, autobussi- ja bensiinijaamasid, mis olid aastate jooksul ehitatud. Sama tunnetasid kõik inimesed, kes ühel või teisel moel olid osalenud millegi loomises, niisamuti kui kirjanikud, kunstnikud, heliloojad ja näitlejad tundsid uhkust ja rahuldust oma loomingu üle. Seda tunnet ei saa inimeselt ära võtta ettevõtte, riigi, revolutsioonid ega muutused maailmavaates. Me püüdsime oma kohuseks maksimaalselt kasutada neid võimalusi, mida meil tol ajal kehtinud riiklik režiim. Võin selle kinnituseks loendada näiteid tuua. Eesti territoorium moodustas NSV Liidu omast 0,1% ja elanikkond 0,6%, kuid maanteedevõrk hõlmas 5%, Raudteed ja vahendid teede ehituseks ja korrashoiuks saime Moskvast teede teede pikkuse alusel, mitte proportsioonis elanike või territooriumi suurusega. Kasutasime neid võimalusi ja ehitasime palju, koosis tubli vanade traditsioonidega tee-ehitajate ja maanteedehitajate, oma ala entusiastide pere. Me arendasime autobussiliiklust, sest, et igal ühismajandil pidi olema ühendus rajoonikeskustega. Tol ajal oli Eestis kõige tihedam bussiliiklus maailmas. Me võtsime maal sisse koolilaste tasuta veo, linnades olid 3- ja 5-kopikade sõidutariifid. Kõik see nõudis raha, ja kuna paljud ettevõtted olid olnud kasumlikud, leidsime võimalusi kulude katmiseks kassavõrdvõrdude arvelt. Autotransport ja teedemajandus olid valdkondades kus enamiku asju sai kohapeal otsustada. Kogu süsteem NSV Liidus oli selliselt üles ehitatud, et kellel oli, see sai juurde; kellel ei olnud, see sai ka juurde vähe. Mida rohkem me veoste ja reitrite mahtusid suurendasime, seda rohkem saime Moskvast uusi teid, sid, kuna kasutamise intensiivsus kasvas. Jõudsime juba nii kiirele, et taksoautosid saime uuendada 4-5 aasta, veoauto- ja busse 6-8 aasta järel. Tundsin rahuldust ja uhkust too tulemuste üle, palk ja hüvitused olid teisejärgulised. Argu need nostid

meenutused kedagi häirigu, need saadavad paratamatult iga

transpordiosakonda külastas hulgaliselt kõiksuguseid inimesi. Meie kõrval tuli mul jagada ka veoste limiite, mille alusel teed ja ettevõtted said transpordimajanditega sõlmida veo- ja transpordisuhteid (mis praegu tundub idiootsusena), kuid ühiskonnas, kus majandussuhteid ei reguleerinud ja kõikjal valitses defitsiit, see oli ainus võimalus korda luua.

Ühel vene rahvusest lihtsad inimesed, kes ühes või teises küsimuses poole poordusid, tahtsid näida piiritult ustavate, riigile valdavate inimestena. Mäletan meesterahvast, kes asja tõttu hakkas mulle jutustama, et tema on Eestis juba sõjaajast, 1940. aasta juunisündmuste päeval olnud ta kuuliku paigutatud Jaani kiriku torni ja antud käsk viivitamatult vabata, kui mingid jõud peaksid takistama töörahva rahumeel- demonstratsiooni Vabaduse väljakul. Kahjuks ei mäleta ma tema jutu üksikasju. Teine mees, kes veolimiiti vajas, rääkis hõlpsalt valitsusside liinidest kuni Kremli ja Valge Maja otseseni välja, mis pidada läbi Tallinna kulgema. Kolmas kõneles tülveelaevade seadistamisest laevatehases nr. 7. Tuumaküsimustel neil sel ajal veel puudunud. Kui palju nendes juttudes tõe ja valeda ma ei tea. Ettevaatuse tõttu ei ilmutanud ma sellistes olukordades uudishimu.

Pereelust

Enamasti sain töökoha kaudu uue kahetoalise korteri Sõle tänava 10. korteris kahtlemata privileeg, mille osaks ma sain tänu oma tööle. Kõik see ajas minusse majja sai meie asutusest korteri 5-6 perekonnaliikmele. Korteri oli väike ja tagasihoidlik, gaasipliidiga köök vaid veidi suurem, kuid ikkagi olime üliõnnelikud: korteris kõik

mugavused, keskküte ja isegi soe vesi. Tol ajal oli iseenda mugavust tav, et korteri saamise eest ei tulnud midagi maksta, ja korteri üürigi oli kõigile jõukohane. Meie uus korter oli suhteliselt hea kohas. Bussipeatus maja ees, kauplused, lasteaed, Stroomi mets suusatamiseks-jalutamiseks käeulatuses ning ka garaažid, mis meil lähedale ehitada. Mariti tulevane kool ei olnud ka kuigi kaugel. Elu laabus, kui oligi raskusi, siis saadi neist järele teostamatuid eesmärke tavaliselt ei püstitatud.

Elamuehitus oli saavutanud sellise ulatuse, et enamik nimekadest ja tuttavatest olid ka oma korterimured lahendanud. Ühe kohtune oli muidugi see, et nii mõnelgi tuli seda teha oma teostatavast hoidlikest sissetulekutest kas oma maja või kooperatiivkorterite ehitamise teel.

Ka pool sajandit hiljem olen seisukohal, et Hruštšovi korraldatud elamuehitusprogramm oli tol ajal ainuõige samm sadade miljonite inimeste elu korraldamiseks vähemalt saja-aastase perspektiiviga. Milline oleks võinud olla "hruštšovkade" alternatiiv? Tol ajal peame tunnistama, et elamuehitus oli põhiline migratsioonipump. Eestisse ei tulnud, et siin telkides elada. Skeem oli järelekoht ühiselamus, siis aasta jooksul korter ja seejärel perekond. Kui nemaalt järele. Ehitustöölised olid valdavalt migrandid, sest ehitustööd ei kippunud, aga peagi lahkusid ka muud elanikud, kui olid saanud korteri, meeleparasemale tööle, vabastatud kohale uutele sisserandajatele. Üheski teises valdkonnas ei olnud sellist tööjõu voolavust (ca 50% aastas) kui ehituses. Eestis hoo 1970. aastatel üle 700 000 m² elamute üldpinda aastas, mis suurusjärgu võrra rohkem praegusega võrreldes. Ei kujuta ette, kui teravad oleksid meil eluasemeprobleemid praegu, kui me tol ajal poleks sellist ehitustegevust arendanud. Sama võime teha paljude teiste valdkondade kohta.

Kaldusin järjekordselt teemast kõrvale, kuid ei saa sinna midagi parata, sest mõtted hakkavad iseenesest hargnema.

Elasime küllalt kokkuhoidlikult, ei mingit prüskamist, ja ei elasid ka minu lähedased sõbrad ja tuttavad. Millestki me pool

et rühm (ajab veidi muigele, sest kõik on ju sin elus väga mugav), kõhud olid täis, riided seljas. Häällestuse selliseks rühmaks andis tolle aja ühiskond – enamik inimesi olid ühetaolised, rahuldab, et elati, riietuti, söödi-joodi, puhati ühtemoodi. Muidugi ei erinenud väga suures ulatuses. Kuid ei taha ma sugugi väita, et valitses kommunistide poolt luuletatud ühtsus. Muidugi olid ka siis jõukamad ja vaesemad, ei olnud ka kadedus. Ent kontrastid ei torganud niivõrd silma silmapaeval.

Minu vana armsa BMW maha müüa ja peaministri enda autoga takso-pargis väljapraagitud Moskvitši, millega oli rallit sõitnud kooli autovõidusõitja Uno Aava. Auto oli taskukohane, paratagu rüüstatud ega käivitunud, kohale tõin ta slepis. Tol ajal mul jälle kõvasti tegemist, kuid meeleolu oli rõõmus. Olid head suhted tervishoiuministeeriumi automajandi juhtidega, keda ma kasutasin ka abimehi kasutada. Kui sain lõpuks kordade ja üle värvitud, olin nagu seitsmendas taevas. Tol ajal oli vahe vaja positiivsete emotsioonide saamiseks, et see oleks silmapaeval uskumatuna.

Minu "uue" autoga esimese suurema reisi koos Jura, Mariti ja vanematega Riiga. Tagasihoidlikkuse tõttu ei julgenud ma teha tolle reisi oomaja pärast tülitada ja see sai meile saatuslik. Tõsi, ma avardas silmaringi. Parast mõningast linnaga sõitmisega andis vasimus meid oomaja peale mõtlema. Sõitsin hooletult lihtsameelses lootuses oomajale saada. Administraatorid olid taga ilutses silt "Vabu kohti ei ole". Administraatorid olid isegi pilku minu poole pöörama, kordas vaid, et kohale, kui soovite, võite oodata, ehk midagi vabaneb. Moodus moodus kaks – olukord oli muutusteta. Järjekordse poortide soovitas administraator minna hotellikoondise dispoositsiooni, kellel olevat ülevaade kõikide hotellide kohta, ja ma läksin. See asutus oli 5–10 minuti tee kaugusel, otse minna vastas. Sisenesin suurde ruumi, mis oli sõna otseses mõttes täis inimesi täis. Jäin minagi sinna seisma ja piüdsin

jälgida, mis toimub, ja aru saada, mida teha. Kogu seltskond, mis
dus olevat venekeelne, nagu ka kirjutuslaua taga istuv tšuvp
desse uppuv tädike, kes pidevalt kuhugi helistas ja munged
meid tegi. Seejarel andis ta umbes taolisi korraldusi: "Iga
noormees, tulge lähemale. Annan teile suunamise turismid
sõidate elektrirongiga 30 km Riiast välja. Ma kirjutan suuna
teie tooge mikaua üks šokolaaditahvel, valjas nurga taga
kiosk." Nagin ametniku kirjutuslaual umbes 15 šokolaaditah
koosnevat kuhjakest. Jatkus samas vaimus: "Seltsimees polli
saadan teid..., olge head, šokolaad lauanurgale." Saabus noor
šokolaadiga. "Pange lauanurgale, võtke oma suunamiskirja
šokolaadi annate kohalesaabumisel Njuurale. Selge? Minge
gisin seda etendust, suu ammuli, 10–15 minutit. Tegevus kae
konveieril, kuid ma pidasin targemaks jalga lasta. Hotelli t
jõudes kohtasin tuttavat ülikoolipäevilt ja kurtsin olukonda
lesse olin sattunud. Ta vaatas mulle kui kuu pealt kukkunule
see on ju tavaline! Pangu ma raha passi vahele ja mingu
administraatori juurde, uhe inimese puhul pidi aitama v
last, aga kuna mul on rohkem inimesi, siis pangu ma kum
ne. Nii ma tegingi, administraator naeratas ja ulatas mulle
lehed, mis tol ajal tuli igal hotellikulalisel täita. Saime kaht
luksusnumbri, mis ei olnudki kallis, kuid hommikul lahku
paluti kirjutada väike avaldus ja maksti pool oõbimisraha
si, kuna peatusime hotellis vahem kui 12 tundi. Selline to
valitses tol ajal Lätimaal ja ilmselt kogu Nõukogude Liidu.

Sellea seiklused paraku ei lõppenud. Hommikul arutleti edasisi plaane, aga ema tahe jäi peale, et tuleb alustada koostööd kunaga, kuna tema tahab vaadata Soome televisioonist oma lemmik- "Peyton Place" järjekordset osa. Tegime ema kulul veidi nalja, kuna ta jäi endale kindlaks. Soome TV saated olid muutunud üheks tema elus, just rootsikeelseid uudiseid ei unustanud ta kunagi vaadata. Ei jaanudki midagi üle, nii võtsimegi suuna Tallinna poole. Sõitsin peatanavat pidi (tol ajal Lenin iela) kesklinnast välja. Tallinnalõigul oli vist kolm sõidurida ühes suunas, kaks parempoolset ja

Kõik real liikus buss, teisel minu ees suur furgoonauto. Ma enda oli vaba, andsin gaasi ja asusin sellesse ritta. Minu ümber, et auto paremas reas pidurdab. Järgmisel moment ma enda ees ristmikku ja pidurdasin taie jõuga. Auto kokkupõrksaku, piduripedaal vajus põhja, aga masin liikus edasi. Proovisin, et pidurisilindri mansett või pidurivoolik oli purunenud, kuid see ilmus veoauto tagant diagonaalis üle ristmiku sõitvat valgepoolset punane tuli. Selgroost kais nagu elektrilöök. Ma ei saanud paremalt poolt ristmikult lähenevat sõiduauto, ka teadma, et need autod kahes reas. Ma isegi ei mäletanud parast, mis juhtus, sest olin niivõrd ähmi tais. Proovisin käsipiiridega peatada mingit kasu polnud, uletasin ristmiku ja pidurdasin sellest suurempoolse kõnnitee äärde. See oli puhas õnn, mis võimaldas autojuhte märksa sagedamini kui õnnetused. Ma olen näinud ka sellest, kui olulised on autojuhile ülalt nähtavad signaalid, millele nendel aastatel veel ei mõeldud. Ma olen näinud pidurite parandamisele, enne kui saime teekon-

...Lõunekidlatel seati sisse reisiliin Tallinna ja Helsingi vahel, mis oli üks suur sündmus ja tootis meie lootusi. Ega laevale ei olnud võimalik sõita, vaataskime seda eemalt või Piritä rannast. Mingil ajal teatati ka meie inimestele turismireise Soome. Need kestis kolme- kuni viiepäevased, maksid vahe, päevaraha oli ühe rubla, seega igati taskukohased, kuid sinna pääses ainult Pann oma tutvused mangu ja mulle võimaldati koos sõita kolmepäevasele turismireisile sõita. Olime rõõmsad, et me paar enne sõitu teatati mulle, et sõidab üksnes minu ühes meeskirjas pole. See oli tüüpiline vastus, selgitusi ei saanud nõuda. Parempool muna kui paljas koor, ütles vahepeal olid kõik välismaine popp, kuna meie poodides müüdi alles ja uksluisus. Ei olnud nii oluline, mida keegi välismaistest see, mida kingiks toodi; eriti lastele oli see eluliselt tähtsam, et me ei ole sellest mentaliteedist isegi tanaseks päevaks muutunud. Maletan, et Jutta tõi Maritile paar pulgakommi,

ostis ühe ilusate värvidega lauavakstu ja järelejäänud peennahk-
rulli tualettpaberit, mida meie poodides tol ajal olemaski polnud.

Kuuekümnendatel oli veel üks rõõmus ja meeldejääv sündmus.
Lennarti peres sündis 17. detsembril 1966. aastal nende poeg
poeg Kristjan.

Suvila ehitamine. Suvised sõidud

Nõukogude süsteem oli iga kandi pealt eriskummaline. Nüüd ka-
kab kõik ununema, noor põlvkond ei tea ega tahagi eriti te-
kuidas varem elati. Omamoodi nähtuseks oli nõukogude töö-
puhkuse korraldamine, mida peeti tohutu oluliseks ning loeti hea-
tooniks, kui sellega tegelesid partei, ametiühing ja asutuste ette-
võtete juhtkond. Venemaalt toodi sisse mõiste "tuusik", mis täh-
das saatelehte sanatooriumisse, puhkekodusse, turismiretkele
pioneerilaagrisse. Meil eestlaste hulgas oli see veidi võõras ja he-
jumatu, kuid venelased seadsid oma puhkusi päris tapselt tuu-
aegadega kokku. Puhkekodude ja sanatooriumide tuusikud olid
hinnalt soodsad, üldjuhul tuli tasuda vast 30% maksumusest. Et-
geli sai neid päris tasuta. Tuusik garanteeris täieliku teeninduse
ülalpidamise, sanatooriumides ka raviprotseduurid, seega hõlmas
moodi palgaraha kokku. Aja jooksul hakkasid ka eestlased neid
soodustusi kasutama, eriti maarahvas parast Pärnu, Narva ja
suu ja Varska sanatooriumi ehitamist. Peaaegu kõigil lühidelt
luvusega ettevõtetel oli võimalus saata töotajaid puhkama Meri-
mereäärsetesse sanatooriumidesse või puhkekodudesse. Lapsed sa-
deti suveks pioneeri- ja spordilaagritesse, mille eest vanemad tasu-
sid sumboolse summa. Taoline puhkuste süsteem, mis oli teinud
inimestele ulisoodsaks, maksis uhiskonnale tegelikult ranka raha.

Aeg läks edasi. Jõukus kasvas, tasapisi muretseti ikka enam
likke sõiduautosid, töönädal lühenes 48-lt tunnilt 40-le – kõik

olukorrad muutusid tavapäraseid harjumusi. Perekonnad eelistasid
linna, seepärast püüti muretseda maakodusid, mis tol ajal
olid enamasti mitmesuguste bürokraatlike takistuste taha.
Kõik kohandasid oma töötajatele puhkamiseks mahajäetud
olukorrasid, rindisi piirivalvekordoneid, suletud koolimaju, mõisa-
id jne. 1960.–1970. aastatel läks lahti massiline asutuste
hoonete ehitamine, mis oli tolle aja seaduste järgi suures
hoovis olev tegevus. Üldjuhul võimud sellesse ei sekkunud,
tõusid, et taolist ehitustegevust pole võimalik seadustada,
põlvitati silm kinni. Mida rohkem rahvast maalt linna el-
ma, seda rohkem ehitati linnades kortermaju ja seda suure-
malt üldine vajadus puhkamisvõimaluste järele.

Kõik hakkas riik asutuste ja ametiühingute vahendusel eral-
dama töötajatele suvilakrunt. See kestis lühikest aega, kuna ideo-
oloogidel taibati, et see on justkui maa eraomandisse andmine,
kõik jäi maa riigile, kes andis selle eraisikule tasuta iga-
aastase kasutamiseks. Alates 1960. või 1961. aastast eraldati maa
kandide suvitus- ja aianduskooperatiividele (praeguses tä-
hena on neid vähe). Maaeraldused tehti tavaliselt kõige viletsa-
maadest valjas olevatest maadest. Eestis kerkisid küm-
neid suvilad ja aiamaad, mille krundid olid tavaliselt
1000 ruutmeetrit. Inimesed töötasid kogu perega nagu sipel-
konnad ja ehitasid kõik ise. Endised jaatmaad muutusid vilja-
aia- ja aedadeks, inimesed said marju, puuvilju ja aedvilju,
mis varem ei olnud suutnud neile tagada. Suvila uldpindala
oli 25 ruutmeetriga, alles aastaid hiljem nihutati see pii-
r 100 ruutmeetri. Esialgu ei olnud lubatud ehitada ka kutte-
võtte takistus kõrvaldati hiljem. Tänu arhitektide heale
olid mere suvemajad enamasti kaunid. Sellist muljet ei
sai teha Latšega Leedus, raakimata Moskva lähistel suvilaid
alg. Me lihtsalt oskasime ühte ja teist asja paremini teha.
Moskva korda tekitas kadedust, Moskvasse jõudsid kahe
suvilad on ehitatud riigilt varastatud materjalidega.

Andropovi valitsemise ajal algas uldine nõiajaht, kuulutati haselt olevat Aserbaidžaanis suvilaid isegi buldoosritega lamutatud. Meil asi nii kaugele siiski ei läinud, kuid juhtivtöötajad pidid partei keskkomiteele esitama andmed oma suvila suurus, vöib-olla ka maksumuse kohta, täpselt enam ei mäleta. Kui saabus Moskvast mingi kontrollkomisjon asju uurima. Pidime esitama uduseid õiendeid suvemajade ehitamiseks kulutatud materjalide kohta. Nende küsimustega tegeles Leonid Lents, kes tol ajal oli vist ametiühingute nõukogu esimees. Ta oli tol keskkomitee ideoloogiasekretar, keda ma mäletasin väga hästi esimejana büroo istungitel, uudses rollis oli ta kontrollivate koosseis alandlik ja ahmi täis. Nagu paljud asjad, nii vaibus ka see süü süüsoon justkui iseenesest ja suvemajade ehitus jätkus taie hooga. Tol ajal tundus mulle suure totrusena ühelt poolt takistada elanike ehitust (ei antud sobivaid krunte), teiselt poolt ehitada riigivahelditega ebakvaliteetseid elamuid, võimaldada ehitada garaažide kooperatiive, mis sageli paiknesid elukohast eemal, ning soodustada aiandus- ja suvemajade ehitamist. Lausa naeruväärne oli aianduskooperatiivide rajamine maakohtades. Neid tagajärgi tunneme mõnede põlvkonda, kelle kogu elu on lõhestatud linna ja maa vahel. Oled linnas, valutab suda suvila parast, oled suvilas, valutab suda linnakorteri pärast. Minu tutvusringkonnas ei ole vargad kedagi säästnud. Selle asemel oleks tulnud kaaluda suurte paneelkorterite kõrval ka riigi abiga massilist eramajade ehitamist, kuivõrd need oleksid võimaldanud inimeste saastud ja soovid saada oma kodu koos aia ja garaažiga.

Läksin selle teemaga liialt hoogu. Tahtsin rääkida sellest, et mina sain võimaluse puhata Lohusalus valitsuse pensionaadi Tuba, kuhu oma kolmeliikmelise perega mahtusime, maksis ainult 25 rubla kuus, kuid kuna soovijaid oli palju, siis kauemaks kui kuuks ajaks ei saanud seda üürida. Tõtlustamine oli oma tühjusest pensionaadi sooklas. Liivane supelrand ja meri olid kaugel kättesaamatuses. Kuid selline puhkus tundus tüüfav, häiris ümbritsev saagimise ja alatine larm, aga veel rohkem see, et ümberringi olid needsamad

lõõpapa puutused pidevalt toöl kokku. Otsustasin ehitada suvila, seda enam, et krunt oli olemas. Puudusid üksnes tühjad ja nappis ka raha.

1966. aastal 6. augustil mollas Eestis üks 20. sajandi tugevaim inimene, mis tekitas ulatuslikke metsakahjustusi. Kuid kuna see oli halb maailma heata, siis hakkas tormikahjude likvideerimiseks odavat metsamaterjali. Pidin juhust kasutama. Tol ajal olid kaaslased, minu sõbrad Alar Kotli ja Ivar Arold, kes sõbraga ning kahe päevaga oli maja sõrestik ja katus ehitatud, vundamendi olin pensionaadi katlakütja Toiga abiga valanud. Kõik muu laabus oodatust lihtsamalt. Kuna meil ei olnud raha oli vähe, olid ka materjalid praeguste võrreldes naeruväärselt odavad. Mul on säilinud kaust kütetega kviitungitega. Sealhulgas on kviitung akende ja kütetoru kohta, kusjuures klaasija tuli oma bussiga Tallinnast kohale, üle kümne suure ruudu klaasimise eest maksumaterjalidega 25 rubla ja 50 kopikat (1961. a. väärtus). Tol korral maks mul suvila maksma umbes 2500 rubla. Suuremoodest tegin ise, aeg-ajalt õpikusse pilku heites. Ehitamine kestis vist 1969. ja 1970. aasta suve lõpuks saime juba elada.

Meie elamine on ehitatud Laulasmaa kunagisele liivaluutele ja meenutab suula meetrit. Mannimets. Marjad ja seened. Hea oli elada votta, eriti võrreldes kitsukese linnakorteriga.

Elamine algas vapralt ehitusel. Kui meie naabruses elanud kunstnik Pendorfid oma jalutuskaikudel vahel poolholeva ehitusest rääkis, ütles, et vahetada mõni sõna, siis neist vähestest jutustest on meelde jaanud, et neid pani alati imestama puhtus ja korraldus ehitusplatsil. See oli muidugi Juta teene, kes tol ajal maapüi, pilpa või laastu alati ära koristis. Korraarmas-õnne oma loomuses.

Meie ka sõber Ivar oma perega meil suvitamas, sageli tulevad ka kaaslased. Suutsutasime värskelt puutud lestakala, maks 10-30 kopikat kilo, ja tegime huvitavaid jalutuskaike

Nabe saarele. Vahel käisid ema ja isa meid külastamas, kui nad nart põikas teinekord oma perega sisse.

Aiandusmuredest me tänu asukohale pääsesime, kuid töö jätkus sellegipoolest. Istutasime oma perega Laulasmaale teinud deid männitaimi, mis on tänaseks sihvakateks kõrgeteks puudeks sirgunud.

Sellest ajast meenuvad me naabruses elanud Günther Reinhold abikaasaga, kes peaaegu iga päev meist mööda jalutasid ja teinud sai ikka mõni sõna juttu aetud; helilooja Reimann oma poega Gustav Ernesaks abikaasaga, naabrid Malmetid, Laarsid, Merid, Kottavid, Raamatud, Hiired ja Sinijärved, Ülo Mallene ja teised.

Tütar Marit veetis kõik koolivaheajad Laulasmaal. Tal tekkis välja tore suvine lastesõpruskond, mis on jäänud püsima tänini. Mäletan põlvepikkust oma tarkusega hiilgavat Karl-Martin Sinijärve naabersuvilast, kes tõsimeelsete filosoofiliste arutelu- ga meid vahel lõbustamas käis.

Suvilast hoolimata jätkasime perekondlikke automatkaasid ja gisse Eestimaa paikadesse. Nüüd oli mul uus Žiguli, iga nädala de autoomaniku unistus. Käisime telkimas Saare- ja Hiiumaal Vormsil ja Kihnul, Permiskülas ja Kauksis, Rõuges ja Puhajal. Kuid mitmel korral võtsime ette pikemaid reise Baltimaadesse, kasime Nida maakitsusele ja isegi Kaliningradi (Königsbergi) linnale. Korra sõitsime Jutaga huupi, ilma igasuguse ettevalmistuseta seljakottide ja telgiga Musta mere äärde: lihtsalt Tallinnast rongiga Kiievisse, sealt Odessasse ja edasi laevaga Jaltasse. Odessa enamasti telgis, elasime mugavusteta, kuid muljed olid meelde jäänud. Meenub üks episood. Meie telk oli kõrgel mäekünkal, loode- avanes võrratu vaade Mustale merele ja kaljusele rannikule. Telkides olid veel mõned telgid. Tavaliselt lahkusime telgist varahommikul ja tulime tagasi magamise ajaks, asjad, nii palju kui meil üldse oli, olid kogu aeg telgis. Kord tulime telkide juurde ka ühe venelasest pedagoogiga, sattusime vestlema ja kui tema fotografeeris, ütlesin mina, et võtan telgist ka oma aparraadi. Vestle-

me lõppes häämingusse, et ma hoidsin fotoaparaati telgis ja et ta ei ole esimest korda elus niivõrd alavääristavat suhtu- tust saanud. Venemaa ei olnud tol ajal nii kriminogeenne kui tänapäeval hiljem.

Meie hooaja seoses meenub midagi ka Eestist. Ühel järjekord- sel autoreisil mööda Eestit seadsime oma laagripaiga sisse ja teinud meelukas käärus. Ilm oli soe ja vaikne. Juta tegi etteval- mistussöögiks, mina panin kaasavõetud viinapudeli jõe- kesse ja askeldasin auto juures. Meist möödus süstamatkajate ja teinud paarike kummipaadiga, kes kõik meid lõbusalt tervi- luseprooviseeritud söögilaud oli kaetud, isegi väiksed plastpit- tides taitmist. Läksin pudelit tooma, kuid mida ei olnud, ei olnud, pudel oli läinud. Tegi meelega pahaks ja ajas naerma. Sellest jätkus juttu veel kauaks.

Meie suvila kinnistab inimest, suvilaomanik muutub muga- ruse sooviga enam ringi rännata. Mida aasta edasi, seda harve- mutusid ka meie ringsõidud – ei tea isegi öelda, kas töökoor- de võimaldanud või lihtsalt tüdinesin ja hakkasin eelistama kodu elust.

Meie veel meenub tollest ajast üks puhkusereis Musta mere äär- de võimaldanud suvel puhkust saada, aga hilissugisel ei ole meil paremat välja mõelda kui sõita koos sõber Eino ja mina. Seal leidsime peavarju Jalta Massandra hotellis, kus teinud erakordne vedamine. Merevesi oli veel päris soe, sai ujuda ja supelda, tutvusime vaatamisväärsustega. Teinud promenaadil jalutades märkasid laternaposti kül- les olevast väikest hilla tindiga kirjutatud kuulutust. Ma ei tea, kas ma hakkasin, tavaliselt ei pööra ma sellistele as- jadele tähelepanu. Kuulutusel oli kirjas, et kes soovib 7 rubla eest sõita tagasi laevale. Laeva väljumiseni oli kaks tundi aega. Teinud odav, et laksime asja lähemalt uurima. Selgus, et laevale pakuti kahekohalist kajutit ja neli korda päevas teinud lauldas Odessa turismibaasile ja tegi huvireise Musta merele. Ilind oli naeruväärselt madal, kuid korraldajatel

oli ilmselt parem näidata, et kõik kohad on välja müüdnud me Tuapse kaudu kaks päeva. Saksamaal ehitatud laev oli kuid mugav. Sotšis laevalt lahkudes sattusime vanamutude kes üksteise võidu ööbimist pakkusid, sest oli ju üldiselt hotellidesse on võimatu pääseda. Läksimegi ühe vanamutude kelle korter pidi paiknema "siinsamas", kuid asus tegelikult poolteist kilomeetrit merest eemal, me pidime teisest tervet käima ja hiljemalt kell üksteist öörahu tunnistama. Olime omaga sees, maksime ühe öö eest ette, läksime linna peale jalutuskirrusime oma saatust. Möödudes kenast hotellist Magnolia sime naljapärast sisse ja saime oma üllatuseks küllaltki madal hinnaga luksuslikud toad. Hotell asus mõnisada meetrit merest. Olime seitsmendas taevas. Veidi tegemist oli varajasema leppimise histamisega ja pagasi kättesaamisega, aga see meid ei heidnud. Meile meeldis kõik: märksa parem toitlustamine kui Krimis. Rannas oli rahvast üsna hõredalt. Käisime mitu korda paigutades. Oli oktoobri lõpp ja novembri algus, suvitushooaeg oli juba tiliselt lõppenud, kuid ilmad püsisid erakordselt soojad, õhuperatuur oli +26–29 °C ja vesi kuni +24 °C, see oli tõeline nautus. Kord läksin õhtul videvikus ujuma. Rannas liikusid üksikud paarikesed, siin-seal oli ka mõni ujuja. Ilm oli vaikne, kuid nagu Krimile merele omane, oli õhtune lainetus päris tugev. Eino ei viinud vette tulla, ta jäi minu suplust rannapromenaadi pingilt jälgima. Mõnulesin lainetemöllus, kuni isu sai täis, siis üritasin rannast ujuda, milleks pidin lainemurdja ületama. Proovisin mitmeid kordi, kuid rannast tagasivoolav veemass viis mind võimsa hooga tagasi kord mere poole tagasi. Vahel sain kätega puudutada betoonist lainemurdjat, kuid kinni võtta polnud kuskilt, käte all oli madal libedat ja haakumatut. Vahepeal oli juba pimenenud, promenaadil põlesid tuled, nägin siiski mõningaid jalutavaid inimfiguure. Einot rahulikult istumas. Minu järjekordsed ebaõnnestunud katsed muutsid mind ärevaks, ma tundsin jõu kahanemist, hingamine muutus raskemaks. Olin juba valmis abi kutsuma, kuid andsin endesele aru, et lainetekohinas ei kostaks mu hääl isegi mõne meetri

kaugusele. Hakkasin ühe käega energiliselt vehkima lootuses, et saaksin minna olukorda ning võtab midagi ette. Ilmselt pimepõlvu ei taibanud ta seda ning lehvitas stoilises rahus vastu, mind veelgi ärevamaks tegi. Olukord näis lootusetu, mu jõudul lõpuks. Kõrvaltvaatajale võinuks minu tegevus vees näha lobusa mänguna merelainetes, seda enam et kõik toimus vaid paarikümne meetri kaugusel. Ka seekord oli mul õnne järjekordne laine osutus nii võimsaks, et paiskas mind üle lainemurdja. Tundsin lõpuks ometi jalgade all maad, astunud, kuigi surmani väsinud. Järgmine päev oli eriti palav, mõnulesime soojas merevees kuni lõunani muukuni. Adleril lennujaama vahetus läheduses müüsid musta riidetatud kohalikud maainimesed oma aiasaadust. Ma ei näinud midagi meiegi. Jäin kuulutama nende omavahelist kõnet, mis tundus oma kõrvu: nad rääkisid eesti keeles! Olin ennegi kuulnud ka kaukaasia eestlastest, kuid puutusin nendega kokku esimest korda. Oleksime meeleldi tahtnud pikemalt vestelda ja nende vastu huvi tunda, kuid pidime ruttama väljuvale lennukile. Lõpetas labi Kiievi. Kiievi lennuväljal tuli reisijatel eeskirjade järgi tankimise ajaks lennukist lahkuda, aga lennuk jäi lennuväljalt kaugel, autobussi vastu ei saadetud ning inimesed ei saanud lennujaama minema. Väljas möllas paras lumetorm, tihedalt lumekraadid, kuid meil Einoga ei olnud palituid ega peakat. Lennuki komandör tegi meile erandi ja me olime talle väga tänulikud, et saime jääda lennukisse. Ka Tallinn võttis meid talvi-

Millest jäljed jäid

Raske on mälestustest valida välja seda, mis võiks tulevikumälestajatele huvi pakkuda. Puuan mõnel asjal süski peatuda.

1950. aastatel oli autopark väga kirju ja vana, palju oli vanu automajandeid. Moskva nõudis automajandite suurendamist. Eelistatud oli nn. üldkasutatava autotranspordi arendamine. Selleks eraldati uusi autosid ja raha. Kui me oleksime seda avari ignoreerinud, oleksime sattunud raskustesse. Vaikestel majandustel polnud võimalusi kaasaegsete suuretonnažiliste veoautode omandamiseks ja garažeerimiseks. Ka majandusnaitajad olid suuresti autoparkides paremad võrreldes väiksematega, kus autosid kasutati intensiivselt. Oli mitmeid teisi nüansse, millesse lahkuminek ne teeks asja liig keeruliseks. Seda tegevusala suunas planeerimise transpordiosakond. Protsess kulges kahes suunas: tootmist ettevõtete autod koondati esialgu rahvamajandusnõukogu siseselt ja ettevõtete autod koondati esialgu rahvamajandusnõukogu siseselt ja maanteed ministeeriumi sisse. Esimesel juhul kaasati Vladimir Kao ja tulhingeliste autotranspordi patriootide Vladimir mar Issako ja Juhan Siffi juhtimisel, teisel juhul, ministeeriumi suunasid seda autovedude valitsuse teenekas juht Johannes Kaur ja tema abilistena Aare Salum ja Udo Uusküla.

Suhteliselt vabad kaed oma arengusuunade kujundamisel, põllumajandusettevõtetele, tarbijate kooperatiividele ning hoiususteebile, kus autoveod olid spetsiifilise otstarbega.

Kuuekümnendate alguses anti ka rahvamajandusnõukogu toetust park ministeeriumile üle. Samal ajal ehitati uusi automajandust autoremonditehaseid. Kohtla Järvele ehitati võimas autokummi- ja protekteerimise tehas, mis leevendas alalist autokummide defitsiiti. Tartu autoremonditehases valmistati kuni 1960. aastateni ka kesi autobusse külade jaoks, mis olid suureks abiks reisirajoonide korraldamisel maal. Hiljem, kui hakati väljastpoolt vahamaid saavalt busse saama, alustati Tartus toiduainete veoks fun...

toord, umbes 400–600 tükki aastas. Nii kujunes tol ajal
 ja paaris võimas üldkasutatav autotransport, mis oli tol-
 lal oegade Liidus üks paremini tegutsev süsteem.

tootajatelepanu poorati vedude korraldamisele. Tuli murda
tootaja kaubasaaja kais ise autoga kauba järel. See moo-
dus ei ootustargsetest aegadest, kui oli reaalne oht kaubast ilma
tootaja kaubajaamas oli mõnel päeval järjekorras 200–300
autopuhud, sageli ka ekspediitorid ja laadijad vahtisid te-
hase pilt oli ka kauba toomisel jaama. Tehaste väravate
toomiskust õhtuni järjekorrad, isegi hapnikuballooni
tootajad vähemalt pool päeva autoga järjekorras ootama.
Tootajate korraldus tekitas majandusele tohutut kahju, töövil-
kumist ja tootajad rahulolematud, sest sellise töö eest ei
olegi vahegi mõistlikku palka. Tol ajal oli juba teada,
et tootajate protsessid kulgesid turumajandusega ühiskonnas,
tootajate tootmistest uksi oli vähe. Plaanimajanduse tingimus-
telt ei saanud lahendada ainult kõrgemalt poolt, sest iseregu-
latoreid lihtsalt kas lihtsalt puudusid või ei toimunud. Nii
tootajate ministriumist nende küsimustega tegelema ha-
tusid tootajate ilmus laiendav näitaja – tsentraliseeritud vedude
tootajate said tootjad ülesande kaup tarbijale kätte toime-
tootajate kasnesid omakorda uued küsimused, nagu vastutus
tootajate eest, laadimine jpt. Loodi kaupade ekspedeeri-
tootajate tootmis, korraldati linnadevahelised veod, hiljem käi-
tootajate vahelised veod.

Uusnõuava transpordi arengust oli väga huvitatud sõjavägi, kes 1960-ndatel aastatel oli vastu võetud ulusalajane määrus, et sõjaväe vajadusteks eraldatud veokitest suunati suurel määral kasutusse, kuid sõjaväel jäi õigus neid esimese vajaduse korral koos autojuhtidega oma kasutusse võtta. See tingis vajaduse ümberkorraldamise lähtuvalt sõjaväe vajadustest, sõjaväe ühikute ümberkorraldamise sõjaväe omael viisil ja sõjaväe ühikute praktiliselt sõjaväestatud autokolonnid. Esialgsel etapil sai too süsteem Tšehhoslovakkia sündmuste

päevil, mil lühikese ajaga mobiliseeriti tuhandeid kutsu- noormehi ja saadeti nendesamade autodega sõtta. See need väljamõeldud süsteem tekitas majanduses ebamugavaid tingimusi. Nii püüdsid sõjaväelased inimeste veoks kohandatud autode arvu suurendada, kuid majandus vajab hoopis teistsuguseid lahendusi. Neid küsimusi tuli pidevalt klaarida, teinekord isegi lühikese aja jooksul, kuna ka Nõukogude Liidu Plaanikomitee liikmed olid selles osas piiratud. Tulin toime ja pälvisin isegi muu- nuse nõukogu esimehe Valter Klausoni tunnustuse.

Reisijateveost oli eespool juba juttu. Bussiliinid ühendasid linnapõllumajandusmajandit rajoonikeskusega, koolilaste vedu oli alates kuuekümnendate algusest tasuta. Seadsime selle ka Eestis sisse omal algatusel, ilma Moskvast luba küsimata. Kümne- nendatel aastatel viisime linnades bussiliinid üle ühtsele pileti- süsteemile, näiteks Tallinnas võis viie kopika eest mõnel liinil paarkümne kilomeetrit sõita. Ühtset pileti- hindu nõudsid tööliskollektiivid pöördumistes vabariigi juhtkonna poole. Ei olnud ka muud väljapääsu, sest sageli tuli ette juhtumeid, kui bussid jäid konduktorite puudumisel garaažist väljumata. Viiekopikane pileti- süsteem konduktoriteta teenindamist: sõitja laskis kassasse muna ja osti pileti. Paraku ilmnes, et 5–10 igast sajast reisijast ei maksanud pileti eest ja nii viis ühtne pileti- süsteem varsti linnaliinid suured kaotused ja järele- jäänud järele, mida katsid maaliinid.

Minu ülemus Jüri Rebane juurutas süsteemi, et kohalikud muu- tused pidid koos plaaniprojektiga esitama oma ettepaneku uute bussiliinide avamiseks, sõidutaksode arvu suurendamiseks, telefonihendussüsteemide ehitamiseks ning kohalike teede remonti ja hoolduseks ja lumetõrjeks. Sellest oli suur abi ja need ettepanekud enamasti realiseeriti koostöös ministeeriumiga.

Selle valdkonnaga tuli mul aastaid tegeleda. Kavandasime linnaplaani ministeeriumiga veoste mahud, tulud, kasumid ja ehitusplaanid ning kümneid muid asjalikke, ent ka rumalaid asju. Meenus ka Tallinna Autobussipargi ehitamisest. Sel ajal oli juba kolmandal või pool Mustamäest valmis ehitatud. Autotranspordi ja linna-

transpordiga ning Tööstusprojektiga leppisime kokku, et Mustamäe peab tulema Mustamäele, kuid tollane Ehitusko- mittee Albert Vendelin oli sellele kategooriliselt vastu, kuna see ei olnud elurajooniga ja mingeid tööstusliku iseloomuga ehitu- selt ei luba. Linnal nendes küsimustes eriti palju kaasa rääkida ei saanud. Bussipargi ehituseks pakuti välja sõjaväele kuulunud territoorium Tartu maantee ja Suur-Sõjamäe ristmikul. Pargi ehitamise aegu paikneb seal Ülemiste kaubandus- keskus, mille vabastamise eest nõuti 16 miljonit rubla. Koostasid selle Valter Klausonile, näidates bussipargi Mustamäele ehi- tuse eelkõige, et vastasel juhul pidi hommikutundidel tohtu- tult sõita Mustamäelt tühjalt Mustamäele tulema, õhtutundidel vastupidi. Arvutused näitasid, et kulutused oleksid juba mõne aastaga uue pargi ehitusmaksumuse. Klauson nõustus puhkustega ja uus bussipark ehitatigi Mustamäele, mille- eest veel mõned teenindusliku iseloomuga ehitused. Katki jäi veel. Kui keegi praegustest linnaehitajatest arvaks, et see oli õige koht, siis oleksin valmis isegi nõustuma, et 40 aastaga on bussipark ennast mitmeid kordi ära tasunud. See on juba juba moodsamat.

1970. aastatel tuli autotranspordi süsteemi palju tore- daid ideid, eesti noori, kellega oli meeldiv suhelda ja kes olid oma ala entusiastid. Kaisime koos mitmetel ülelii- gisel ja riigilisel ja naitustel. Lembit Ojaverega, ministeeriumi teaduriga, hiljem autovedude valitsuse juhatajaga käi- tseme Leningradis, Moskvast ja Ordžonikidzes mitmesugus- tel aruteludel, mis olid silmaringi laiendamiseks. Muidugi, praegusega võrrelda nende lahete hulk on vähe, kuid need ajad ja süsteemid olid teised.

Meenutades veel ühe meenutuse. Eestis oli hästi arenenud raudteed, millele pandi alus 1870. aastal. Kuid aja jookkul tek- kis raudteede ja sõjaliste eesmärkide ka kitsarööpmeli- niku probleem, mis nõudis vähem vahendeid nii ehituseks kui ka hooldamiseks. Autotranspordi arenedes hakkasid kiiresti

vähenema raudtee lühiveod, eriti kitsarööpmelisel raudteel sessi ei mõjutanud mitte niivõrd majanduslikud näitajad, kui raudtee bürokraatlikud tehnilist laadi näitajad, nagu vedukiirus, vaguni ringlusküirus jt. Raudtee ei olnud lühiveod vaikesaadetistest huvitatud. Kuna raudtee oli Liidu alluv, kohalikel võimuorganitel raske sõna sekka öelda ja pöörduda raudteelaste survele järele. Esmalt keelustati alla 25 km veod ja järel hakati raudteejaamu massiliselt kaubaveoks sulgema, mis jäi Eestis järele mingi arv raudteejaamu, mida hakati tüüpideks nimetama. Järgmiseks sammuks oli üksikute kitsarööpmelise raudtee lõikude sulgemine: Sonda–Mustvee, Mõniste–Võõra, Nõmme–Vääna–Suurupi, Viluvere–Vändra ja Rapla–Virtsu. Veel algu jäid püsima Tallinn–Pärnu, Lelle–Viljandi–Mõisaküla, Türi–Tamsalu liinid. Raudteel olid tõsised raskused kaupade ümberlaadimisega Tallinnas ja Tamsalus, aga vagunite seismise eest ei saanud klientuuri trahvida, kuna kaupade ümberlaadimise kohustus lasus raudteelastel. Kaubad olid ümberlaadimiseks handamata, puudusid konteinerid ja laadimismehhanismid, puudunud tööjõudu. Hakati unistama raudtee ümberehitamisest laiarööpmeliseks. Tehti mitmeid arvestusi, mille kohaselt raudteed Leningradist Riiga pidid kulgema Tallinna ja Pärnu kaudu. Kava leidis toetajaid nii Eestis kui Moskvas. Ehituse ajaks loodi suleti. Oletasime juba siis, et paljud veosed ei jõua enam raudteele tagasi, ja nii see ka läks. Just sel ajal külastas mind vana raudteainsener Juske, tal oli piltlikult öeldes pisar silmis kitsarööpmelise raudtee hävitamise pärast. Ta rääkis mulle südamest oma meele. Äsja oli lõpetatud kitsarööpmelise raudtee rekonstrueerimine, rööpmed viidud killustikalusele, muretsesid uued diiselveodid ja moodsad reisivagunid Tšehhist, kogu maailm käib Eestis tutvudes kitsarööpmelise raudteega ja ollakse sellest vaimustuses, aga meil on kõik läbi. Ma kuulasin teda, mul oli temast kahju ja raudteest kahju, kuid minu võimuses polnud midagi muuta. Kitsarööpmeline raudtee ehitati laiarööpmeliseks sõjaväe ehitajatega ja kahtlusaliste vahenditest. Kellelgi vist pole aimu, mis see mak

siis. Vedude maht ei taastunud enam endises mahus. Leningradis suund tööle ei hakanud. Täiendavalt likvideeriti Viljandi–Mõisaküla ja Türi–Paide–Tamsalu liinid. Nümmoodi anti meile meile raudteele ja maaelule. Seda joont jätkasid taas elanud Eesti poliitikute transpordijuhid. Loodan, et raudteetöökamisaeg ootab veel ees, sest sellised märke võib Lääne-Eestis täheldada.

Meie ajadega tegeldes möödusid minu esimesed 15 aastat sõjaväes. Tundsin transpordimajandust peensusteni, olin seotud paljude transpordiga seotud inimestega, olin armusõltlane majandusharusse, kuid leidsin jõudu kiskuda ennast vabalt ja julgust katsetada teisel tööloigul. Tagantjärele võin öelda, et astusin selle sammu õigesti, raske isegi öelda, milline jõud mind tol korral juhtis. Ehk oleksin isegi varem astunud selle otsuse tegema. Arvan, et inimese arenemise kõige tugevaima ajaga on 25–45 eluaasta vahemikus.

Muudatused plaanikomitee juhtkonnas seitsmekümnenendatel

1964. aasta detsembris tuli pärast Arnold Toome Moskvasse siir-
plaanikomitee esimehe esimeseks asetäitjaks Gustav Tõn-
son. Enne seda olnud rahvamajandusnõukogu liha- ja
piimatööstuse valitsuse juhataja, seejärel liha- ja piimatööstuse
ministeeriumi juht, ta tuli võõrasse keskkonda, kus teda võeti vastu teatud
hinnaga, sugugi mitte avasüli. Meie asutuse töö käis tol ajal
hõlpsalt keeles ja mulle tundub, et ainuüksi see asjaolu oli
hõlpsalt – tema vene keel ei olnud kaugeltki perfektne.
Ainult Allik, kes oli asutuses vaieldamatu autoriteet, oli juba üle
60. Tõnsoni peaaegu 30 aastat vanem. Üks oli elutark,

stoiliselt rahulik ja paratamatusega leppija, teine aga üleva
noorusliku energiaga ja tegutsemisaldis.

9. märtsil 1973 saadeti Hendrik Allik, kes oli olnud omal
tipostil 12 aastat ja 3 kuud, 72 aasta vanuselt pensionile
päeval võttis esimehe ameti üle 43-aastane Gustav Tõnspoo, k
ilmselt ei näinud uneski, et ta jääb sellele kohale järgnevatel
pooleks aastaks.

Ka mina ei kujutanud ette, et meie omavaheline koostöö ja
inimlikud suhted kujunevad nii meeldivaks, nagu nad tegelikult
olid. Suhtusin temasse alguses veidi üleolevalt, kuid see kestis
kest aega. Tõnspoo võitis inimeste poolehoidu oma laimatu
mise, suhtlemisoscuse, veenmisjõu, talupoeglikult loogilise
mise ja inimliku soojusega. Ta oli nõudlik korra ja puhtuse
hoolitses oma riietuse ja välimuse eest ning ootas kõike
oma alluvatelt. Panime tähele, kui kõrgelt hindas ta oma
da ja perekonnaelu üldse. Tema kabinetis võis olla tähts
damine ministrite osavõtul, kuid ta ei lasknud ennast sellest
gi häirida, kui helistas abikaasa või mõni tütardest, tema
jäid tulemata ametnikele nii omased sõnad, nagu "olen hõv
mul on nõupidamine" või "helista hiljem". Suure perekon
sai ta aru inimeste majanduslikust kitsikusest ning hakkas
liselt tegutsema töötajate palga- ja elamistingimuste parand
nimel. Tulemused ei lasknud ennast kaua oodata.

Plaanikomitee uue hoone ehitamise käigus sekkus ta
pealtnäha pisiasjadesse, kuid just neist sageli oleneb lõpptule
Kahe silma vahele ei jaanud isegi seinte ja uste värvitoonide val
Moskvast kaubeldi välja tammepuitu akende valmistamiseks
valuutat seadmete, sidevahendite ning ukسلukkude mu
seks. Uude majja ei toodud vanast ühtegi mooblieset.

Tõnspoo nõudis alluvatelt initsiatiivi, ettepanekuid
dusprobleemide lahendamiseks. Ringsõitudel Eestis avastas
hutul hulgal igasuguseid probleeme ja lahendusi ootavaid
musi, mis tema naasmisel töötajatele adresseeriti. Käisime
Hiiumaal, kus kohalikud võimud tulid välja paljude murede

meile leida lahendusi. Selle sõidu tulemusena sai Hiiuma
sadama.

oli mures elukorralduse pärast ääremaa del ja saartel. Koos
valituse määrused Vormsi, Kihnu ja Ruhnu sotsiaalmajan
ko arengu kiirendamiseks. Minu asetäitja Endel Eero juhtis
tutuste piirkondade arendamise programmi. Mina valmis
oma kolleegidega ette Kirde-Eesti perspektiivse arengu ma
juvate, mille eesmärgiks oli hoiatada vabariigi juhtkonda,
olnud ähvardavad tulevikus selle piirkonna sotsiaal-ma
tsionistlikku arengut ja looduskeskkonda juhul, kui tuleks ellu viia
va poolt kavandatud põlevkivikeemia ja -energeetika ulmeli
programm. Sellest programmist on isegi tänapäeval Eestis tead
vad mõned inimesed. Kunagi varem ega hiljem ei ole Eestis
d mullatavalt tööde vabariigi regioonide majandusliku
u kavandamiseks kui nendel aastatel. Iseasi, et kõik kavan
dused realiseerunud. Aastate jooksul kujunes meil Tõnspoo
ga arusaam Eesti majandusest, mis oluliselt tööd kergen
da osin, et me usaldasime teineteist ka päevapoliitilistes kü
sides, mis tegelikult oli selles süsteemis üsna harukordne.
me diskussioone põhjustasid migratsiooniprotsessid. Eesot
Tõnspoo püüdsime sisse rännet igati pidurdada, kuid saime
nõu, et me ei saanud vaid kaudseid teid pidi, sest inimesed saabusid
Eesti aastatel Eestisse suures osas omal algatusel. Põhjus
me oli hea elada, hoopis parem kui mujal Nõukogude
aastatel oli võimalik sisse rände piiramise vajadust
tõhustada. Kesk-Venemaa oli selleks ajaks inimes
tundjaks jooksnud, samal ajal kavandas partei suurejoo
ruse, nagu mittemustmullavööndi põllumajanduse
Siberi nafta ja gaasimaardlate hõlvamine, Siberi uue
rajamine jt., mis kõik vajasid suurel hulgal
Eesti võisime vaita, et tööjõu Eestisse toomine ei olnud
Nõukogude Liidu majanduse ees seisvate ülesannetega.
partei ja majandustegelastele oli meie sellesuunaline
tegevus nagu hane selga vesi.

Lugematuid kordi tuli mul koos Tõnspojaga Moskvas ja te-
lis käia. Kõige toomahukam ja närvesöövam oli plaani lahendamise
läbivaatamise korraldamine ja protokollimine. Need olid küsimused,
seda, mida meie osakonnajuhatajad ei suutnud omal jõul lahenda.
Mõned asjad sain koos osakonnajuhatajatega taotleda ja lahendamise
käigus lahendada, osa õnnestus meil osakondade ja Tõnspojaga lahendada,
kuigi mingi küsimustering jäi ikkagi õhku rippuma ja need vormistasime
koos vastavate poliitburoo ja peaministri poolt allakirjutatuna NSV Liidu
Plaanikomitee mehele.

to norganärvilistel isegi kõhe hakata. Akilistele reageerimata oli Tammevali alluvate suhtes abivalmis ja

pidada just need nõupidamised, vaadata läbi nii- ja naasid, küsimused jne. Osakonnas lõi ta töötamiseks sobiva mikroallosakonnast ta eelistas alluvaid pigem kiita kui laita. Paulman oli plaanikes pidas oma kohuseks hoolitseda alluvate eest ja tegi seda peamiselt: paranesid töötajate palgatingimused, mitmed inimesed kolisid uue korteri. Peatselt reorganiseeriti osakond valitsuseks, loodi allosakondi, mis samuti palgatõuse soodustas. Tema organisatsioonimisokused olid kadestamisväärased. Kahtlemata oli tal meeskonnatuse kõige parem venekeelne kirjaoskus. Meie omavaheline töö sujus päris kenasti. Olulistest probleemides meil erinevad olnud, kui mitte arvestada plaaniarvutuste automatiseeritud teemide loomist, kus ma ei jaganud tema optimismi ja ideoloogiliste vaateid. Kirusime temaga koos partei juhtkonda, Nõukogu Liidus valitsevat bürokraatiat ja igapäevaseid lollusi. Meie vahetustes käies külastasime ühiseid tuttavaid ja diskuteerisime majanduse teemadel. Vahetevahel sügiseti käisime koos seene, rääkis tema peret, kuid perekonniti me läbi ei käinud. Paulman edasine karjäär muutis teda inimesena kõvasti, aga sellest lühem

Nagu väravavaht jalgpallimängus

Alates 1972. aasta 20. novembrist olin määratud plaanikomitee rahvamajandusplaani osakonna juhataja asetaitjaks ja perspektiivplaneerimise allosakonna juhatajaks. Kuupalgaks oli 280 rubla, mis tol ajal oli korralik palk, senisest 27% enam. Minu eellane Kronid Kristin saadeti pensionile, kuna tema tervis hakkas võõrdlogisema. Ta oli erudeeritud, suurte kogemustega majandusmõttekuid tagasihoidlike organiseerimisvõimete, rohkem omaette inimesena, eesti keelt oskas viletsalt. Ta oli parteitu, huvitus fotograafiast ja kirjandusest. Ületunde ta ei armastanud teha, nõupidamist ei vaatas kella; kui tööpäev läbi sai, koristas ta oma paberid kotti ja tegi vaikselt minekut.

Paulmani ülesannetega kohanema ja õnneks esialgu minult eriti ei oodatud, otse vastupidi: Allik, kellele ma allusin, sisenes minu rahu, käskis mul tutvuda vanade materjalidega ja asuda tööle. Ühe ülesande siiski sain temalt: tagada osakonnas hea mikrokliima ja tööõhkkond – ilmselt oli seal varem olnud. Arvan, et sain sellega hakkama.

Paulman kihutas tagant rohkem uudishimu kui tahe millegagi silma kinni. Lugesin tohutult palju vanu ettekandeid ja majandusstatistikat, tegin märkmeid, püüdsin järjestada majandusprobleeme. Lõpetasin oma teadmisi põhiliselt Nõukogude Liidus ilmuva kirjanduse ja erialaajakirjade abil. Õppisin nagu õpivad kassid: kogu aeg vees ujuma. Kuu või poolteist sain ühte ja teist küsima, kuni eelkäija käest.

Paulman koostas Maaehitusprojekt niinimetatud rajooniplaani- ja projektide, mis kuulusid plaanikomiteega kooskõlastamisele. Need olid mahukad ja huvitavad uurimistööd ja kahtlemata olid ka praktilist tähtsust. Tuli tegeleda ka tööstuspiirkondade kumuleerimisega ehk, nagu seda siis nimetati, tööstussõlmede projektidega. Selles tööloigis kujunes mul meeldiv koostöö Eesti teadusprojektiga, mille nõukogu liige palju aastaid olin. Sotsialistliku plaanumajanduse tingimustes, kus majandusotsused olid dikteeritud pealoomuga, sai väga palju tegeldud tootmise territoriaalse jaotuse küsimustega, koostasime tootlike jõudude arengu ja arenguskeeme, nagu neid siis nimetati. Selle töö raskuspunkt oli koostöö Akadeemia Majandusinstituudil, kellega mul tuli pidevalt kontaktis.

Paulman majandusinstituudi teadusnõukogu liige, peale selle veel "Tehnika ja Tootmine" toimetuse liige. Vahemarkusena tuleb märkida, et kõik need kõrvalametid tuli pidada ühiskondlikel kohustustel, mis tähendab – ilma lisatasudeta.

Paulmani küsimustes lasus meie osakonnal üldine töö korraldamine (mis tähendas ka tihedat igapäevast koostööd plaanikomitee allosakondadega), asutuse järeldusotsuste ja kooskõlastuste koostamine, arhitektuuridokumentide vormistamine. 1970. aastate lõpupoole

õnnestus moodustada omaette tootlike jõudude paigutus- ja
kond, mida hakkas juhtima minu tubli noor kolleeg Tiit Saat. Kui
peale eemaldusin paratamatult veidi territoriaalplaneerimise
sain ennast rohkem pühendada teistele majandusküsimustele.

Kui elule püüda kõrvalt vaadata, siis vahel tundub, et kõik
mused ja keskastme juhid on oma tööülesandeid täitnud
väge täis, oskustest ja enesekindlusest rääkimata. Ennast hirmo
tundsin just vastupidi, et iga algav tööpäev oli justkui kooli-
päev, ikka ja jälle oli midagi uut, mida tuli lahti mõtestada ja endale
geks teha. Plaanikomitees oli hea, et võis oma majandusala
ringi lõpmatult laiendada. Praeguses Eesti Vabariigis, kus me
me ebaloomulikult järsu põlvkondadevahetuse tunnistajad,
vahel mulle nalja, kui mõni 22–23-aastane noormees tutvustab
ennast kui suurte kogemustega spetsialisti, kuna ta olevat
alal juba mitu aastat töötanud.

Ma õppisin uues ametis tõepoolest palju. Mind huvitasid
mitte üksnes kuivavõitu majandusnäitajad, vaid ka tootmis- ja
loogia alates elektronskeemide valmistamisest kuni piimapul-
vorsti tootmiseni välja. Annan endale aru, et see ei olnud ehk
lik ja kõige õigem aja kasutamine, kuid mulle tundus, et ma
kõike teadma, selleks et osata seostada inimtegevuse erinevate
valdkondi, et endas arendada kompleksset lähenemist majandus-
seostele. Majanduse tsentraalne juhtimine eeldas informatsiooni
pididki olema universaalne, kui töötasid sellisel ametipostil, et
minul seda teha tuli. Tuhanded arvandmed majanduse kollektiiv-
did olema peas, sest nõupidamistel ei olnud võimalik neid kätte
otsima hakata. Pealegi muutusid need arvud ju pidevalt muutuma
aastasse kui ka aasta jooksul kvartalist kvartalis. Osakondade
töötajad valdasid oma ala sügavuti, kuid nende info oli küsitav
puritletud, seevastu koondosakonna töötajate informatsiooni
jados oli praktiliselt haaramatu. Pidin teadma rahvamajandus-
bilanssi, põlevkivi-, elektri-, liha-, piima-, sööda- ja kumneid
bilansse ning nende omavahelisi seoseid ja kõrvalekaldeid kavade
datuga võrreldes.

du markusena ja selgitusena noorematele lugejatele olgu öel-
töökoegade ajal Eestis ega ka teistes liiduvabariikides ameti-
nimeid sellised nimetused nagu "peaminister" ja "vaba-
valitsus, protokolli kohaselt nimetati valitsust ministrite
nimega, mida juhtis esimees. Tavalises kõnepruugis kasutati
töö nimetust "valitsus" ja "peaminister", viimast harvem. Kuna
nimetused on suupärasemad ja kirja pildis lihtsamad, siis
ma pidanud vajalikuks kõikjal rangelt järgida tol ajal kehti-
valtlikke nimetusi.

ameti hakkasin Eesti majandust tunnetama probleemide
investeeringud olid tohutud, kuid nende struktuur oli mää-
ralt vast. Loodud väärtused teenisid vaid osaliselt kohalike
inimete. Sellest said aru kõik, alates Käbinist ja Klauson-
kond olukorda muuta ei saanud keegi. Eesti oli kui läbisõidu-
Aastaks saabus kuni 80 000 inimest, põhiliselt Venemaa ob-
t, kus oli nälg ja viletsus, ning üle 70 000 lahkus Eestist
ate jahumaade otsingutel. 1960. aastatel jäi igal aastal Ees-
tist 8000–10 000 inimest. Alaliselt jäi aastatel 1951–1990
elama 265 000 sisserändajat. Enamasti olid need noore-
dised inimesed, mis omakorda teravdas demograafilist olu-
sust. Rahva loomulikus juurdekasvus langes eestlaste osa-
susest 1981–1985 6,1%-ni, kuid 1979., 1980. ja 1985.
susest negatiivne, s.t. eestlasi suri rohkem kui sündis.
susest jõupingutustest kulus sissesõitnute vajaduste ra-
susest alates eluasemest, koolidest, lasteaedadest, haiglastest
susest kõige muu inimestele vajalikuga. Protsessi kompli-
susest poolt rakendatud planeerimissüsteem, mille järgi
susest vahendeid linnamajanduse arendamiseks, seal-
susest, tanavate, vee- ja soojavarustuse ning kõige muu
susest otseses mõttes üleliidulistelt ministriumidelt
susest tuli neile eraldada elamuid ja muid hüvesid.
susest teema, millest võiks palju kirjutada. Selline pla-
susest, mis oli algselt mõeldud asustamata piirkondade
susest, kujunes aja jooksul kohaliku ja keskvõimu üheks

suurimaks vastuoluks ning etendas minu meelest olub... Nõukogude Liidu hilisemal lagunemisel. Ka juhtiv kom... ladvik sai aru, et selline planeerimine ei kindlusta tasakaalu... territoriaalset arengut ning et pole võimalik aastast aastasse... tada rahvast juttudega planeerimise täiustamisest. Hendrik... kirus oma esinemistes väljakujunenud ülekohut, et uutest... ritesse asusid elama äsja Eestisse saabunud inimesed;... kui põliselanikud pidid leppima eluga Kassisaba, Pelgulin... Kopli mugavusteta, lagunevates puumajades. Rahvas hal... saama, et kohalikud juhid on võimetud olukorda muuta... vimmale keskvõimu vastu lisandusid rahvuslikud tunded.

Seitsmekümnendate lõpus algas Eesti partei- ja valit... kondades tõmblemise ajajärk. Vanad püüdsid võimul p... nooremad tegid kõik, mis oskasid, et võimule pääseda, k... kõiki võimalusi, kaasaarvatud Moskva tutvusi ja enda ek... rimist, kõnede pidamist jne. Sellele andis hoogu parteijuhi J... nes Kābini ja valitsusjuhi Valter Klausoni suhteliselt kõrge... või ammu saabunud pensioniiga. Noorema põlvkonna esand... tena särasid Indrek Toome, Arnold Rüütel ja Bruno Saul, k... kuulus üldsuse toetus ja ilmselt ka Kābini soosing. Kuid ol... teisigi võimu juurde pürgijaid, nagu Karl Vaino, Vladimir... Anatoli Tregubov jt.

Vladimir Kāo oli olnud rahvamajandusnõukogu esimehe... mene asetäitja, kohaliku tööstuse minister, ministrite nõul... esimehe esimene asetäitja ning lõpuks EKP Keskkomitee sel... tööstuse alal. Kõigile meile oli selge tema soov saada min... nõukogu esimeheks, seda võis välja lugeda tema esinemistest, hulgast ka Moskvast, kus tuli ennast heast küljest näidata. 1989... KK sekretariaadi istungil esines ta ettekandega, milles tegi ette... neku suurendada Eestis põlevkivi kaevandamist 50 miljoni tonni... aastast ja rajada võimas põlevkiviõlitoostus plastmasside toot... seks. See oli meile kõigile šokk. Küsimus oli Eestis läbi vaat... ja Kāo tugines üksnes Leningradi projekteerijate utoopilistele... dele, mis samuti teenisid populismi ja karjerismi. Tegime kolle...

...tutvust ja uuringuid, et tõestada sellise monstrumi... võimatust. See nõudnuks taiendavalt kümneid tuhan... tonni, oleks viinud lõplikult tasakaalust välja Kirde-Eesti... eliku keskkonna ja vähemalt kaks korda lühendanud põlev... rinde kasutuskestvust. Kāo esinemise põhjal võeti vastu üli... ne NI KP KK sekretariaadi otsus, millest Eestis teadis ehk... timent. Järgnesid konkreetsed teod. Leningradi projektee... alustasid ulatuslike ulmeplaanide koostamist ning peatselt... saadav saadav hulgaliselt projektmaterjale. Kogu seda... tist muudeti energotehnoloogiliseks kompleksiks.

...ette suurendada 1990. aastaks põlevkivi kaevandamist... 50 miljoni tonnini, selleks ehitada Permisküla ja Kuremäe... andes, kumbki võimsusega 7,5 mln. tonni põlevkivi aastas, ...võim kaevandus võimsusega 5 mln. tonni aastas. Põlevkivi... kavandati kahe keemiatehase ehitamist (üks Eesti... jaama juurde ja teine Jaama küla piirkonda), töötlemise... põlevkiviõli plaaniti kasutada elektrijaamades. Sel... konstrueerida olemasolevad põlevkivil töötavad elekt... ja ehitada kolmas jaam võimsusega 3600 MW, mis tä... kõigi energeetiliste võimsuste viimist 6900–7100 MW-ni.

...nanti ette olemasolevate põlevkivikeemiatehaste laiend... mis oleks võimaldanud kasutada neis 12 miljonit tonni... aastast põlevkivi aastas. Paralleelselt energeetilise kütusega... lehkivist saama gaasbenssiini, poolkoksgaasi ja teisi kom... nende edasiseks töötlemiseks kahes ehitamisele tulevas... atehases, mis pidid aastas tootma 600 000 tonni polüetüle... 0 000 tonni polüpropüleeni ja 13 000 tonni fenoole. Kavan... oli ka 16 miljoni tonni põlevkivituha kasutamine, seda põ... Lääne-Venemaa põldude lupjamiseks.

...programm oli niivõrd koletu, et Eestis selle toetajaid minu... olnud. Isegi Vladimir Kāo ei näidanud enam selle vastu... huvi. Plaanikomitee tollase esimehe Gustav Tõnspoja korral... osame koos kolleegidega (L. Tammeväli, E. Joost jt.) nen... vadele vastuabinõusid välja töötama. Valmistasime ette

kirja NSV Liidu Plaanikomiteele (1977), loetlesime 14 probleemi kaasnevad selle projekti realiseerimisega: põlevkivi kaevandamisvõimsused, tööjõu puudumine, veerežiimiga ohud, põllumajanduskölvikute ja metsa kaitse, turbavahelduse seotud küsimused, põlevkivi töötlemise tehnoloogilised probleemid, vastavate ehitusvõimsuste puudumine jms. Kui kirja projektikoostööd koostööst EKP Keskkomitees, pidas Vladimir Käräs kirja tooni igati pehmendada, mis tänapäeva mallide järgi selt oli isegi lubamatult leebe. Käo kirjutas ärarile oma meele tõiabas terved löigud maha ja kirjutas EKP KK toetusel juhataja asetäitjale järgmise resolutsiooni: "Sm. K. Vares osaluseta vabariigi seisukohta mitte ära saata." Nädalap hiljem kirjutas ministrite nõukogu esimees Valter Klauson üle parandust tegemata kirjale alla. Hindasime seda kui suurt võit. Mõni aeg hiljem olin akadeemik Ilmar Öpikuga NSV Liidu Plaanikomitee ekspertkomisjoni istungil, kus projekti ja vabariku sukohti arutati, kuid kõik otsad jäid lahtiseks, konkreetset ei ei julgenud keegi vastu võtta. Küsimus hakkas tasapisi valtsoma les pärast peaprojekteeriia Iisraeli emigreerumist.

me ei lülita. Kui plaanikomitee esimees Hendrik Allik seda mär-
gust ta vaid muigas ja ütles rahulikult: "Olgu pealegi, vaatame,
kas" keskkomitees ega valitsuses seda kas ei pandud tähele
seda milt küsimust ei tõstatatud. Toolse jäi viisaastakuplaa-
vaja ka Moskvast ei hakatud seda peale suruma. Aeg jooksis
kõnele, sest 1970. aastatel ei oleks fosforiidivastaste hääl
kõlama pidanud.

krasu enam ei mäleta. Kuid sageli võrdlesin ennast värvava-
 jalgpallis, kelle ülesanne on värv puhas hoida. Eesti nagu
 ka Balti riigid meeldis moskvalastele. Siia oli alati tore lähe-
 tulla või suvitamas käia. Võrreldes NSV Liidu sisepiirkon-
 tades oli Eestis suhteliselt arenenud sotsiaalne infrastruktuur
 ja suhteliselt kerge tööjõudu sisse tuua, siin oli süüa – see
 mõned muud tegurid põhjustasid pressingu investeringute
 suhtes Eestisse. Pidevalt laekusid liidulistelt ministeeriu-
 tettepanekud ettevõtete, seejuures enamjaolt hiigelettevõtte-
 teenusteks. Üldjuhul pidid liidulised ministeeriumid meilt sel-
 gitama, kuidas seda saama, kuid kõik seda ei teinud. Selle kandi pealt
 tehti põhkrusega silma Keskmise masinaehituse ministeer-
 iumi kaudu Narvasse Baltijetsi tehase, laiendas pidevalt toot-
 tust Tallinnas Dvigateli tehases ja Sillamäel. See ministeerium te-
 gelikult sojatoostusega ja oli kui riik riigis, temale allus ka
 sõjaväe meditsiin. Kuna enamasti teised liidulised keskasu-
 tused laekusid vabariigi nõusolekut ehitustegevuseks, siis õn-
 neks ei saagi sageli tõrjuda suuri uusehitusi. Maletan, et Tartusse
 ehitatav tuumareaktorite grafiitvarraste tehast, Paldiskisse
 ehitatavad lõikuvate dessantpaatide katsetusstendide tehast, Võrts-
 ketesse ehitatav elektriijaama, Narva jõe aarde kolmandat põlev-
 ehitatav jaama jne. Need rajatised nõudnuks kümneid tuhandeid
 inimesi tööteenindava sektoriga oleks see tähendanud vast paa-
 ritud miljonite muulase sissetoomist Eestisse. Meie ponnistused
 olid tavaliselt juhtudel vilja, sest valitsuse esimees Valter Klau-
 der teinud neid. Kuid Moskva ametnikud leidsid mooduseid,
 kuidas vabariigi juhte maha suruda. Üha sagedamini

hakati Moskvast liiduvalitsuse määrustesse sisse kirjutama teid deid uute tootmisvõimsuste ehitamiseks liiduvabariikidele sageli tehti seda vabariigiga kooskõlastamata. Nii näiteks Loksas lihtrite tehas, mitmed hiigelsuured tootmisvõimsused ma- ja lihatööstuses, sealhulgas Pärnus, Paines ja Rakveres. Tootmisvõimsustega oli ju nii, et nende suurus kavandati enne Moskvast üleliidulistest vajadustest lähtudes, sageli arvestades kohaliku põllumajanduse valmidust neid võimsusi toorainetega varustada. Me vajasime uusi tootmisrajatise vanade aegunud ettevõtete asendamiseks, kuid märksa tagasihoidlikuma võimsusega neid Moskvast peale suruti. Tegin mitmeid arvutusi näitamaks, et meie põllumajandus ei suuda ka kaugemas tulevikus nii suure ettevõtteid loomakasvatussaadustega varustada. Ega sellel muidugi kasu ei olnud, Moskvast arvati, et kui ehitatakse uued vabrikud, siis hakkab tulema ka toodang. Eriti rõhuti Moskva poolt põllutööstuse laiendamisele. Juust on tõepoolest Eestis maitsev juust. Seniajani on meil maitsev kohupiimatoode, mis kannab nime kodujuust, kuid vähesed teavad selle sünnilugu. Nimelt kirjutas Moskvas Eestile viie aasta plaani ülesanne juustutootmist peaaegu kahekordistada, mis oli algusest peale utoopiline. Olukorrad muutusid, sestus välja tulla seeläbi, et nutikad tootmisjuhid hakkasid loomapiimast tootma kodujuustu, mis aruandes hakkas kajastuma ka päris juust.

Rakverre tahtsime ehitada moodsa tapamaja. Vabariigil oli kindel arvamus, et kõik oskused mängu, et selle ehitaksid soomlased ja eestlased neriikide seadmetega. Moskvast nõustuti, kuid nende poolt piiratud võimsusega, mis oli üle kahe korra suurem meie soovitud võimsusest. Aidanud arvutused ega tõestused, et meil jääb loomi vähesel hulgal, lise ettevõtte toorainega kindlustamisel. Arutasime küsimust ka liiduvabariigilt, kuid meile öeldi: kui etteantud võimsus ei sobi, siis pidage suu puhtaks, pakume selle võimaluse mõnele teisele liiduvabariigile. Pidime nendega nõustuma. Selliseid asju oli pidevalt. Võideti se ju nüüd küsida, miks me olime nii rumalad ega soovinud mõelda teeringuid? Küsimus ei olnud üksnes tooraine piiratud kogus, vaid

ka tootmisvõime, teiseks – ühe hiiglettevõtte rajamisel suuri ehitusvõimsusi ja seega raskendas, vahel isegi selle lahendamises mitmete teiste küsimuste lahendamise, põllumajanduse arendamise, elamute, koolide, lasteasutuste

hoonete moskvalaste surve hiiglettevõtte rajamiseks hoogu kohalike mimeste, eeskätt keskastme juhtide ja ettevõtete juhtide osatähtsust. Viimased lähtusid oma parimatest arusaamadest, et nad ei suutnud asjatundjad ja Eesti patrioodid, ent nad ei suutnud ka tagajärki, mida nende unistuste täitumine vabariigi majanduse terviku arengule kaasa võib tuua.

Meenutusi NSV Liidu Plaanikomiteest

Minu meenutus sellest asutusest, mis paiknes Moskvast Krasnaja Armiia prospektil, umbes veerandtunnise jalutuskäigu kaugusel Eesti esindusest. Praegu on samas hoones Vene Riigiväe ja Venemaa teleuudistes võib üsna sageli näha selle sise- ja välisvalgest marmorist pomposset treppi, pikki koridore ja laenuvõime. Maja ehitati möödunud sajandi kolmekümnendatel aastatel valitsuse hooneks, millele 1960.–1970. a. lisandis karkudega ühendatud hoovipoolne, ajastu arhitektuurile tüüpiline büroohoone. Neis ruumides töötas vististi kolm või neljalt inimest ning iga päev vooris läbi veel mitu tuhat külastajat. Maja paases miilitsa läbipääsukontrollist. Load tuli lubada, et mitte tellida ning igal hommikul järjekorras nende kättesaamiseks. Oma töötajad said sisse töötööendi ettenäitamisel, kuid lühenes liiduvabariikide plaanikomiteede töötajatele osakonnajuhataja asetäitjast.

Meenutusi puutusin kokku territoriaalplaneerimise osakonnas, kus meil oli hoone neljandal korrusel ja jaotus allosakondadeks,

enamasti lüduvabariikide järgi. Baltikumi ja Valgevenelaste juhtkonnas tegeles Eestiga üks töötaja, kelle kaudu hankisime vajalikku informatsiooni mitmesuguste küsimuste lahendamiseks käigust. Sisulisi küsimusi see ametnik ja isegi tema ülemus, juhtkonna juhataja, lahendada ei saanud, keegi nende arvamus ei saanud. Meie vahel valitsesid normaalsed inimlikud suhted, püüdsid nad kaitsta meie huvisid, kui selleks mingi võimalus oli. Tolle allosakonna kitsukeses toas määrasime meie, Eesti juhtkonna töötajad, vajadusel omavahelisi kokkusaamisi, et vahetada informatsiooni ja kavandada võimalikke strateegiaid küsimuste lahendamiseks. Siin kohtusime tööasjus oma Läti ja Leedu kolleegidega.

Aastate jooksul õppisin toda maja päris hästi tundma, põikisin kokku kümnete osakondade juhatajate ja paljude esimehlike asetäitjatega. Plaanikomitee oli kahtlemata üks Nõukogude Liidu bürokraatia kantsidest, oluline lüli majandusbürokraatia ja Riigi majanduslikud otsustused, kaasaarvatud sõja-, valimis- ja sialismileeri majandust puudutavad, kulgesid just läbi selle kaudu. Rahandusministeeriumil ja muudel keskasutustel oli teatav reguline roll. Samal ajal oli plaanikomitee ise otseselt sõltuv NSV Keskkomitee Poliitbüroo sageli ettearvamatutest otsustest. Plaanikomitee esimees oli ühtlasi NSVL Ministrite Nõukogu esimehe üks asetäitjatest ja tema poolt juhitud komitee justkui riigisuse tööaparaat.

Mõni sõna plaanikomitee struktuurist, mis pidevalt muutuda taienes. Olulised muudatused toimusid kaheksakümnendate aastate keskpaiku, kui partei keskkomitee püüdis Gorbatsõvi ideel misel teha viimaseid jõupingutusi majanduse arengu kiirendamiseks. Selle eelduseks peeti ikkagi veel rahvamajanduse planeerimise parandamist ja planeerimise meetodite täiustamist. Rahvamajanduse juhtimises võeti suund veelgi jõulisemale tsentralisatsioonile, milleks ettevõtted ja tootmisharud koondati nn. kompleksideks (see oli tolleaegse bürokraatia uus termin). Korraldati ümberrahastamine, ministriumide ja riiklike komiteede struktuurid, sealhulgas lüduvabariikides. NSV Liidu Plaanikomitees saadeti pen

esimees Nikolai Baibakov, üsna varsti ka teda asendanud esimeheks määrati Juri Masljukov. Plaanikomitee esimeheks nimetati NLKP KK Poliitbüroo liikmekandidaadiks 1984 NSV Liidu Ministrite Nõukogu esimehe esimeseks asetäitjaks.

Masljukovil oli 16 asetäitjat, neist kolm esimest asetäitjat. Esimehe võiks nimetada jõuvõteteks, millega loodeti plaanidust ellu viia. Asutuse struktuuris oli 46 osakonda ja 348 töötajat. Peale selle oli plaanikomiteel ligemale 20 allasutust: keskkomitee 34 osakonnaga, alaline ekspertkomisjon, asjade, majandussuuringute instituut, tootlike jõudude paigutuse instituut, planeerimise ja normatiivide instituut, transpordiprobleemide instituut, üleliiduline energeetika inspektoratuuri toimetuse, trükikoda, lasteaiad, pansionaadid, puhkuse, vaba aja veetmise jms., hinnanguliselt 3000–3500 töötajaga. Kogu kogu arv võis ulatuda 6000–7000 vahemikku.

Kõik on jäänud mulje, et plaanikomiteesse oli väga raske tööle saada. Iga asutus loeti prestiižikaks, mille töötajate seas oli rohkesti doktoreid ja kandidaate, ka akadeemikuid. Oma tegevuse jooksul olid paljud üllatavalt avameelsed ja kriitilised riigisuse plaanimajanduse tulevikuväljavaadete suhtes, kritiseerisid mitmeid partei majandusotsuseid ja parteibosside eksimeisi. Plaanikomitees töötasid enamjaolt oma aladega. Vastupidine mulje jäi NLKP Keskkomitee, Ministrikogu, Valismajandussuhete Komitee ja mõnede teiste asutustest, kellega ma aastate jooksul vahetult kokku puutusin. Aga munesin on ju kõikjal igasuguseid. Kunagi pidin NSV Plaanikomitee töötajate grupile Saaremaal ekskursioonijuhendama. Mitmed külalised nõudsid minult, et neid viidaks osakestamiseks ETKVL-i kohaliku kooperatiivi importkaupade poole. See oli parim võimalus panna neid uskuma, et Saaremaal ei ole midagi. See oli veel üks kogemus NSVL Plaanikomiteest.

Teiste elamused olid niinimetatud plaani lahkkelide läbi viimise protseduurid plaanikomitee juhtkonna juures. Jutt on peamiselt jäänud küsimustest, milles lootsime jõuda meile

vajaliku tulemuseni lüdu plaanikomitee esimehe kuulutuse. Sellisteks kohtumisteks valmistusime hoolega, sest mitmed kohtumised meie kasuks kallutamise oli elulise tahtsusega. Lühidalt üles 10–20 probleemi, millest igaühe kohta valmistusime argumentatsiooni, põhjendused, arvutused, millega varustada oma peaministrit ja esimeest. Vastaspoolel oli kasutada loogilist õiend, milles oli paari lausega ära toodud lahkeli sisu. Meie ülesanne oli üllatada vastaspoolt uute argumentidega. Eelnevalt tasime kõiki küsimusi detailiselt omavahel, praktiliselt meeskogu loo läbi ja püüdsime teise poole võimalikke vastuseid prognoosida. Lahkelide läbivaatamine toimus vahetult plaanikomitee esimehe tagasihoidlikus kabinetis või ühes kõrvaltoimiknõupidamiste ruumis.

Olen sellistel protseduuridel 1980. aastatel osalenud NSV Liidu Plaani-Plaanikomitee esimehe Baibakovi ja tema järeltulija Talõsini juures ning vahe oli kirjeldamatu. Mõlemad olid teaduste doktorid, kuid esimene inimlik ja heasoovlik, teine ükskõikne, numbriline, ebasümpaatne, isegi eemaletõukav. Meie poolt osalesid mitmed nõukogu esimehed (eri aegadel): Valter Klauson, Bruno Stolt, Andrei Toome; Eesti NSV Plaani-Plaanikomitee esimehed (eri aegadel): Tõnspõeg, Valeri Paulman, Edgar Savisaar ning mina kuni 1989. aastani, majandusplaani valitsuse juhataja. Nendest kohtumistest on alati osa ka Eesti NSV alaline esindaja liiduvalitsuse juures, kus minu poolt kirjeldataval ajal oli Arnold Toome, hiljem ka Vladimir Tregubov. Meile määratud kellaaegadest tavaliselt kinni ei jäänud, istusime vahel mitmeid tunde esimehe ooteruumis ja juba ühel päeval, et saime jutule alles hilisel õhtutunnil. Meenub juhtumist Talõsini juures muudeti lahkelide läbivaatamise kellaaeg üheksa õhtu saabudes otsustati Balti vabariigid koos läbi vaadata ja Leedu tolleaegse plaanikomitee esimehe esimese asetäitja Boris Kase (hilisem peaminister) kõrval, kes oli sel päeval juba kolmas kord korral lasknud oma Vilniuse lennupileti tühistada, ja kui Talõsini ikka veel kohale polnud ilmunud, kirus valitsevat korraldust ja kurtis, et tuleb ilmselt ka kolmas kord piletit loobuda.

1980. aastal poudis keskkomiteest kohale alles pärast üheksat, 1981. aastal taas, viskas pintsaku toolileenile ja hakkas üldist rääkima, viitas trakse ning irvitas. Mulle jai temast vilets mulje, kuigi ta oli see tingitud ka väsimusest ja tülpimusest. Ka Bruno Stolt, kellel mulle tutvus temaga ei toonud meile mingit kergendust. Vastu Baibakovi juures oli varemadel aastatel õhkkond hoolimatu, seda nii suhtumises meisse kui vabariigi esindajate suhtes, ka oma alluvatesse. Ta pöördus oma osakonnajuhatajate poole palvega, mida need ei saanud ignoreerida: "Ma väga sooviksin, et te saate teha, tahaks eestlasi väga aidata." Ta ei olnud meie probleemide vastu, esitas hulga küsimusi ja päris meid, et meid huvitab ta biogaasiseadmete töölerakendamist Pärnu seavabrikus. Ma ei tea praeguseni, mis sellest tuleb, kuid Maletan, et importseadmeted soetatid just Baibakovi juures, et need olema katsetuseks, eestlasi usaldati sellistes küsimustes.

1980. aastal ühes ülesandeks oli nendel puhkudel lahkelide protokollide vormistamine. Sellisteks puhkudeks oli mul mees kunagise Eesti NSV Riikliku õpetus: "Hoidke sulepea alati enda käes, siis ei oleks peremees." Nii püüdsingi käituda. Minu ülemused Moskvas, mina jäin protokollide vormistama. Vormistamine tähendab kirjutamist, vaid hoolitsemist, et protokollid oleksid vähem soovitud kujul ka alla kirjutatud. Selleks pidin koguma asjaosaliste osakondade juhatajatelt allkirjad, milleks oleksin tulnud hankida kõigi asjaosaliste allosakondade juhatajate allkirjad, sageli ka vastavate peaspetsialistide või ametnike allkirjad. Kord lugesin üle, sain kokku 49 allkirja. Kuid kõige olulisem, et neid inimesi tuli sageli mitu päeva otsida ja oodata, pikalt vaielda formuleeringute üle jne. Protseduuri juures oli lahutamatuks abiliseks umbes 300-leheküljeline asutuse nimekiri, milles leidis osakonna või allosakonna täpne nimi, aadressi ja toa numbrid ning, mis kõige tähtsam, mulle vajalikud ees- ja isanimi. Arvan, et ilma ees- ja isanimeta pöördumiseks mu töö kuigi edukas olnud. Kahjuks on sedasi, et

numbrite peale on mul mingil määral mälu olemas, kuid ees- ja isanimede jaoks puudub minu mälu koht ning see on mind nii mõnigi kord piinlikku olukorda pannud. Lühidelt on pärit selline isanimede komme, kuid üks intelligentne venelane kinnitas mulle, et see olevat bolševike juurutatud, teades, et Venemaa riigiteenistuses ei olevat sellist pöördumist ka. Mine tea?

Pärast protokollide valmimist, s.t. esimehe poolt allakirjutamine järgnes arvudesse paranduste sisseviimine. Põhiliselt puudusid parandused mitmesuguseid materjale, nagu bensiin, metallid, plastmassid, väetised, transpordivahendeid jne. Oletan, et need olid olnud vahetult 50–70% ulatuses, sest oli võimatu saavutada ühtegi positiivset tulemust piima- ja lihakoguste vähendamise alal. Sama ka jõusöödakoguste juurdekauplemise kohta liidufondist. Näitajad pandi paika NLKP Keskkomitees ning neid ei saanud muuta isegi Liidu Plaanikomitee esimees.

Aastate jooksul tuli mul osaleda mitmetel suurematel kohtumistel Moskva plaanikomitees, milles osalesid Liidu ministeeriumide esimehed ja kõigi liiduvabariikide esindajad. Peamine ülesandena, et sellistel nõupidamistel mul magamajäänuseid ei tekkinud, mulle oli põnev, et majandusest tervikuna, sealhulgas põhiliste majandusharude kohta sai kuulda nii jooksvaid teadmisi kui ka perspektiivseid sõlmprobleeme, mille kohta tavatasemel ei ole võimalik matu informatsiooni saada.

Plaanikomitee hoone kõrgemad korrused (võib-olla 11–12 korrust) olid minu ja isegi suuremale osale oma maja töötajatele suletud, kuna ei saanud isegi tavalise liftiga. Seal paiknesid kaitsetoetamise ja sõjaasjandusega tegelevad osakonnad. Alumisel korrusel olid aga mas tiivas eraldi paraaduks, mida kasutasid esimees ja tema perekond, kutsutud isikud. Sellest uksest sain sisse üksnes koos valitsuse ministrite nõukogu esimehe ja oma ülemuse, plaanikomitee esimehega. Samast uksest sisenesid ka välismaalased, nii harvadel juudel neil sellesse majja asja võis olla, kuid minu teada ainult esimehe

hoone oli sisustatud avar nõupidamisruum koos ooteruutidega, mille kõrva sosistati, olid need ruumid spetsiaalselt ehitatud pealtkuulamiste vastu ja ilmselt ka kohandatud sega- ja pealtkuulamiseks. See viimane on minu isiklik järeldus. Üks episood. Plaanikomitee hoone paiknes vahetult Krasnaja armija sammassaali kõrval, milles oli tavaks viia läbi majandus- ja riigimeeste leinatalitusi. Kord juhtusin olema ühes koosolekus, mille aknad olid Karl Marxi prospekti poole, kui äkki tekkis miilitsakapten ja palus ilma ühegi selgituseta kõiki lahkuda. Koridoris oli veel teisigi miilitsamehi, kes käsutasid meid lahkumiseks. Akende alt ära sellesse koridori ossa, kus polnud aknaid. Teadumuseks, kuid peatselt selgus, et see on tavaline protseduur, mis algab matuserongkäik, mis majast mööda kulgeb. Sel juhul tegu kellegi marssali, kas Konevi või Žukovi matustega.

Mõnest Nõukogude Liidu majanduse vähetuntud faktist

Nõukogude Liit oli 1970. aastateks saavutanud oma arengu tipu. Siis oli tegemist maailma ühe võimsaima riigiga, mille edasise arengu suhtes oli tekkinud teravaid probleeme. Ühed hindasid neid probleemideks, teised püüdsid neid mitte näha, nagu seda elus ka näha. Kõik need küsimused korral ette tuleb.

Liit oli juba välja kujunenud tugev teadlaste ja spetsialistide riik. See oli riik, kes nõudis põllumajanduspoliitika ümberkorraldamist. Tegemist ei olnud futuristidega, nende väited olid põhjalikult täpsusega tõestatud. Arvestused näitasid, et valitseva põllumajanduskorralduse jätkamine on ebareaalne, riik ei suutnud enam juba lähitulevikus kanda. Ainsa väljapääsuna näis olevat kollektiivse põllumajanduse, see tähendab kolhooside ja

sovhooside kiiret likvideerimist ja kogu põllumajandustooteraalgatuslikele alustele viimist. Need seisukohad olid talle mahukas dokumendis, mis oli koostatud NSVL Plaanikomitee NSVL Teaduste Akadeemia ja NSVL Teaduse-Tehnika Komitee poolt NSVL Ministrite Nõukogule riigi sotsiaalmajandusliku arengu põhisuundadest aastani 1990. Tolle aja tavalisid arvestada sellist dokument iseenesest mõistetavalt "täiesti salajane" ja ilmselgema minna Eestis ainus, kes seda luges. Au ja kütus dokumendi andjatele, et juleti põllumajanduspeatuki juurde lisada natiivvariant koos autorite nimede ja allkirjadega. Minu teadgude uhiskonna toopraktikas oli selline asi ainulaadne. Mõnikord kuidas sellele reageeriti, aga ilmselt keegi ei julgenud kiirelt sellest sellised küsimused kuulupidamises poliitbüroo palvetada.

26.-27. jaanuaril 1977. aastal tegin, nagu tavaliselt, koos meid NSVL Plaanikomitee kõrgetasemelisel nõupidamisel arutati NSVL tootlike jõudude arengu skeemi aastani 1990. Aru huvitatud lugejale võivad need huvi pakkuda.

Nõupidamist juhtis plaanikomitee esimees Nikolai Baubara, kellele osalesid NSVL Plaanikomitee kolleegiumi liikmed, akadeemikud, ministrid või nende esimesed asetäitjad, lühivabariikide ja ninkomiteede esindajad, kokku umbes 250-300 inimest. Tund 29 ettekannet, millele järgnesid küsimused ja sõnavõtted. Peetkanke tegi plaanikomitee territoriaalplaneerimise instituudi direktor akadeemik Nekrassov.

Ettekandest selgusid järgmised probleemid:

Rugi Ida ja Kesk-Aasia piirkonnad arenevad lubamatult kiirelt, aastatel 1950-1970 kasvas piirkonna osatähtsus tootmises tootmises 15%-lt 18,3% ni; suur rahvastiku ränne: igal aastal sissebub 450 000 ja lahkub 350 000 inimest.

Pakutakse välja mitu arenguvarianti, optimaalseks peetakse tootmistoostoodangu osatähtsuse suurendamist selles regioonis 24% ni selleks peetakse vajalikuks suunata sinna 36% riigi investeeringutest ja kahekordistada kütteressursside tootmist, vnes tootmises osatähtsuse selles valdkonnas 43%-lt 70% ni.

... piirkonna veega varustamine, defitsiit võib ulatuda ...

... transpordiprobleemid; raudtee koormus on juba ... intensiivsem USA raudteedega võrreldes; mainitakse ... torujuhtmete eelseisvaid ehitusprogramme, sealhulda ehitada riigis uusi sadamakaisid 40 km ulatuses.

... tegi plaanikomitee ekspertkomisjoni esimees ... Krasnoperski: komisjon vaatas läbi skeemi kõik 50 ... komisjoni seisukohale on alla kirjutanud 11 akadeemikut ... kes nagid keskkonnakaitse, sotsiaalvaldkonna, ... kasutamise ja mitmeid muid probleeme.

... plaanikomitee kolleegiumi liige, transpordiosakonna ... juurdekasvust on võimalik kindlustada rongi- ... kogukaalu suurendamisega, kuid selleks tuleb kohe ... 1000 hj elektrivedurite tootmist.

... Usbekistani plaanikomitee esimees: meie vabariigi ... kasvab 13,7 miljonilt 1975-ndal 23 miljonini 1990. ... probleemiks on tookohtade loomine; vabariik on võime- ... kogu Siberit juurvilja ja aiasaadustega, milleks ... lahendada veevarustus, suunates Siberi jõgede vool lõu-

... mustametallurgia minister: meil ei ole vaja kolme uut ... võimsusega metallurgiakombinaati, tuleb läbi töota- ... olevate rekonstrueerimise ja moderniseerimise võima- ... osatavat skeemi ei saa isegi põhimõtteliselt heaks kiita.

... keemiatööstuse minister: idapiirkondade osataht- ... kavandatud ulatuses eelolevatel aastatel ei ole ... ole läbi tootatud olemasolevate ettevõtete rekonst- ... küsimused; agiteerime majanduse arengu kiirendamist ... majanduslikke hoobasid välja ei paku, mis pöörab kõik ... suurem soojusenergia kulu muudab tootmise vee- ... kallimaks...

... plaanikomitee esimees: liialt suurt rõhku pannakse ida- ... tugule, ent on läbi töötamata masinaehituse ja põllu-

majanduse edasise arengu võimalused Euroopa osas, sealhulgas Ukrainas. Meil on spetsialistid, teaduspotentsiaal.

Baibakov: "Teil kui juhtivtootajal ei oleks vaja sellest rääkida!"

Bratšenko, soetoostuse minister: ei toeta tootmise arendamist ja söe kaevandamise viimist Kansko-Atšenskis 280–300 mil. tonnini aastas, söe suure tuhasisalduse tõttu.

Kasahstani plaanikomitee esimees: veeprobleem kõige tõsisem Araali meres on 11 mld. tonni soolasid, mis liiguvad Volga suunas.

Timofejev, metsatootuse minister: põhiprobleem on tööjõu puudus, viis miljonit inimest töötab kasitsi, raudteid metsavööndis pole, noored metsa toole ei tule, Euroopa osas mets hukkub, on ehitada vähemalt 25 puitlaastplaaditehast, skeem neid asju ei kausta; eraldi töötada läbi metsa ekspordi küsimused: mets on looduslik ressurss, 1 m³ vineeri maksab maailmaturul 320 rubla, 1 tonn naftat 100–120 rubla.

Podpalõi, teedeministri asetäitja: arvestused on skeemivastased. Kokku 135 000 km raudteest 80% on koormatud 70% ulatuses ja 19% on täielikult koormatud. Raudtee läbilaskevõime on vähendatud, Kanski ja Fkibastuži soe vedu on lahendamata. Peetud raudteejaamad on ilma jaamateedeta.

Orudžev, gaasitööstuse minister: skeem ei vasta tehnikaväljakäikude lõpetada jutud gaasi odavusest, varud ei ole garanteeritud, Euroopa keskrajoonidesse on vaja ehitada 15 torujuhet, nulleks 100–150 35 mln. tonni torusid ja 85 mld. rubla kapitaalmahutusi.

Brehhov, naftatööstuse minister: skeemis on kasutatud vananenud arvusid, kinnitatud varud lubavad toota 1990. aastal 100–110 mln. tonni, seejuures peaks olema reservis vähemalt 150 mln. tonni varusid.

Lõppsõnaga esines plaanikomitee esimees Baibakov, märkides, et mõttevahetus oli kasulik, 2–3 nädala jooksul vaadata tõstatatud küsimused läbi ja viia sisse täpsustused. Kütte osas ei ole vaudhõõr veel lõppenud: naftatoodangu tahame tõsta 650–750 miljoni tonni

lõikes on veeprobleemid. Väga tõsine olukord on transpordivõimekonnas, me isegi ei tea, mida peaksime arendama.

1990. aasta 1. jaanuaril toimus Baibakovi juures kitsamas ringis kohtumine liiduvabariikide esindajatega, teema oli praktiliselt majanduslik areng kuni 1990. aastani. Plaanikomitee juhataja Fjodor Kotov tegi lühikese sissejuhatuse üldjuhul nimetas, et perspektiivplaanide lähtepunktiks võeti Leonid Brežnevi avaldust ressursside kahekordistamiseks aastaga! Jargnes arvutajate loetelu. Konstateeriti, et üldiselt kipuvad asjad viletsamalt minema: tarbimine kasvab kiiremini, nagu ka palk, kaubakäive, ühiskondlikud tarbimised, tootlikkus, tootmine ja ehitustegevus aga kasvavad aeglasemalt. Põhjus pidi peituma plaanide taitmise puudumises kontrollis!

Baibakovi sõnavõtt: meid teevad murelikuks mitmed probleemid. Teravam neist on kütteenärgete valdkond: kavandatud soe kaevandamise 1200 mln. tonnile, tegelikult kujuneb 1100, gaasiga on veidi kergem – tahame jõuda 800 mld. tonnini; naftavarud nigelad, kuid allapoole 700 mln. tonni, sest peame tasuma välisvõlgasid. Kui varem tuli tootja juurdekasvaks luua 3 tonni uusi võimsusi, siis nüüd 1000, kuna ammendatud puuraukused langeb palju välja. Lõpetada range kokkuhoiurežiimi kehtestamisest ja kohandamisest kasutamisest ning laskis jarku kuuldavale repliigi: "Oleme otsustanud, et oleme nõrgendanud tähelepanu põlevkivile ja küttele; Brestil ja Leningradil tuleb sellele küsimusele pöörduda tähelepanu." Seda oli mul väga paha kuulata. Olin teinud arvamusel, aga siis taipasin, et tal pole ettekujutust küttest olemasolevast ja tootmisest, pealegi olime selleks juba jõudnud oma gaasitööstuse likvideerida. Edasi peatus

1. Tegelikult toodeti NSV Liidus 1990. aastal 570 mln. tonni naftat, looduslikku gaasi 1015 mln., kivisütt 703 mln. tonni. "SSSR v tsifrah v 1990 godu". Moskva. Statistika SSSR, 1991, str. 208.

ta ehituskusumustel ja tõi naite lubamatust tegevusest. Kõik
nis ja Džesgasgani kombinaat õigeaegselt valmis ehitamisel.
kohalik parteiladvik suunas ehitajad elamuehitusele. Valides
kab Kasahhi plaanikomitee esimees Ahmedov: "Need plaanid
meie kätes, tegemist on liidulise alluvusega!" Selle peale Baibakov
vihastas: "Te olete samasugune juht nagu minagi, siis vastake!"

Vene Föderatsiooni plaanikomitee esimees: "Meil ei ole
rut, piima ega liha; me ei ole suutelised mõne nädalaga
täpsustusi teile esitama." Baibakov: "Ärge tehke asju keegi
maks kui nad on!" Esineja: "Ma kinnitan, et meie alt ei vea, me
liseerime kõik jõud, et materjalid õigeaegselt esitada."

Raman, Läti plaanikomitee esimees: "Saime liiduvalitsuse
se eelnõu liidulise maanteede ministeeriumi moodustamise
sellist ministeeriumi vaja ei ole, see ainult suurendab ametniko
ka, teede ehitamiseks on vaja bituumenit, killustikku ja me
nisme." Baibakov: "Ei vaidle vastu, et Baltikumis sellist min
riumit ei vajata, kuid teistes vabariikides on see ilmselt vajalik

Valgevene plaanikomitee esimees: "Liiduliste ministeeriumid
ei saa me lahendada ühtegi küsimust." Baibakov: "Kaevake
nes iseenda peale!"

Samas vaimus esines veel palju inimesi, kes said kõik Baibakovilt
üksnes demagoogilisi vastuseid. Nagu sellest loost nähtub, ei
igal pool liiduvabariikide ja keskvõimu vastuolud, kuid lahendamist
ei julgenud veel keegi välja öelda – oli aasta 1977.

Nõupidamist lõpetades teatas Baibakov, et tal oli hiljuti tehtud
jutuajamine Leonid Iljitš Brežneviga, kellele ta olevat teatanud
oma võimetusest täita talle pandud ülesandeid. 1976. aastal
Liidu Plaanikomitee Partei Keskkomiteelt ja Ministrite Nõukogu
gult täitmiseks 9000 korraldust ja 300 000 kirja. Plaane on
koostada, see on tänamatu, vaearikas tegevus, andekad inimesed
ei tule tööle, rääkimata teadlastest, kel on teadusasutustes le
mingulised päevad, pikem puhkus, kõrgeim palk ja kes soovivad
mida ise soovivad, ega pea mitte millegi eest vastutama.

...olles siira pihtimisena, Baibakov oli kõrgeist ametnikust
...jälle inimeseks. Kogu see plaanide kupatus ületas
...võimad, seeparast oli nahtavasti võimatu arvuka
...tele teisiti kui demagoogiaga vastata.

Raudne eesriie paotub

1970. aastad olid suhteliselt rahulikud ja isegi optimismi
...avad. Massilised repressioonid olid jäänud juba minevikku,
...olukud poliitilised sündmused jätsid meid tavaliselt ükskõik-
...võimuse ning valedega olid inimesed samuti harjunud, ent
...tundub jäi endiselt kaugeks. Kui tekkis küsitavusi või prob-
...kõnlesime BBC või Ameerika Hääle saateid ja tundsin end
...tundma. Mulle tundub, et muu maailma ja praegusega võr-
...olukorras siis märksa rahulikum ning inimesed olid vähem
...Stressiseisundid olid enamasti seotud olmeliste probleemi-
...chusist peale saamisega, pärast tööpäeva piima või vorstijupi
...tunnetega ja teiste igapäevaelu ohtrate ebamugavustega.
...Platkonina kihistumise ilmingud hakkasid avalduma seitsme-
...tõukate lõpuaastatest töötasustamissüsteemi üha süveneva
...nõrkumise tulemusena.

...oli juba eespool nimetasin, oli minu palk seitsmekümnnendate
...220 rubla kuus. Maksud olid sedavõrd väikesed, et arvesta-
...dasi brutopalka. Sellest piisas äraelamiseks, kuid paljusid
...märkeid tuli kalkuleerida ja otsida odavamaid võimalusi.
...kõhmis see suvila või garaaži ehitamisel. Turvuse kaudu sai
...tsida praak-ehitusdetaile 10%-lise hinnaga, kasutada oda-
...misi võimeid jne. Sellised võimalused olid tootmisettevõ-
...tustest endustatud, kuid enamasti puudusid igat liiki riiklikes
...stet. Tekkis omamoodi töökohtade diferentseerumine: palga
...muutus tähtsaks korteri või suvilakrundi saamise võimalus,

odava söökla olemasolu, lasteaiakoha võimaldamine, muu-
loa lihtsam saamine jne.

Umbes veerandsajandi vältel oli mul võimalus igal toon-
lõunatada Toompeal ministrite nõukogu asjadevalitsuse to-
Mul on sailinud erinevatest aegadest mõned menüüid. Näiteks
11. mail 1971. aastal tellida: porgandisalati (6 kopikat), hoo-
(14 kop.), piima (6 kop. klaas), vasikaliha bitkiid juur-
(39 kop.), ploomikompoti (12 kop.) ja koorega kohvi (101
kokku 87 kopikat. Seega maksis nelja-vieikäiguline lõuna alla
rubla, toidu kvaliteet oli kõrgem kui restoranides. Töölissöö-
söödi lihtsamat toitu ja ka hinnad olid madalamad. Toompea-
kaks söögisaali: ülemist peeti justkui ülemuste ja aluma-
ametnike omaks, hiljem kujundati alumine saal iseteenindus-
Ülemises saalis valitsesid üldiselt demokraatlikud kombed, ü-
ged ülemused ei pidanud ennast teistest paremaks. Olen juhtu-
peaministri ja tema asetäitjatega ühes lauas sööma, kõik toidud
loomulik. Selles sööklas käisid lõunatamas kõik ministrid ja
sed kõrgemad ametnikud üle linna, ka akadeemikud, nii et see
oli see prestiiži küsimus. Lõunalauas aeti sageli tööasju, kuid
selt oli see meeldivaks lõõgastuseks, justkui midagi klubiko-
taolist. Hiljem hakkasid puhuma teised tuuled: kõigepealt ke-
dati üks väljaulatuv lossirõdu (*dansker*) kõrgemate ülemuste
gikohaks, seejärel ehitati eraldi väike söögituba kõige kõrge-
m ülemustele. Selles viimases hakkasin mina valitsuse istungite
vadel lõunal käima, kui ma olin riigikontrolör. Tagantjärele
dub imelik, et iseseisvunud Eesti Vabariigis ei peetud vajalikuks
selliseid tagatube ja spetskauplusi otsekohe likvideerida, vaid
diti endastmõistetavalt sotsialismiaegseid ülemuste hüvesid.

Raske on tagantjärele objektiivseid hinnanguid anda, kuid
dun arvama, et minu kui nõukogude riigiametniku teadlik töö-
gevus oli suunatud meie vabariigi arengule ja rahva elujärje
randamisele. Minu kuulumine kommunistlikku parteisse oli
eeldus selle eesmärgi poole liikumiseks. Mina ja minu lähed-
kolleegid suhtusime küllalt kriitiliselt ja irooniliselt enamik

tootmisalastesse ettekirjutustesse, kuid nende muutmiseks
m võimalusi ei andnud. Igapäevane elukorraldus oli selline,
võimaldas ära elada, lapsi kasvatada, neile haridust anda, töö-
me et olnud enamikule probleemiks. Kuid midagi olulist jäi
puudu. Mis see oli? Arvan, et see oli isikuvabadus. Inimene
ostreenu kui tohutu masinavärgi mingi hammasrattakese osa
põh seda pidevalt ja kõikjal arvestama. Kui sa seda ei teinud,
et olnud sul ka kohta süsteemis, kus kõik pidid käima ühte jal-
leklik mõttevabadus oli võimalik üksnes oma pere või väga
vate toprade keskel. Ühiskonnas süvenes dualism, kahepalge-
m mõtlemises kui igapäevases käitumises. Sellel olid kauge-
toivad tagajärjed inimese mõttemaailma kujunemisele ja uue
oma kasvatamisele.

Enkismi klassikuid ja NSV Liidu tippjuhte pidi iga teadlane
teadustoodes ja igat masti esinejad oma ettekannetes tsiteeri-
kand keegi ei teinud seda tõsistest veendumustest, vaid lihtsalt
mõne pühast, kuna oli teada, et ilma selleta läbi ei lasta. Seda ka-
ust väljendasid tuhanded anekdootid, mis rahvas silmapilk-
a poliitilise sündmuse puhul käibe le lasi, sageli nn. Arme-
adid või tšuktsilugude nime all. Anekdootides näitas rahvas
tegelikku suhtumist parteijuhtidesse ja nõukoguliku süste-
misse.

Üks ennast tabanud mõttelt, et ma kaldusin oma töös liialt
sõnast või isegi idealismi, kuid rumal oleks ennast selles ka-
rida, sest igaüks, kes teeb oma tööd (ka vang või ori), loo-
naha selle tulemusi. Kõik muu peale töö nihkus tagaplaanile.
mused tööpäevad olid tavalised, sageli võtsin tööd koju
tootasin sõsiti kella 2–3-ni, tööl sai käidud ka laupäeviti ja
pöeviti. Nii kestis see 33 aastat. Tol ajal ma ei osanud mõel-
misesse on antud ainult üks elu. Pooleli jatsin aspiran-
mõttesse jäid võõrkeeled, mu vaimne areng jäi ühekül-
sapid labilugemata raamatud jäid ootama paremaid aegu...
võnuks olla ka teisiti, ratsionaalsem, eesmärgipärasem,
nohloom. Kõige suurem võlglane olen oma perekonna ees,

kõigepealt oma tütre Mariti ees, kellega pidanuksin palju tegelema.

Nädalavahetustel käisime minu vanemaid vaatamas, nad muutunud traditsiooniks. Aeg tegi oma töö, isa-ema tüvevõrk kond sulas iga aastaga väiksemaks. Nad müüsid oma kogu poole ära, said ainult 10 000 rubla ning väga viletsad meel pealekauba. Oli valus ja kurb näha, kui vanemate- ja sõbrapäevade pölvokodu hääbub. Seda müüki oleksin võinud maha laenu küsimus ei olnud rahas, aga maja hooldamine, eriti ahjude kütmine hakkas isal üle jõu käima.

Isast oli mul tuline kahju. Ta tegi väsimatult tööd ja jõudis ke: käis turul, vahel mitu korda päevas kaupluses, lõhkus küttis ahjusid, rookis lund, suvel tegi aiatoöd või kastis maasikaid, sest päeval ei lubatud Nõmmel seda teha. Poegad tal nendes töödes abi loota ei olnud. Peale kõige muu kasutas Lennarti rännakute aegu pojapoeg Marti ja, kui oli kulalt poegade peresid vastu võtta, abistas ema köögis. Ent tema töö oli ju ikkagi kirjutuslaua taga ja seda tööd tegi ta imetlusväärselt. Tõlked või kirjutised sündisid ta peas ja järgmisel hetkel ta kirjutusmasina taha ja trükkis need paberile. Kustuti või mahakriipsutused olid talle üpris võõrad, ma ei maletanud berkirjutamisi.

Isa oli erakordselt produktiivne. Teda peetakse Shakespeare'i tööde tõlkijaks, tegelikult oli ta esmalt kirjaniku loominguga ja alles seejärel tõlkija. Kirjandusteadlane Märt Väljataga on kirjutanud: "Georg Mere järelsõnad Shakespeare'i "Kogutud teosele" kuuluvad kahtlemata eesti sõjajärgse kirjanduskriitika tippu."*

Kuna isa oli Briti Kuningliku Shakespeare'i Ühingu liige, kutsuti teda korduvalt Inglismaale esinema. Ta unistas sellisest võimalusest, kuid unistuseks see vaid jäigi. Kompartei ideoloogiafunktsionär

* Märt Väljataga. "William Shakespeare: Poemid, sonetid ja muud luuletused". Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2002, lk. 8.

id andnud talle luba. Arvan, et ainsaks keeldumise põhjuseks oli kartus, et järsku see ei meeldi Moskvale.

Üheksakümne aastate lõpul õnnestus isal osaleda Saksa Demokraatlikus Vabariigis Shakespeare'i loomingule puhendatud konverentsil, kuhu ta esines ettekandega.

Minu matrkodus saime oma väikse suguvõsaga alati vähemalt ühe korda aastas kokku: ema ja isa sünnipäevadel ning lihavõttepeel ja jõululaupäeva õhtul. Nendel puhkudel oli meie söögilaua alati rikkalik ja iga roog isuäratav. Jõuluajal oli iseenesestmõistetavalt laeni ulatuv kuusk. Kuni lapsed veel väiksed olid, jõuluvana etendamise kohustus minul. Tütar Maritit kurvas-
tati, kui jõuluvana saabus, olin mina parasjagu läinud jõuludele telegrammi saatma. Mind omakorda häiris, et me pidime selle peret mitu tundi ootama, enne kui nad suvatsesid saabuma. Pärast kestis jõuluõhtu kaugelt üle südaöö ning tuli takso kutsuda, et koju jõuda ja hommikul varakult tööleminekuks minna. Lennartil kui vabakutselisel seda kohustust polnud.

Üheksakümne aastatel hakkasime rohkem lootma liikumisvabadusele. Läänes elavad sugulased ja tuttavad külastasid meid üha sagedamini. Pärast mitmekordseid taotlusi avanes emal võimalus külastada oma sugulasi Rootsis. See oli lausa uskumatu ja ootamatu sündmus. Rootsiga sel ajal laevaühendust veel ei olnud, seepärast viisime ema autoga Leningradi. Saatjateks olid isa, tütar Marit, sealt lendas ta Stockholmi. Algas oli tehtud. Raudteestusse oli meil õnnestunud lüüa pragu. Nüüd tuli raudteetorustik kuni see kuum oli.

Minu ema ei jätnud joni. Pääaegu igal aastal andsin avalduse ametiühingule sõitmiseks, kuid sain ikka eitava vastuse. Ametiühingumees lukmena tegutsedes sain hakkama uskumatu asjaga: sain oma asutusele välja 25 kohta ehk terve grupi kolmepäevaseks Soome, kuid mind ennast ikkagi ei lastud. Aasta 1969. aastal kordasin seda käiku ja seekord naeratas õnnimehele – sain sõita Soome. Ma rahustasin ennast maha, et see ei hõiska, kui kohale jõuan. Küllalt oli ju juhtumeid, kui

inimesed viimasel minutil lennukilt või laevalt maha võeti seekord ma sõitsin tõepoolest.

Minu mäletamist mööda maksis kolmepäevane sõit Tallinnale lisandus 5 rubla vahetusrahaks, see pidi olema veebruaris dollari. Olin kolmekümne viiene, kuid mind haaras selline nagu väikesel lapsel, keda veidi vanemad oma kampa matustavad.

Enne väljasõitu kutsuti meid Kadriorgu sõprusühingu truktaazile. Õhkkond oli sõbralik. Meile tutvustati grupi nooremapoolset meest Inturistist, nime ei mäleta. Grupi juht vaid öelda, et ta teeb ettepaneku valida keegi meie hulgas asetäitjaks, kui üritust toimetav sümpaatne daam katkestab järgmiste sõnadega: "Sõprusühingul on ettepanek grupi juht täitjaks määrata seltsimees Meri plaanikomiteest." Mind see dike ehmatas, kuid ma ei hakanud vastu vaidlema, kuigi mind mainitud, millised võiksid olla minu kohustused. Tundsin, et pijuhile see kõik ei meeldinud, ilmselt oli tal oma kandidaat.

Sõitsime laevukesega, mis kandis nime Tallinn ja oli peaaegu reisilaevadega võrreldes väike justkui pähkliskoor. Tol ajal muidugi sellist tunnet ei olnud. Reisijaid võis kokku olla poolringis. Oli päikesepaisteline, suviselt soe ilm, meri sillerdaskas endast tunda õrna, laisavõitu lainetusega. Päike valmistas jumal. Seljataha jäi Tallinna imekaunis siluett ja Maardu kooli kombinaadi korstnast tulev kollane "rebasesaba", mis ulatas kaugele läände ja oli nähtav isegi Soome ranniku lähisteletel. Sellest sõidust on meelde jäänud ka kõige pisemad detailid: kogu aeg tekil, jälgisin kõike, mis silme ette jäi, kaasaarvatud ka saatvad väsimatud kajakad, ja klõpsutasin muudkui fotograafi. Esimest korda elus olin sellise sõidu läbi teinud kolmekümne aastat varem aurikul Aegna, kuid siis, viieaastasena, käitusid rikkalt, olin absoluutselt rahulik ega pööranud tühjale-tahjalist tahelepanu.

Laeval selgus, et minul kui grupijuhi asetäitjal on omanäoline gema klassi kajut. Miskipärast palus grupijuht, et ma viiksin ka

absoluutselt oma kajutisse. Kohver tundus tühi olevat. Helsingis jõudsin enne keskööd, esimesel võimalusel laskusime kaile meie palutuskäigu juba uinuvast vaikselt linnas, klammerdudes sõbrad lapsed õhinal poodide vaateakendesse. Kõik oli juhtunud. Ootusime laevas ja ma nautisin kajuti üksindust. Ent und ei tulnud, meeled olid ärevil, lausa nutt kippus kurku. Ma ei suutnud öelda, et olen lõpuks teisel pool raudset eesriiet. Läänemaalastele ja meie nooremale põlvkonnale on selline seisund tavaline ja raskestimõistetav.

Üheminutilise järel jäi tunnike vaba aega. Seda tuli kiiresti kasutada, et rahaks vahetada kaasa võtta lubatud kaks pudelit viieaastast kaks korda läheduses asuvale turule, kuna ei julgenud pudelit korraga müüa. Sain pudelist 10 marka ja olin õnnelik justkui miljonär.

Grupijuht palus mind täita tema kohustusi, kuna temal on linnas ootajaid. Varsti vuras buss laeva kõrvale ja algas linnaekspeditsioon. Peatusime hotell Auroras Linnamäe lõbustuspargi vastas. Lõbustusparki vaatasime, silmad pärani ja suud ammu, ning meatraksioonidel vanusele vaatamata õhetavate nägudega lastest rõkates justkui lapsed. Ühe päeva olime Lahtis, viimastel päevadel Helsingis oli meil jällegi vaba aega. Grupi liikmed tulid kohtuma minu juurde ja teatasid, et lähevad oma tuttavate või lastega kohtuma. Ma ei näinud selles mingit probleemi, pidin oma kooliõdedega kohtuma. Ootamatult ilmus lõunale grupp, kus olid kõik need päevad kuskil ära olnud, ning päris, kus nad olid. Vastasin, et läksid tuttavatega kohtuma. Ta kahvatuks: "Kas te telefoninumbrid ja nimed kirjutate?" Muidugi mitte. Rahustasin teda, et ärge muretsegu, kõik on korras, ning lisasin, et õhtul pean minagi tuttavate poole minema. "Teie ka!" – Järgmisel päeval laevale minnes palus ta kaasa võtta, et viiksin tema kohvri laeva, tal olla veel tegemist. Ma olin seekord tinaraske.

Selline oli meie elu, millest oskasime välja noppida meelde jäävat ja neist piiritut rõõmu tunda.

1975. aastal sain kaasa teha 10-päevase turismireisi Tšehhi ja slovakkiasse. Reisiseltskond oli päris kirju, grupijuhiks oli turskomitee aseesimees Leonid Parašin. Unustamatud mälestused jäänud kuldsest ja kaunist vanast Prahast. Oli parasjagu kevade õitsemise aeg, neid oli nii valgeid kui lillakaspunaseid; see oli nule tõeline Praha kevad. Meelde jäävad olid ka ajaloolused ja ning tulpidesse uppuv Olomouc. Kena reis lõppes Tatra mägede rordis, kus peatusime Prešovi linnakeses. Ilmad olid haruldasti ilusad ja soojad, tegin palju värvilisi slaide. Rahvaga tihedalt üsaldusväärset kokkupuudet ei tekkinud, seepärast jäi mulle tšehhid ja slovakiid on meie punastest punasemad. Tähtis on lõpuks 30. aastapäeva, kõikjal lehvisid punased lipud ja rahvuslaulusid. Kui see kõik oligi butafooria, siis oli see omal viisil usutavalt lavastatud.

Juta sai 1977. aastal loa külastada oma sugulasi Rootsis, seal kuu aega, põhiliselt Stockholmis ja Landskronas.

1979. a. tuli ema oma 77. eluaastal välja ootamatu mottega, et Rootsi sõita, seekord koos minuga. Alguses ei võtnud ma seda tõsiselt, aga kui ka isa mind agiteerima hakkas, mõtlesin, et võin proovida. Andsime avaldused sisse. Mina põhjendasin oma soovijad vajadusega eakat ema abistada. Ema sai jaatava vastuse, et ta vastust ei saanud. Ema sõitis ära ja kuu aega hiljem sain ka mina väljasõidu loa. Ema võis kaks kuud, mina ühe kuu Rootsis viibida.

See oli minu jaoks fantastiline maailma avastamise reis. Minu õnnestus kõik asjad korraldada ja ma seadsin ennast kiiresti tööle. Ema valmis. Emalt sain Rootsist juhtnöörid tuua Viljaveski leiba, juustu ja vorsti, justkui läheksin Siberisse. Ema oli oma lapsepõlvemaal ranna Elisabeth Helgreni juures päris Kesk-Rootsis, Örebro ja Dalarna vahel Skrekarhyteni-nimelises talus, kus ei tundud üldse leestki puudust.

Tundsin ennast vaba inimesena, kel polnud kuskile kiiret. Minu sõit sin Helsingi kaudu ja jäin sinna kolmeks päevaks. Peatusin Helsingi haigla hotellis, kus sain tagasihoidliku tasu eest toa kolme inimese jaoks. Püüdsin põhjanaabrite pealinnaga põhjades

minu sõit Helsingi laevaga väljasõite Helsingi ümbrusesse, käisin tuulise ja külma kilede kaupade puuvilju ja sõin neid pargis pingil, mõeldes, kes niisugust naudingut endale lubada ei saanud.

Minu sõit politseile veidi kahtlase mulje, sest patrullauto lahenes minust ja minust jälgides kaelad pikaks, kuid otsustasid mind mitte peatada, lihtsalt gaasi ja kadusid käänaku taha.

Minu sõit oli sõita uhke hiigelsuure aurikuga Helsingist Stockholmisse. Minu sõit oli nagu kuutõbine ja pildistasin kõike. Olin väsinud, mis sellest, et sõitsin tekireisijana ja sain vaid tugitoolis istuda. Minu sõitid tukastada. Kahju oleks olnud midagi maha magada. Minu sõit parkesetõusu ajal olin uuesti laevalael, et nautida Stockholmist avanevat kaunist vaadet.

Minu sõit Stockholmis kohtusin Juta täditütrega ja tema perega ning sõitsin minuga päeval rongiga edasi. Mõne tunni pärast olin sihtjaamas, kus minuga sõbranna mind juba ootasid. Vanaproua Elisabeth oli ligi 80-aastane (ta suri 2003. aastal 103-aastasena), minuga liigutustega ja pani mind otse imestama, kui oma kõrge vanusega kingades autorooli istus.

Minu sõit minuga olime kohal. Kitsuke asfalttee lookles ümber väikese talu künka, millel paiknesid punaste kivikatustega talud ja valged puitehitused – see oligi Skrekarhyten. Selles talus oli minuga Elisabethi ja ta esivanemate elu, siin oli minu ema Esimäe talu aastatel koolilapse ja orvuna mitu suve elanud minuga kogukonnale Eestis, kes kandis hoolt oma liikmete eest. Minu sõit minuga koolivaheaegadel Rootsi jõukamates peredes minuga elamine, seal hoolitseti nende kasvatuse, keeleõppe ja muusikate eest. Ema tuletas sageli meelde talle osaks saanud minuga kohtlemist. Sealt talust oli pärit ka tema riigirootslase minuga sõit, mis erineb oluliselt nii Noarootsi kui ka Soomerootsi minuga sõit. Minu sõit minuga selle perekonnaga jäid püsima minuga inimeste eluks.

Minu sõit minuga, kas oli tegemist talu või mõisaga. Elumajas oli minuga kogu talu, kõik mugavused nagu linnaoludeski,

kõrvalhoones olid toad külalistele, kangastelgedele ja muud tarbeks, teises kõrvalhoones oli täisautomaatne keskkütte dis, garaaž ja mitmesugused majandusruumid. Koha suurus üle 100 hektari, suurem osa sellest oli mets. Põllud, heinamaad ja küünid olid rentniku kasutuses, aia eest hoolitses aeduses elav aednik.

Jain koos emaga peaaegu kaheks nädalaks Elisabethi poega Tegime lühemaid väljasõite tema sugulaste ja tuttavate poolt ümberkaudsetesse väikelinnadesse. Loodus on selles Rootsi väga maaliline, veidi meie Lõuna-Eesti kuppelmaastiku sarnane, kuid kõik on suurem, kuplid sarnanevad mägedega ja kaunid loodused nende vahel tunduvad lõpututena. Kohalik kirik korraldab liikmetele ühepäevase bussiekskursiooni Dalarnasse ja veidi ka pool asuvasse Faluni suusaspordikeskusesse, millest saame teada. Ekskursioonijuhiks, ühtlasi ka bussijuhiks oli kohalik poeet, asjaolu, mis andis tunnistust rootslaste ratsionaalsest eluhooldusest.

Elisabethi kaks tuttavat noormeest viisid mind ajaloo- ja maagikaevandustesse, metallurgiatehasesse ja ühte Volvo autotehasesse, kus tagasildasid valmistati. Kõikjal tundsin huvi tootmisprotsesside, töötajate palga ja sotsiaalsete garantiide kohta. Autotehases üllatas mind, et tööpingid töötasid, kuid tööloa oli väga vähe ja needki ajasid omavahel lõbusat juttu ning jõid õlut. Mulle meeldis, et võin kõike pildistada, välja arvatud inimesteta töötavad robotid, pingid, mis pidid olema tehnika viimane sõna. Ühes seltskonnakohtusinseneriga, kes tutvustas ennast kui kütuse- ja tootmisprotsessi spetsialisti. Olin veidi üllatunud, kui ta hakkas läbi vaatama rääkima sealsamas magedes rootsi kvaliteetsest tootmisest kahuritorudest kui riigi ühest väga olulisest eksporditootest, mis talle tagasi tulles ei julgenud ma sellest mitte kellelegi rääkida. Kartsin, et võidakse järsku hakata huvi tundma.

Sain aru, et ema, kes oli kuu aega paigal olnud, tundis jubatunust, ja hakkasin uurima auto saamise võimalusi. Aedniku abiga saime kellegi vanema mehe garaažis seisva vana Volvo. Aednik viis selle kolme päevaga korda ja me leppisime kokku, et mina sõidan

iga viimane päev ning jatan auto hiljem Stockholmis mõnesse parklasse, kus ema teatan. Kogu see lugu läks meil maksma 350 Rootsi krooni, mis tundus väga odav.

Esimesel juunipäeval istusime emaga autosse ja võtsime suuna Göteborgile, teadmata, mis meid ees ootab. Olin justkui seitsmendal taevas: head teed, üks ilus looduspilt vaheldus teisega. Olin palju uusi muljeid igalt alalt, alates esmakordsest kokkupuutest automaattanklaga. Tegime siin-seal peatusi, jõime imevõile ja liikusime üha lõuna poole. Göteborgi jõudsimel viimase sõitsin mööda linna ringi kui kuutõbine ja olin kõigest üllatunud. Oli võimatu eksida, sest iga ristmiku ees olid aruandvad vundad. Peatusime kesklinnas ja õhtustasime hubases jää-õuikohas. Märkamatu oli saabunud kesköö ja et meil ei olnud asupaika, tukastasime autos. Hommikul jätkasime teekonda rannikult ida suunas, et jõuda Landskronasse, kus elasid Lennart ja Regina tädi ja tädi-mehe. Nad elasid kahekesi ilusas kaheksa villas ja tundus, et me tõime ka nende vaiksesse ellu vahelduse. Peatusime nende toredate inimeste juures peaaegu nädalapäevad. Onu Juulius korraldas meile mitmeid väljajärgi tutvustas vaatamisväärsusi.

Ühe päeva veetsime emaga Kopenhagenis – seiklus, millest Eestist olnud rääkida. Huvitav oli Rootsi kagutipus tutvuda ühe purkonnaga, kus on rohkesti ilusaid villasid ja suvilaid. Inimeste ja tuttavatega Rootsi eri paigus kohtuda oli muidugi huvitav, aga ka väsitav, ja vahel läks mul närvi krussi, sest oli päris raske tundide viisi inimeste jutuaajamisi kuulata ilma neist sõbraid aru saamata, sest ema lihtsalt ei jõudnud mulle tõlkida. Meil peatusime kolm-neli päeva Stockholmis, kus elasime ühe kooli ühiselamus. Emal lõppes viisa ja me tahtsime seda kasutada. Raikasime sellele terve päeva, seistes tulemusteta lõulipakkades järjekordades valdavalt tõmmude lõunamaalaste ühe palav ja umbne ning me loobusime edasisest asjaajamisest. Peatusime ka ema sõbrannat väikest Sugridit, kes oli Siberist tulles oma isaga meie juures Vabaduse puisteel mõnda aega

elanud. Tal oli koos õega linnast väljas väike, justkui kahetahuline ehitatud maja. Sealt avanesid muinasjutulised vaated ja huvitav oli arhitektide oskus ehitusi ümbritsevate kaljudega tihedalt mulikult kokku sulatada. Tutvusin linnaga, käisin muuseumides, uudistasin kaubamaju ja ärisid. Viimasel päeval ulatasime jõe ümbriku, milles olid autovõtmed. Ema helistas Skrekkesse ja teatas, kust auto kätte saab.

See oli tore reis, mis jättis mälestusi kogu eluks. Mis mulle enam muljet avaldas? Kõik. Kuid kõige enam puhtus. Ma ei ole puhtust kodudes, seda juhtub ka meil, ma mõtlen teede, tänavate avalike käimlate jne. puhtust. Kaks nädalat sõitsin musta auto autoga, üle päeva sadas ka vihma, suured veoautod pritsisid nähtavus kadus, aga kui päike pilve tagant ilmus, tõmbus kõik kuivaks ja auto läikis justkui uus. Kordagi ei olnud vajadust pesta. Sellest on möödas veerand sajandit, kuid meil Eesti linnas on auto puhtana hoidmine seni suureks probleemiks.

Olin ennast sel reisil emotsionaalselt sedavõrd üles küttnud, et kirjutasin suurest naiivsusest plaanikomitee esimehele (ta oli Tõnspojale ettekande kümme-konna ettepanekuga, mida meil tuleks tuleks paremini korraldada. Ka tema oli kergeusklik, kui minu ettekande ministritele täitmiseks. Me ei olnud võimelised saama, et paljud elukvaliteeti määravad ettevõtmised sõjajärgses kus süsteemis ei realiseeru.

Aastaid hiljem olen Rootsit korduvalt külastanud, elanud mõne sa luksuslikemates tingimustes ja võinud rohkem kulutada, kuid kõige meeldejäävam oli too esimene reis koos emaga. Praegugi on ta tol ajal tehtud slaide, milliseid on mul üle 200.

Raudsesse eesriidesse tekkinud läbipääsuvõimalused andsid lootust, et elu võib ka muus osas vabamaks muutuda.

Seitsmekümnendatel sain Mustamaele uue kolmetoalise korteri, seekord 14. korrusele. Ka sellised asjad tegid rõõmu. Marit hakkas õpinguid Mulla tanava kunstikallakuga keskkoolis.

Kokkupuudetest tolle aja partei- ja riigitegelastega

Aasta jooksul puutusin kokku paljude inimestega, mõnega põlvkondade, teistega sagedamini, kuid paljud neist inimestest hakkavad aeg-ajalt lahevad meelest nende nimed. Pealegi on kokkupuudetel olnud kollaltki pinnapealsed, mis ei võimalda anda ühe või teise kohta ammendavat iseloomustust ja seega ehk isegi soodustavaks hinnanguid.

Kui ma toole asusin, oli Eesti NSV Ministrite Nõukogu esimees (1951–1963) venemaaestlane Aleksei Müürisepp, pikaajaline, nõudlik, lugupeetud inimene. Minu isiklikud kokkupuudetega piirdusid mõne nõupidamisega ja paaril korral üheskoos töötamisega. Moskva ringkondades oli ta arvestatav personaal, mis võimaldas tal oma tahtmisi läbi viia. Mulle on teada, et ta on olnud rääkinud, et tema telefonikõned Moskvaga ei olnud võimalik, vaid viisaka ja nõudva alatooniga. Mina pean tema teinud Kloooga–Kloooga–Ranna elektrifitseeritud raudteelõigu ehitamist, kuna kehtivate koormusnormatiivide järgi ei tulnud see teha ametnike mängureeglite kohaselt kõne allagi. Ta oli ülemkohtunik Huumaa poolt, seepärast püüdis kaasa aidata tema murede lahendamisele. Kuuekümnendate alguses jõudis minakonda tema resolootne korraldus alustada uuringuid silte ehitamiseks Huumaaale, mis isegi ehmatas. Tulnuks seda rajatist ei hakata ehitama maanteedele eraldatavatest vahenditest, mis kestis aastateks külmutanud teede ehitamise ja korras- hoidmise uuringute instituut hakkas selle küsimusega tegelema. Kui Müürisepp ei oleks vahepeal surnud, oleks ehk tänaseks juba mandriga silla abil ühendatud. Esialgsete ideede kohaselt tulnud ühendus rajada Vormsi ja Huumaa kaudu üle vana Saaremaa.

Peagi asus ta tööle ülemnõukogu presiidiumi esimehena Tallinnas. Tema koha Toompeal sai senine esimehe esimene asepresident Valter Klauson, kes oli samuti venemaaestlane, vististi vene keele oskajaloolane, haritud, kuid energiline ja organisatorivõimetega inimene, kes oli valitsusjuhiks aastatel 1963–1984. Temaga oli mul kokku puutunud tunduvalt enam. Ta oli endine autotranspordi ja maandisaini minister, väga otsekohene ja lihtne inimene. Miskipärast tundis ta sisetunne, et me olime teineteisele sümpaatsed. Olen tema nõupidamistel olnud ning vaidlustes oma asetäitjate või minu enda tegevitest nõustust ta sageli just minu seisukohtadega. Nagu juba mainitud, kirjutasin, tuli mul temaga Moskvas töötada, plaanikombiini juhtimiseks ning sageli sõitsime temaga Tallinna tagasi. Seda viimast reisi me teadsime teadlikult, kuna temaga koos sõites jõudsin valitsuse autoga Tallinnale tunniga lennujaama, vahel isegi lennuki trapi juurde, et lennukist saadikute toa mõnust, mis välistas tulikad kontrolliprotseduurid ja ootamised. Aega hoidis kokku mitmeid tunde, närvipinge ja stressi vältimisest raakimata. Lennukiga sõitmine oli 1970–1980 aastatel ebamugav, lennujaamad olid reisijaid pilgema tänuvõtteks nüüd korralikult suua ega juua, lennukid hilinesid võrdlemisi sageli vahele. Ka oli sõit lennuväljale ümberistumistega mitmel moel ebamugav siliinil tüütu ja aeganõudev, seepärast puudsin kasutada lennujaama võimalust, et mõne kõrgema ülemusega lennujaama jõuda ning saadikutele mõeldud teenuseid kasutada. Meenub, et kord sõitsime Moskvas Tallinna koos Teaduste Akadeemia presidendi Karl Rebane ja tema abikaasaga. Lennujaama saadikute toast saadeti meid tol korral lennuki juurde huglasuure Ikaruse lõõtsbussiga, kus meid juures ootas sadakond reisijat, sest meie pidime ju esimestena lennukisse sisenema. Bussist astusime saatja saatel välja kolmele lennukile ning oli ülimalt piinlik taluda meid jälgivate inimeste pilke. Karl Rebane oli tolle etenduse parast lausa vihane. Jah, need olid lennukite poolest privileegid, mis rahvast arritasid. Saadikute toa puhul võis alati osta varske võileiva, juua kuumat kohvi või vaheldumisi konjakit tammida, mida tuli mõnikord ette, kui lennuki väljumine viibis. Tavareisija rollis pidid olema õnnelik, kui ooteruumis ei

olnud, söögisaalis kadusid aga nii isu kui nälga, kui nagid püstis lennukistajaid, kelle ees koristamata letil kõrgusid viineri- ja huumikud.

Ühe kord sõitsin rongiga Moskvast Tallinna koos oma ülemusega Tõnspojaga. Pidime sõitma mugavas kaheses kupees, kuid viimase hetkel kutsuti ta nn. kõrgemasse seltskonda, kes reisisid erivagunis, ja mind saadeti juba varem jaama eraldi vagunisse, kus oli jube, sadas lausvihma, perroonil varitsesid sügavad varjud, laternavalgust nagu polnudki. Vagunisse jõudsin läbimärkimisväärt koht oli tuhi, sest kogu päeva ei olnud aega söömas käia, ja lennukil polnud rongis ka restoranvagunit. Meel oli mõru. Kui me jõudisime vaguniaknast suur seltskond, kus oli ka tolle ülemnõukogu esimees Artur Vader. Saatjaskond varjas ülemust laurte vihmavarjudega ja juhatas nad kõrvalvagunisse. Vader ütles, et selle vaguniga sõideti siis, kui oli aega ja soovi lennukile minna. Kujutasin ette, millised söögid ja joogid serjantidele ja sõjaväelastele meeldisid. Seega – ühete privaatne elamine ja harrivad alati teisi.

Karl Klausonist veel niipalju, et ta saabus Eestisse vististi juba 1940. aastal, kui algas sõjaväe baaside loomise ajal. Teedeinsener Richard Klauson oli tol ajal Harjumaal teedevalitsuse ülem, jutustas mulle mõnest kokkupuutest Klausoniga. Viimane oli siis veel noor insener, kes tegeles teede ehituse tehnikaga, kes saadeti tema juurde mingist nõuandjast võtma, kuid jäi tagasihoidlikult ukse kõrvale seisema ja ei olnud tegemist, et teda nõupidamislaua taha saada. Klauson oli teedeinsener, kes tegeles teede ehituse tehnikaga, kes saadeti tema juurde mingist nõuandjast võtma, kuid jäi tagasihoidlikult ukse kõrvale seisema ja ei olnud tegemist, et teda nõupidamislaua taha saada.

Klauson oli Eestis põllumajanduse patrioot, aastaid põllumajandusminister, hiljem ministrite nõukogu esimehe esimene asepresident. Klausonist peaksid kirjutama need, kes temaga vahetult kokku puutusid, et teada saada, kas ta oli üksnes episoodilised ja nende põlvkonna amult positiivselt iseloomustada. Tal laabus koostööd teinud, kaabini ja Klausoniga. Ta oli isiksus, kes ei paandunud

ja viis labi enda ja oma lähedaste mõttekaaslaste poole. Meie tahte kohaselt vastutasid lüduvabariikides põllumajanduspartei keskkomitee esimesed sekretärid, seepärast palvasin ka arvates Kabin taieliku toetuse ja oskas neutraliseerida mõned vajalikuks pidas. Näiteks oli keskkomitee sekretar põllumajanduse alal tegelikult Ušanjov, kellest oli uldiselt vähe kuukla. Peale rististi teeneks Eesti metsanduse soodsat kaekaiku ja seda, et muust Nõukogude Liidust säilitas ta sovhoosidele ja kolhoosidele metsad, mis võimaldas majanditel ehitustegevust arendada ja pani aluse kolhoosidevaheliste ehitusorganisatsioonide loomisele, tanu millele põllumajandus hiljem ei sõltunud moodustest riiklikest ehitusorganisatsioonidest. Maal kurenes see infrastruktuuri väljaarendamine, selle ulalpidamiskulutuste eest ne oli sotsialistlikku põllumajandusokonomikasse toetajate programmeeritud. Tõnurist ja paljud teised teadsid, et kolhoosid hüved on võimalikud üksnes tsentraliseeritud ühiskondlike organisatsioonide kaudu, kuid tema jaoks oli esmatahtis maarahva järje parandamine. Kahju, et ta ei suutnud takistada meenõukogude entusiastide ja arhitektide üliagarust kuladesse kommunistliku püstitamisel.

Tõnuristi teene oli loodushoiu jõuline arendamine ja lüduvabariigis rahvuspargi loomine. Oma tegemistes toetus ta sellistele inimestele, nagu Heino Teder, Jaan Eilart, Harald Mägi ja teised.

Peale kõige muu oli ta valitud NSVL Ülemnõukogu staali komitee ja, plaani-eelarvekomisjoni aseesimeheks määratuna pidanud tal mitu nädalat Moskvas viibima. Kohtusime temaga Krimis, kus käisime Gustav Tõnspojaga plaani-eelarvekomisjoni istungil. Need istungid olid igavad ja aastast aastasse ühesugused, paljud vüristati maha arvuderohkeid tekste, esitati küsimusi ja vastusi, kusjuures see protseduur kordus iga lüduvabariigi puhul. Suurepärane nõupidamiste ruum, laud keskel, mõlemal pool oma koha, laudadele meenud tooli, laua otsas väike põikilaud, mille taga komisjoni liikmed olekut juhatas esimees, kellest paremat ja vasakut kätt istusid esimees asetäitjad, kes oleksid näiliselt ka midagi tegema pidanud.

Tõnurist, kes ei lasknud ennast millestki hairida, ei lasknud pead tõstmata tundide kaupa juturaamatut. Tema (tõnu) Kabinist ei oska midagi erilist kirjutada, kuna tema ja mina isiklikult vahe kokku. Arvan, et ta muutus pikema ajaga eestlaseks (oli siin sündinud ja kasvanud, aga pikka aega välismaal elanud) ning hakkas Eestit armastama. Temaga arvasin Moskvas kui ka Eestis. Keskkomitee büroo istungitel, kui ta osalesin, paistis ta silma tasakaaluka inimesena. Ta oli plaanikomitee eesotsas aastatel 1950–1978. Temast on mul meelde kaks episoodi. Esimene: sain plaanikomitee sekretäri kaudu ilmuda Kabin juurde keskkomiteesse, mis oli tol ajal puhtum, kuna olin tol ajal asutuse kõige noorem töötaja ja töötajate ekonomist. Kui mind juhutati Kabin avarasse kaubamaja, Kabin tõusis kirjutuslaua tagant ja tuli mulle vastu, ta kätt pidi (see jäi meelde, kuna ta parem käsi oli viinud mulle tekkis imelik tunne teda käteldes), seejärel pani ta mind istuma. Peatselt selgus ka väljakutse põhjus. Nimelt Kabin oli oma valijate saanud palve kehtestada Sindi ja Sindi vahelisel bussiliinil ühtne 5-kopikaline tariif. Kirjale oli koostatud kaheksa allkirju. Sel ajal laks moodi linnades uhtsete tarinatega autobussipiletite rakendamine. Põhjuseks oli konduktoori puudumine, kuid teiselt poolt sotsialistlik võrdsuse printsiip: kas me peaksime rohkem maksma kui teine? Keegi ei tahtnud kuulda, et 5 kopikat vastas keskmiselt 3,3 km pikkusele labisõidule, mis on muidugi olnud toonud automajandile üksnes kulu. Need tarinad olid meile igapäevased. Tallinnas kasvas autobussivõrgustik aastast aastasse ja see kaeti maalimudelid teenitud kaardidega, Kabin ei surunud oma tahet jõuliselt peale, mina kui sõber selgitasin, et puuduvad võimalused tekkiva kahjumi katmiseks, Kabin nõustus minu selgitustega, tanas viisakalt ja saatsin Kabin uksele. Tõtt oeldes on mul kahju, et ma nüüd ei saaks vastat hiljem viidi see bussiliin nüüdsele üle 5 kopikali tariifi.

põhjuse või juhuse labi säästis. Kas on põhjust neid kadeks teha? Veelgi enam, õigust kahtlustada alatustes, nagu pealekandmine, koputamine, keelekandmine – ka siis, kui pole tõsikindlaid tõendeid?

Arnold Greeni tunnen kõikidest juhtivtöötajatest kõige hästi. Kui kuigi tema mind mitte. Olin koolipoisina autojuht ja ühel ajal juhtusin teda Keila-Joalt linna sõidutama. See oli 1953. aastal, mil ta juhtis, kui ta töötas ajalehe "Rahva Hääl" peatoimetajana. Olin tol ajal olen tema kui haridusministri, valitsusjuhi asetäitja, valitsuse ja Eesti Olümpiakomitee presidendiga kohtunud. Ta pidi olema rahuliku, väarika ning intelligentse inimesena. Greenil on saanud neid meie haridus- ja kultuurielu edendamisel, samuti eesti keele levitamis- ja ühtekuuluvustunde kujundamisel, kuna ta oli spordis, laulu- ning laulu- ja tantsupidude tulihingeline eestvedaja. Kõik need asjad nõukogude aja tingimustes äärmiselt raske teha. Green oli ühest riigitegelastest rahva hulgas vast kõige populaarsem ja tuntuim, tuli ka partei tippjuhtidel arvestada.

Bruno Saul oli riigitegelaste uue generatsiooni esindaja. Hariduselt sideinsener, alustas ta oma karjaari sideministeeriumis insenerina ja peatselt (1969) sai ka ministriks. Meid rõõmustas väga, ikkagi nagu oma mees. Puutusin temaga plaanikomitee koostöös pordi-sideosakonnas igapäevases töös kokku ning meie tööalaste mõttevahetuste haakusid kenasti. 1975. aastal sai temast ministrite nõukogu esimehe asetäitja. Esimesel tööpaeval uues ametis ütles talle, et teeksin kõik minust oleneva, tõrjumaks eemale uute loomade te tööstusettevõtete Eestisse ehitamise kavasid. 1984. aastal pensionile siirdunud Valter Klausoni asemel ministrite nõukogu esimees.

Bruno Saul oli minu silmis võimekas juht ja administraator. Ta ka märkatavalt auahne ja edev, mis võis ta riigimehekarjanteeriks kistuseks olla. Valitsuse istungitel armastas ta palju rääkida tundus, et ta nautis oma esinemisi. Kahetsusväärne oli tema positsioon ja üldsust häiriv argumentatsioon fosforitide kasutamise küsimustes. Pean teda pigem olukorra ohvriks, kes ei o-

lehtinud alamana. Meie omavahelistes suhetes jäi ta alati iseenese, olenevata sellest, millisel ametipostil ta juhtus olema. Seda ei ole kellelegi antud, võiksin ridamisi meenutada ka selliseid inimesi, kes pärast karjääriredelil tõusu ei tahtnud enam allpool olevaid inimesi rüüa rüa teretada, kuid sellelt redelilt allapoole kukkunult ei tahtnud ühest inimest suured sõbrad, justkui poleks vahepeal midagi muutunud.

Bruno Sauli riigimehekarjäär sai otsa 1988. aasta sügisel, kui ta oli juba Eestist ära kutsutud ja Väino Väljasega asendatud. Vahetuse ajal pidid tegutsemiseks vabad käed olema, võib-olla ka mõnede omavaheline kompromiss, et Saul lahkus Nõukogude väliskaubandusesindajaks oma viimaseid päevi elavast Eestist. Demokraatlikku Vabariiki. Bruno Sauli üheks viimaseks ametikohaks valitsusjuhina oli Valeri Paulmani vabastamine plaanikomitee esimehe kohalt ja minu maaramine plaanikomitee esimeheks asetäitjaks.

Enne Sauli kirjutatu oli mul valminud aastaid tagasi. 2006. aastal Bruno Sauli mälestusteraamat "Meie aeg", mis mind mõnede aastate jooksul tegi. Kõigepealt puudub selles vahingult vihje, et just sel ajal alguse mitmete lühike alluvusega ettevõtete projektide ehitamine: fosforiiditööstuse ja energotehnoloogilise ettevõtete projekteerimine, Punase RET-i hiiglaslik laiendamine ja sadama ehitamine ja mitmed teised ettevõtmised, mis olid tihedalt seotud võõrtoojõu sissetoomisega. Tänu turumajandusele, mis praegu Muuga sadama üle uhkust tunda, jätkub ka riiklikult rahastatav süsteem, siis oleks sadama areng kasvatanud Tallinnas arvel Tallinna vähemalt 50 000 inimese võrra koos teiste inimeste sellest tulenevaga.

Bruno Saulilt tahtnud teada saada kogu töö keskkomitee koostatud mõttevahetustest Soome TV levi võimalikust piirangust segamisest Eestis, lääne raadiosaadete segamise korraldamiseks, erisidevahenditest, kirjavahetuse tsenseerimisest, mille eesmärgiks Tallinna raudteejaama postkontor, julgeolekukomitee ja teiste komplekside projekteerimisest Tartu maantee ja Lastekodu

tänava vahelisse kvartalisse. Tema raamatust saime esimestel (vähemalt mina) teada Vaino, Sauli ja Kortelaineni kohtumise 14. juunil 1988 NLKP KK Poliitbüroo liikme, NSVL kaubandus- ja väliskaubanduse ministri Dmitri Jazoviga Keila-Joal, kuid ei sõnakestki Eesti rahvas ligi kakskümmend aastat hiljem ei väärinud teadustajate kohtumise üksikasjadest, mis toimus ajal, kui kaalul oli Eesti iseseisvus, võib-olla ka ellujäämine rahvusena?

Bruno Saul on ebatäpne, väites, et Gustav Tõnspöeg võeti 1986. a. tema osalusel ENSV Rahvakontrolli Komitee esimeheks, kuna vajati usaldusväärset ja suurte elukogemustega ausat inimest. See võib olla tõsi, kuid ei saanud olla Tõnspöja ümberpaistev tegelik motiiv. Rahvakontrolli roll majanduse juhtimisel oli vähe, ne, seal tegeldi põhiliselt kõikvõimalike kaebuste läbivaatamisega ja tasendusmaksete määramisega. Seda kõike teab Bruno Saul repäraselt. Minu vaatenurgast paistis see asi teisiti. Kui Gustav Tõnspöeg tookord keskkomiteest tuli, olin mina esimene, kes teda enda juurde kutsus. Kõik on jäänud üllatavalt hästi meelde. Ta istus endast väljas, istus kirjutuslaua taga rusutud moel, pea laotuna silmavaade ekslev. Aimasin midagi halba, kuid vaikisin, ootades tema selgitust. Hetke pärast suunas ta pilgu minu peale, silmad kirsisesid, ja ütles: "Tulin keskkomiteest Vaino juurest, ta võttis minult esimehe kohalt maha." See oli talle ilmselt suurimaid lookeid elus, ta oli liimist lahti, otsis lohutust, ma kartsin, et ta vapub. Tõnspöeg armastas oma tood ja oma kolleege ning saanud just sellel ametikohal saab ta olla kõige kasulikum Eesti rahva ja majandusele. Küsisin, mida talle ette heideti. Mitte kui midagi, vaid et nad, et niisugune olewat keskkomitee otsus. Küsisin, kas Bruno Saul ei püüdnud teda kaitsta ja kuulsin vastuseks, et Saul võinuks Kohtusin Tõnspöjaga ka hiljem mitmeid kordi, ta ei suutnud end uude rolli sisse elada, uus töö ei pakkunud talle rahuldust. Mõistus saabus alles pärast võimuvahetust EKP Keskkomitees ja tema määramist ENSV Ministrite Nõukogu esimehe esimeseks aseesimeheks ja ühtlasi ENSV Agrotööstuskomitee esimeheks.

Bruno Saul saaks kõige usutavamaid selgitusi anda meie elu telgkohtade kohta nendel aastakümnetel. Kahjuks pole seda seni juhtunud. Kas on tõesti tegu truudusega olematule riigile ja parteile?

Bruno Saulist vabanenud ministrite nõukogu esimehe kohale 1988. aastal 45-aastane Indrek Toome, omaaegne populaarne noortejuht, kes oli olnud kuus aastat komsomoli keskkomitee esimehe sekretär, sama kaua Tartu parteiorganisatsiooni sekretär, nelja aastat valitsusjuhi asetäitja ning lühikest aega ka EKP KK sekretär. Toome oli intelligentne, viisakas, hea suhtleja ning teiste arvamus arvestav. Ta oli enesekriitiline ja rõhutas ehk oma ebakompetentsust ühes või teises küsimuses. Ta oli kõrgemast mulle teadaolevatest ENSV valitsusjuhtidest kõige tõekäplikum. Olime temaga Kremlis Nõukogude Liidu valitsuse istungil (1989), mida juhatas peaminister Nikolai Rõžkov. Toome esines ettekandega, milles peaministrit miski ärritas ja ta ütles Toomelt: "Kas te tahate, et ma teile järgmine kord lennuväljast tulen?" Küsimus oli esitatud salvava irooniaga, näitades ühe hõlvabariigi olematut rolli suures impeeriumis, ja saal rüüstus naeruga. Kahjuks ma ei mäleta selle loo konteksti, olgu siiski selline suhtumine kutsus esile viha Moskva võimude kandjate vastu.

Toome peaministriks olemise perioodi iseloomustab perestroika sellega koos intensiivne IME-programmide koostamine, mis oli jõudnud omapärasesse arkamisaega, mida iseloomustasid lootused ja lootused ning suurenenud ühiskondlik aktiivsus.

Vaino Väljast tunnen ühõpilasajast aastast 1953, kui ta Tartu komsomolijuhina mind sellesse organisatsiooni vastu võttis. Taad hiljem käisin tema kui komsomoli esimese sekretari juu-ouglust taga otsimas, millest olen eespool juba kirjutanud. Paljudel olen pidanud teda kuulama mitmesugustel konnoorte istudel ja konverentsidel. Mitmeid kordi oleme Toompeal ühes istunud. Jututemaatika oli enamasti ühepoolne, tema ühõ hõdlase jutumaneer ja huumor pani kõiki kuulama, kuid

jutu sisu pirdus tavaliselt nadalavahetuse kalapüügisekkide ja spordiürituste kommentaaridega. Ühtegi tööalast küsimust mul tulnud temaga arutada. Pidasin teda alati läbi ja lohki üheks kommunistiks. Karl Vaino tegi mis suutis, et Vaino Välja vabaneda. 1980. aastal määras Moskva ta Nõukogude Liidu saadikuks Venezuelasse ja hiljem Nicaraguasse. Esindada meid ki Venezuelas oli suur edutamine võrreldes vaikese liidu partei keskkomitee ideoloogiasekretari ametikohaga Karl Vaino alluvuses. Sündmused Eestis, mille tulemuseks oli Karl Vaino nitud lahkumine, tõid Väljase Eestisse tagasi. Selline oli Me vangerdus. Tagantjärele võib öelda, et see oli meie õnn. Eriti paistis see silma Vaino Väljase juhata tud ulemnõukogu 1. novembri 1988. aasta istungil, mil võeti vastu Eesti iseseisvuse ratsioon. Olen endalt küsinud, kas see on tõesti üks ja sama me ne või kas inimene on suuteline esinema nii mitmes erinevas roll. Olen tulnud järeldusele, et omal ajal oli üks Väljas ja tänapä on teine Väljas, me lihtsalt ignoreerime inimese võimet õppida ennast arendada ja oma silmaringi laiendada. Tõenäoliselt me töötamine välismaal tema vaateid ja tõekspidamisi. Sellist me aimas omal ajal ka Stalin, ega ta muidu ei oleks lasknud Nõukogude Liitu tagasikutsutavaid diplomaate peaaegu viimse hülga

Teine taevas, teised tähed. Kolmveerand aastat Vietnamis

1980. augustis küsis Gustav Tõnspoe, kas ma tahaksin NSV Liidu Plaanikomitee nõunikuna sõita kolmeks kuuks Vietnamisse, et seid majandusasju uurima ja plaanimist abistama. Jäin keeletu. Ta andis mulle kümme minutit järelemõtlemiseks, kuna Moskvas helistatavat ja ta pidavat kohe vastama. Pidasin nõu paari laheto

loogi ja sõbraga ning me jõudsime järeldusele, et võiksin nõustuda. Mingeid palgatingimusi ma ei teadnud, küsimus oli uudishimulikkuses, võimaluses reisida ja uusi muljeid saada. Täitsin põhjalikud andmed, kirjutasin elulookirjelduse, arvatavasti hankisin ka tõenäoliselt seisundi kohta ning andsin need paberid kaadritöötajale, kes pidi need kiiresti Moskvasse toimetama. Asjaga oli seda kiire, nagu tulnuks juba mõne päeva pärast sõitma hakata. Mul vastu kõiki ootusi asi vaibus, kõik jäi soiku ja mul endal ei olnud mingit soovi selles küsimuses initsiatiivi üles näidata. Varsti ootus kõik sootuks.

Alomuldas hiljem tuli mul sõita Moskvasse lähetusse ja Tõnspoe soovitas mul tunda huvi, miks minu sõit Vietnami katki jäi. Olen, et asi oli tottruseni lihtne: meie kuller oli minu paberid neile andnud pruunis vedelikus ligunenutena ja lisanud, et tema ei saanud, temal lihtsalt palutud need üle anda. Mulle näidati juba kuivanud peast ja pilt oli vapustav: nende "dokumentide" polnud tõesti võimalik midagi teha. Minule tundus, et meie liitl oli diplomaadikohvris konjakipudel lekkima hakanud. Ja jätti minu sõit tol korral katki.

Kuusa aasta oktoobris avanes mul ootamatult võimalus sõita NSV Liidu Demokraatlikku Vabariiki koos Valeri Paulmani ja plaanimise instituudi teadustöötaja Nikolai Muravjoviga. See oli minu esimene iseseisev, s.t. ilma Moskva vahendusega välisreis. Mingeid kohustusi ega vastutust see reis enesega kaasa ei toonud, eesmärgiks oli töö- ja teadussidemete loomine SDV ja NSV vahel ehk lihtsalt väike vaheldus ja silmaringi avardamine. Berliin oli ju minu sünnilinn, kuid minu mälestused piirdusid põlvkondlikult Eesti saatkonnaga ja selle lähiümbrusega, mis jäid paigale lametsooni, kuhu me ei pääsenud.

Berliin jättis viletsa mulje: kõikjal oli ikka veel märgata sõja ajast, hõõchitused olid mittemidagiütlevad. Olime sealse plaanimise osakonna külalised ning osalesime seminaril rahvamajanduse planeerimise teemal. Juba tol ajal sain aru ürituse mõttetusest, kuid pidasin

õigemaks suu pidada. Meie poolt esines ettekandega Paulman.

Hoopis meeldivam oli meie pakutav kultuuriprogramm. Sime kohalikus teatris "Aida" ooperit kuulamas, Goethe muusikamis, ekskursioonidel, Erfruti lillemessil, Buchenwaldi sünnimajas jm. Ka Berliinis oli meil aega vaatamisväärsustega tutvuda. Masendava mulje jättis kahte maailma eraldav Berliini müüri okastraattõketega Brandenburgi väravate esine. Huvi pakkuvad kauplused ja kaubamajad, kus kauba valik oli meie omast vaesemadamatult rikkam ja ka hinnad olid üpris soodsad. Keegi soovis ostusid teha Vene sõjaväekauplustest. Käisime ühes hugo ootamises sõjaväeosas, mille gigantsed punasest tellisest ehitused võimeldusid rineda keisririigi aegadest. Territooriumile pääsesime üle teinud lihtsalt ja kui olime sees, siis keegi meie vastu enam huvi ei näitanud. Sõjaväelinnakus kaubanduskeskust otsides jõudsime avastada mitmekümne hektari suurusele lagendikule, mis oli silmapaistvalt korrapäraselt helikopteritega täis tikitud. Ka kaubakeskus oli meile meelalt imposantne. Torkas silma, et Nõukogude Liidust tulevad inimesed ostsid kaupu suurtes kogustes: mitmekesi tassitud mudelid, seid ja suuri vaipu, viidi patju, õmblusmasinaid ja kõike muud.

NSV Liidu majandusteadlaste silmis oli Saksa Demokraatliku Vabariigi majandus sotsialistlike riikide hulgas kõige arenenum. Ka põllumajandusest oldi vaimustuses ja püüti õppust võtta. Sõjaväe juures vaadati mööda sellistest teguritest, nagu Nõukogude sõjaväekontingendi toiduainetega varustamine, millega tõenäoliselt hoitigi üleval ja arendati SDV põllumajandust. Peale selle oli Lääne-Berliini toiduainetega varustamine täiendada riigi valimise varusid, seda Lääne vaaringus.

Mulle tundus, et partei mõju riigis oli tugevam kui Nõukogude Liidus. Partei liikmed olid kohustatud revääril partei emblemi kandma ja selle nõude eiramine oli karistatav. Olin üllatunud, et meiega tegelev sakslasest ametnik avastas, et oli unustanud minna teisele pintsakule ning oli sunnitud koju selle järele minema, sest ta ei tohtinud ilma märgita tööle minna.

Luuletasin sakslaste tahet arendada otsekontakte NSV Liidu funktsionäridega, kus vaadati probleemidele elulahedasemalt, kui saadeti teha Moskvast.

Äkiline ärasõit

1981. aasta veebruari- või märtsikuu päeval helistati NSV Liidu plaanikomiteest ja teatati, et mul tuleb kiiresti vormistada dokumentid sõiduks Vietnami, seekord mitte enam kolmeks kuuks, vaid vähemalt pooleks aastaks. Raske oli millelegi muule veel mõelda, et ole tavalisest rütmist välja loodud. Varsti olin Moskvast ja läksin läbi tõelise kadalipu. Palju on ununenud, sest nende asjaajamise kohta ma märkmeid ei teinud. Mäletan, et sain mingi patju, millega pidin kümnete ametnike juurest läbi käima ja igauks et toendas oma allkirjaga, et oli minuga vestelnud. Plaanikomitee oli üheks selliseks inimeseks osakonnajuhataja majandustöötaja Ukrainski, suur majandusautoriteet Moskva asjameestest. Vestlesime temaga paarkümmend minutit majandusküsimustest ja ta jättis mulle sümpaatse mulje, mis edaspidistel kohtumistel veelgi süvenes. Edasine allkirjade korjamine edenes ladusalt, et tegelane ei esitanud ühtegi küsimust, vaid osutas üksnes oma allkirjale. Kõige nõmedam oli too protseduur GKES-is (NSV Liidu Majandussidemete Riiklik Komitee), kus korraldati kohtumisi sotsmaadega, ent vähemasti mulle vajalikud ametnikud patsid üpris juhmi mulje. Olen kuulnud, et seda ametkonda ei vana lahedaseks KGB-le.

Minema kaliibriga ülemustega kohtusin kõige lõpuks. Need plaanikomitee esimehe asetäitja kaadrite alal Anissimov ja muu esimehe asetäitja Pjotr Paskar. Viimane oli partei keskkonnast poolt pandud vastutama Vietnami abistamise programmi, mille raames ka mind lähetati. Ta oli varem töötanud Molotovi NSV Ministrite Nõukogu esimehena, kuid kui Brežnev sai

kaotab miljoneid ja loovutab lennunduses turu lääne poole. Et valuutat säästa, tangiti Vietnami marsruudil lennukid ja toitu osteti Bombays. Sellist moodust rakendati ka teiste floti pikematel rahvusvahelistel liinidel, mille tulemusena viis lastest reisijad hakkasid aja võitmiseks üksnes välisfirmade liine kasutama. Tulemuseks oli Aerofloti kolossaalne kahju.

Suurem osa reisijatest magas, mina isegi ei tukastanud. Võivad uurisin mulle tundmatut, muinasjutulist tähistähtsust ja pealseid tulukesi, mis helendasid justkui jaaniussikeste kõhudest. Pidevalt toideti ning pakuti teed ja kohvi, toit oli väga mait-

Järgmise päeva lõuna paiku maandusime Hanoi lennuvälal, mis oma õhutõrjekahurite rohkusega mõjus võõrastavalt. Avastades lennuki trapile ja seisatasin korra: õhk lõi hinge kinni, õhust tundne, otsekuu astunuks ma kõige kuumemasse ja niiskemat kohta hoonesse. Ma ei jõudnud veel toibuda, kui tundsin, et paigutatakse otsekuu suruks mind maadligi ja lõhestaks mu pead. Minu mõte oli: mis pagana pihta ma siia tulema pidin, siia ma ei taha jääda. Tegelikult kannatan ma suurepäraselt kuumust ja pead tervis oli tol ajal laitmatu, kuid esimene kokkupuude troopilise tekitas ikkagi mõningase, õnneks lühiajalise šokiseisundi.

Lennuvaljal ei olnud uhtegi mitmekorruselist hoonet. Pärast maad käesurumist pandi meid autodesse ja me sõitsime Hanoi poole. Tee oli kitsuke, laineline ja auklik, paksult inimestas, koolilaste ja jalgratastega, kärudega, harjaveokitega või lihtsalt kaetud teedega raskeid kandameid tarisid. Autosid oli vähe, põhiliselt vene Vene masinad, kuid kõik need tuututasid vahetpidamata. Autojuhtimine nõudis suurt kunsti: tuli laveerida vastutulevate autode ja inimeste vahel, kellest ükski signaalile ei reageerinud, midagi heli suhtes kui immuunsed. Umbrus oli luitunud: kollakad ja kollas-pinnas, inimesed hallikasrohelistes rüütes, kollakad olgukõrred peas. Veidi värvi lisasid mustades pukstes ja valgetes pluusades ja kinnas. Hurtsikud ja varjualused olid samuti värvusetu, kaetud pealiskinnad roo või banaani-lehtedega. Isegi rohelised palmid ja banaanipuud ei suutnud valjavaadet kuigivõrd mitmekesisistada. Auto-

trassid tuleiilid ja vastutulevad autod üles kollakaid labipaistvaid tolmutpilvi. Kraadiklaas võis näidata +32 °C, kuid suur hulk inimesi tegi olemise raskeks. Selline oli esimene pilt Vietnamist, mis mulle oluliselt avardus ja paranes.

Ma ei mäleta, kuid arvan, et umbes 40 km pikkust teed sõitsime kolme tundi. Meid viidi otse tulevasse elukohta, kus ootamas endast diplomaatilisele korpusele ehitatud läänelikus kolmekorruseliste hoonete kompleksi. Meie maja oli asja valmis, ulmne esimesed elanikud. Mina kui Vietnami plaanikomitee esimehe nõunik sain parima korteri, mis koosnes kahest 25 m² ruutmeetriga toad ja köökiga, möbleeritud toast, millest üks oli rõdu ja köögiühendiga ja ZIL-i külmikuga köögist ning vannitoast. Toas oli kolme korrusel. Alumisel korrusel oli korralik söögisaal, kus toimus pidulik vastuvõtt ja esimesed kohtumised kõrgete ametitega, nende hulgas ka NSV Liidu saatkonna majandus- ja kultuurilise koostöö komisjoni juht. Teisel korrusel oli ka GKES-i kohaliku esinduse juht. Toa üheksa saime esmakordselt maitsta kohalikke riisiviina. Toas oli kohutav. Öhtul pugusin magamistoa laia baldahhi alla, et vältida voodisse ja uinusin silmapilkselt. Magasin kordagi ei tõusnud hommikul tegin silmad lahti valjust kostva imeliku heli tõttu. Kargasin ules ja tormasin akna juurde. Tegemist oli üheksa meetri tanavaeluga. Kell oli kuus, kuid päike juba tõusnud ja see oli akitselt arganud: tanaval inimmass, kõik tõttasid üksteisele, teised teisele poole. Jalgratturite meri, kes kõik liikusid ühes suunas, autod, nii palju kui neid liikus, andsid pidevalt kollakad olid enamasti kaelkookudega ja tassisid usku-kanne kandameid nagu ka kärumehed; oli ka aeglaselt liikuvaid veokeid. Imetlesin seda vaatepilti. Seejärel tabas mind teine tundsin katel, kaelal, jalgadel ja naol kibedat sügelevat, lähemal vaatlusel nägin sügelemiskohtades kirsid või isegi kirsikõrvi. Peeglist vaatas vastu päris moondunud inimesed nagu. Taipasin, et mingi elukas oli ennast minu arvel hõlpsalt viinud. Vietnamlased said nalja, kui mind nägid. Sain esimese tunnet, et moskiitode eest paasemiseks ei piisa baldahhi alla

pugemisest, baldahhiin tuleb ka korralikult servapidi mehele vahele toppida.

Väga raske on iseloomustada minu nõukogude kollektiivide Plaanikomitee ühe allosakonna juhatajat Sergei Kasjanovitši ja kollektiivide osakonna peaspetsialisti Vjatšeslav Sokolovi. Nad kuulusid omaette inimtüüpide hulka, keda nõukogude süsteem oli Nõukogude keskassetustes kasvatanud. Madala intelligentsiga, piiratud teadmiste ringiga, ilma loomingulise mõtlemiseta, karjäärihimulised, kellest kummarkad... Sellistel inimestel oli oluline roll venelaste väliskrediteerimisel välismaailma silmis. Mõned näited: vastupanu tuli vältimatult öelda tooste, kuid teha seda peasekretärile ja Leguani auks. See üllatas isegi võõrustajaid; eriti solvasid saatvaid vietnamlasi moskvalaste pidev käsutamine ja suhted nende diplomaadikohvride tassida; vietnamlaste äärmise taparus oli vastunäidustatud venelaste krooniline hilinemine. Selliste küsimustest oli kõige vapustavam kolleegide ettepanek abistada Vietnamis Nõukogude Liidu eeskujul toidlustusprogrammi loomist. Viimase puhul olin sunnitud tõsiselt vastupanu avaldama, kuna kumbki neist seda valdkonda ei tundnudki. Neist asjust ei ole sin veel pikalt rääkida, kuid sel ei ole ilmselt mõtet.

Nõukogude Liidu ja Vietnami suhetest

Vietnami ja Nõukogude Liidu vahetõde oli veidi imelik, kuid selle lähenemine leidis aset pärast suhete halvenemist Hiinaga. Hiinad lihtsalt algas mõned aastad pärast ameeriklaste lahkumist mõõduka ja ja Lõuna-Vietnami ühinemist. Toimusid Vietnami-Hiinaga konfliktid, mis arenesid sõjategevuseks. Vietnam osutus Hiinaga isoleerituks, jäi ilma viimase olulisest majanduslikust ja sõjalisest abist. Need asjaolud suurendasid Nõukogude Liidu kohustusi majandusliku ja sõjalise abi andmisel, mida püüti leevendada kollektiivide kantimisega teistele SEV-i liikmesriikidele. Lahtiseletades

olukorda Vastastikuse Majandusliku Abistamise Nõukogu, loodi 1949. a. valitsustevahelise organisatsioonina sotsialistlike riikide majandustegevuse koordineerimiseks.

Kuul ajal umbusaldas Vietnam Nõukogude Liitu. Nõukogude riiklased-ekspertid täitsid olulist rolli USA sõjalennukite allaajamises, kuid vietnamlased ei soovinud sõjatrofeesid venelastele anda, mis oli viimastele solvav, sest need oleksid pakkunud suurt tehnilist huvi. Ka pärast sõjategevuse lõppu ei olnud lihtsasti võimalik saada tõepärast pilti Vietnami majandusest. Kõigepealt oli kahe riigi vahel ka mitmeid muid, mulle teadmata põhjuseid. Vietnam oli ja on geoloogiliselt vähe uuritud ala, ent sellel kohal polümetallide, hõbeda, kulla, fosforiidide leiukohtade olemasolu. Seal töötasid nõukogude geoloogid. Ameeriklased avastasid rannikušelfil naftaleiukoha. Nõukogude spetsialistid leidsid merepõhjast üles proovipuuraugud ja kuuldavasti koostasid praeguseks kasutusele võetud. Kuid kõik need asjad ei aidanud NSV Liidu põhieesmärgiks, vajalik oli kohalolek strateegilises geograafilises piirkonnas. Levisid jutud, et kosmos- ja raketiprogrammide tõttu muutusid Nõukogude Liidule eluliselt oluliseks vaatlus- ja sidepidamiskeskused Lõuna-Vietnami ekvivalentidel aladel. Kuid kujunenud olukorras muutus Vietnami Nõukogude Liidule koormavaks. Järjekordsel kohtumisel Moskvas olivat Brežnev keeldunud suurendamast abistamist, kui Vietnam ei muutuks NSV Liidu suhtes avatumaks. Sellest lähtunud Moskva pidevalt informatsiooni Vietnamile selle abi ehamajanduslikust kasutamisest. Kohtumise tulemusel olid vastu võetud otsus saata NSV Liidu kulul Vietnami 20 spetsialisti, kes annavad nõu ja vajadusel informeerivad Vietnami abi kasutamisest ja selle vajadustest. Mul ei ole täpselt teada, kas ja kes võis kõigi nende nõunike tegevust koordineerida, kuid sellest mitte keegi. Plaanikomitee esimehe esimene asetäitja ei teinud kontakteerust ilmselt ainult meie kolmega ja sai selle ülesandega põllumajandusega tegeleja, sest NSV Liidu Plaanikomitee peamine ülesanne oli Vietnami esmatähtis lahendada agraarküsimus.

Ulejäanud nõunikud saabusid ükshaaval veel mitme laadiga, lõpuks oli neid 12–15. Nende hulgas oli päris huvitav hulk normaalseid inimesi, kellest umbes pooled ei olnud mõeldud Kivisöetööstuse nõunik oli Donbassist, ehitusküsimustega oli endine Moldaavia ehitusminister, sidenõunik oli Krasnojarski energeetikanõunik oli kunagine Assuani hüdroelektrijaama direktor jne.

Selgusid ka töötasu küsimused. Senine palk kodumaa ühiskondluses, peale selle kehtestati minu palgaks Vietnamis 600 000 riidrubla, millest 20% laekus Moskvas hoiupanga arvele ja 10% dollarites, ülejäänud summa korrutati kolmega ja viidi kohalike dongide ehk lepalehtede vastu. Tolle aja oludest tulenevalt korralik tasu, kuid rikastumisest ei saanud rääkida. Kohaliku devalveerus iga päevaga. Korter oli prii, paar esimest kuud toitu tootlustamine tasuta ja põhilised ostud sai teha saatkonnaga, kus kehtisid Nõukogude Liidu hinnad.

Sain endale tõlgiks sümpaatse Nguen Hiepi, mõne nädala Rostovi ülikooli majandusmatemaatikuna lõpetanud noormehe.

Ühiskondlikku linnatransporti praktiliselt ei olnud olemas, pärast sai liikuda üksnes autoga. Kolme peale saime ühe Volkswageni koos autojuhiga, mis piiras tublisti minu liikumisvabadust. Alati tuli arvestada teistega. Jalgsi liikumine oli juba kuumade päevade tõttu võimatu. Meie elukoht oli 4–5 km kaugusel kesklinnast, ma ei läbinud seda kordagi jalgsi.

Järgmisel päeval pärast saabumist tutvusin Vietnamis plaanikomitee juhtkonnaga, sealhulgas esimees Nguen Lamiga, kes oli nagu Nõukogude Liiduski, ühtlasi peaministri asetäitja. Tema oli meile kutsutud esimehe pidulikule vastuvõtule hotelli Laksos.

Mulle eraldati hiigelsuur kabinet, kus oli kirjutuslaud ja mitmed toolid, laes tegi ringe suur tiivik, akendel olid ilma klaasita ribiluugid. Plaanikomitee majas ei olnud ühtegi konditsioneer. Sisepääse valvasid automaaturid, kes minu vastu mingit hirmu ei ilmutanud. Leppisime kokku, et töötame kell 9–17-ni, kuid see kestis vähemalt kaks tundi nagu teistelgi.

Esimest korda tuli meil endil õppida. Kõik, alates komitee esimehest kuni asetäitjatest ning lõpetades osakondade juhatajatega, olid meile ettekandeid Vietnami majandusest ja selle probleemidest. Igal esinejal oli kirjalik tekst, mida ette loeti, siis järgnes diskussioon, mis kestis see mitu nädalat. Usna ootamatu oli kohata tuttavust, nimelt külastas vietnamlaste delegatsiooni kunagi Eesti Plaanikomitee Eestis ja seda juhtis tolleaegne koondosakonna juhataja. Tol korral rääkis ta mulle nelja silma all, et enne Vietnami Liitu tulekut peatusid nad Pekingis, kus hiinlased nad kinni pidanud ning et tagasiteel tuleb neil need rõivad omade vastuvõtjate vahetada. Nüüd oli mul võimalus veenduda selle jutu tõepoolest, sest ka esimees ise oli päevast päeva nõelutud ja laetud riides, teistest rääkimata.

Vietnami plaanikomitee esimees määras meile kontaktisikuks kellekski õppinud ja majanduskandidaadi kraadi kaitsnud Do Youngi, kes meid kõikjal saatis ning meie tegevust koordineeris. Mõned aastad hiljem hakkasin temalt kui Vietnami Moskva ühiskondliku nõunikult saama uusaastaõnnitlusi.

Meie elamine ja niiskus tegid elu üsna raskeks. Ei tohtinud teha ühtegi sammuga ega liigutust, pidi kätte saama mingi ratsionaalne elamine ja olemise rütm. Nõukogude ametnike riietuse määras riidekirjaga kindlaks saadik: septembri lõpust aprillini tuli elamine territooriumil käia lipsu ja pintsakuga, seda kohustust ei saanud polnud. Mõnel juhul, nagu peaministri vastuvõtul või riikliku vastuvõttudel, tuli alati käia triiksärgi ja lipsuga, siis võeti meid autosse kaasa, et see vajalikul ajal selga panna. Igaks juhuks oli mul validool ja nitroglütseriin alati kaasas. Tavaliselt ei olnud harva, kuid uutes tingimustes voolas higi ojadena. Vahel oli see piinlik. Nõupidamistel tarvitses veidikeseks käed lauale panna, kui nende alla tekkis veeloik, toolil istudes jooksis higi jalgade alla ja jalgasääri alla ning mõne aja pärast oli põrandal vesi. Nii oli kõigiga, ka kohalikega, seepärast ei pööratud sellisele vahemutki tähelepanu. Raske on lugejal vist mõista, millist tähtsat rolli etendas roheline tee. Juba kümme minutit pärast

tööpäeva algust pöördus mu pilk ukse poole ootuses, et
ja nähtavale ilmub teekandikuga neiu. Ja kui ta siis mõne
pärast tuli, oli tunne, nagu oleks jumal sulle inglise keele
saatnud. See on kirjeldamatu, kuidas üks lonks tulist rohelt
elustas mõttetegevust ja kogu olemist. Tee oli loomulik ob
ruta ja mida kuumem, seda parem. Tundus, et võiks in
keevalt juua. Imelik, kuid organism kohandus selliselt, et
vett ma peaaegu üldse ei joonud, põhiliselt üksnes vastuvõet

Minusugune ei olnud absoluutselt ette valmistatud elu troopilistes tingimustes ja ma imestan, et Moskva ei pidanud sellel selles osas oma inimesi instrueerida ega näpunäiteid anda. Kui ma lõikult sattusin Vietnamis kokku ühe nõukogude viroloogi ja ta mind mitmes küsimuses haris. Ka plaanikomitee esimees teatas pidevalt muret meie tervise pärast, soovitas võimalikult paljusid kuumade troopilistes tingimustes kaotab eurooplase organismi energiat kui kohalikul inimesel. Ta manitses ettevaatusele kuumade sioneeride suhtes ning soovitas kuumusele vaatamata vältida tiiviku all magamist jne.

Nalja tegi, kui mõnel päeval temperatuuri langeses 26 °C-ni vietnamlased ennast sallidesse mässisid, mõned kiläkid pähe panid ja jalgratturid kindad kätte tõmbasid käi kõigi kohta, sest enamikul puudusid selleks ilmselt vööd). Naljakas oli see ainult esialgu, sest inimene adapteerus resti, peatselt tuli mul enesel paaril korral kõrge kaelusega pluus (mida tol ajal palloniks kutsuti) selga tõmmata.

Nõukogude Liidu saatkond asus kesklinnas, kuhu oli kolunud ka enamik teiste riikide saatkondi, üksnes rootslaste meie elukoha vahetus naabruses. Kesklinna hoonestuses olid neerisid endised kenad prantslaste villad basseinide ja tennisjakutega. Hüglaslikud plataanid kaitsesid kõiki ja kõike hõõmatu ja valusa päikesekiurguse eest. Kesklinna tänavad olid laiade kõnniteedega, varjulised, mõnusad jalutamiseks, kuid puudus elu, ei olnud kaubandust, liiklus oli hõre ja inimeste vahel. Nõukogude saatkonna hoone oli üks suurimaid, mis

rahvuslikku patriotismi, visadust, oskust loobuda, tookud mu. Arvan, et nad on kavalad, ei ava enamasti end, kuid meiesuguste mõtteid enne, kui me seda kõnes jõuame edasi ja tunnetavad ka seda, mida me ühel või teisel põhjusel valjumaata jätame. See on paljukannatanud rahvas, uskumatult tarmetööga. Prantslaste koloniaaliga meenutavad nad kolmandat perioodi, nagu meie Rootsi aja kohta sageli ütleme, Prantsustel on suuri teeneid Vietnami riigi kujunemisel ja rahva kultuuri ning haridusele edendamisel. Seevastu jaapanlastest on peamiselt rääkida, pidi neid kõhedaks võtma, kuna Teise maailma sõja okupatsiooniaastatel olid jaapanlased vietnamlaste vastu julmusest üles näidanud. Suhted hiinlastega jäid mulle arusaadatuks, need olid vaenulikud, kuid kas see vaenulikkus tulenes poliitilisest olukorrast või olid selleks mingid ajaloolised juhtumid, seda ma ei tea. Juhtusin nägema tänaval, kuidas vietnamlased ilusat ja kenasti siidi riidetatud hiina tüdrukut julmalt peksid. Kõik põhjust ei saanud teada, vast olidki selleks ohvri ilusad rüütel

Sageli tuli sõita praamidega, sest sildu oli vähe või olid need jast veel taastamata. Kord kohtusin praamil soomlastest sõduritega, ajasime juttu ja lahkudes soovis üks soomlastest vahetada mälestuseks mütsid. Ta andis mulle oma ingliskeelsete kummitai mütsi ja sai minu Automi suveniirmütsi. Ma ei osanud selle vahetusele mingit tähendust omistada, kuid kui tagasi jõudsin, Do Van Yong minu juurde väga tõsisena ja ütles, et kui ma mütsi peaksin kandma hakkama, siis vietnamlased ei saa enam oma sõbraks pidada. Ma ei hakanud diskuteerima, sest oli mul kaasas ka tavaline sonimüts.

Tuleb meelde üks juhtum. Mind sõidutati autoga koju, oli külm poolik, kuid veel valge ja päikesepaisteline, tänav oli rahva- ja jalgrattasõitjaid paksult täis. Istusin tagaistmel, aknaklaasid kõigk alla lastud, autojuht andis pidevalt signaali nagu tavali. Kiirus võis olla 15–20 km/h. Äkki keeras meie ees jalgrattaga nund naisterahvas järsult vasakule, auto sõitis rattale otsa, naine langes kõrgele üles, tegi vähemalt kaks päris sportlikku saltot, min

• nappi kassipoeg nõtkelt jalgadele kukki ning oli kohe ka püsti. Nõrgaselt kostis plekikolinat, ratas lendas teisele poole ja paki-
mool oluud nõu mingi tundmatu valge püdeli vedelikuga lendas
• auto, nii et auto oli nii väljast kui seest tolle ainega üle kal-
tud, minna samuti. Rahvamass piiras meid kohe ümber. Esimene
• mees oli üleüldine naer, isegi kannatanu naeris kaasa. Kui
• me tulpas, mis oli juhtunud, ja vaatas autot (võib-olla oli kadu-
tunud kaup talle erilise väärtusega?), siis muutus ta naer nu-
kaks, rahvas jäi äkitselt surmvaikseks, vaikus kestis mõned sekun-
di kasvates ootamatult üle tohutuks raevuks. Mehed, naised ja
• ei tormasid auto kallale, autojuht jõudis esiüksed lukustada
• kinnaklaasid üles vändata, mina tegin seda tagumiste uste ja
• kinnaklaasidega. Märkasin, et viha pöördus rohkem minu kui autojuhi
• vastu. Rahvas püüdis uksi avada, taotiti rusikatega vastu autot, nii
• et hakkas tõsine hirm. Autojuht proovis edasi sõita, kuid
• hirmunult seisis ees, tagumist otsa hoiti üleval, nii kestis see mõ-
• ne minutid, mis tegelikult igavikuna tundusid. Ühel hetkel trügis
• vahepealt esile korpulentne jõuline vietnamlane ja käratas mi-
• ni, mis tegi osa inimesi hetkeks nõutuks ja pärssis nende aktiiv-
• , samal ajal andis mees autojuhile käega märku edasisõitmi-
• . Auto vajus rahvale peale, nagu ei olekski tegemist inimestega,
• kahele poole justkui vaalu lukati. Pääsesin. Oletasin, et päästja
• olla julgeolekutöötaja. Kodus tuli kohe vanni minna ja riided
• kuivama. See vahejuhtum pani mind väga mõtlema.

Atundugi oli mitmesuguseid rõõmsamaid kokkupuuteid rahva-
kond lahetuses olles tuli meil praamiga sõita üle Musta jõe, ini-
d tulid praamilt maha ja jäid kaldal istudes ootama autode
hooletu. Praamil olnud sõjaväelased, neid võis tuhande ümber
tegi samuti kaldal aega parajaks. Esimene praamilt lahku-
d sõjaväelaste ZIL jäi kaldajärsaku savisel pinnaseteel toppama,
d kutsid ringi, kuid paigast edasi liikuda ei õnnestunud. Paar-
mend väikest vietnami sõdurit piüdsid autot lukata, kuid tu-
oteta. Kuna juhtusin olema sealsamas kõrval, astusin juurde
püüsi ka käed külge. Oh seda imet, kui auto hakkas järsku

liikuma! Mis nüüd järgnes, oli sõnulkirjeldamatu. Ühe hetke olin ülendatud rahvuskangelaseks, vaimustushüüded ja laulud, vehkimine ei tahtnud vaibuda, inimesed tulid juurde kahtluse või lihtsalt tunnustust avaldama, nagu oleks tõepoolest midagi tegemist.

Midagi sarnast elasin läbi ka Lõuna-Vietnamis. Kui tulin turul tõlgiga ringi käisin, püüdsid väiksed lapsed üksteist minu kätt puudutada. Tõlk tegi mulle selgeks, et see on rahvauskumus – pikakasvulise kätt puudutades saad õnneks või võib-olla olin pikakasvulisena (olen ainult 188 cm pikk, kuid endast pikemaid tõepoolest ei kohanud) võrdsustatud elanikkonnaga. Minu järel hotelli poole liikuv lastekamp aina suurenes, viimastel mul sabas kolm-nelisada rõõmust kilkavat jõnglast. Hotelli ees nistraator jooksis ehmatusega vastu, püüdes lapsi peatada. Auto ja juht olid parasjagu hotelli ees, istusin autosse ja sõit jätkus. Nii lõppes see intsident.

Aastakümneid kestnud erinev poliitiline süsteem ja erimeelsused olud Põhja- ja Lõuna-Vietnamis tingisid ka inimeste käitumise, arusaamade ja elustiili erinevusi. Minu tõlk oli Lõuna-Vietnamlastest nutma puhkemas, kui pidi tunnistama, et ta ei suuda kõike üldse tõlkida, kuna kuuleb paljusid sõnu esmakordselt. See oli rahvaarv nelikümmend aastat kestnud vägivaldse lõhestamise tulemus.

Põhjas võis sageli kohata automaatidega noormehi ja neid sihtimist ja õppegranaatide heitmist harjutati puiesteedel ja parkides. Lõunas korraldati otse linnatänavatel meeletuid pidu- ja võistlusi ja tunde kestvaid lõbusõite mootorrattastega. Põhjas olid inimeste riietuses domineerivad värvid luitunud roheline, kollane, must ja valge. Lõunas seevastu oli riietus mitmekesisem, koloreetiline, ulrikondades meesterahvaid ja värvikates kleitides naisi. Kujutav ja elatustase olid lõunas märgatavalt kõrgemad, mis paistis juba ka turgudel. Põhjas võis osta primitiivset käsitööd ja venelaste letsaid kaupsid: žiletiteri, preservatiive, tikke, kirjutusvahendeid jne. Lõunas seevastu lõi turg ka minusuguse tummaksi olnud elektroonikaturg kõige moodsama Jaapani tehnikaga, tekstiilitur-

gurega. Tai toodetega, kellade ja kullaturg jne. Minul ei olnud otse turgudel midagi teha, käiberahaks oli dollar, mida mul siis ei olnud. Üks dollar maksis mustal turul 25 dongi, minule see tähendanud 50 rubla, mis oli tol ajal arvestatav suurus (Võrdlus oli nendel aastatel keskmine palk 140 rubla kuus), ja pidi raha kulutades hoolega mõtlema ja piirdusin mõnede sõbralike suveniiridega. Moodne jaapani transistorradio maks 250 dollarit, muusikasüsteem 1000 dollarit ehk 50 000 dongi, pernike hõbekett 50 dongi, hõbedane käevõru 370 dongi. Minul majanduse aabitsatõdedest teame, et turgu ei eksisteeriks, kui puuduksid ostjad, järelikult pidi ka raha liikuma. Oma üheksa kolleegidele oli mul seda peaaegu võimatu selgeks teha. Nad ei näinud kõiges spekulatsiooni ja riigi alustalade õonestamist. Nad olid igas eluvaldkonnas. Põhjas polnud kerjamist, lap- lapsed olid viletsalt riides, kuid hoolitsetud, kõhnad, kuid kenad. Nad ei teretasid tänaval. Tundus, et kirjaoskus ja haridustase olid Põhja-Vietnamlastel paremal järjel kui lõunas. Lõuna-Vietnam oli aga nagu teine riik, Saigon ehk Hošiminh oli minu silmis hoopis võrreldes moodne linn rikkalike antiigikauplustega, mood- hotellidega, korralikult sillutatud tänavatega. Shelli bensiini- maad olid sel ajal suletud ja varade kaitseks hoolikalt okstraati- tud. Samal ajal võis kõikjal kohata palju kerjuseid, invaliide, vanu ja hulkuvaid lapsi, kes kerjasid agressiivselt. Tegin minagi tavalise vea, andsin ühele poisikesele mõned mündid ja kohe ta andis seda. Umbes poolsada kasimata põngerjat piirasid mind ja hakkasid kõik valjuhäalselt raha nõudma, haarates minust muustade kätega kinni. Õnneks oli see hotelli läheduses ja ma saingi varjuda. Mu higine keha, eriti käsivarred sügelesid nende ootustest, nii et ma läksin silmapilk duši alla.

Kõikjal jalutasin ühes väikses linnas mööda tänavat, millel pare- malt puudus hoonestus ja maa-ala tundus võsastikuna. Silma- tusest tabasin, et midagi justkui liikus, ja arvasin, et mõni loom. Ma ei olnud, pöördusin selles suunas ja püüdsin asja teravamalt näha. Tardusin paigale, kui nägin enda ees suurtükitoru ja selle

kõrval maskeeritud sõdureid kükitamas. Hetk hiljem sain kogu minu ees olev väli, mida ma võsaks pidasin, oli sõjatehnika, kuid ulimalt oskuslikult võrkude, puuokste ja põõsaste abil maskeeritud. Mulle sai selgeks, kui lootusetu oli ameerlaste oma esmaklassilisele sõjatehnikale vaatamata selliste loodusega sõdida.

Ühe ettevõtte kulastamisel kingiti mulle ja tõlgile vaikiid ja niirid. Hiljem palus tõlk, et võtaksin endale ka tema sünni Jain nõutuks ja küsisin, miks. Ta vastas mulle, et tal lihtsalt ei olnud kohta, kus seda hoida. Ta seletas, et elab oma naise ja kolme poja kes, kus on ainult magamisnari, ei uhtegi kappi ega muud. Põlvkond komitee osakonnajuhataja rääkis, kuidas tema kaheksalukuline perekond elab 12 m² toas, osa pereliikmeid magab laua all, osa laua peal ja naride all jne. Kodudesse ei kutsuta. Erand tehti na-Vietnamis, kus külastasime kenas vaikes villas elavat perekonda, kellele mitu poega olid hukkunud, neist üks sõjakangelasena tunnustatud olevat valismaalastele lavastatud värk.

Meelde on jäänud selline episood. Jarjekordsel vahetasid provintsi oobisime tavalises kahekorruselises külalistemajas. Meie saatjad ööbisid minu kõrvaltoas, tahtsin midagi küsida ja koputasin nende uksele. Avas meie saatjate juht Do Van Yong. Tal olid valge ja lumivalge, esmapilgul korralik spordisärk, kuid kui ta hakkas rääkima, pidi ennast poorama, siis nagin, et ta seljal haigutas mulle vee. Nii suur auk, et tagapool sarki praktiliselt põlnudki. Nad olid poolest väga vaesed. Riided olid lapitud ja nõelutud, vahetult puudus sootuks. Meie saatjad tõusid varakult, et pesta ja kuivada oma pesu selleks ajaks, kui teised arkavad.

Kena mulje jättis mulle komme, mille jargi kohtumised vietnamlastega algasid ka nõupidamistel küsimustega: kuidas puhkate, kuidas tunnete ennast, mis uudiseid kodunt olete saanud, kuidas abikaasa laheb, kuidas tutrel õppimine laheb jne. Harjusime, et igal kohtumisel kulus 10–15 minutit sellisele rituaalile.

Vietnami loodusest ja majandusest

Maapeograafiline asend 1700 km ulatuses piki Vaikse ookeani rannikult looduslike tingimuste ja kliima mitmekesisuse. Põhjas on kliima karmim, jaanuaris langeb temperatuur kuni kümnele miinimumile, suure niiskuse parast on kliima eriti vilets Hanoi lähedal. Kesk-Vietnami alad on kõrgemad ja kuivemad, põllumajandus vajaks isegi niisutust. See piirkond on sobiv kohvikas. Lõuna-Vietnami kõige paremate kliimaatiliste tingimustega on Lõuna-Vietnami. Seal ei ole tavaliselt nii suurt niiskust, temperatuurid on mõõdukad ja ka vihmaperioodid ei tule nii teravalt esile. Vaikse ookeani rannik on potentsiaalseid kuurordipaiku täis, sest seal on rannad liivarannad, kus liiv on enamasti hele, peenike ja puhas, rannad on üldiselt võimsad liivaluited. Vihmaperiood algab aprillis ja lõpeb septembris. Piltlikult tahendab see seda, et sel perioodil on enamikul päevadest, sadu on sageli ilma tuuleta ning nii on rannad ees on justkui hall eesrind. Vesi on kõikjal: tänavad on märjad, keha on märg ja ei saa aru, kas higist või vihmast. Lõuna-Vietnami see asi ei ole nii hull, tavaliselt sajab mingil enam-vähem kindlal ajal (12–4 paiku), seejärel ilmub paika jälle välja. Lõuna-Vietnami nadalat Lõuna-Vietnamis ja seejärel Hanoisse tagasi sõit sain oma tuppa sisenedes teravat kopituselehka. Selgus, et see oli kõik mu riided hallitanud, kohver oli uleni roheline ja määrdunud. See oli paris masendav pilt. Tassisin riided paika ja hakkasin neid, osa asju andsin pesusse. Mind oli hoiata, et kui kauemaks ära sõidan, pean rüetekkappi jatma põleva kütusega, mis valdiks hallitamist. Kuid ma ei uskunud, et asi on nii tõsine, teiselt poolt veidi pelgasin seda teha tuleohutuse parast. Lõuna-Vietnami elamuse valmistas mulle troopiline aike. Vaatepilt oli nagu Varvide mang oli nagu mingi ilutulestik. Aike oli seda-kiht magedes, et müristamist ei kostnud. Iga sahvatuselgi kuus välja kogu mäeahelik, terve horisont helendas erinevates värvides. Seda vaatepilti nautisin sageli oma magamistoas aknast,

mis avanes laände, sisemaa poole. Meeleldi oleksin tahtnud kuidagi jaadvustada, kuid minu fototehnika seda ei võimaldanud.

Erakordse mulje jätsid tõusud ja mõõnad. Olin õopäevade tõusudest ja mõõnadest teadlik, kuid ei olnud justkui varuõppinud suurtest tõusudest ja mõõnadest, mis toimuvad kaks korda kuus. Mõõna ajal taganeb meri mitu kilomeetrit, kohalikud inimesed nalaevad jäävad kuivale ja kalduvad külili, siis neid loodetakse laaditakse. Tõusu ajal elu nagu ärkaks. See nähtus on looduse rütmis seoses kuu faasidega. Kuukalender on vietnamlastel niisama oluline au sees, vaid praktiliselt igapäevases kasutuses. Kohalikes maal, nagu turupäevad ja muud tähtpäevad, on paika pandud kalendri järgi. Näiteks 1981. aasta kalendri järgi oli kevade algus 4. veebruaril, 5. märtsil paljunevad putukad, 20. aprillil algavad suured vihmad, 7. juulist paistab tuline paike jne.

Lõuna-Vietnamis sain maitsvaid puuvilju, nagu mango, papaja, mangusta, ananass, banaan. Põhjas võis küll suua banaanid, kuid mandariinid ja apelsinid olid minu jaoks viletsa maitse tõttu võtmatud. Sama võib oelda ka juur- ja aedviljade kohta: toidud puudus happesus, kurgil meile harjunud mekk, ka kartulid olid minu jaoks maitsetud ja ega neid eriti nähagi olnud. Saatkonnainimesed hoiatasid, et puu-, juur- ja aedviljad sisaldavad vajalikke vitamiine, seepärast on soovitatav vitamiinidražeesid tarvitada. Kohalikud elanikud tarvitavad suurtes kogustes kõikvõimalikke taimi, vees kasvavaid rohtusid, mille nimegi meie ei tea, ja muudki bataati. Kauplustes muid toiduaineid peale ananassikomaraadid tol ajal müüa ei olnud.

Paarsada kilomeetrit Saigonist põhja pool, umbes 1000 m kõrgusel magedes on ideaalse kliimaga Da Lat magikuurort, mis on omal ajal prantslaste armastatuim puhkekoht. Seda paika jõudis Aasia Šveitsiks. Kliima oli sun hoopis erinev, 7. juulil oli temperatuur 18–20 °C, mis tundus esialgu ebameeldivalt jahedana, kuid millega kiiresti harjusin. Maksimumtemperatuur ei pidavat seal kunagi tõusma üle 24–25 °C. Tundsin autost välja astudes niisuguse vaigu meeldivat lõhna nagu Laulasmaal või lapsepõlves Nõmme

lõhnavaid ka kõik euroopalikud juurviljad, ja aastast annavad kolm saaki. Peatusin prantslaste kunagises imposantses 19. sajandi lõpus ehitatud hotellis Palace, numbrituba oli üle 100 m², et mul oli tunne, nagu oleksin muuseumis. Linn oli maaliline, linnaveerge paiknesid väikesed ilusad euroopalikud majakad, linnatorkas puhtus ja kord. Selles linnas olid ameeriklased reaktori ehitanud, mulle jäi ebaselgeks, milleks. Meile öeldi traditsiooniks uurimistööks. Ameeriklased jõudsid tuumakünnuagarselt evakueerida. Käisin rumalast peast reaktorihoone poole läbi ega osanud tagajärgi karta. Õnneks olen veel Meid viidi sinna põhiliselt sellepärast, et vietnamlased lootsid reaktori Nõukogude Liidu abil taastada.

Et Vietnami majanduse üheks põhiprobleemiks oli energeetika, ei toimunud kõikjal. Ka Hanois oli mitu korda nädalas elektri puudumine, nagu Vung Tau kuurortlinnas, oli elektrit üldse puudunud tunnid ühel päeval nädalas. Elektri puudumine tähtsustas automaatselt veevarustuse ja konditsioneeride töö katkestamisel sellega kaasnevaid olmelisi ebameeldivusi. Elektri- ja gaasipoolisel seisid Lõuna-Vietnami tööstusettevõtted, kuna tol ajal tootnud selles riigi veel ühtegi tonni naftat. Nendes tingimustes oleks olukorda saanud leevendada vaikeste hüdroelektrite ehitamisega, sest jõgede rohkus oleks seda võimaldanud, kuid tehnoloogide süsteem ei tunnistanud vaiketootmist, seepärast ei ehitatud ka vastavaid seadmeid. Ettepaneku tegemine osta tehnoloogid laaneriikidest Nõukogude valuuta eest oleks olnud võimatu enesetapuga. Selle asemel ehitas Nõukogude Liit põhjas gaasielektri jaama, tohutuid söekarjääre ja Tša (Musta) jõel hüdroelektri jaama. Kuna kardeti hinlaste võimalikke muutusi, siis ehitasid venelased vietnamlaste nõudmisel jaama gaasimakkade ja vesi juhiti turbunidesse kaljudesse rajatud kanalite kaudu. See oli hea, kuid ule mõistuse kallis ja aeganõudev otsus.

Et on vietnamlase põhitoid. Riisikasvatus on sealsetes tingimustes loomulik. Enamasti saadakse aastast kolm saaki, Punase

jõe deltas isegi neli. Väetisi ei olnud, mürkkemikaalid puudusid ka põllutoomehhanismid. Lõuna-Vietnam oleks riisi enam toota ja varustada põhja, kuid puudusid varustused, pealegi oleks laeva laadimine võtnud nadalaid, sest puudusid laod, mehhanismid ja saagi kokkukogumise süsteemid. Kõige selle tulemusena oli kergem paluda välisabi ja Nõukoguliit ostis Vietnamile naiteks Austraaliast jahu. Rusisortide tootmist palju ja nad erinevad omadustelt ja maitset. Vietnamlased ei saadud riisi juurde üksnes kalasousti, mida valmistatakse kalasoolast. Mitusada kilo kaaluv kott kala ja soolaga paigutati puma ja mõne päeva parast alt nirisema hakkav pruun vedel kala kalasoust. Ilma selleta vietnamlane elada ei saa.

Lõuna-Vietnam on kuulus ka oma ananassikasvatuse poolest, kuid puuduliku aretustöö tõttu olid ananassid vaikselt puuduliku suhkrusisaldusega (umbes 5%), samal ajal kui Hava ananass oli see 9%. Umbes sama lugu oli banaanidega. Banaanid kasvavad seal kõikjal ja peaaegu aasta labi, kuid piltlikult oeldes on peaaegu oma sort ning mingit uhetaolist partiid ekspordiks kokku panna oli võimatu. Prooviti neid saata Vene Kaug-Itta, kuid kohalik poolekand riknenuna. Vahepeel maaraal eksporditi neid kuivatatult.

Kohv mulle Vietnamis maitstes. Kohviistandused olid juba prantslaste ajast ja seetõttu uuendamata, nende saagikus oli madal ja aretustöö puudus täielikult. Toodang ulatus sel ajal 100 tonnini, mis ei oleks isegi Baltikumi vajadusi rahuldanud. Kõik kasvatamist hindasid nad ise teega võrreldes ikkagi 1,5 korda efektiivsemaks.

Käisin ka heveapuude (mille piimmahl sisaldab kautšuki) istanduses ja kautšukitoostuses. Huvitav oli kõike seda näha, see sama lugu: prantslased rajasid ja nüüd venelased vajavad kautšuki. Kõik oli laokil, igasugune uurimustöö puudus. Toodang alla 50 000 tonni aastas ja seda taheti kahekordistada. Mõnikord ra parema mulje jätsid teeistandused Kesk- ja Põhja-Vietnamis, kuigi ka seal oli valdav raske käsitsitoo.

Suhkrupillirooistandused jätsid võimsa mulje, kuid jällegi käisid nad käsitsi. Suhkrupilliroost valmistati siirupit, toorsuhkrut ja suhkrupooke.

Uude Vietnamis peatusime uhel vaheasustatud kohas, kus ümbritsetud maed ja orud. Hooned, kus tuli ööbida, olid kerged ja ehitatud akendega puittehitused. Elektrit ei olnud, kõikjal oli kellaeg oli veel varajane. Istusime valjas ja ajasime. Meie vietnamlased ütlesid, et nendes hoonetes elasid Vietnamis sõja ajal Nõukogude polkovnikud ja kindralid. Kõik oli pime, kuid äkitselt ilmusid pimedusse helendavad lendavad objektid. Tore oli neid jälgida, ja mulje, nagu oleks tegu väikeste või sõjalennukitega, nad tegid tõelisi vigurlende. See oli midagi uut ja ma jälgisin seda valgusmangu nagu vaikenähtused olid väga rahul, et selline asi mulle rõõmu valmistas, et vanasti olevat neid putukaid pudelisse korjatanud, et valgust saada.

Umbes poolsada kilomeetrit läände jääb mägedesse Lam Dao puhkekompleks, mis oli samuti veel prantslaste ehitatud. Elamistingimused olid luksuslikud, ida pool avanesid rohelistes laudsiledad tasandikud, kirdes võis aimata peavooklemist. Nahtavus ei olnud kõige parem, kuna oli rohkem uduvihma. Peale meie oli nad alalõpuks sinna tulnud. Kuna asusime vast 600 m üle merepinna, olid õhk ja vee temperatuurid tõepoolest kosutavad. Kuid kirjutan neid ridu pärast, et see koht pidavat olema looduslikult ainulaadne suuremõõtmeliste liblikate poolt. Seda juttu ma eriti tõesti ei uskunud, kuna liblikatest ma midagi ei teadnud ja pealegi, ma ei oleks osanud otsida. Magasin lahtise aknaga ruumist väljast, mida argates nagin, olid kaks ilusat hiiglaslikku liblikat. Mõte oli: kas Tartu zooloogiamuuseumis on selles liblikad? Ja kui ka ei oleks, ega ma nendega midagi teha poleks. Ma sain siiski ühe liblika kuidagi laual olnud praetud riisile panna, et teda fotografeerida. Ma tegin mingisuguse slaidi,

arvan, et liblika mõlema tiiva ulatus võis olla umbes 20 cm – tõesti taldrikusuurune.

Hanoi hoidsin toiduaineid tavaliselt külmkapis, kuid kuna mul ei olnud külmikut, tul unustasin suhkrutoosi diivanilauale. Hommikul võtsin selle kappi ära panna, kohendasin toosi kaant ja oma kummitamiseks nägin, et suhkrutoosi sisu on musta liikuvat ainet, mis suhkrut ei paistagi. Kuni jõudsin taibata, et need ongi veele, mis on kadunud, oli mu käevars hetkega nendega kaetud ja must määrdus kiiruga kuünarnuki poole üles. Mida teha? Tormasin toosi lähedusse suhkrutoosi rõdu põrandale, kuhu mõne hetke pärast uha laienev laik. Olin nõutu. Haarasin uuesti toosi ja tõin selle tuppa, kus tuhjendasin kogu sisu WC-potti ning tõin selle peale, ise laksin duši alla. Probleem lahenes ja ma olin loomulikult võrra rikkam.

Ühel järjekordsel ringsõidul Kesk-Vietnamis pidime peatuma kuumal ja palavatel maanteedel, mis viisid meid lõpuks Vaikse ookeani kaldal asuvasse residentsi oobima. Geograafiliselt on see koht Vietnamis kitsamas osas, kus ainult 48 km lahutab meid Vaiksest ookeanist. Laose valitsuse palvel elitasid vietnamlased ookeani äärde kauni, läaneliku arhitektuuriga kolme toa ja küttepõranda pansionaadi Laose peaministri ja tema lähikondlaste jaoks. Kui me sime päralt kavandatust hiljem, oli juba pime. Selgus, et oleme siin, pole, vett ei ole, konditsioneerid ei tööta – see ei olnud meie jaoks mõeldav uudis, kuna olin kogu päeva higistanud ja maanteedel käinud ga puuderdatud. Maja oli alles valminud ning meile laupäeval seal esimesteks asukateks. Ainsa väljapääsuna nägin voodi ja vannituba meresse, ennat varskendada. Keegi ei tahtnud minuga kaasa minna, kuna kõik olid surmani väsinud. Rand pidi olema 150–200 meetrit kaugusel. Laksin üksinda ja jõudsin mere kohale peale kümne tunni reisi. Tundsin, et rand on liivane, kuid naha ei olnud midagi. Oli kottipime, ei olnud tähti ega paistnud ka kuu. Heitsin omale kottid maha, võtsin sandaalid jalast ja astusin mõnusele liivale. Vaiksesse ookeani. Umberringi põlvunud ühtki tulukest ei näinud. Ma poolt naha. Ettevaatlikult jalaga põhja kobades astusin meri

6 meetri järel olin peaaegu rinnuni vees, enamaks julgust ei olnud. Akki nägin kottipimedas, et laisalt randa voolavatel lainetel valged vahused harjad ning ei saanud aru, mida see tähendas. Lõpuks arusaamisele jõudmist märkasin, et karvad käsivartel ja jalgadel helendasid samuti. Tegelikult helendas kogu mu keha, kui ma liigun, siis helendasid veepiisad, mis mööda keha allapoole voolasid. See oli võrratult põnev pilt. Oletasin, et tegemist pidi olema fosforesceerivate organismidega. Lõpetanud vee all viimise, astusin kaldale – ja tekkis uus probleem, kus võiksid olla kivid. Pimedus oli niivõrd absoluutne, et ma ei näinud isegi oma jalgu, laskusin põlvili ja katges ühele ja teisele poole kohale oma meele otsinguid. Vahepeal tundus asi juba loomulikult, tundsin endale aru, et nad peavad kuskil läheduses olema, kuna olin vähe liikunud. Veerandtunnise otsimise peale asi muutus, tundsin tuli leida tagasitee, mis nõudis omajagu vaeva, kuid ma ei olnud olemaski. Jõudsin lõpuks kohale, kus olin vee all viimise ajal juhatati mind tuppa voodisse.

Meie peatupa veetsin Kesk-Vietnamis Hue linnas, mis on samaaegselt provintsi pealinn ja nagu vietnamlased ise ütlevad, nende linn on pealinn. See oli kena linn, mida poolitas lai jõgi. Linnas olid ettevõttes, kohtusime provintsi juhtidega, ilm oli hea. Kuid akitselt ilm muutus, tuul tugevnes tormi kiirusega sadama paduvihma. Olime sattunud tugeva taifuuni. Hommikuks oli jõgi kallastest valjunud, paljud tanaadid olid all ja moodustasid mõnedes kohtades koski ja jugasid. Meie linnas, mis ette jai. Meid viidi kõrgemaid kohti pidi minna, et vaatama. Inimesed sõitsid paatidega majast majasse, koguti uksteise võidu paatidesse kõike, mis vool kaasa. Meie linnas, laiajuppe ja jumal teab mida veel. Inimesed ise olid hõivatud, neile ei olnud see tragoödiaks. Kodudes tõmmati lapsed alla, mõnel pool viidi lapsi ohutumatesse kohtadesse. Meie linnas, et sellised üleujutused on ainus moodus põldude ja metsade kaitsmiseks. Taifuuniga kaasnevad üleujutused ja magedest valgivate sademete ja maruliste idatuulte

tõttu, mis tõstab merepinna sedavõrd, et jõgede väljavool lo-
sageli muutub jõgede voolusuund isegi vastupidiseks. Kuna
teed olid suures ulatuses vee all, siis lükkus edasi ka meie
Maja, milles elasime, oli jõe kaldal, kuid õnneks kinnu-
me käisime aeg-ajalt vaatamas, kui lähedale vesi oli jõel.
Meie võõrustajad olid teinud ettevalmistusi juhuks, kui tulla-
vaibu, sest maja juures oli ameeriklaste ehitatud helikopteri-
dumisplats. Õnneks ei olnud vaja meid päästa, järgmisel
ilm rahunes ja ülejärgmisel saime juba tagasisõitu alustada.
väikese viivituse tõttu jäi meil ära Estonia balletietendus
mine Thai Binghi linnas, kuid see kaotus korvati meie to-
Hanoi teatris.

13.-17. mai 1981 (Kirde-Vietnamis).

jalavägi. Söetööstuse ministri asetäitja viis meid mägedesse tutvustama Vietnami söetööstust. Sütt kaevandati hiigelkarjääri-
löö lüdemete tiisedus ulatus 20–80 meetrini, kuid tiisedate
dubitud eemaldamine nõudis suuri kulutusi. Järgmisel päe-
l tutvustati söerikastamisvabriku ja söe väljaveosadamaga, mis
ehitatud jaapani kaasaegse sisseseadega. Öhtul korraldas
meid asetäitja meile toreda vastuvõtu.

1981 on märkmeid viibimise kohta Thanh Hoa
linn (umbes 200 km Hanoist lõuna pool).

ning terve luklus seiskus. Vihma valas nagu oavannest, lüühtlaselt hall. Mind juhutati uhte bambushütti vihmamaja leegid eelistasid autos higistada. Mul oli põnev terve tundi rahulikult kohalike inimeste elu ja tegevust jälgida. Samal ajal onne oli ridamisi, kuid see andis ka tuulevarju, oli teinud suurem, koosnedes kolmest ruumist: köök, körtsituba ja hoone. Kogu hoone võis olla umbes 9 x 3 meetri suurune, asus selle erimevatest lauapuppidest pörand paistis läbi. Seinal kõrkjatest ja mingi savi- ja pinnaseseguga määritud. Kõik oli bambusest, katus banaanilehtedest. Ühtegi naela ei näinud. Ust asendas lai ava, mille ees oli kahe ne laua ja kahe pingiga. Sees oli kaks lauda, kummagi juures pinki. Lauad olid jube mustad, aga pörandaid ei pesta seal ei. Peremees täitis parajasti pisikesi tattinasid petrooli ja naine askeldas köögis umbes 30 cm kõrguse pludi moodi se juures, millel podisesid mõned keedunõud. Noormees, poeg, teenindas külalisi. Mõned mehed sõid rusi roheliste leht ja kalasoustiga, teised keedetud nuudleid roheliste lehtedest. Nõud maksid umbes 6–10 dongi portsjon, kõik võtsid telegrammi puskarit juurde (2 dongi) ja suhkruta teed juurde. Nähtaval kohal rippus traadi otsas väike sealihatukk koos kuga, mis pidi ilmselt sildi asemel kundesid, põhiliselt autopõrkaubitsejaid juurde meelitama. Mulle teati oelda, et selliste tades pidi käima vilgas salakaubitsemine. Kella seitsme ja jõudsimme koju.

Lähetus jõuab lõpule

Minu kaaslased tulid mõttele nädalaks Moskvasse sõita, et teha deks mõeldi välja vajadus mõnes küsimuses NSVL Plaanikomitee inimestega konsulteerida. Mul ei olnud selle vastu midagi, lootsin kodus ära käia. Asjaajamine sõidu asjus saatkonnas ja majandus-

osakondades tundus mulle lootusetuna. Kirjutasin postkaardi Plaanikomitee aseesimehele Paskarile, milles palusin tema postkaardi saatmisest kuuldes ohid minu kolleegid vapustatud, et nad olid suudistama taktitundetuses, häbistasid, et ma ei ole subordinatsioon jne. Tuupiline Moskva pisiburokraatide olemuste ees. Kuid mõned päevad hiljem saabus telegramm Moskva ilmuda kohe Moskvasse. Ka saadik ei saanud seda sõnumit enam ignoreerida. Moskvas kohtusime Paskariga, kes andis postkaardi ja tervituste eest ning ütles, et kirjutas välisministri oma korralduse otse minu postkaardile, nii et see võib loota, et saadik on olnud. Kolleegid vaikisid, kuid said aru, et kogu see lahendas minu postkaart, aga mitte nende paberlik asjaajamine. Oli augustikuu ja ma sain nadalapaevad kodus veeta. Lõpuks lendasime sama reisiga, kuid marsruut kulges seekord Leningrad ja New Delhi. Ilm oli ilus ja nahtavus isegi öösel hea, nähtavus ja võis oletada autode liikumist. Kui ületasime Pooni poolsaart, hakkasid kuskil kaugel all välgud sähvadele tagasihoidlikult, siis ikka jõulisemalt ja tihedamalt, nii et ma ei saanud näha sadade kilomeetrite ulatuses muutusi öö- ja nahtavaks, ka lennuk ise oma hõbehallus kuues saras. Kui ületasime mingitesse õhuvooludesse, mis muutsid hiiglaslike õhuvoolude stiibria mangukanniks. Esmalt hakkas nimmoodi muutuma, et esemed salongis lendasid, lennuk ragises ja oli tunne, et lennuk murdub ta tukkideks. Kaugeleulatuvad saledad lennukid võbisesid ja paindusid, tundus lihtsalt ime, et need üldse lennukid kulges püsisid. Reisijad olid vajunud sügavalt oma tugi- ja peatolusse, keegi ei rääkinud, enamik oksendas, ilmselt oli kõigil sama. Mõni aja möödudes tekkisid vaheldumisi kaaluta oleku ja lihtsust. Need ei olnud hetkelised liikumised, milliseid saavad lennates tunda, need olid kestvad, vahel tundus, nagu oleksime lõputu aja kivimürakana maa poole, siis jälle järgnes vaheldumine. Oleksime pidanud juba ammu olema kodus. Nii reisijatele teatati, et taifuuni tõttu lennuvali meid vastu saadik me maandume Vientjanis, Laose pealinnas. Nii õnnestus

mul olla umbes 16 tundi ka Laoses. Meid paigutati moodustada telli, kus söödeti ja joodeti korralikult. Selle ajaga sain teada, et sa mulje pealinnast ja seda läbivast Mekongi jõest, kuidas me oleme siin, et see riik (pealinna tasemelt vaadatuna) on Vietnamis veidi paremal majanduslikul järjel.

Oktoobrikuu keskpaigast alates muutus ilm meeldivaks, vihma sajad olid juba septembris hõredaks jäänud, ka palavus oli vähenenud ja tekkis isegi tahtmine päikest võtta. Ühel päeval kututi meid saadiku juurde. Vestluses osales saatkonna üks esimestest ametnikest, tõlkijast ja stenografist. Päevakorras oli kaks küsimust: minu töö ja ülesanded, järeldused ja ettepanekud Vietnamis majanduse olukorra kohta ning minu edasisest tööst nõunikuna. Saadik hoiatas mind, et ma ei peaks luksin igat oma mõtet, sest kogu meie vestlusest tehakse programm, mis juba järgmisel päeval pidi olema poliitbüroo lühikokkuvõtte käsutuses. Pidasin seda liialduseks. Tegin umbes 40-minutilise ettepanekute kande ja ladusin välja mitmeid ettepanekuid, kuid üldiselt polnud mul olukorda lootusetuks ja Nõukogude Liidu majandusabi kasutamist ebaefektiivseks. Meenub, et ühe ettepanekuna pidasin võimalikuks, et ostaksime Vietnamile naftasaadusi Indoneesiast, selle asemel et neid vedada Musta mere Tuapse sadamast. Olin ka meenutanud ligikaudse arvestuse teinud võimalikest kulude kokkuhoiust, mis ulatus miljonitesse rubladesse.

Teises küsimuses alustas saadik ranges toonis, et vietnamlastel on tema poole pöördunud taotlusega pikendada minu laenu, ning tema teeb mulle ettepaneku jääda veel aastaks või vähemalt pooleks aastaks Vietnamis. Ta lubas korraldada abikaasa toomist Vietnamis. Tõepoolest, ka Nguen Lam oli minuga sel teemal rääkinud, kuid olin viisakalt ära öelnud. Nüüd oli seda palju raskem teha, rõhuti parteilisusele, internatsionaalsele kohustusele, keegi ei tundu vaese rahva vastu jne. Masseerimine kestis oma pool tundi. Minu vastuargumendid olid: andsin Eestis nõusoleku minu abikaasa toomiseks plaanikomitee valitsuse juhatajaks, andsin nõusoleku asuda 10. jaanuarist õppima Nõukogude Liidu Rahvamajanduse Akadeemias Moskvas, isa on vähihaige, tütar lõpetab keskkooli

keskkooli, seepärast ei saa Vietnamis jääda. Ei innustanud ka, et 1. oktoobrist meie palkasid viiendiku võrra suurendati. Nii me ei saa ka ei tundu, aktsepteeris saadik minu põhjendustest, et tütar lõpetab keskkooli ja läheb edasi õppima.

Kokkuvõtte oli suur. Iga päev tõmbasin kalendrist ühe päeva välja. Kirja saamine kodust või sõpradelt oli kirjeldamatu, et ei ole ma kogu oma elu nii palju kirju kirjutanud kui siis.

1. detsembril 1981 maandus lennuk Šeremetjevo lennujaamas 14 hommikul. Olin surmani väsinud. Käisin WC-s, pesin käsi, vahusin, korjasin oma asjad kokku ja ladusin taksosse. Umbes 10-minutilise sõidu järel leidsin suure ehmatusena, et randmele dokumendid ja rahaga mul enam ei ole. Taastades malus võimalikud liikumised, tulin järeldusele, et see jäi WC kätepesu ajal. Olin šokis, pealegi ei võimaldanud tee kohemaid auto kutsutamist. Lõpuks jõudsin lennujaama tagasi, silme ees tundi, süda hüppas sees, sest lootused olid olematud. Avasin kassat ja esimene asi, mida nägin, oli minu randmekott kätepesu ajal, mille kõrval seisis harjavarrele toetuv koristajatädi. Ta oli kaugemal kotti valvanud. Kallistasin ja tänasin teda suurest rõõmest, pakkusin vaevatasuks raha, mille peale ta isegi solvus, et ta võtaks seda vastu võtmast. Mõtlesin, et kuni maailmas on inimesi ja ausaid inimesi, ei ole veel kõik kadunud.

Nüüd lõppes minu kaheksakuuline tegevus Vietnamis. Kokkuvõtte võin öelda, et kaheksa kuud Vietnamis rikastas mind, avarustas mu arusaamist ja minu arusaamisi maailma elust. Nüüd, mitukümmend aastat hiljem, oleks huvitav võrrelda, millised muutused on toimunud. Kahju, et kehtinud totalitaarse süsteemi mõttes nii seal kui siin oli mul võimatu luua püsivaid sõprussuhteid ja arendada kirjavahetust paljude toredate inimestega, et iga päevast päeva kokku puutusin.

Tagahelgalt teeb turist külastatavast riigist 2–3 päevaga oma arvestatavad järeldused. Ma olin veidi professionaalsem ja kui kuu möödudes mõtlesin, et pilt sellest riigist ja rahvast on siin enam midagi teha ei ole; poole aasta möödumisel

sain aru, et kõik ei ole veel kaugeltki selge, kuid Vietnamis ei taipa, et ei tea peaaegu midagi. Ka teadlased, kes selle konnas on aastakümneid tegutsenud, ütlesid mulle, et on raske selle rahva hinge ja ellu sügavuti tungida, ka neil jaab palju asju teadmata.

Mis puutub minu missiooni kasulikkusse Vietnamis, siis ma seda eriti kõrgelt, sest dogmaatilise parteilise juhtimise süsteemis oli võimatu anda soovitusi süsteemi muutmiseks ilma selleta ei saanud loota olulist majandusliku. Kuid mõnisklikult oli Vietnamis elatud aeg erakordselt põnev elukogemus.

Vietnamis töötamine tõstis minu mainet NSV Liidu Partei keskkomitees. Kohtusin komitee esimehe ja paljude tema asetäitjaga. Mis tol ajal oli minusuguse ametniku jaoks erakordne sündmus. Minult küsiti, kas ma ehk sooviksin Moskvasse tööle asuda. Minult minult ettepanekut, keda võiksin enda asemele Vietnamile soovitada. Soovitasingi oma lätlast kolleegi, kes oli mulle väga tänulik, kuna tahtis igapäevasele, rutiinseks muutunud tööväikest vaheldust. Mitmed kuud hiljem helistati mulle kord Moskvast ja pakuti mitmeaastaseid lähetusi nii Põhja-Korree Nicaraguasse kui Laosesse, kuid ma tõrjusin viisakalt kõik ettepanekud. Ilmselt oli mul mõõt juba täis, eelistasin elada oma kodu.

Muidugi on tänaseks Vietnamis toimunud suured muutused, võrreldes eelpoolkirjeldatuga, mis kajastab 30 aasta eest olukorda.

Tagasi Eestis

2. detsembrist 1981 määrati mind rahvamajandusplaani valitjuhtajaks. Et nimelt kohusetäitjaks, selle avastasin paberites tuhnides alles nüüd, veerand sajandit hiljem. Miks ma seda võin ainult aimata. Tolle aja kaadripoliitika keerdkajad

olid salapärased ja ka minule peaaegu tundmatu valdkond. Rahvamajandusplaani valitsuse juhataja oli asutuse juhtfiguur, piltlikult rääkides justkui staabiülem, seepärast nõudis see ametikoht plaanikomitee kolleegiumi liikme staatust. Kolleegiumid olid nõukogukomitee ministriumides ja komiteedes juhtimise kollektiiv-organiks, mille eesotsas oli minister või komitee esimees ja kuulusid nende asetäitjad ja olulisemate osakondade juhatajad kokku 8–10 inimest. Kolleegiumi istungeid peeti tavaliselt kord nädalas ning istungite päevakord ja arutusel olevad probleemid tulenesid varem koostatud tööplaanist. Arutamisele tulevad dokumendid olid ettevalmistatud osakondade poolt ning aegsasti viimiseks kõigile liikmetele välja jagatud. Arvamuste erinevuseid võeti otsus vastu hääletuse teel, hääle võrdse jagunemise korral ja otsustavaks kolleegiumi juhi hääle. Eriarvamusele jääd kolleegiumi liikmel oli õigus teha oma seisukoht teatavaks otsuste nõukogu esimehele. Kolleegiumil vastu võetud otsused tehti kohustuslikud täitmiseks osakondadele. Kolleegiumi liikmeks kinnitamine ei kuulunud ühegi asutuse kohustusse. Ka plaanikomitee esimehel Gustav Tõnspojal, kes kuulutati peaministri asetäitja ja partei keskkomitee liige, polnud vastuõigust. Protseduur minu kolleegiumi liikmeks kinnitamiseks ja peaaegu pool aastat. Mul ei ole aimu, kas otsustamise taga partei keskkomitee või julgeolekukomitee, vast isegi Moskva avalikud instantsid. Oletan, et nii Tõnspoeg kui Paulman nägid minu väeva minu kandidatuuri läbisurumisel.

Minu poöranud nendele küsimustele tähelepanu, kuna tegelikult kas oma mängureeglite järgi. Palk oli nüüdsest 380 rubla kuus, mis oli tol ajal riigiametniku kohta keskmisest kõrgem, kuigi jäi riigilooesimeeste omale. Õige pea sain oma käsutusse ka ilma loata ametiauto Žiguli, mille üle oli mul eriti hea meel. Lisaks sellele ka mõningad teised soodustused, nii suurenes 13. detsembrist 1981 palk ja ma sain õiguse ühele tasuta või soodushinnaga ravikülastusele aastas. Jäin oma endisesse kabinetti, kuna olin sellega harjunud, pealegi oli see tänavamüürist veidi eemal. Minu ase-

täitjaks ehk minu endise koha täitis kolleeg Endel Eero, keda ma ajani juhtis perspektiivplaneerimise osakonda. Endel, päris saarlane, oli töökas ja tasakaalukas. Me saime omavahel hea suhtelabi, pealegi oli ta asutuse parteisekretär, mis minugi jaoks ka kaitsekiilbina toimis. Eesti taasiseseisvumisjärgsetel aastatel töötas ta alates 1992. aastast riigikogu liige ja pühendas palju jõudu Vabariigi sotsiaalprobleemide lahendamisele. Täna on ta meie hulgast lahkunud.

Perspektiivplaneerimise osakonna juhatajaks sai Vladimir Pavlovski, hariduselt energetik, intelligentne vene noormees, kes rääkis ka vabalt ka eesti keelt. Sama osakonna territoriaalplaneerimise allosakonda juhatas Tiit Saat, kelle teadmisi ja töökust ma hindan. Iseseisvas Eestis oli ta majandusministri asetäitja.

Jooksva planeerimise osakonda juhatas väsimatu Ellen Tamm, kellest oli juba eespool pikemalt juttu. Ta oli nii staažilt kui ka üheks vanimaid töötajaid, inimene, kes oli ennast pühendanud rahulikult tööle, tuues ohvriks ka oma perekonnaelu.

Kohalikele nõukogudele alluvat majanduse planeerimise osakonnas raldas rajoonilise planeerimise kolmeliikmeline allosakond, mille juhtis Tiit Kirss.

Bilansside osakond analüüsis rahvatulu formeerumist ning ametnike rahaliste tulude ja kulude tasakaalustamist, seda väike allosakonda juhtis Bruno Tamre.

Seega pidin juhtima valitsust, mille koosseisus töötas ligi 250 inimest. Eelnenud veerandsajandi jooksul, mis ma selles ametis töötasin, oli mulle usaldatud tööloigus töötajate arv enam kui kolmekordistunud. Kas see oli ilmtingimata vajalik, selles kaheldada ei üsna sügavalt, ehkki ka tööd tehti tunduvalt rohkem. See oli ühele neist tendentsidest. Bürokratiaaparaat areneb mingite oma sisemiste reeglite järgi ja minu arvates olenemata ühiskondlikust korra ja riigitiüübist. Eriti kiiresti kasvab ametnike armee nendes olukordades, kus uus süsteem tahab tõestada oma üleolekut eelkäijale.

Minu endine vahetu ülemus Valeri Paulman määrati planeerimise esimehe asetäitjaks ning tema põhiülesandeks pidi kujun-

ma planeerimise ja majandusmehhanismi täiustamise valdkonna juhtimiseks.

Uude ametisse sisseelamiseks mulle aega ei antud, sest juba jäamisel alguses laksin Moskvasse õppima.

Õpingud NSV Liidu Rahvamajanduse Akadeemias

Rahvamajanduse Akadeemia oli NSVL Ministrite Nõukogule alluv õppeasutus juhtivtöötajate täiendusõppeks. Kursuslaste koosseis koosnes enamjaolt Nõukogude Liidu plaanikomitee ja ministriumide osakonnajuhatajatest ning liiduvabariikide plaanikomiteede aseesimeestest, osakonnajuhatajatest, ministrite asetäitjatest või kohalike nõukogude juhtidest. Õppijate nimekirjad koostati NSVL Ministrite Nõukogu määrusega. Õppeaeg kestis kolm kuud. Õppeasutus asus Moskva edelaosas ning oli nende jaoks koht modernne ja mugav. Elasime omaette tubades, söömas alamas esimesel korrusel ning õppehoonesse pääsesid maa-aluse keldri kaudu.

Koosseisust oli kõigist liiduvabariikidest kokku umbes 150, nende vahel väga erinevaid tüüpe. Loenguid ja seminare oli 6–7 tundi nädalas, lektorid olid enamjaolt tuntud akadeemikud, teadlased ja Nõukogude Liidu ministrid. Seminarides löid sageli kired lõkkele, need tahtsid ennast avada. Enamasti tegid seda Kaukaasia ja Kesk-Aasia regioonide stalinistliku häälestusega esindajad, kes ühepoolse nõudsid kõva käe poliitikat, teised lihtsalt vaikisid. Tõele auks öeldes, õppejõud sellistele sähvatustele rahulikult, et on mõistlik pidada ajalugu, kui kõva käe poliitikat said tunda ka nende seas ka selle poliitika nõudjad.

Olime jaotatud rühmadesse. Eestist oli peale minu veel ka aegne tennisekorüfee Eerik Kedars, kes töötas Tallinna Eesti jooni Täitevkomitee esimehe asetäitjana.

Majandusloengutel rääkisid akadeemikud üksteise võimude ja majanduse allakäigu tendentsidest, kuid väljapääsuks peeti tehnika arengu intensiivistamist tehnilise progressi kiirendamisega. Need olid loosungid, neis tingimustes ei näinud keegi reaalselt lahendust. Nädalavahetustel korraldati huvitavaid ekskursioone tehastesse või siis tutvusime Moskva vaatamisväärsustega.

Mulle oli see periood nagu taevast kukkunud kingitus, mis vahelduseks ja omamoodi puhkuseks. Kasutasin seda, et õhtuti teatrites või muidu linnaga tutvumas. Moskvast olin ju lugenud, et arv kordi ka varem olnud, kuid ei saanud asjaajamiste kõrvalt nagi ulatuslikku kultuuriprogrammi kavandada. Kasutasin võimalust ja kutsusin ühel nädalal Juta, teisel nädalal Mariti Moskvasse, me käisime Suures Teatris, kuulsas Moskva tsirkuses, Kriev ja mujal.

Õpingud lõppesid diplomitöö kaitsmisega ja diplomi kättesaamisega, millele järgnes suurejooneline bankett hotelli Moskva Belgia suures restoranis, mis oli täielikult kursustele pühendatud. Nii nagu asjad ei tundunud kellelegi imelikud, sest kõik oli ju kõigi oma

Rahvamajanduse Akadeemia täiendkoolitust hinnati väga kõrvalt ja see oli edasise karjääri eelduseks.

Murrangulised kaheksakümnnendad

Tegevusest ENSV Plaanikomitee Rahvamajandusplaani Valitsuse juhatajana

Kaheksakümnnendad olid nii kogu maailma poliitilisel areenil kui ka meie elus väga sündmusterikkad.

1982. a. saime Saksa Demokraatliku Vabariigi Plaanikomitee majandusinstituudilt järjekordse küllakutse, et vahetada mõtteid üksteisega majandusharu arengu ja planeerimise täiustamise võimaluste üle. Meie delegatsioonis olid doktor Uno Mereste, plaanikomitee majandusuuringute instituudi sektorijuhataja Nikolai Kuvšov ja mina; seda juhtis instituudi direktor majandusdoktor E. Maur. Berlinis toimus mitu kohtumist, sakslased rääkisid probleemidest, meie omadest ning doktor Mereste pidas ettevalmistusest tootmise efektiivsuse indeksitest Tallinna ekskaavimise näitel.

16. septembril sõidutati meid Rostocki, kus pidime kohtuma ringkonnajuhatajate ja oma valitsusjuhtide ning töötajatega. Maja trepil olid meid vastu suur grupp ebaharilikult tõsiste nägudega inimesi. Ohus oli tunda pinget. Meie saatjad vahetasid samuti tõsiseid ja vaikelt mõned repliigid ning siis pöördus üks võõrustajate töötajate minu poole vene keeles ja teatas, et äsja saabus kurb teade Leonid Brežnevi surmast, avaldas kaastunnet ning küsis, kas kavandatud programmiga edasi käituda. Pidin kohe reageerima. Vastasin, et sündmus on muidugi kahetsusväärne, kuid ka poliitiline surm on paratamatu nähtus ning riigi elurütm ja riikide vahelised suhted ei pea selle tõttu kannatama, programm on ka kinnitatud ja ma arvan, et me peaksime tootama selle järgi. See oli kogu pinge maha võetud, isegi naeratused ilmusid nägudele, järgnesid käepigistused ja tutvustamine. Pidasin sakslastele ettevalmistuse Eesti majandusest ja majanduse aktuaalsetest probleemidest.

midest. Lõuna- ja õhtusöök möödusid tagasihoidlikult, ilma lavateatrite, lavateatrite ja toostideta. Brežnevist juttu ei tehtud.

Mõni päev hiljem saabusime kesköötunnil Mosva Šeremetevo lennujaama. Matuste eelne linn oli justkui sõjaseisukorras. Kõik raskustega õnnestus saada takso, kuid kesklinnas asuvasse muuseumi esindusse oli omaette kunst pääseda, sest kõik tänavad olid sõjaväesõduritega, soomukid, võib-olla isegi tankid. See oli imehästi demonstreeritud, mis peegeldas võimumeeste ebakindlust. Lõuna- ja õhtusöök osavusele jõudsimel kõrvalisi tänavaid kaudu süstikate kaudu.

Uus ametikoht tõi uusi kohustusi ja tööülesandeid. Valitsus kogu rahvamajandusplaani valitsuse töö eest, plaanikomitee mehe ees ka kogu asutuse plaaneerimistöö koordineerimise eest. Valitsus koondas osakondades valminud majandusharude plaane, kuid veelgi suurem oli vastutus, vältimaks ebakõlasid rahvamajandusplaani erinevates osades ning arvudes. See too nõudis täpsete ajagraafikute koostamist, sest ühe tööloogi lõpptulemusest sõltus mingi teise tööloogi alustamine. Seda võiks nimetada informatsiooni liikumise võrkgraafikuks. Võhikul on seda peaaegu raske ette kujutada. Asutuse arvutuskeskuse plaamarvutuse olemasolek olnud veel tasemel, mis oleks seda tööd oluliselt lihtsustanud.

Nendel aastatel tuli meil tegelda liiduliste ministereerumiste projektide kavandatavate suurprojektidega, õigemini vastuabinõudega nende tõrjumiseks. Fosforiididest oli juba eespool juttu. Nagu valk selgub, taevast lõi sisse Tallinna uue kaubasadama ehitamine. See loodi alguse juba seitsmekümne aastal, kui NSVL väliskaubandusministri asetäitja Juri Brežnev, Leonid Brežnevi poeg, saabus Tallinna maipühi saunas tähistama. Päevavalgust nägi protokoll, millega pandi alus uue sadama ehitamisele Viimsi poolsaare idakaldal teravilja impordi ja kivisoe ekspordi jaoks. Olime šokis, sest teadsime, milliseid probleeme elumajanduses ja kogu infrastruktuuris see tänu tuhandetele idatöölisele endaga kaasa võib toovad. Koostasime partei keskkomiteele ja valitsusele sel teemal märgukirja, millele kirjutas alla Gustav Tõnspöeg. Seda lavuini peatada ei

õnnestunud, kuid koos ehituskomiteega suutsime sadama kavandatud asukoha Randverest Maardu piirkonda nihutada. Nüüd, tootava Eesti tingimustes, kui sadam annab ja vahendab olulise osa Eesti majanduskäibest, tundub jutt vastuseisust uue sadama ehitamisele päris jaburana, kuid siis olime kindlad, et patriootidepeame kaituma nii, nagu me seda tegime.

Peagi nägi päevavalgust uus projekt: ehitada Venemaalt Muulbinaftasaaduste torujuhe. See kava äratas kõigis ohutunde loomatastroofide võimalikkusest. Käisin sel puhul isegi Siberis Tjuumeni naftavaljadel ja võisin oma silmaga näha troostitud pilte, kus hõlmatud naftatorud olid kilomeetrite ulatuses kogu eluslooduse hävitanud, kuid mitte sajanditeks hävitanud. Moodustasime koostöö ekspertkomisjoni eesotsas akadeemik Arno Kõörnaga koostasime oma vastuargumendid sellele projektile. Ehitus jäi loomata. Ka nüüdsetes tingimustes, arvestades majanduslikku sõltuvust nafta ja riikliku iseseisvust, jaan lootma, et toonane otsus ei oleks väärt.

Teine jubedam projekt oli niinimetatud energotehnoloogilise projekti kavandamine Ida-Virumaale. Asi sai alguse seitsmekümne aastal. Eespool kirjeldasin seda rõõgatatud projekti, mille ehitamine oleks tähendanud põlevkivivarude ammendamist peaaegu aastast, looduskatastroofi kogu Kirde-Eestis ning migreerunud plahvatuslikku kasvu, mis oleks põliselanike osatahtsuse vähendanud 50% piirini. Nägime palju vaeva selle projekti tõrjumisel. Suurejoonelised ehituskavad olid Dvigateli tehasel. Nende ehitamine oleks olnud äärmiselt raske, kuna tegemist oli kaitse- ja tegevõttega, mille laiendamist kohalikud võimud ei olnud olnud peatama. Tallinnas oli valmimas hiigelpjekt Tartu maantee ja Lastekodu tänava vahelisse kvartalisse riikliku julgeolekukomitee administratiivhoone ehitamiseks, mis oleks maksimaalselt hinnatavasti 30–50 miljonit rubla ning suvendanud pealinna elanikele sotsiaal- ja majandusprobleeme. Need on mõned näited projektidest, millega mul tuli nendel aastatel kas otseselt või kaudselt tegeleda. Ma ei taha nendega tõestada, justkui oleksin

uksnes sõdinud tootuse arendamise vastu, sugugi mitte. Kõik arenenud tootuse ja energeetikata on armetu ja naolu, see oli meie soov näha eesrindlikku, kõrgelt mehhaniseeritud ja automatiseeritud tootust, mis oleks oluliselt tuginenud kohaliku tootuspotentsiaali saavutustele ja neid realiseerinud. Ideid ja projekte oli rohkesti, näiteks Bruno Saul tegi tõsisel katseid alustada tootmist alluvusega Punases RET-is CD-plaatide tootmist, millest varem ei teinud inimesed tollal üldse kuulnud olid. Akadeemik Karl Rebane teinud misel töötasid Tartu füüsikud välja unikaalsed laserid ning püüdsid neid tootmisesse juurutada. Ka sedalaadi näiteid oli palju, kuid meie jõupingutuste tulemused olid tagasihoidlikud. Masina- ja aparaatide valmistamise ettevõtted olid liidulise alluvusega, nad täitsid oma Moskva ministriumide ja tema alluvuses olevate tootmisdusasutuste tellimusi, neil olid omad huvid, mis ei langenud kokku vabariigi huvidega. See oli tollase juhtimissüsteemi puudus ja ratsamatus.

Tuli tegelda ka metsamajandusega. Koos teadlase Olev Toomaga ja teiste metsandusspetsistidega otsisime võimalusi lehtpuude tootmiseks, mida tol ajal peeti vähevaartuslikuks. Pustselt tehti tootmismoodul tehnikal põhinev puitlaastplaatide tehas võimsusega 100 000 m³ plaate aastas. Tootusprojekt valmis nendel aastatel, koostöös plaanikomiteega Suur-Sõjamae tootusrajooni projektile, mille eesmärgiks oli linnaehituslikel eesmärkidel viia linna ja linnast välja Narva maanteelt Eesti Kaabel, raudteejaamade puitlaastelavhõbealaldite tehas, mooblivabrikust vinetrispõõsede valmistamine jne. Selle projekti autoritele, kelle hulka ka mina kuulsin, määrati ENSV riiklik preemia.

Tööstuse arendamine ei ole ju eesmärk omaette, seda dikteerib elu ise. Paljud tööstusettevõtted said alguse sõjaeelsest Eesti Vabariigist või isegi kunagisest Vene impeeriumist. 1940 need nationaliseeriti, muudeti artellideks, liideti omavahel, spetsialiseeriti ümber jne. Need ettevõtted valmistasid usna laias nomenklatuuril turul nõutud kaupu. Püramatu nõudluse tingimustes ja sõjaajal setel aastatel avanenud tohutu suure Nõukogude Liidu turu tõttu

tootete nomenklatuuri kitsendamata ja jõupingutused suunata tootmiskult kasulikumale toote valjallaske tunduvale suuna. Kui mõni ettevõtte saavutas mingi tootega margatava üldliidulisel turul, sattus ta vastava liidulise ministriumide ja peatselt ka selle alluvusse. Piltlikult toimus ettevõtte tootmisnatsionaliseerimine. Tootuse juhtimine toimus valdavalt liiduliste ministriumide kaudu, mis tekitas üleliidulises ulatuses vastuolusid, oli hairitud majanduse tasakaalustatud areng, suurenesid kulutused veostele, kohalikud parajoonid ei olnud rahul uhtsentraliseeritud tootuse juhtimisega.

1950. aastal mindi Nõukogude Liidu üle tootuse juhtimise ülesandele põhimõttele, milleks moodustati rahvamajandusnõukogud.

Liidus allutati valdav osa tööstusettevõtteid rahvamajandusnõukogule, mille esimeheks määrati Arnold Veimer. See oli suhteliselt uus ajajärk Eesti tööstusele. Saime jõulisemalt kaasa rääkida tootmisarengu, tootmissidemete ja toodangu struktuuri muutumise probleemidele ja spetsialistide valikus. Uus juhtimissüsteem tootmisega kaasa uued vastuolud Moskva tasandil, võim ei teinud libisema uha enam regioonide kätte. Selle vältimiseks kukutati võimult Hruštšov ja riiki hakkasid juhtima kossõgin, mis tõi kaasa järjekordse tootuse juhtimise ümberkorraldamise, mille tulemusena rahvamajandusnõukogud likvideeriti. Juhtimine laks taas ministriumide kätte, tootmine toimus ka Eestis. Näiteks, aparaadi-, masinaehituse-, ja tootmisettevõtted allutati valdavalt vastavatele liiduliste ministriumidele.

See valista, et paljudele ettevõtetele isegi meeldis niisugune tootmisolemused kaugel, sai sageli Moskvast ja vahel ka välismaalt tootmist kaia, kaubelda välja moodsamaid seadmeid, mida ei olnud raske saada jne. Selle tagajärjel hakkas kohalik turg tootmispuudust tundma kõige tavalisematest tootustoodetest alates kaubadest. Lõnka puüdsid taita ETKVL-1, Eesti põllu-

[illegible]

Üle poole tööstustoodangust andis töotlev tööstus ja metallitööstusharudes oli vabariigil suurem õigus arengut dikteerida. Tööstusettevõtte tööstuses, ehk nagu praegu nimetatakse, tekstiili-, õmblus- ja jalatsitööstuses töötas üle 30 000 inimese, enamik ettevõtteid olid suured ka maailma mastaabis. Rekonstrueerimine ja tehniline uuendamine olid selles valdkonnas pidevad protsessid, kuid lõpptoodang oli jallegi orienteeritud uleliidulisele turule. Viimase pikka aega juhtis seda tööstusharu ministrina väsimatu Juri Fjodorov.

Toiduainetetööstus oli oma aja kohta moodne, kuna suures osas olid sisseseeded läänest muretsetud. Eesmärgiks oli vahetult elanike parem varustamine toiduainetega. Probleemidest nimetasin kaht: suurusehullustust tootmise kavandamisel ja kohustusi panna ja liha müüjiks keskvalitsusele. Moskva ei tunnistanud meie maalse suurusega tootmisvõimsusi, millised oleksid Eesti oludele sobinud; mõõtu võeti Ameerikast, mitte Skandinaavia riikide. Mitmel puhul (Pärnu piimakombinaat, Paide juustutsehh, Põlva piimakombinaat, Rakvere lihakombinaat) puudsin tõestada tootmisvõimsuste kavandamisel, sest põllumajanduslikku tootmist

En kogustes lihtsalt ei oleks jätkunud; teiselt poolt veo, hoo-
e looldamise ja seadmete amortisatsiooni kulud oleksid kaju-
nd kogustamatult kõrgeteks. Kuid tol ajal oli see asjatu targu-
une. Kedaagi ei huvitanud omahind, pankroti mõiste kuulus
ajutute maailma. Minu seisukohtadega enamasti nõustuti,
d rohkem viisakusest, sest kõik teadsid: kui hakkame protesti-
ta, jätakse meid rahadest ja seadmetest ilma, sest peale meie
Noukogude Liidus veel 14 liiduvabariiki ja vististi 68 oblas-
ti, kes kõik oleksid ihaldanud neid ehitusi endale.

1970. aastal pidas Eesti NSV Riikliku Komitee toetusel Leningradis toimuva 10. rahvusvahelise loomade tootmise ja kasvatamise konverentsi. Sellele konverentsile osalesid ka Eesti NSV Riikliku Komitee esindajad, mille täitmist jälgis NLKP Poliitburoo ja meie Riikliku Komitee keskkomitee esimene sekretar isiklikult. Need näitajad, mille Riikliku Komitee poolt viisaastakuplaanis ja mitte kellelgi muud otsest neid muuta, praktiliselt olid need plaanid NLKP Keskkomitee Poliitburoo pärusmaa. Isegi NSVL Plaanikomitee esimees tekkis sel teemal rääkimast, soovitades pöörduda keskkomitee esimehe Puma ja liha väljaveokohustus moodustas 1980. aastal 15% nende kaubalisest toodangust. Osa sellest kogusest läks nende sõjaväeosade, merelaevanduse ja kaitsetööstuse ettevõtete vajadusteks, ülejäänud saadeti enamasti Leningradi. Kui Moskvas Moskvas liiduhangete koguste üle, vastati meile lihtsalt: "Mida rohkem."

Ettepanekuid seostati söötade eraldamisega liidufondidest, mida üldiselt jaotati kaheksakümne aastaga. Kaheksakümne aastaga kasvasid söötade eraldatavad jõusöödakogused 400 000–600 000 tonnini. Aastal 1989 toodi Eestisse üle 1,2 miljoni tonni söötasid. Söötade kogustele hankisid majandid omal käel Venemaalt ja Lõuna-Euroopast. Sisseveetavad söödad mängisid olulist osa meie tootmisvõimekuse söödabilansis ja mõjutasid majandusnäitajaid oluliselt. Maatootajate palgad kasvasid, sealjuures reaalkasv oli suurem kui hinnatõus. Majandid said rohkem võimalusi koolide ja lasteaedade ehitamiseks ja külaelu arendamiseks. Üheksakümne aastaga alanud põllumajanduslikud ümber-

korraldused hakkasid vilja kandma kaheksakümne aastat pärast majanduse pärast ei olnud meil vaja häbeneda, tootmine olid sellisel tasemel, mida me ei saavuta lähemate aastate jooksul. Tõnurist ja Männik olid need, kes oskasid soodsa junktuuri ära kasutada. Sadade miljonite rublade ulatuses tati Moskvast majandite lootusetuid põllumajanduslaenuid, mis dukslikult nõrgad kolhoosid muudeti sovhoosideks, s.t. riiklik majanditeks, mis võimaldas neile eraldada riiklikke investeeringuid, olenemata majanduslikest tulemustest (kolhoosid ei saanud peratiivse omandivormiga ettevõtteid ei saanud otsestele riiklike investeeringutele pretendeerida). Kirjutan seda selleks, et saaks aru: just nendel aegadel maal kujunenud süsteem on taasiseseisvunud Eesti oludes üheks rängemaks komistuseks. Lihtne maainimene kasutas kõiki saadavaid hüvesid ega teadma partei ja valitsuse majanduspoliitika keerdkäike, poliitikute ja ideoloogide, vähemal määral majandusmeeste. Tegelikkuses toimis riigis tohutu tulude ümberjaotamise mõet lõviosa eelarve tuludest suunati igasugustele dotatsioonideks, leks kulutati suures ulatuses nafta ja gaasi ekspordist laenuv luutat. Lisaks müüdi riigi kullatagavarasid, et osta sisse maad turult teravilja ja toiduaineid. Tõelisi tootmiskulusid, s.t. toot omahinda nii põllumajanduses kui ka teistes majandusharades teadnud keegi ning seda oli praktiliselt võimatu arvutada, aeg-ajalt seda mõni püüdis teha, mis oli vaid enesepettus. Põl gandaaparaat pasundas üle maailma, et leiva hind (vist 13 kopikat kilo) ja korterite üür (14 kopikat m²) on püsinud muutumatu 50 aastat! Samal ajal püüti mitmel viisil takistada leiva toot loomadele. Aga isegi kirjaoskamatul sai aru, et poest ostetud le oli kõige odavam ja kasulikum loomasööt. Teravilja import 1980. aastatel Nõukogude Liidus kasvanud 30–40 miljoni tonni aastas – ja seda maal, mis veel 20. sajandi alguses oli maailma suurim viljaeksportöör. Väidan, et Nõukogude majandussüsteemi hävitasid dogmaatilise mõtlemisega parteiliidrid ja nende poli majanduspoliitika. Põllumajandus oli põhjatu soomülg, mis

meil iga aastaga enam ja enam ressursse, kuid kus tulemused olid halvenesid ja halvenesid. Baltikum oli selles suhtes erand, seal ka siin võis igal sammul näha ebaperemehelikkust.

Pöördelised sündmused perekonnas

Kaheksakümne aastat olid sündmusterohked ka meie perekonnas. Kümneendi alguses jooksis Lennarti abielu Reginaga karile. Tema nimeks abikaasaks sai Draamateatri näitleja Helle Pihlak. Tema perre sündis tütar Tuule.

Marit lõpetas keskkooli ja pidi otsustama, mida edasi teha. Ühnavahelise arutelu käigus jäime iluaiaandusel peatuma. Ta astus Eesti Põllumajanduse Akadeemia agronoomiateaduskonda, kuid kiirelt likvideeriti see eriala kui vabariigile mittevajalik. Marit jätkas LPA 1987. a. ja asus tööle Tallinna aiandussovhoosis. Põl majandus on mulle alati olnud südamelähedane valdkond, ka tal nägin selles looduslähedust ja meie rahvuslike huvide kant. Võimatu oli ette näha selle mandumist juba lähematel aastatel. Marit abiellus Andres Seepõlluga. 7. veebruaril 1988. a. sündis tütar Sinika ning 1. augustil 1989. a. poeg Rain. Need olid meil kõigi jaoks toredad, meeldejäävad sündmused.

Minu isa Georg Meri oli erakordselt tugeva tervise ja vaimuga inimene. Ta töötas suure jõudlusega oma elu viimaste päevadeni, tal rasket haigust, mille sümptomid ilmsid juba 1970. aastatel. Tema viimaseks tõlketöoks oli Boriss Sutškov "Realism loomade", mis ilmus eesti keeles 1984. a. Isa suri vähki 1983. aastal. Kulastasin teda haiglas ta elu viimastel päevadel peaaegu lohtul pärast tööd. Tema ainus soov oli, et toaksin Boržomi merelaevast, mida tollal mitte kuskilt saada ei olnud, kuid mida ta oli läbi tutvuste õnnestus meremeeste interklubist osta.

Palusin isa korduvalt, et ta hakkaks kirjutama oma mälestusi, ta ei tahtnud ja lubas seda ka tingimata teha, kuid enne olevat tal veel

mitmed pakilisemad tööd. Kasutasin isa erakordselt head teadusteadustööd, millest suurem osa on veel dešifreerimata, sest lindistustööd on allapoole igasugust arvestust. Ehk pakub huvi allpool meenutus, mille lindistasin 5. või 6. juulil 1983. a., mõned päevad enne isa surma, kus ta räägib oma endistest kolleegidest välisministeeriumis ja Eesti Berliini saatkonnas.

Eesti saadikuks Berliini oli 1934. a. värskelt määratud Friedrich Akel. Ta oli silmaarst, seltskondlikult mõnus ja meeldiv nähtus, raakis väga head saksa keelt, seega seltskonnatöös. Üksvahe oli ta Tallinna volikogu esimees, siis Krediidipankade ühuse lugejane. Ta paistis seltskonnas välja rahamehena, kelle kolme karjamõisa realiseerimisest sai perekond omal ajal 30 000 kuldrubla. Tartu ülikooli lõpetamise järel taieendas ta ennast silmaarstina ühe aasta Berliini ülikoolis. Tallinna tulles otsustas ta, et eesti arstina sureb ta nälga, kuna keegi ei käi eesti arstide juures. See oli võib olla tõsi, kuna sakslasi usaldati rohkem kui eestlast. Nii ka koguduste vanad eidekesed eelistasid saksa õpetajatele. Kes eesti arstina tahtis tegutseda, pidi süvenema progressiivseks mimeseks. Akel tellis noorelt, alles Ruas õppinud lõpetanud arhitekt Habermannilt, kes oli väga intelligentne ja meeldiv, kahe maja projektid Roosikrantsi tanavale. Suurem tööostis Eesti Vabariigi valitsus Rugikontrollile 14 miljonit krooni ehk 140 000 krooni eest – päris korralik hind sellise maa ja sellele järgnes suur skandaal. Kui Eestil olid mured diplomaatide esinduste loomisega, siis dr. Akel läks 1922. aastal saadikuna Soome, kus ta asendas dr. Kallase, kes omakorda oli määratud saadikuks Londonisse. Kuid peatselt sai Akel rugivanemaks, sest ta oli kristlik rahvaerakondlane. Partei koosnes siis viiest liikmest ja kasutas vahel konjunktuuri, kui ükski erakond ei saanud idolaarsetemata hääleteenamust, ja nii juhtuski, et Akel sai rugivanemiks, mida ta väga kahetses, sest tema ajal toimusid 1. detsembri suured mured, mille käigus ta peaaegu oleks elu kaotanud. Ta oli mure

koos tahtnud millegagi riskida, samal ajal väga meeldiv seltskonnatöömehene ja anekdootide jutustaja. Tema eelkäija Berliinis aastast 1921 Karl Menning, suurimaid eesti lavastajaid, Vaneemuuseumi teatri direktor, kes enam teatrialale tagasi ei lainud. Menning oli kahtlemata Akelist palju intelligentsem. Menningul oli loomatu ommetus, et tema abikaasa, sündinud von Feihtlender, oli vana sõbralt juuditar, päris kena naine, kellega ta tutvus juhuslikult Berliini saatkonna lähedal kohvikus. Eesti välisministeeriumis mõeldi, et Hitleri võimuletulekuga pannakse pahaks, et saadiku naine juut on ja seetõttu saadeti Menning saadikuks lätlaste juurde, kellest ta ka oma karjääri lõpetas ja pensionile jäi.

Akel tuli Berliini veebruaris 1934. Saatkonna nõunikuks määrati Molder, chitusinsener, kauaaegne konsul Leningradis ja tema sekretar Ruas. Molder oli Leningradis samasugune seltskonnatöömehene nagu Akel, ainult rahadeta. Ta oli Peterburi ülikooli esimees ja laulumees. Välisministeeriumis olid eriti meeldivad, kellel majandusega ei olnud tegemist, arvamusel, et need kes olid veidigi kokku puutunud majandusküsimustega, olid suured majandustegelased. Molder maaratigi saatkonnatöömehena, kuna Eestil olid Saksamaal suured majanduslikud suhted. Saksa keelt ei raakinud ta nii hästi kui Akel, kuid tema esimeheks oli päris soludne. Berliini tulles ütles ta, et tegi suure vea, et ei taimeenustanud, sin tuleb euroopalikku tööd teha, aga tema oli juba idjaasjadega harjunud.

Valitsusministriks oli tollal Julius Seljamaa, kellel oli küllaldast võimeid. Seljamaa haigestus maovähki, Viinis opereeriti, kuid selgus, et asi on lootusetu. Kui Akel teada sai, et Seljamaa haigestumine on paratamatu, ütles ta minule, et peab tingimata minema Tallinna ja rugivanemaga rääkima, kuna välisministri ametis olemine ning praegusel ajal ei ole sugugi ükskõik, kes on valitsusminister. Seljamaa suri varsti pärast seda. Seega sai Akel Berliini saatkonnatöömehena veidi üle kahe aasta. Pats maaras ta välisministriks ja jätkas tööd ja uueks saadikuks Berliini Tohver.

Kaks aastat hiljem suvitas Akel Keila-Joal endises Valt... lossis, mis kuulus välisministeeriumile. Nagu Akel seda... rääkis, ühel päeval saabus värske post, ta lööb lahti "Pä... ja loeb sealt, et välisministriks on määratud Karl Selter. Pat... nud talle ühtki sõna sellest lausunud.

Eesti välisministri ja tema lähikondlaste reageeringut Riit... tropi Molotovi kokkuleppe sünnile jutustas isa järgneva loo...

Augustis 1939 komandeeris Selter mind paariks pa... me. Nimelt oli päevakorras Sillamäe põlevkiviõlvabriku... otsustamine. See kuulus Rootsi Wallenbergi kontsernile... tahtsid sellest kuresti lahti saada, kuna olid kindlad, et... puhkeb sõda. Nad pakkusid vabrikut meie valitsusele. Vabrik... kõige progressuivema tootmisega põlevkiviettevõtte, kum... osati kasutada kolmanda sordi põlevkivi (peenpõlevkivi... märkus). Peenpõlevkivi pressiti kokku kartulisuurusteks... deks, mis võimaldas teda kõikjal kasutada. Pealegi oli see... ettevõtte, kus teostati põlevkivi maapealset (lahtist) kaevandam... Sillamäe oli varemalt suvituskoh, kus olid peamiselt Pet... elanike suvilad, neid võis olla 400–500.

Mina ei olnud selle ostu vastu, kuid Wallenberg tahtis selle... 4 miljonit krooni. Kuna tal oli kure, siis oleksime saanud... summast ka maha kaubelda. Selter leidis, et valitsusel ei o... leks raha ja saatis mind Soome labi rääkima Soome Panga... me Tootusettevõtete Ühingu. Arvestades lähenevat sõda... võis Soome sellest ettevõttest kui energeetikaallikast loobuda... olla. Kohtusin hr. Hackzelliga, kes oli ettevõtjate ühingu esime... pärastine Soome peaminister, ta sõi Moskvast jatkusaja lib... kimistel südamerabandusse. Et olukorraga tutvuda, kutsus... mind restorani lõunastama. Lõunalauas läbiraakimiste k... les ta, et sõda võib iga hetk alata, seepärast vaevalt Soomest o... saab. Söömingu ajal kostis tänavalt kisa ja lukumist, selgus p... et ajalehepoisid olid tänavale tulnud viimaste uudistega: Mosk... kirjutati alla Ribbentropi-Molotovi leping. Kuna Hackzell oli...

...diplomaat, kauaaegne Soome saadik Moskvast, siis aru... me pikalt kujunenud olukorda ning leidsime, et see on meie... maale sünge. Samal päeval lendasin Tallinna tagasi ja... ministriumis eest Selteri, tema abi Öpiku ja Kirotari kõi... misemas meeleolus, et nüüd, pärast lepingu allakirjutamist... meil enam midagi karta...

...sakslaste umberasumisest meenutas isa järgnevat:

...oli mul komandering Rootsi, Taani ja Norrasse. Kuna... paliskaubanduse ja valismajanduse asju võrdlemisi ise... mind keegi ei komandeerinud, vaid ma ise otsustasin... Selleks, et lõplikult realiseerida seda kokkulepet, mis... rootslastega sõlmitud ja mis meile oli üsna soodne... umbes samal põhjusel ja et likvideerida mõned lahti... ja Norrasse peamiselt selleks, et vaadata, kas me saame... tarinda metalle, esmalt vaske Norrast.

...põlvapäeval kanti mulle ette, et mingisugune Saksa laev on... sakslaste pealevõtmiseks, kuid keegi ei saanud aru, mis... tuleb peale võtta. Lendasin samal päeval Stockholmi... paiku palus Saksa saadik Frohwein Pätsu ules aratada, et... teiselt tõsine ja tahtis asi edasi anda. Saksa saadik seletas... Hitler on otsustanud baltisakslased Baltikumist ära kut... Pärast see uudis loomulikult ei meeldinud, ta oli eriti loõ... ma oli kõik lootused rajanud Saksamaale ja ei pidanud... midagi Saksa tahtmise vastu ette võtta ega protesti... järgmisel hommikul jõudis Berlinist kohale Saksa de... ja algasid labirääkimised. Mingisugustel segastel asja... ldati labirääkimised sakslastega Ants Markusele, meie... Varssavis ja Budapestis. Markusel mingeid isamaalisi... ei olnud. Ta oli lihtsalt üks välisministeeriumi ametnik... kodanikud välja anda, sest baltisakslased olid Eesti... ja nende varad kinni maksta, oli rahvusvahelises prak... parane. Kui mina oleksin kohal olnud, siis tõenäoliselt... pandud neid labirääkimisi pidama ja ma ei oleks seda... labi lasknud, vaid puudnud sakslaste nõudmist kärpida.

Seda ei sündinud, vastupidi, sõlmiti sakslastega see tuntud leping, mis nägi ette ka Saksa usaldusvalitsuse loomise Eesti puudumise juures see usaldusvalitsus pidi koosnema ainult sakslastest ning mingisugusegi kontrolli võimaluseta. Kontrolli võimalus, mis oleks olnud, tuli hiljem seoses riigivarade küsimustega ning selleks meenuti Teemant, kuid lepingu põhjal tal mingeid õigusi polnud.

Kui ma oma Skandinaavia-reisilt mõne aja pärast tagasi tulisin, oli kõik juba tehtud ja uus Saksa delegatsioon juba kohale jõudnud. Pärast selle delegatsiooniga läbirääkimisi alustasid. Ma sattusin esimesele koosolekule ja pärast seda, kui olin seal sõna võtnud, usaldas Piip läbirääkimised minule ja enamasti selle tegevuse tegemist ei teinud. See valdkond, mis mulle jäeti, olid majanduslikud kokkulepped sakslastega (kuidas varasid hinnata, kuidas tasuda jne.). Imelik oli see, et majandusminister Leo Sepp, kes oli kõrgharidusega majandustegelane, ei ilmutanud mingit probleemide üle, milliseid tagajärgi meie rahandusele võisid teha sakslaste nõudmise – hakata neile võrdlemisi kiires tempos summa siia jäetud väärtusi – rahuldamine. Kas võib tekkida sissioonioht? Oletati, et neid varasid saab olema kuni 200 miljonit krooni. Arhiivi ja haruldaste raamatute osas kehtestati kord, mille järgi neid nimetusi, milliseid oli avalikes raamatukogudes vähem kui 4 eksemplari, ei lubatud kaasa võtta. Kultuuriväärtpärand nagu määrid ja skulptuurid, kui neil oli otsene seos meie ajaloo, looga, ei lubata välja. Haridusministeeriumi loata ei lastud midagi välja viia. Selle töö eesotsas oli magister Laid, sõjaväe sõjaväe juhendaja. Saksa delegatsiooni juht, kes oli nats, ulatas mulle ühe allkirjaga kirja, mis oli adresseeritud temale, et ta peaks ka käima kaupleva Bernt Notke kuulsal altari. Ütlesin talle, et mul on sellest kahju, kuid see altar on tellitud Tallinna Rae poolt Bernt Notke Lüübeki töökojast 1480. aasta paiku, sellel on ka Tallinna linnavapp peal ning see on seotud linna ajaloo.

Peaminister Jüri Uluots kirjutas 28. septembril 1939 alla ettevalmistamisele, millega Georg Meri määrati valitsuse volinikuks väärtus-

deklaratsioonide korraldamisel, mis oli ette nähtud protokollis Eestis asunud saksa rahvusgrupi Saksa riiki ümberasumise kohta. Tema määratlemisel moodustati väärtuste üleandmise küsimuste lahendamiseks komisjon, mille liikmeteks määrati majandusministri abi A. Koller ja Eesti Panga asedirektor L. Parkas.

Ma võiksin veel mitmeid isa meenutusi kirja panna, kuid ma ei ole enam nii kindel, kas nooremad põlvkonnad selliste küsimuste vastu huvitunnevad, sest elu läheb oma rada edasi, informatsiooni hulk kasvab väga paevaga, inimestel on omad probleemid... Võib olla mõeldav?

1933. aasta oli raske aasta. Harjumatu oli, et isa enam ei olnud. Nii raske oli olnud temaga jagada oma muresid ja head nõu saada, nii polnud temalt veel küsimata. Nüüd oli see kõik läbi. Ema jäi üksi. Vabaduse puistee korterisse ega tahtnud mingist elukohavahetusest kuulda. Ta oli aastatega muutunud väga koduseks, ta ei harva külas, eelistas rohkem ise külalisi kohviga kostitada. Ta ei tulnud suvilasse külla tulles või linnas meid külastades ei tahtnud ta kunagi ööseks oma kodust eemale jääda. Õnneks oli ta terve päris hea, ainult jalad tegid veidi vaeva. Ta oli hea iseloomuga, heasüdamlik, armastav ja hoolitsev ema, kuid hindas iseseisvust, sõltumatust ja vabadust. Meil vennaga ei olnud võimalik teda majanduslikult toetada, sest ta oleks solvunud. Võin öelda, et ta vanemad toetasid meid vennaga peaaegu oma surmani. Oli sellega niivõrd harjunud, et ei andnud sellest endile aru veel isegi vananemise peast. Kui vahel emalt küsisin, kuidas ta ots otsaga ei oleks tuleb, siis naeris ta, et toitjakaotuspensioniga (vist 70–80 krooni kuus) pidi ta lähedalt ära elama.

1984. aastal tähistasin Andineemel Kuusalu lähisel külas ja sõpradega oma esimest tõsisemat juubelit – 50. sünnipäeva. Oli päris tore pidu.

1986. aastal oli tõeline talv ja lumised jõulud. Kogu jõululaupäeval sel ajal oli tööpäev, sadas paksu lund, tanavad olid ummistunud, autod ukerdasid ja inimesed liikusid suurte raskustega. Oli kokku leppinud, et ema tuleb jõululaupäevaks meile, Marit oli

Tartus. Ema ainsaks jõulusooviks oli saada kohviube, mida sel ajal poodides polnud, nagu seda periooditi ühe või teise kaubaga ette tuli. Juhtus nõnda, et mul oli raha ainult mõni rubla, kuid kilo maksis vist 20 rubla ja teistelt oli piinlik laenata, pidi võtma hoiukassast (sel ajal nimetati nii panka, kus olid enamus hoiused). Öhtupoolikul võtsin ametiauto, et sõita Raekoja platsi hoiukassasse, võtta kiiresti raha, muretseda kohvi ja sõita koju meile, et ema meile Mustamaele viia. Tegelikkus tegi minu plaani oma korrektiivid. Hoiukassa alumine saal oli remondi tõttu sulatud, ülemise korruse saali järjekord ulatus alla välja. Seal olid jõulud olid rahva jaoks suured pühad ka nõukogude ajal. Eelpeaaegu tund raha saamiseks ning autojuht oli ootamise paari vihane, et mul tuli tööle tagasi sõita. Taksot oli võimatu saada ja mõne aja pärast emale helistasin, ta enam ei vastanud ja ma pöördasin, et ta läks omal käel. Töölt koju jõudes olin üllatunud, et ema ei olnud meile veel jõudnud. Mingi aimdus võimalikust õnnetusest andis enesest märku. Sai helistatud suu-sinna, närvid olid tõsiselt pingul. Paari tunni pärast saime teada, et ema enamusel oli hukkunud autoavariis umbes 100 meetri kaugusel oma kodu väravast. See oli mitte üksnes minu kõige süngem jõululaupe, vaid kõige jubedam päev minu elus. Ema oli alati olnud perekonnas ühendavaks lüliks. Matuseasjade korraldamisel laks tarvis nõu toendit Nõmme polikliinikust, ent see vist jäigi saamata, sest emal puudus haigekaart: nimelt polnud ta kordagi arstiabi vajunud.

Muudatustest plaanikomitees

1983. aasta augustis teatas Paulman, et ta andis nõusoleku astuda tööle partei keskkomiteesse ökonoomikaosakonna juhataja kohale. See koht ei olnud tegelikult midagi väärat, kuid oli olulise tähtsusega edasisele karjäärile. Ta võttis endaga kaasa mõned plaanikomitee inimesed. Sellest ajast peale nägin ma Paulmanis hoopis

istatavast meest, kui olin seni tundnud. Tema ümbersund oli minu jaoks kohutav. Olin ennegi näinud metamorfoose, kus igati normaalse keskastme ametnik ei tunne edutatuna enam kunagisi kolleegidega. Karjääri katkemisel muutub taas endiseks, justkui poleks ta veel midagi olnud. Kahjuks on see tingitud vähesest intelligentsusest ja inimese enesekontrollimehhanismi nõrkusest. Inimene ei mõtle almselt aru ei saa, tahaks loota, et see kõik minu kohta ei juhtu ka. Paulmanist ma ei oleks selliseid muutusi oodanud. Paulman, et ta kutsus meid Endel Eeroga keskkomiteesse. Arutasime ka teatavaid tootmise perspektiivse arengu kavasisid. Arutelu kestis mõneks ja lõppes, kui Paulman hüsteeriliselt rusikat vibutas, et ta alles näitab meile kõigile, kui me jätkame tõrksat suhtumist lühiajalise tootmise arendamisse. Ta kaitumine ja muutused olid omandanud uue varvingu.

Plaanikomitees algas pärast Paulmani keskkomiteesse asumist teatav vahetus. Aseesimees Aleksander Logussov lahkus ja ta aseendama Jakob Saks. Rahandusministeeriumist toodi aseesimeheks karjääriametnik Igor Belistov. Aseesimees Igor Maltsev saadeti pensionile ning tema kohale edutati minu kolleeg osakonnajuhataja Vladimir Radovski. Nüüd tekkis uus kandidaat leida Radovski asemele. Uus kandidaat tuli kooskõlla Paulmaniga. Pakkusin talle ridamisi mitmeid inimesi, ent ükski kandidaat ei läinud läbi. Mitme kandidaadi osas võis tal olla kahtlusi mitte toetada. Lõpuks otsisin üles Edgar Savisaare, na pühtusin lugema mõningaid tema artikleid ja mul tekkis huvi tema vastu. Vestlesin temaga, mulje jäi hea. Tal oli üks soov astuda uuele töökohale asumisel: saada sõiduauto ostuluba, mille ka Jõnspoja abiga lubasin muretseda. Kandidatuuri koos Paulmaniga oli üle ootuste lihtne, ta toetas Savisaart kahel käel.

Savisaar elas kiiresti sisse uude ametisse ja, mis veelgi olulisem, osakonnas soodsa töökliima. Valitsuse juhina olin üsna killus- ja tegevusloosuse jooksvate rutiinsete küsimustega ja Moskvast käinud, seepärast ma ei saanud Savisaare ja perspektiivküsimustega

sel määral tegeleda, kui oleks vaja olnud. Savisaar esines raadios ja kirjutas ajalehtedes. Meil oli temaga kokkupuudet, kui puhul ta ei puuduta plaanikomitee temaatikat, see oli tol ajal nagu ka nüüd iseseisvas Eestis ja ka mujal; riigiteenistujad olid jasta meedias ministeeriumi või valitsuse tegemisi.

Mis mulle eriti silma paistis ja on meelde jäänud, on et Savisaare erakordselt hea reaktsioon, suur töövõime ja kiirus. Ühel korral arutasime mingi kirja teksti ja ma palusin teha mõningaid täiendused. Savisaar lahkus. Pidasin uhe telefonikõne, kui Savisaar oli juba tagasi. Ma ütlesin, et me juba leppisime kokku, et vastab, et jah muidugi, kõik on juba valmis. Selline tempo ja mind tõesti imestama. Kiired asjad kirjutas ta ise kirjutusmasinaga, kusjuures kümnel sõrmel ja marksa kiiremini kui meie mehed kirjutasid.

Mõni aasta hiljem, kui Paulman oli juba plaanikomitee esimeheks, kutsus mind enda juurde, oli väga arritatud ja alustas rääkima, miks ma Savisaart tööle ei pane, vaid võimaldan tal halduda. Ma ütlesin, kas ma tean, et Savisaar maksab parteimaksu summalt, mis on tema kui esimehe kuupalga. Sain aru, kust tuuled puhuvad, et ta on olnud midagi muud kui uhe meie vaheandeka ja kadedavõitu kolleegi "koputus" esimehele. Võtsin asja rahulikult ja kiiresti aru, et olen asjadega kursis ja kui soovitakse veenduda, et Savisaar teeb oma eratööd väljaspool tööaega, siis tuleb tulla kell seitse hommikul, sest kell kaheksa on ta juba raadios, et õigeks ajaks, et ta peaks tööl olla. Sellega kõik pürdus. Loodan, et ma Savisaart selle teemal ei puudutanud. Savisaarega juhtus mitmeid lugusid, milles tundsin talle sudamest kaasa. Kord sain kirja automatsioonis, milles paluti arutada Savisaare kiiruseuletamise juhtumit. Teinekord tuli Savisaar Leedu reisilt ja jutustas, kuidas ta Länga merevaigumuseumist väljudes pani tahele, et auto kahtlaselt viltu vajunud, lähemal uurimisel selgus, et auto altpoolse rattad olid varastatud. Kord Lasnamäel oma maja ees hõlmikul auto juurde astudes avastas ta, et esiklaas oli koos tihendiga ära varastatud. See oli tõsisem juhtum, sest uus klaas õnnestus

saada, kuid klaasitihendit ei olnud kuskiltki saada. Kolleeg Tammevald pani oma oskused ja tutvused mängu ning uus tihend saadi viimastest tehastest.

1986. aasta aprillis asus plaanikomitees tööle lühemat kasvu, noorem poole kalduv üle keskea meesterahvas, keda teistele eriti meeldis. Uksnes plaanikomitee tollane esimees Gustav Tõnspoo nimetas mulle, et nüüdsest töötab meil KGB esindajana eks-teenistuskohal Roland Kesker. Ta oli asutuses kui võõrkeha, kes pandi ta majandusosakonda, mida siis juba asjadevalitsus haldas, kuid hiljem vormistati ta valismajandussidemete osakonna juhatajaks. Minul temaga kokkupuuteid ei olnud, pealtnaha oli ta rahuliku loomuga inimene. Hiljem tehti tema ulesanded, jäigi mulle selgusetuks, oletan, et ta kirjutas oma leivaisadele ettekandeid asutuses valitsevast meelsusest ja meeleolu osaldusväärsusest. Kas tal oli mingi roll meie esimehe Gustav Tõnspoo valjavahetamisel Valeri Paulmani vastu, ma ei tea. Ma ei saanud teada, kuid see vahetus toimus aasta pärast tema tooleasumist meil. Nagu veidi hiljem teatavaks sai, et ta peaaegu igasse asutusse ja suurde ettevõttesse julgeolekuosakonna juhataja. Mõeldes nendele ettevõtetud sammudele, tundub, et KGB tundis tol ajal kõigist kõige paremini lõpu alguse tühimust.

1988. aasta veebruaris kulastas Eestit Mihhail Gorbatšov abi- ja nõuandja. Juba varakult alustati ettevalmistustega. Üksikasju enam ei mäleta, kuid partei kaivitas laialdase aktsiooni kõikvõimalike ettevõtete kogumiseks, et kaubelda temalt välja võimalikult paljast teavet ja valuutat. Kogu see šõu oli ules ehitatud Gorbatšovile – tootmise moderniseerimisele ja efektiivsusele. Selle rumala toolõigu sain endale kaela. Suurem osa ettepanekutest praagiti välja, kuid need, mis jäid sõelale, olid hiljem korralikult vormistada ja majanduslikult põhjendada. Need Moskvasse saatmist vaatasime need materjalid rida reaktiivse juures läbi. Hiljem pidin koos oma kolleegidega Moskvas plaanikomitees kabinetist kabinetti kauma, et seisukohti saada.

Gorbatšov alustas oma visiiti Eestis kõnega, milles ta ütles: "Riiaks pidas, solvates sugavalt meie eneseväarikust. Ta püüdis kõigiti näidata, et me ei suuda ilma Nõukogude Liiduta toime tulla. See oli liialt julm isegi kohalikele kommunistidele ja valla rahva seas tohtu pahameelelaine. Ka teised väiksemad liidubariigid tunnetasid seda kui kõigi liiduvabariikide pihta suunatud ülekohutust seisukohta. Sellest peale, aga muidugi mitte ainult selle tõttu, hakkas käärimine ja ilmned rahulolematuse märgid Nõukogude Liidus. Olin ise veendunud, et tolle Gorbatšovi eesmise ettevalmistamises osalesid ka EKP Keskkomitee liikmed, otsas Karl Vainoga, sooviga panna rahvale päitsed pahe. Kõik välja teisiti, otsekui õli valati tulle ning rahva vabadusihk tõi uue jõuga. Miskipärast tunnetan, et just too Gorbatšovi eesmine äratas rohkem kui kunagi varem nõukogude aastatel toimunud eesmise ideed ning konsolideeris selle nimel tegutsevaid inimesi, tumata nende parteilisest ja sageli ka rahvuslikust kuuluvusest."

23. veebruaril võttis NLKP Keskkomitee vastu põhimõtteotsuse Gorbatšovi külaskäigul tõstatatud küsimuste lahendamise kohta ning selle alusel andis NSVL Ministrite Nõukogu korraldused juba 4. märtsil. Kuu aega hiljem (3. ja 7. aprillil) samal teemal NSV Liidu Plaanikomitee esimehe asetäitja A. K. K. juures nõupidamine, milles osalesid K. Vaino, B. Saul, G. T. poeg, L. Tammeväli, minu asetäitja E. Eero jt., kokku üle 100 inimese. Mõned asjad õnnestus isegi välja kaubelda. Näiteks, kaadi tehases kavandati uuendada telliste presside seadmeid Koeru teleülekandejaamale kavatseti eraldada raha ja seadmeid anti korraldus raha eraldamiseks mehaanikatehase Teras rekonstrueerimiseks, Tallinna Polütehnilisele Instituudile lubati seadmeid soetamiseks igal aastal kaks miljonit rubla, otsustati eraldada 100 luuta õõnespaneelide liini ostmiseks Soomest ja seadmete ostmiseks tekstiilivabrikule Areng, nõustuti Lääne-Saksamaalt margariinivabriku ostmiseks võimsusega 30 000 tonni aastas. Lõpuks nimetatule anti korraldused läbi vaadata tekstiiliettevõtete tehnikaline ümberseadistamine, Poola firmade kaasabil uue linavalv

hitamine Võrru, kartuli ümbertöötlemistehase ehitamine, Kohtla-Järvele majaehituskombinaadi ehitamine võimsusega 140 000 m² aastas, 300 kohaga võõrastemaja ehitamine Tartusse puutükate poolt ja mitmeid teisi küsimusi. Tallinnas Ristiku tänaval asunud amortiseerunud vana margariinivabriku asemele oli kavandatud tehas Suur-Sõjamäe tööstuspiirkonda. Meie soov oli ehitada tehas seadmed 10 000 tonni margariini tootmiseks, millest oleks püüdnud meie ja Läti vajadusteks, kuid moskvalased ei nõustunud nii väikse võimsusega. Peatselt saabusid Eestisse Saksamaalt seadmed, alustati isegi ehitustöödega, kuid sotsialistliku majanduse kokkuvarisemisega see ehitus seiskus. Mul ei ole õrna aimu, kas see moodsa margariinivabriku sisseseade erastamise käigus läks. Sama saatus tabas peaaegu kogu kavandatud programmi. Kui arvates iseloomustavad eelnevad näited sotsialistliku plaanimajanduse põhjalaskmist, kui arvestada, et peasekretär ja teised poluburoo liikmed külastasid pidevalt riigi eri piirkondi ning seal pool toimus taoline almuste palumine ja riigipea ning partei juhtide heldekäelised annetused, kuid Eestiga võrreldes mitme miljardi võrra mahukamad. Kas sellise valitsemisstiili juures võis raakida tasakaalustatud plaanidest ja plaanimajandusest? Aastast aastasse suurendati materjalide ja rahaliste vahendite kulu, et ülemustel oleks midagi jaotada. Sellise kombe algeid leiatsida ajaloost. Halb oli see tsaar või kõrge ametnik, kes alati midagi ei jaganud. Samasugune süsteem oli valdav alates Moskvast, liiduvabariikidest, oblastitest ja rajoonidest kuni kollektiivide välja ning oli paisuva korruptsiooni üheks lätteks. Neid ei hoidud hakkasid kasutama oma isiklikes huvides ka keskastme juhtkond. Nii mõnigi Eesti kohalik ülemus sai Moskva tutvuste ja oma asutusele luksusautodeks peetud Tšaika või ZIM-i autoga. Ühe ametniku ja tema perekonna suvepuhkuse korraldamise eest Eestis.

1987. aasta märtsis lahkus mulle teadmatul põhjusel ametist keskkomitee aseesimees Vello Rosenberg, kelle asemele määrati Einar Nymann. Kuu aega hiljem teatas Gustav Tõnspöeg Karl

Vaino "ettepanekust", et tal tuleb asuda tööle rahvakomitee esimehena. Kirjutasin sellest lühidalt eespool, kui kirjutasin teerisin Bruno Sauli mälestusteraamatut (vt. ptk. "Kokkupuud tole aja partei- ja riigitegelastega"). Tolle aja võimude iseloomulikult kutsuti 28. mail 1987. aastal kokku kollektiiv liikmed, osa võtsid ka keskkomitee sekretär Nikolai Ganju osakonnajuhataja Valeri Paulman. Kõik toimus vene keeles jušev esines paariminutilise mittemidagiütleva sõnavõttega, et partei keskkomitee pidas vajalikuks suunata Gustav Tõnspoe tööle ja tema asemele määrata plaanikomitee esimeheks hästi tuntud Valeri Paulman. Sõna sai Paulman. Ta tõus ja pani pintsakunööbid kinni, kõhatas ja alustas oma kõnet. Paulmani esinemisest mäletan üksnes fraase, et kõrvalseisjana näha ta keskkomiteest hästi neid puudusi, mis ilmnevad plaanikomitee juhtimises ja asutuse töös, tema tänab parteid usalduse eest ja valmis uuel tööpostil tegema kõik selle heaks, et puudused kõrvaldada. Minu süda oli sees lõhkemas, uhke ja alati sirge seljaga Gustav Tõnspoe istus kühmuvajunult, näost punane, kolleegide laua otsas. Ma ei mäleta tema sõnavõttu. Lõpuks ütles Ganju "Kui küsimusi ei ole, siis lõpetame." Meie, Tõnspoe kollektiiv olime kui lambakari, sõnatud ja tegutsemisvõimetud. Selle töö oli süsteem meid kujundanud.

Paulman jätkas kaadrimuudatusi ja asutuse struktuuri tugevdamist. Belistov suunati tööle keskkomiteesse Paulmani endisele kohale, sealt toodi plaanikomitee aseesimeheks Sergei Trifonov. Aseesimees Jakob Saks vahetati välja Urmo Kala vastu. Jätkati struktuuri reorganiseerimist, milleks esimees isiklikult joonistas kastikesi ja kavandas alluvussuhteid. Sel ajal võeti vastu NSVL Keskkomitee ja NSVL Ministrite Nõukogu ühismäärus plaanikomitee töö tugevdamisest, milles nähti ette koondplaani struktuuri üksuse juhtimine vahetult aseesimehe poolt. Samasugune dokument võeti vastu ka Eestis. See tähendas kas minu vallandamist või määramist aseesimeheks. Paulman kutsuski mind välja ja näitas, et on kavandanud struktuurimuudatuse, milles nähakse mulle

ettepanek, mis hakkaks koordineerima mitme teise iseseisva osakonna tööd. Ma ei mõelnud hetkegi, hakkasin valjusti naerma ja ütlesin, et ei soovi täita vankri viienda ratta rolli. Ma lõin Paulmani oma üleoleva käitumisega rõõpast välja. Ta lausus vaid, et jätkab ta minu jaoks teiste võimaluste otsimist. Selle peale ütlesin lausuda, et üheks võimaluseks oleks mind määrata aseesimeheks. Ta vastas, et ei saa, Vaino olevat vastu. Küsisin, miks. Ta ei teadvat. Usun, et see tegelikult nii ka oli.

Minu vabaneda Moskva haardest ilmselt motiveeris nelja mehe – Vladimir Savvaare, Siim Kallase, Toot Made ja Mikk Titma – laia kõneldud leidnud artiklit "Iseseisv Eestis", mis ilmus "Edasis" 1987. aasta septembris. Artikkel lõi laineid üle kogu Nõukogude Liidu. Mul puuduvad andmed, kuid arvan, et sellele reageeriti presidendimaltki. Samas oletan, et artikli autorid ei osanud ette näha avald tõrnilisi reageeringuid.

Artikkel tõi kaasa tugeva vastureaktsiooni, mida ma Paulmani otsusekohe tunda sain. Ärritust ei põhjustanud mitte niivõrd artikli sisukohad kui autorite ootamatu käitumine. Küsimust arutatakse kolleegiumi kinnisel istungil, õieti ei olnud arutelu, olid vaid domineerivad emotsioonid. Üksikasju ma ei mäleta, kuid lõppotsus osutus järgmiselt: Meril tuleb lähipäevil televisioonis esineda ja artiklist kummutada; plaaninstituti direktoril Vambola Vokil tuleb kirjutada "Rahva Hääles" kogu lugu hukkamõistev artikkel. Ütlesin, et ei soovi sel teemal esineda, mille peale tehti mulle ja häälega selgeks, et see on käsk, mis kuulub taitmisele. Sattus juhuslikult olukorda ning ei osanud kellegagi nõu pidada. Vastasin Ellen Ternoga mõtteid, kuidas asjale läheneda. Valmistatut ei saagi teksti, mis on säilinud siiani, ja näitasin seda mulle. Tal ei olnud aega mind aidata, kuid ta ütles, et sellise teema esineda ei või. Saade oli juba järgmiseks päevaks välja antud. Närveerisin kõvasti. Olen lõputult tänulik telekomitee Feliks Unduskile, kes oskas küsimused neutraalses vormis esitada ning juhtis saate meie majandusprobleemidele, näideldes artiklist ja selle autoritest. Tundus, et artiklile vastu-

runnaku korraldamise idee ei tulnud Paulmanilt. Olin talle ajaks, et talle pidevalt keegi helistas ja nõudis vastusammutit. Keegi pidi olema üks keskkomitee sekretäridest.

Mul on säilinud pealiskaudsed märkmed EKP Keskkomitee 22. detsembril 1987 toimunud nõupidamisest, kus osalesin. Mul tult otsisin dokumentidest vihjeid selle ürituse kohta. Nõupidamisteemana olen üles kirjutanud: "Balti vabariikides aset leidnud sotsialistlikest ilmingutest". Arutusel oli NLKP Keskkomitee teemaline kiri. Ettekande kohta olen teinud üheainsa kirjaliku märkuse – etteheide, et 90% juhtivtöötajatest on ikka veel eestlased.

Sõnavõtjatest. Karl Vaino: "Tuleb minna üle aktiivsele tööle, et ennetada ideoloogilisi vastaseid."

Karl Kortelainen (julgeolekukomitee esimees): "Ei tohi loota, et ajaloolist tõde kasutatakse meie vastu. Glasnost (avastamine) täidab nõukogudevastaseid eesmarke."

Indrek Toome: "Sügavamalt tuleb tegeleda rahvustundega. Rahvuslik uhkus on loomulik asi."

Arno Almann: "Varem kurtsime, et noored on passiivsed. Nüüd ei osata noorte aktiivsusega midagi teha."

Gustav Naan: "Kas "Edasi" ja "Vikerkaar" toimetasid võimelised juhtima? Kas KGB ei ole vigu teinud?"

Need napid märkmed näitavad, et partei juhtkond oli selle ajaks lõhenenud vanadeks ja noorteks. Noored olid juba kogu teisisiti mõtlema, vanad seda ei osanud.

Partei alustas ägedat ideoloogilist võitlust: kohalikke abinõusatsioone kohustati koostama ideoloogilise tegevuse tootmisnõuti loengute pidamist. Plaanikomitee 1988. aasta veebruaris toimunud parteikoosoleku protokollis ilmus punkt, mis nõudis osakonnajuhatajate vastutuse suurendamist ametialaste andmete väljastamisel. Neid asju ei võetud enam tõsiselt, kuid selget tulekunägemust enamikul samuti polnud.

Ühest tähelepanu väärivast minevikusündmusest

Ma sõitsin järjekordselt Moskvasse lähetusse. See oli tavaline ametinõu kaheksakümnenendatel. Moskva vahet tuli ametnikel pidevalt vahetada. Sageli sõitsin Moskva vahet mitu korda kuus, kuid juhtumisi ka, et tuli sõita paaril korral nädalas. Eelistasin sõita lennukiga, kuid kui tuli osaleda mõnel tähtsamal nõupidamisel, siis sõitsin rongi, et mitte hilineda, nagu seda lennukitega ilmaolude tõttu ka tänapäeval juhtub.

Sõitsin öhtuse rongiga. Kupees oli peale minu veel kolm inimest: esimene oli kesknealst meesterahvast ja kolmas oli vanemapoolne tüsedusele kalduv admiralimundris ohvitser, kes ennast tutvustas kui komandant Kortsagaaginit Paldiski mereväebaasist. Ta lisas veel, et on mereväes poliitöötlaja. Erinevalt teistest oli see reisikaaslane väga jutukas. Varsti pärast rongi liikumahakkamist sättis ta ennast restoranvagnisse minema ning palus tungivalt mind tulla talle ühiseks seltsiks. Ütlesin viisakalt kutsesest ära, mis talle sugugi meeldimud. Paar tundi hiljem restoranist tulles olid tal kõvad alahoolnadh juures ja jutuhoog veelgi lennukam. Mitmesugustest küsimustest jatsin meelde ühe uskumatu loo, mille püüan allpool kirjutada, kuigi sellest on möödunud vähemalt kakskümmend aastat.

Ta alustas küsimusega: "Kas te ei olegi Daugaval juhtunud midagi huvitavat? Sel juhul jutustan teile sellest üksikasjalikult." Järgmisel kuulisin tunni vältel detailidesse tungivat ülipõnevat juttu. Kui veeranditunni möödumisel hakkasid ülejäänud kaks kupeeolast jutustajat ründama ja süüdistama laimujuttude levitamises. Nad nimetasid teda "valeadmiraliks", "mundri võivat igaüks lüüa", ähvardasid teatada tema kohta "kuhu vaja" ning otsustasid pikemaks ajaks kupeest.

Reisikaaslase jutustatud lugu olevat juhtunud Riias Daugava linnas, mis toobriühade paiku 1975. aastal. Nagu kombeks oli, oli pühadeks Daugavale sõjaväeparaadiks lipuehtes sõjalaevad. Mees ka II klassi miiniristleja "Storoževoi". Meeskonnas

võis olla 100–120 mereväelast, nende hulgas ka väga hea tehnika ja haridusega kapten-leitnant, kelle esivanemad mitme põlvkonna jooksul olid mereväeohvitseridena Vene riiki teeninud. Tõenäoliselt võtmisel otsustasid mõned ohvitserid laeval haarata võimaluse ja põgeneda Rootsi, Gotlandi saarele. Mõned ohvitserid olid laeval ka kavale vastu, nad võeti kinni ja lukustati eraldi ruumidesse. Meeskonnale teatati mingist erakorralisest ülesandest ning valjult laeval merele. Hetk enne ankru hiivamist toodi kaatriga laevale looma loaga poolpurjus merevaelane, kes olevat olnud laeval juhtkonna töötaja ülesannetes. Teada saanud laeval toimuvast, oli teadlikult mõel saanud hüpata naaberlaevale ja teatada “Storoževoi” laeva kinnikavatsusest. Oli juba hilja, “Storoževoi” võttis kursid Daugava suudme poole. Informatsioon juhtunust liikus ülespoole ja laeval sama rada pidi allapoole. Kõigepealt anti vastav käsk piirivalvelaevale laev iga hinnaga peatada. Piirivalve kaatrid ei julgenud laevala läheneda, sest relvastus oli ebavõrdne. Laeval olid peale suurtõrjela de ka reaktiivrelvad ja torpeedod. Seejärel suunati laeva ründama hävitajad, ka need ei suutnud midagi teha. Laev jätkas liikumist kurssi Gotlandile ja oli juba jõudmas Nõukogude Liidu territoriaalvete piirini. Viimases hädas saadeti välja ründelennukid, kes avasid laeva pihta marulise tule. Laevalt vastupanu ei osutatud, laev jätkati lukumist samal kursil. Lõpuks saabusid helikopterid, kes visati suure tapersusega pommid laeva juhtimiskeskusesse, laev kaotas juhitavuse. Helikopteritelt lasti laevale merejalaväelased, kes võitsid, mis vallutas laeva ja võttis selle üle. Kogu meeskond vahustati. Selleks ajaks olid saabunud ka teised sõjalaevad. Minurist laevatõuksiiri ja toimetati Liepaja sõjasadama laevatehasesse. Laevatõsiselt purustatud ja põlenud.

Samal päeval viidi kõik ellujäänud meeskonnaliikmed lennukitega Moskvasse julgeoleku keskvanglasse Lubjankale. Alustati uurimised, sõjatribunalid, mahalaskmised, vangistused, etteotsamised. Kogu see lugu kuulutati rangeks rugisaladuseks. Maailma tohtinud sellest midagi teada.

Selline oli lühidalt lugu, mille üleskirjutamise vajalikuks pidasin. Paljud detailid on ununenud ning nii mõnigi asi võib ehk olla vabatahtlik. Ja kas ikka selline sündmus tõepoolest toimus?

Hommikul Moskvasse saabumisel oli admiral mures, kuidas ta saaks teada linna saab, temasugusel ei sobivat ju mundris seista teatavate tingimustel (sel ajal oli takso saamine tõepoolest probleematuks) või sõita metroos. Eks selline mõtisklus näitab ka inimest, kes on oma mõttemaailma ja ellu suhtumist. Teadsin, et mulle ei ole juba auto jaama vastu, kuid ütlesin seda talle alles vagunist. Kui ta see ütles, lubasin ta kohale toimetada. Ta oli õnnelikum kui ma, sest ta taevast, jättis mulle oma telefoni ja palus kindlasti helistada. Taaste asjatoimetuste tõttu kogu see lugu ununes. Umbes kolm aastat juhtusin lehest lugema kaastundeavaldust admiralist, kes oli puhanud.

Elu juhtunust olen hiljem korduvalt meenutanud, olen kümnendite jooksul teadlastelt, poliitikutelt, riigimeestelt, sealhulgas sõjaväelastelt küsinud, kas nad on kunagi juhtunud kuulma laeva lõpu, kuid alati sain eitava vastuse. Vahel vaadati mulle küllaltki huvitav pilguga otsa, et sellist ulmejuttu tõe pahe olen ma. Eks see pani ka mind kogu selle loo tõeparas kahtlema. Lõpuks mõne aasta eest juhtusin seda lugu mainima oma endisele sõjaväelasele, kes minu suureks üllatuseks vastas, et on seda lugu nagu teadnud, vist televisiorist mingisuguselt venekeelselt ka. Lõpuks üksikasju ei suutnud meenutada. Minus tarkas taas, et see ei ole vastu. Helistasin Meremuuseumi töötajale, allveelaeva laevatahoidjale härra Vladimir Koppelmanile, kes oli endi-ajajate mereväeohvitser ja võinuks sellest loost midagi teada. Ta ütles, et oli, ta kinnitas Daugaval toimunut ja teadis selle loo üksikasju. Pealegi andis ta kogu sellele ajaloolisele sündmusele omapoolse laiem tausta. Mäss Punalipulises Baltimere laevastikus on olnud poliitiline sündmus, millega mereväelaste ja sõjaväe polvkonna esindajad tahtsid tõmmata riigi ja maailma tähelepanu Nõukogude mereväes Brežnevi ajastul valitsenud valja-

kannatamatule olukorrale, mis oli tekitatud vanameelsete poolt pädevate mereväe kõrgemate juhtide poolt.

Sõjaajaloolaselt Mati Õunalt sain teada, et sellest sündmusest on ilmunud raamat ning tema on kirjutanud sellest ka raamatu "Horisondis".

Raamat anti välja vene keeles 1992. aastal Riias.* Selle raamatu autor Andrei Maidanov kirjeldab üksikasjalikult Daugaval 9. novembril 1975. a. asetleidnud sündmusi. Enne Riias raamatu avaldamist oli autor 18 korral üritanud seda mujal teha, kuid kõikjal keelduti sellest. Esmakordselt teatati sellest loost rahvale alles 28. veebruaril 1990. aasta "Izvestijas" nr. 59.

Pole oluline võrrelda admirali jutustuse ja raamatus toodud faktide erinevusi, need on detailid, oluline on sündmus ise.

Ülalnimetatud raamatust selgub, et tegemist oli allveelaevaga tõe tõrjelaevaga "Storoževoi" pardanumbri 500, mida juhtis Vene laevastiku kapten Valeri Sablin, kes oli 1960. a. lõpetanud Leningradi kõrgema mereväekooli laevastiku suurtükiohvitserina.

Laskemoon oli laevalt maha laaditud, kuna seisis ees doormine Liepajas.

Mõtlemata paneb toimunud sündmuse eesmärkide kaksikult esitlemine: admirali väitel oli tegemist põgenemisega läände, raamatu autori versiooni kohaselt – suundumine Leningradi, et osaleda laskonnaga toel saavutada riigis kehtiva režiimi muutmine. Mõlemal juhul on viimane variant väheusutav.

Kolm minutit kulus Brežnevil otsuse langetamiseks: "Pommitada ja laev uputada!" Pommitajad heitsid hommikuni pommeid, seejärel astusid tegevusse ründelennukid JAK-28-d. Tükilennukid tõusid kolme kaupä neli lüli ja pikeerisid 300 meetri kõrguselt, iga lennuk heitis kuni kolm tonni pommeid. Lennukid ei teadnud, et laev on relvitu. Laev sai pihta, kaotas juhtimise ja hakkas ringlema. Kell 15.00 vallutasid dessantvaed laeva, meeskond vahetati välja. Informatsioon puudus, seepärast

* Andrei Maidanov. "Prjamo po kursu – smert". Riga, 1992.

ka kõrgemad ohvitserid olid arvamusel, et alanud on sõda. Üks lennuk oli pärast neid sündmusi küsinud lennukiväe kindralilt: "Kui ohvitserid pommitada Riia?" Kindral olevat üksnes huuled kokku surunud.

Laevastiku päeva varahommikul saadeti kõik ohvitserid kättesaamatuks kahe lennukiga AN-24 Moskvasse.

Laevastiku süüdistati kõiki kodumaa reetmises, mis hiljem asendati laevastiku süüdistusega – grupiviisilise allumusega. Ohvitserid vahustati vangistusest 20. märtsil 1976, alandati madrusteks ja demobiliseeriti sõjaväest. Liikvel oli ka teisi versioone. Laevakapten Valeri Sablini mõistis VNFSV Ülemkohus 13. juulil 1976. a. süüa mahalaskmise läbi.

Laevastiku peagi kuulis, pea 35 aastat hiljem, tundub uskumatu, et meie vaatluse läheduses toimunud julm sündmus, sõda ilma vastaseta, jäi rahvale ning ilmselt ka tolle aja riigimeestele teadmatuks.

Meie ajast puudub selles asjas täielik selgus.

Uskumatu hakkab teoks saama

1988. aastast on Eestis tunda rahva aktiivsuse olulist tõusu, toimus ühiskondlik muutus, rahvuslased korraldasid 23. augustil Molotovi-kohtu pakti aastapäeval Tallinnas Hirvepargis meeleavaldust, olavat vastukaja tekitas nelja mehe artikkel isemajandamisele üleminekust, millest oli juba eespool juttu. Inimeste eneseteadvuse tõusisid olulised muutused, varajasem passiivsus ja ükskõiksus asendusid aktiivse ja leppimatus hoiakuga mitmesugustes ühiskondliku elu küsimustes. Hoo sai sisse muinsuskaitse liikumine, algas Eesti Muinsuskaitse Selts. Esmakordselt toodi Võrus avastatud sinimustvalge lipp.

1988. aasta kujunes Eesti jaoks murranguliseks. 2. veebruaril toodi Tartu rahu aastapäeva ja 24. veebruaril Eesti iseseisvuse päeva, meeleavaldustel lehvisid sinimustvalged lipud – kõik see

tundus uskumatu. Varasematel aastatel represseriti inimesi nende teemadel raakimise eest. 1.–2. aprillini toimus loomulike liitude ühispleenum, kus nõuti poliitiliste ja loomulike õiguste laiendamist ning vabariigi juhtkonna värskendamist. Edgar Savisaare ja Marju Lauristini algatusel loodi Rahvade demokraatlik rahvaliidumine. Algas laulva revolutsiooni aeg. 10.–14. juunini Tallinnas toimunud öölaulupidudel lauldi maalisi laule. See kõik oli alles algus.

31. mail 1988 arutati EKP Keskomitee büroo istungil järgmise aasta plaani projekti. See oli pikk ja tüütu arutelu, selleparast otsustati üksnes kahte momenti, millest aimus kohalike juhtide arvamus, et rahva kannatused on jõudnud ohtliku piirini. Oma lõppsood olid nii Bruno Saul kui ka Karl Vaino ennast ümber häälestanud tööstuse eelisarendamisest rahva sotsiaalsete vajaduste peamise rahuldamisele. See oli mõnevõrra uudne moment. Bruno Saul: "Kuueaastasi ei hakka me sunniviisiliselt koolidesse panema. Te hendame lõplikult lasteaedade küsimuse." Karl Vaino: "Plaaniprojekti lihvimisel pöörata suuremat tähelepanu sotsiaalse arendamisele; tuleb arvestada, et see on meie peaülesanne. Puudutab ka elamuehitust. Lihakonservide tootmisest peame loobuma, see on meile kahjulik, kuna need lähevad postisaadetele, mitte vabariigist välja."

Aeg lendas kiiresti, perestroika ideed tiirlesid kõikjal, ainult igapäevaseks sai neist aru nii, nagu ta ise soovis. Olin igapäevase tööga sedavõrd hõivatud, et ei olnud tegelikult poliitilise atmosfääriga lihtsalt hämmastunud, ent õhus oli tunda muutusi. Mind hämmastasid paljud moskvalased Nõukogude Liidu Plaanikomiteest, kes olid veendunud Balti liiduvabariikide eelseisvas iseseisvumises. Sel ajal külastasid meid Armeenia plaanikomitee töötajad, kes peamiselt õnnitlesid mind peatse iseseisvumise puhul ja tundsid kadedust, kuna nendel jääb see ainult unistuseks, sest oma naabrite parandamiseks ole neil võimalik Nõukogude Liidust välja astuda.

Poliitiliste sündmustega kaasnesid jätkuvad kaadrimuudatused ka plaanikomitees. 1988. aasta kevadel lahkus töölt oma soovil Edgar Savisaar.

1988. aasta 12. septembril kutsus Paulman mind enda juurde ja teatas, et on valmistatud ette valitsuse määrus minu määramiseks plaanikomitee esimehe asetäitjaks. Olin üllatusest keeletu, kuid võtsin asja rahulikult. Järgmisel päeval kutsus ta mind uuesti välja ja teatas, et valitsuse eelmise päeva otsus muudeti, mind määrati plaanikomitee esimehe esimeseks asetäitjaks. Need sündmused olid minu jaoks küllalt olulised, kuid üldsuse eest jäid nad varju, sest massiteabevahenditel oli sel ajal hoopis tähtsamaid asju valitsuse ees.

12. septembrist 1988 vabastati Valeri Paulman plaanikomitee esimehe kohustustest. Sellega lõppes Paulmani üks aasta ja viis kuud kestnud esimehekarjäär plaanikomitees. Plaanikomitee uueks esimeheks määrati majandusdoktor Rein Otsason.

19. septembril 1988 olin Kremli, kus algasid järgmise aasta plaani projekti arutelud ülemnõukogu komisjonides. Plenaaristungil ettekande majandusolukorra ja plaani projekti kohta NSV Ülemnõukogu Plaanikomitee esimehe esimehe asetäitja Reut. Ettekandja teatas, et uuendused planeerimises tagavad majanduses murrangu paremuse poole. Kahjumiga ettevõtted kuuluvad likvideerimisele. Hoopis kriitilisema ettekande tegi NLKP keskkomitee ökonoomikakomissiooni juhataja Gostev. Ta nimetas, et eelarve täitmise raskused alguse juba seitsmekümne aasta lõpul ja kaheksakümne aastate algusaastatel. Lisandusid uued objektiivsed tegurid: võitlus alkoholismiga läks maksma 30 mld. rubla, väliskaubanduse puudujärgi väljendus 27 mld. rublas, täiendavalt tuli eraldada elamuehitusele 7 mld. ja sotsiaalsfaarile 25 mld., paljuskü ühe seotud katastroofiga. Iga viies ettevõtte riigis ei taida plaani täita. Ühe komisioon on tunduvalt kiirem kui ringlus. Dotatsioonid moodustavad 107 mld. rubla ehk neljandiku riigieelarvest ning sellest 50 mld. suunatakse põllumajandusse. Elanike vanuse struktuur tõendab pensionäride arvu 6 miljonile, mis nõuab eelarvest

täiendavaid miljardeid. Ettevõtted on oma kasumiplaanid teinud kontrollarvudega võrreldes 13 mld. rubla väiksemana. Peamiste ettevõtete kümnes ettevõtte töötab kahjumiga. Üksnes loomade näpeldamine toob 2 mld. rubla kahjumit.

Järgmisel kahel päeval kuulati liiduvabariikide samade ettekandeid. Mina tegin 15-minutilise ülevaate majanduse arengust ja plaaniprojektist, Endel Mändmaa tegi 10-minutilise ettekande eelarve täitmisest ja eelarve projektist ning keegi Liidu ülemkohtkogu saadikutest oponeeris meid temale antud 10 minuti jooksul. Kõik oli nii kenasti korraldatud, et vähem asjaga kursis olevad osalejad ei andnud enesele arugi, et kogu see protseduur oli vastupidine usutav vaatemäng meie demokraatlikust riigivalitsemisest.

Rein Otsason oli plaanikomitees esimene teadlasest ja doktorikraadiga esimees. Ta oli töötanud mitmetel ametikohtadel, sealhulgas majanduseksperdina NSV Liidu Budapesti saatkonnas, kuid suure osa oma töömeheaastatest oli ta pühendanud teaduste uurimisele. Tõtt-öelda mõjus uus ülemus harjumatuna ja igapäevaste majandusprobleemide vastu erilist huvi ei ilmutanudki. Ka asutuse osakondade töö ja töötajad jätsid teda üsnagi kõrvale. Otsasoni ajal istusin mina kolleegiumilaua taga tema vasakul käel ja Tammeväli samuti kui esimene asetäitja tema paremal pool. Oma töös toetuski ta peamiselt meile kahele peaväljaltis aja kulutamist nõupidamistele ja töötajate vastuvõtmisele. Mul on jäänud meelde juhtumid, kui mõni osakonnajuhataja teatas palvega tulla tema jutule. Otsason päris ja kuulas ära, millest küsimuses tema juurde tahetakse tulla, ent vastas rahulikult, et teda see küsimus ei huvita, lahendatagu see probleem asetanud teadlasega. Niimoodi vabastas ta ennast igapäevasest ametnikutootamisest. Aja jooksul kogunes ta kirjutuslauale üha rohkem viitsikaid kaartide hoidikuid, sest tutvusringkond üha laienes, teda kutsuti palju ajakirjanikke, ka välismaalasi ja moskvalasi. Nais, et tal meeldis ajakirjanikega suhelda.

Vahetult enne järjekordset ministrite nõukogu istungit või ministrite nõupidamist, kus ta pidi esinema või sõna võtma, kutsus ta

oma kabinetti, selgitas esinemise teemat ja tahtis kuulda minust nõu. Pärast hetkelist kontsentreerumist püüdsin esitada oma arusaama ja argumendid. Otsason kirjutas vaikesse märkmepaberile minu jutust üksnes märksõnad. See oli minu jaoks üllatav, sest seni pidin kõik sõnavõttud esimeestele kirjalikult ette valmistama, nagu ka minu kolleegid. Seepärast tundsin isegi veidi häbi Otsasoni eelseisva esinemise pärast. Kuid valitsuse istungitel loompea valges saalis, millest plaanikomitee esimehe asetäitjad alati osa võtsid, tundsin sügavat imestust, nähes ja kuuldes oma kolleegide esinemisi. Seesama väike paberilipik näpu vahel, esines ta nii kindluse ja veenvusega, et sageli ei järgnenud isegi küsimusi. See oli tal paljudest teistest tema eelkäijatest täiesti erinev võimekus.

Plaanikomitee kolleegiumi istungitel võtsid alati sõna ka osakondade juhatajad, mitte kolleegiumi liikmed. Meie Tammevälja esimehele selgitama, kes on kes. Ühel korral, kui Rein Otsason oli juba pool aastat ametis olnud, küsis ta minult kolleegiumi istungi ajal, kes on järjekordne sõnavõtja. Vastasin: see on meie riigistase tööstaažiga alluv, kaubandusosakonna juhataja ja plaanikomitee ametiühingu eluaegne esimees Viktor Stepanov.

Otsason oli teadlane ja jäi selleks, igapäevane administreerimistöö olnud tema natuuriga kooskõlas.

Uued reisirid

Enne kakümnendatelt toimus selge põlvkondade vahetus ja noored olid enam nii leplikud ja kartlikud nagu minuealised. Panin tähele erinevates auditooriumides loengutega esinedes. Varem aastatel ei pööratud lektorile suurt tähelepanu, mõned kuulsamad loengurid ajalehed laiali, mõni luges raamatut, naisterahvad olid kudumisvardad kätte... Seda võis tõlgendada kui vaikivat protesti, sest enamik oli tulevikuväljavaadete asjus pessimistlikult

häälestatud ja kellegi lektori jutuvada majanduse arengu eelvaadetest jättis neid ükskõikseks. Nüüd oli olukord hoopis teine. Ilmselt aitas inimeste aktiivsust mingil määral tõsta Gorburi perestroika-ponnistus. Kuulajad olid julgemad ja aktiivsemad. Noored küsisid otse, miks inimesed elavad sotsialismi tingimustes viletsamalt kui kapitalistliku majandusega riikides, näiteks Saksamaal ja Rootsis. Auditooriumid muutusid sedavõrd aktiivseks, et ei olnud vaja jätta rohkem aega küsimustele vastamiseks ja inimeste üksteisele kuulamiseks. Mingil ajal seati sisse niinimetatud poliitparadeid süsteem, mille kohaselt kõik juhtivtöötajad, kaasaarvatud ministrid, pidid igas kuus teatud päeval rahvale päevakohastel teemadel esinema. Üks osa ühiskonnast muutus vabamaks, iseseisvalt mõtlejate osakaal suurenes. Võib-olla on selle perioodi kohta tühikäigeks ka sellesuunalisi uuringuid. Minu tähelepanekute järgi laskisid nad kontingent kuni 1920. aastani sündinuid, sealhulgas sõjaväelasi, minna, sel ajavahemikul pensionile ja neid vahetasid välja noorem põlvkond. Just see asjaolu mõjutas edasisi poliitilisi sündmusi, mis hakkasid arenenema Nõukogude Liidus ja tema satelliitriikides.

Mõnevõrra vabamaks läks ka reisimine. Ei saa välistada, et see kaadagi soodustas noorte, avarama pilguga inimeste juurdevoolu teistesse ametkondadesse, kellest reisimisvõimalused olenesid. Aga ma ei tapanud enesele aru, et minu reisimist soodustas ka tõus ametireedel.

1983. aasta sügisel saime koos Jutaga käia imetoredal Doonau laevareisil, külastasime kuut riiki. Austrias käisime Viinis ja Salzburgis. Kuid reisil oli ka varjupool. Meie mugaval jõelaeval oli kokku 200 turisti, eestlaste rühm oli 30-liikmeline. Päril reisimise eest, 1. septembril 1983. aastal vapustas meid Lõuna-Korea reisilennuki allatulistamine venelaste poolt, mille tõttu hukkus 26 inimest. Katastroofi üksikasjad jäid meile kogu reisi ajaks teadmata. Enne Viini saabumist korraldati rühmajuhtidele instruktaazimiskoosolekuid, et Austrias tuleb olla väga ettevaatlik, on andud meile teada, et nõukogude inimeste vastu kavandatakse juba sadamates provokatsioone ja meelevaldusi seoses Korea reisilennuki allatulistamisega. Tekkis tunne, et sedapuhku jääbki Viin nägemata.

Kuid meie uhke laev ennast kai äärde kinnitas ja trapp maha pandi, et meid ootab, et meie vastu tundis tagasihoidlikku uudishimu ainult üksikuid kaal kõlkuv hulgas. Viinlastel oli muud teha: Viini külastasid juba 150 aasta pikkust vaheaega Rooma paavst. See oli sündmus, mida miski ei saanud varjutada.

Kail ei olnud politseid ega piirivalvet, tollist rääkimata. See-eest olime ümbritsetud omade, s.t. Moskva julgeolekumeeskonnast. Nad olid palju ja nad olid tänu närvilisele olekule ja läbitungivatele pilkudele eksimatult äratuntavad, nagu oleks amet neile otsustatud ja kinnitatud. Tundus, et eriti hoiti silm peal just eestlastel. Ühest eestlaste grupist oli aasta tagasi teleajakirjanik Riho Mesilane Viini jalga lasknud ja seetõttu suhtuti meisse kui ebaustavatesse. Alamsuunides liikudes ei tohtinud teistest maha jääda, kui hetkeks peatuma jäid, tuli nuhk juurde ja käskis edasi liikuda (Mesilane oli vist pagenud just läbi ühe muuseumi tualettruumi akna). Mind peeti vist usaldatavaks, sest määrati viieliikmelise grupi juhiks, nagu oli üldine kord turismireisidel kapitalistlikes riikidesse. Viimasel päeval saime Viinis paar tundi vaba aega, kuid pidime siiski kella kuueks olema laevas õhtusöögil ning kell kümme oli kavandatud tagasisõitu alustada. Tegin oma grupile ettepaneku õhtusöögist loobuda ja seeläbi pikendada Viinis viibimist kahe tunni võrra, millega oldi nõus. Kogu laeva juhtkond, julgeolekukomandant ning lisaks paar inimest saatkonnast olid kogunenud laeva trapi ümber ja kõik ootasid meie viieliikmelist seltskonda ilmselt üliharvipinges, sest meie ilmunine silmapiirile muutis nad jalaalustoomsameelseks. Saatkonna töötajad lahkusid laia naeratuks, trapp tõmmati laeva ning kohe alustati tagasiteed. Keegi ei tundnud ühtegi halba sõna, millest ma järeldasin, et meie tagasitulek oli kuusa kergenduseks.

Kui jõudsim Doonau suudmealal asuvasse Izmaili, mis oli reisi lõpp-punkt, puistas toll meid väga põhjalikult. Ühel lõpp-Nõmme metsamehel katsuti aparaadiga koguni habe läbi.

1988. aasta kevadel käisin turismireisil Indias. Seekord määrati mind grupijuhiks, mis tähendas tasuta sõitu, ainult valuutat

pidin ostma. See oli samuti väga tore reis ja ilma Doonau loo-
pingeteta. Grupp oli väga meeldiv, inimesi oli igast eluvahel-
nast ning ma kogesin, et grupijuhid ei pruukinud ilmingu-
olla julgeolekuga seotud. Samal aastal külastasin ametiühingu
delegatsioonide koosseisus ka Itaaliat ja Soomet. Need olid
ti meeldivad sõidud, kuid selliste nime järgi ametisõitude
gur seisnes üksnes silmaringi laiendamises ja meelelahutuses.

Süües kasvab isu, ütleb vanasõna. Saime koos Jutaga lo-
Rootsi tema sugulastele külla. Tagantjärele on kahju, et me ei
vinud ka Maritit kaasa võtta. Oli imetore reis. Nädalapärast
rutasime Lõuna-Rootsis, käisime ka Taanis ära. Tagasi sõit-
mööda idarannikut Falsterbrost Kalmari ja Ölandi kaudu me-
onutütre juurde Nordköpingisse ja sealt Stockholmi, kus peatasime
me Jutta sugulaste pool, perekond Käbinite kesklinnas asuvas
teris. Pererahvas ise oli Landskrona lähisel oma suvilas.

Väga meeldiv oli tänu Jutta sugulastele kohtuda Stockholmis
Jaan Tõnissoni poja Helduri ja tema abikaasaga. Täpselt kokku
lepitud ajal sõitis meie peatuskoha ukse ette hiiglaslik luksushu-
siin. Tutvustasime end ja muidugi nõustusin ettepanekuga tulla
meie vestlus lõunatamisega. Auto vuras ooperiteatri restorani
ette, erakordselt ukse lähedale. Meid juhutati aknaalusesse
Ilm oli päikesepaisteline, aknast avanes oivaline vaade kum-
lossile ja arvututele väikestele lõbusõidulaevadele promenaadil
ääres. Meile ulatati menüüd, millele järgnes minu jaoks kord-
tu tseremoniaalne toiduvalimine. Selle toimingu käigus vestlesin
mitmesugustel olmelistel teemadel. Sain teada, et Tõnissonid
polegi nagu päris kodu, et nad elavad kord Ühendriikides, siin
le Euroopas, peatuvad põhiliselt hotellides ja söövad restoranis.
Menüüd uurides kommenteeris härra Tõnisson üht või teist toitu
mina kuulasin, suu ammuli, muudkui nõusoleku märgiks nõu-
tades, oskamata millegi kohta oma arvamust avaldada. Näite-
põdramaksapasteete või praade välja pakkudes pööras kosti-
jutu kohe Tšernobõli katastroofile ja põdrasamblikute võim-
kule saastatusele. Sellises vaimus käis siis toiduvalimine. Vahel

maht kahel korral käis ülemkelner koos nelja ülesrivistatud kelner-
iga tellimust võtmas ja nad pidid lahkuma, kuna valik ei olnud
veel tehtud. Ei mäleta, mida me sõime, kuid meeles on, et kõik oli
võrdne.

Tõnissoni huvitas Eesti majanduse käekäik. Ma loodan, et suut-
on talle anda objektiivse ülevaate meie ja mõnevõrra ka Nõuko-
gude Lõuna majandusest, kuid tollal olin ma kahtlemata üleliia
optimistlik ega näinud peatselt algavat majanduse allakäiku ja
Võnnu turgude kadumist. Seepärast võis Heldur Tõnissonil
pärast minu mulje kui tulihingelisest kommunistist. Kõrvallauas
istusid mees, kes meid pidevalt jälgisid, tundsin eksimatult
me "omad". Oli ju alles nõukogude aeg ja minu põlvkonnale oli
lõuna sisse programmeeritud. Kutsusin härra Tõnissoni Eestisse,
kui ta keeldus kategooriliselt, ka minu veenmiskatsed ei muutnud
seda hoiakut. Ega ta põhjust otse välja ei öelnud, kuid saan alles
nüüd aru, et tema jaoks oli ebaeetiline tulla okupeeritud ja seni veel
kommunistliku režiimiga kodumaale. Meie meelde jääv kohtumi-
ne kestis umbes paar tundi. Tore oli ka selle lõputseremoonia:
ülemkelner tõi nahkkaante vahel arve, meie võõrustaja lasi silmad
otse üle käia, tõmbas lõppsummale joone alla ja kirjutas juurde
muu kolmde jootraha. Selle lõuna arve oli muidugi suurem kui
me kahenädalased kulud Rootsis. Lahkumisel olid kelnerid uues-
rivistatud kuni autoni, mis oli jällegi otse ukse juures. Meid
juhutati koju, jätsime hüvasti ja pärast seda ei ole ma Heldur
Tõnissoniga kohtunud ega midagi temast kuulnud. Mul on kah-
et ma ei ole saanud talle kunagi midagi head, südamest tulevat
õnna ega ka kaastunnet avaldada tema abikaasa surma puhul,
kuna mul puudub tema aadress. Minu meelest oli ta nii välimuselt
kui ka olemiselt väga oma isa Jaan Tõnissoni moodi, kuigi tean
mest üksnes fotode järgi.

Vaino Väljas – EKP Keskkomitee esimene sekretär

Indrek Toome – Ministrite Nõukogu esimene sekretär

1988. aastast sai Vaino Väljas Karl Vaino asemel parteiühiku esimeheks. Indrek Toome vahetas valitsusjuhina välja Bruno Sauli. Uued juhid olid kohalikud, sünnipärased eestlased, üldsusele hästi tuntud inimesed.

16. novembril võttis ENSV Ülemnõukogu vastu Eesti suviselise arengusdeklaratsiooni. Istungit juhatas Vaino Väljas. Nagu tavaks, arutati seda küsimust eelnevalt EKP Keskkomitee büroo istungil, kus iseseisvusdeklaratsiooni kehtestamine põhimõtteliselt loodi kiideti. See otsus oli kohustuslik igale büroo liikmele ja liikide kandidaadile ning oli ühtlasi oluliseks toeks ka Arnold Rüütli kui Mihhail Gorbatsšov ja tema kaaslastele talle kogu maailma silme ees (teatavasti toimus Moskva Kremli TV-otseülekanne) avaldamiseks ja nõudsid Eesti NSV Ülemnõukogu otsuse tühistamist.

Ministrite nõukogu 21. novembri istungil, mida juhtis Indrek Toome, arutati keskkonnakaitse kontseptsiooni. Otsustati suhtuda negatiivselt keskkonnakaitsete ehituste finantseerimist, mitte suhtuda negatiivselt põlevkivi kaevandamist ning loobuda uute keemiaettevõtete rajamisest. Rein Otsason informeeris valitsust isemajandamise kontseptsiooni väljatöötamisest Moskvast ja teistes liiduvabariikides üsna pessimistlikes toonides. Valitseb ettevaatlik, isegi tüüpiline hoiak. Gustav Tõnspöeg väljendas oma arvamust, et sellises olukorras peame viima sisse oma raha või sulgema piirid.

Mõned väljavõtted ministrite nõukogu 1. detsembri 1988. aasta istungilt, kus arutati väga põhjalikult vabariigi isemajandamise üleminnekut. Ertekande tegi Otsason. Ta oletas, et paremal juhul võtab Moskva vastu kuni 30% meie ettepanekutest. Sõnavõtted olid palju, aga oli ilmne, et keegi ei kujuta enesele ette, kuidas see konkreetses olukorras isemajandamisele üle minna saab. Viljar Valters kutsus üles ettevaatlikkusele: kontseptsioon antakse kaheksa kuud hoovad selle realiseerimiseks puuduvad; tahtaeg – 1. jaanuar

1990 – on ebareaalne, puudub hinnang ressursside kohta jne. Minister Valter Eks: plaan on idealistlik ja toores; Peeter Palu: olukord suurepärane, kuid mitte lootusetu, igal juhul peame isemajandamisele üle minema. Üle paari tunni kestnud diskussiooni võttis kokku Indrek Toome: rahvas usub ja ootab, et valitsus ütleb välja oma seisukoha; regionaalsele isemajandamisele pole alternatiivi, seega ei kuulu küsimus vaidlustamisele.

Järgmisel päeval olin EKP Keskkomitee büroo istungil, kus Rein Otsason andis 7 minuti jooksul ülevaate eeloleva aasta plaani projektist, milles Mändmaa tegi sama riigieelarve kohta. Seejärel kuulutati Otsasoni informatsiooni isemajandamisele üleminekust. Tähtpäev 1. jaanuar 1990 tulenes NSVL Ministrite Nõukogu otsusest Eesti ja Läti kohta. Kriitilise sõnavõtuga esines Teaduste Akadeemia president Karl Rebane: "Eesmärgid õiged, kuid puudub suund, kuidas nendeni jõuda; sisaldab poliitilisi momente (eraomandi tunnustamine, liiduettevõtete staatuse lahendamine), mille lahendamiseks ei saa kontseptsiooni rakendada." Sellele järgnes Vaino Väljase replik: "Pange imestama, kuna kontseptsioon on ju koostatud Teaduste Akadeemia poolt; mina olen ideoloog ja pragmaatik ühes isikuna."

Rebane jätkas, kuid Väljas katkestas teda: "Teie informatsioon on aärmiselt konstruktiivne. Palun juhtige töögruppi, milleks teil on kõik volitused." Rebane mainis IME materjalide ebarahuldavat arutelu ajakirjanduses, et ei saa otsustada teadusprobleeme alternatiivide teel. Järgnes veel üksikuid repliike, mille peale Väljas lõpetatud toonil lausus: "Juhin ministrite nõukogu ja ülemnõukogu otsustamist tähelepanu asjaajamisele. Te ei ole kontor! Praeguse olukorraga ei saa neid lühidalt, sõnavõttusid ei avata."

Nõukogude Liidus oli sel ajal perestroika kõrghari. Töötasid mõlemad riigi ja majanduse juhtimises loodeti leida mingisugused kõikide rahuldavaid lahendusi. Väga aktuaalseks oli muundada majanduse harukondliku ja territoriaalse juhtimise ja planeerimise põhimõtete ühildamine. NSV Liidu valitsus moodustas lahendamiseks probleemide lahendamiseks ekspertkomisjoni, mille

esimeheks oli NSV Liidu Plaanikomitee esimehe esimene Stepan Sitarjan ja liikmeteks põhiliselt liiduvabariikide plaanikomiteede esimehed, kes olid ühtlasi valitsusjuhtide asetäitjad. Eestis arenesid poliitilised sündmused suure kiiruga, Otsason, võib-olla ka vabariigi juhtkond, pidas õigemaks komisjoni töös osalen mina.

Komisjon kogunes valitsuse Moskva-lähedases residentsidises tsaari õukonna Morozovka mõisakompleksis kümme kilomeetrit Šeremetjevo lennujaamast. Tundsin ennast nagu kass, ei mingisuguseid olmemuresid. Auto lennujaamas kõigi mugavustega mõisatuba, esmaklassiline toidlustamine, joomised ja soojad pirukad või saiad. Töörežiim oli liberaalne, inimlik. Ainult Eestit ja Leedut esindasid aseesimehed, teist liiduvabariikidest olid kohal esimehed. Täpselt ma ei mäleta, kui töötasime peaaegu kuu aega, vahepeal käisin kahel korral ka Tallinnas. Ülepäeviti helistasin Otsasonile ja informeerisin teda korrast.

Algusest peale oli ilmne, et see töö ei vii kuhugi välja. Komisjonis oli mul toetajaks üksnes Leedu esindaja, mingil määral toetas ka Gruusia esindaja, kõik teised vaatasid esimehe suhu ja nõustasid, kusjuures ka esimees armastas valjusti mõelda, kas see teine aspekt või formuleering leiab poliitbüroos heakskiitumist.

Tägantjärele tarkusega võin nüüd öelda, et sellises tsentraliseeritud juhtimisega riigis, üheparteilise süsteemi juures ja olukorras, kus kõik ametnikud, olgu nad keskastme või tippametnikud, olid palgapäevast palgapäevani majanduslikult kindlustatud, oli raske, vist isegi võimatu olulisi reforme läbi viia. Komisjoni tootumusest sündis mahukas ettekanne, kuidas reformida majanduse juhtimist ja planeerimist Nõukogude Liidu tasemel selliselt, et liiduvabariikide huvid oleksid senisest enam arvestatud. Mina ja leedulasest kolleeg olime ainsad, kes lisasid ettekandele oma arvamusel. Tol ajal äratas selline käitumine teistes hämmastust, kuid täna võib üksnes häbeneda nende eelarvamuste tühisust. Ma ei tea, kas meie ettekannet keegi luges, minu Eestisse toodi

komplari vist mitte keegi. Sündmuste areng oli sel ajal sedavõrd kiire, et sellised dokumendid jäid juba nende valmimisel elule jalgu.

Plaanikomitee viimased hingetõmbed

Poliitilised sündmused arenesid üha kiirenevas hoos. 1989. a. veebruaris alustasid rahvusradikaalid kodanikekomiteede moodustamist, kus hakati registreerima Eesti Vabariigi kodanikke. Kodanikekomiteetude saamine minagi. Vabadusliikumisele lisas hoogu juurde kodanikuühiskonna süsteemi kokkuvarisemine Ida-Euroopa riikides. Alustulendav oli 23. augustil 1989. a. seista oma sõprade ja kolleegidega Balti ketis, mis oli üks maailma suurim poliitiline meeleavaldus, 11. novembril langes Berliini müür. Samal kuul moodustati Eesti Vabariigi Kodanike Peakomitee, mille esimeheks sai Jüri Kallaste. 1990. aasta alguses toimusid Eesti Kongressi valimised, kus juhtpositsiooni said rahvusradikaalid, kes valisid Eesti Peakomitee. Toimusid ülemnõukogu valimised uue valimisseaduse alusel. Eesti Komitee ja ülemnõukogu koostöö kiirendas omariiklikkuse taastamist õigusliku järjepidevuse alusel. Võeti vastu hulgaliselt uusi seadusi, selhulgas ka riigikontrolli seadus juunis 1990. Alustas ülemnõukuperiood, mis kestis uue põhiseaduse jõustumiseni.

Minu Otsason sai esimeheametist pidada vaevalt kümme kuud, septembris sirdus ta panga presidendina Eesti Panka looma ning tegi ettevalmistusi rublade asendamiseks Eesti krooniga. 1992. aastal loodi Eesti Krediitipanga, mida juhtis presidendina ja omanikuna jätkuvalt oma elupäevade lõpuni.

Plaanikomitee uueks esimeheks sai alates 16. juulist 1989 Edgar Savisaar. Ta võttis endale asetäitjateks Erik Terki ja Enn Roose. Moodustati uusi osakondi ja võeti tööle uusi töötajaid. Meie majandus muutus otsekui mesilastaruks, kus sisse ja välja sõelus inimesi, ja ma varem polnud kohanud. Savisaar pani kõik tööle, sealhulgas ülemnõukogu saadikud. Tööpäevad venisid nüüd paljude

jaoks keskööni. Savisaarega oli meeldiv töötada. Koostasin tal mingi ettekande ülemnõukogus esinemiseks. Aega oli vähe ja mina ta kutsus veel mõned kolleegid enda juurde, arutasime ette laenu läbi, ta kirjutas lehe vabad ääred ja pöörded oma raskesti loetava käekirjaga täis. Kartsin, et tal tekivad tõsised raskused mõnede märkmete dešifreerimisel, kuid kõik sujus suurepäraselt.

Kord kutsus ta külanõukogude esimehed plaanikomiteesse pidamiseks. Saal oli rahvast täis, inimesed ootasid, oli juba hääle õhtutund, kuid Savisaart ennast ei olnud veel majja tulnud. Ühes matult helistas ta mulle, et on valitsuse istungil ega saa ara tulla mingi ma ja vestelgu saali kogunenud inimestega, ta ise jätaks siin niipea, kui vabaneb. Mul ei olnud õrna aimu, mis eesmärgil inimesed olid kokku kutsutud ja millest peaksin nendega vestlema. Ma ei mäleta, kuidas ma selle asjaga hakkama sain ja kuidas see lõppes, vast hästi.

Hunnikute viisi valmis IME programme, kontseptsioone, seaduseelnõusid; moodustati komisjone-töörühmasid, peeti sudanoni koosolekuid, tehti seminare Lohusalus. Koostati ajagraafikud, millel üks või teine seaduseelnõu valmima peab ja millal neid tuleb tutvustada tuleb. Sakala tänava tollases poliitharidusnõukogus hoones viidi igal nädalal läbi debatte IME seaduseelnõude teemadel, saal oli tavaliselt rahvast täis, seaduseelnõud avaldati päevalehes. Sellesse tegevusse haarati kohalikud nõukogud, teadlased ja ülemnõukogu saadikud. Kuid elu ise kulges vanade mängude te järgi edasi, tuli pingutada, et hoida ettevõtted käigus, hankida tooret ja kütet. Tekkisid tootmiskooperatiivid, väikeettevõtted, püüti pääseda välisturule, arenesid bartertehingud, suuri looteid pandi liiduvabariikidevahelisele kaubavahetusele jne. Seega tehti les osa inimesi uue sünnitamisega ja teine osa pidi hoolitsema elu pusimise eest.

Mäletan, et esinesin 1989. aasta sügisel Eesti NSV Ülemnõukogu istungil ettekandega majanduse 1990. aasta arengukavade ja pidin vastama saadikute küsimustele, kuidas me ikkagi kavatsime loomakasvatuse eeloleval aastal jõusöötadega kindlustada

toote asemel, et ausalt vastata – ei tea, ajasin ma mingit udu, et planeerimise otsesidemete korras Kasahstanist hankima. Süsteem, milles tootmine kasvab, ei talunud mõistet “ei tea”, tuli kas või valetada, aga inimesekindlalt, et isegi asjast teadlikud hakkaksid sind uskuma.

1989. a. sügisel olin Savisaarega viimast korda Moskvast plaanide kaitsmisel. Liidu ülemnõukogu plaani-eelarvekomisjonis Kremlis tegevin ettekande mina, sest temal ei olnud aega, kuid NSV Liidu Ministrite Nõukogu istungil Kremlis osalesime kolmekesi, Indrek Luu, Edgar Savisaar ja mina. Õhkkond oli juba siis pingeline.

Luginedes Eesti NSV Ülemnõukogu deklaratsioonile “Eesti NSV suveräänsusest” nimetas ülemnõukogu 6. detsembril 1989. a. Eesti NSV Ministrite Nõukogu ümber Eesti NSV Valitsuseks ja Eesti NSV Riikliku Plaanikomitee Majandusministeeriumiks. Sellega oli plaanikomitee õiguslikult likvideeritud, kuigi sisulisi muutusi kohe ei toimunud, küsimus taandus esialgu ainult sildivahetusele. Edgar Savisaar määrati majandusministriks 25. jaanuaril 1990. Mind määras valitsus majandusministri asetäitjaks 9. veebruaril 1990.

Teenistuse jätkamine majandusministeeriumis

1990. aastaga algas iseseisvuse teele asunud Eestis majanduslikult kõige raskem ajajärk. Julgen väita, et ei meie majandusteadlased ega ka statistikud pole seni suutnud analüüsida usaldusväärseid ja võrreldavaid arvandmeid vabariigi majanduse languse kohta. Kaheksakümnendate lõpuaastate ja üheksakümnendate algusaastate ajavahetuse jooksul on Eesti majanduses on statistika andmete põhjal raskesti näha muutusi. Sama võime täheldada sõjaeelse Eesti Vabariigi algusaastatel, nõukogude perioodi algusaastatel, Saksa okupatsiooni ajal.

See annab tunnistust objektiivsetest raskustest andmete võrreldavaks tegemisel, kuid näitab samal ajal ka meie oskamatus ja aruamatust majanduslikke protsesse fikseerida.

1990. aastat nimetaksin majanduse languse algusaastaks, järgnevatel aastatel kiirenes langus veelgi. Kütteenergeetika valdkond toimis veel rahuldavalt, kuid mitmetes tööstusharudes vajas juba täheldada tootmismahdade langemist: metsa-puidutööstus (saematerjalid, vineer, tselluloos, paber), tekstiilitööstuses, toiduainetetööstuses. Põllumajandus sai liidulistest ressursidest jõuetasid ja valgu-vitamiinilisandeid 30% vähem võrreldes eelmise aastaga (1989 – kokku 1 236 000 t ja 1990 – kokku 748 000 t). Liha- ja piimasaaduste tarneplaanid üleliidulisse fondi jaotati eelmise aasta, lihasaadusi tarniti 40 300 t ja piimasaadusi 369 600 t, mis on vastavalt 23% ja 22% eelmisest aastast vähem.

See oli närviline ajajärk: polnud selgust, mida ja kuidas teha. Paljud asjad toimisid lihtsalt inertsist. Savisaar oli suurema osa Toompeal mitmesugustel nõupidamistel. Töötasime sageli mitu öötundideni.

Poliitilisel tandrill olid jõuvahekorrad vahepeal muutunud, üldiselt nõukogu nimetas 3. aprillil 1990. a. valitsuse esimeheks Indro Toome asemele Edgar Savisaare ning majandusministriks sai eelmisest päevast Jaak Leimann.

Juba kümme päeva hiljem võttis Savisaar vastu valitsuse jaotatava toodangu ja kaubahangete kohta 1991. aastal Toon ära selle dokumendi esimese punkti, mis peegeldab meie valitsuse arusaama majandussuhete korraldamisest iseseisva Eesti NSV ja NSV Liidu vahel:

“Märkida, et 1991. aasta tootmistegevuse kindlustamine ja tarbekaupadega korraldatakse Eesti NSV ja teiste liiduvabariikide vahelist kaubavahetust järgmistes koostöövormides:

- NSV Liidu valitsuse ja Eesti NSV Valitsuse vaheline kaubavahetusleping tsentraliseeritult jaotatava tootmistehnolise otstarbega

toodangu, toidu- ja tööstuskaupade ning põllumajandussaaduste vastastikkuste hangete kohta;

- teiste liiduvabariikide valitsuste või nende ametkondadega sõlmitavad kaubavahetuslepingud;

- horisontaalsete otsesidemete korras sõlmitavad tootja- ja tarbijatevahelised lepingud”.

Protokoll pani paika ministeeriumide ülesanded vastavate materjalide ettevalmistamiseks ning majandusministeeriumile anti ülesanne esitada valitsusele läbivaatamiseks ettepanekud kaubavahetuskokkuleppe sõlmimiseks 1. juuniks 1990. a.

See oli kui kirbu hammustus elevandile. Ma ei uskunud, et selles suhtes midagi välja tulla. Moskva ei võinud endale lubada, et keegi hakkab temale majanduse planeerimise osas näpunäiteid andma. Eranditult kõik plaanivormid koostati Moskvast. Veelgi enam, kas või kõige tühisema hammasrattakese eemaldamine süsteemist halvanuks kogu süsteemi. Samal ajal ei osanud keegi neis tingimustes midagi oluliselt paremat välja pakkuda kui see, mis oli valitsuse otsuses.

Kuna viimastel aastatel oli kogu Nõukogude Liidus üha teravamalt kritiseeritud majanduse planeerimist, milles nähti majanduse languse ja elatustaseme halvenemise peamist põhjust, siis tehti mõeldes katseid planeerimise muutmiseks. Keegi ei tahtnud tunnustada, et tegelikud põhjused ei peitu niivõrd planeerimises kui just väärtusseaduse ignoreerimises ning kogu süsteemi jäikuses ja tsentraliseerituses.

Moskva ametnikud töötasid palehigis planeerimise ja juhtimise muutmise kallal. NSVL Ministrite Nõukogu võttis 4. mail 1990 vastu määruse 1991. a. plaani formeerimisest majandusreformi rakendamise tingimustes. See määrus oleks olnud kümme aastat varem vapustavalt edumeelseks sammuks, kuid 1990. aastate tingimustes oli kui surnult sündinud lapsuke. Formuleeringud olid selles määruses tõepoolest uudsed, pealtnäha huvitavad. 1991. aasta plaan tuli koostada majandamise printsipiaalselt uutest majanduslikest alustest lähtudes. Liidulistele keskasutustele antud

korraldused lähteandmete teatamiseks liiduvabariikidele ja nisteeriumidele tuli taita nädala jooksul. Olgu vahemärku öeldud, et määrus ise jõudis taitjateni alles 11. päeval. Nädal jooksul pidi Nõukogude Liidu Plaanikomitee teatama kohalike kontrollarvud, mis viitas sellele, et sisulisi muutusi polnud peetud. Peagi saabusid ka meile kontrollarvud kohaliku majanduse (umbes $\frac{1}{10}$ kogu majandustegevusest) plaani koostamiseks. Liiduvabariikide arenenud majanduse taustal naisid need näitajad naeruväärseks näha. Tööstuses tuli toota: tavalise kvaliteediga traati – 15 500 t, koguda vanarauda – 131 000 t, saematerjale – 30 000 m³ (tegelikult toodeti Eesti territooriumil juba siis ligi 600 000 m³ aastast), 200 l metallvaate – 200 000 tk. jne. Mõnevõrra suuremad olid toiduainetetööstuse kontrollarvud alates kartulijahust ja lõpetades 45 000 kg raviotstarbeliste metsa- ja kultuurtaimede kogumisega. Põllumajanduse 11 kontrollarvust võiks nimetada loomade ja lindude varumist – 320 000 t eluskaalus, ja piima varumist – 1 355 000 t. Kogu see lugu kinnitas, et põhimõttelisi muudatusi planeerimisel ja majanduse juhtimisel ei suudetud teha, vankumistult jäi püsima liiduline, liidulis-vabariiklik, vabariiklik ja kohaliku majandus, igaüks oma huvide ja eesmärkidega; rahva heaolu ja majanduse tulemuslikkus jäid paratamatult teisejärguliste rääkimata õiguste saamisest majanduselu korraldamiseks.

Sellega olid meie majanduse iseseisvumise esialgsed ponnistused seatud löögi alla, tuli leida uusi teid ja võimalusi, et täita ülemnõukogu 1990. aasta 23. veebruari otsus ettevalmistustest Eesti riigiks iseseisvumiseks ja 1990. aasta 30. märtsi otsus Eesti riiklikult staatusest.

Väliseestlastest majandus- ja äri-meeste kaasamine

Umbes samal ajal lülitusid tuntud väliseestlastest majandus- ja äri-mehed meie ees seisvate keeruliste ülesannete lahendamisse. Kalle ettevõtmise initsiaator oli Edgar Savisaar. Korraldasime ühis-seminare ja nõupidamisi, tutvustasime neile Eesti majandust ja lahendamist ootavate probleemide pundart. Saime nendelt omakorralduslikku nõu ja selgitusi ühe või teise küsimuse lahendamiseks turumajanduse tingimustes, mis oli tollal meile sama vajalik kui hapnik hingamiseks. Esimesena tuli juba plaanikomitee päevil Eestisse noor majandusspetsialist Toomas Käbin, kelle eestvedamisel järgnesid teised. Meenuvad sellised energilised inimesed nagu Meemo Trepp, Mart Nurk, Madis Üürike, Lembit Soots, Rudolf Jalakas, Ilmar Roostal ja Jaan Manitski Rootsist, Ilmar Mattens, Arvo Niitenberg ja Ernst Hopp Kanadast, Toomas Waldin USA-st ja Harry Männil Venezuelast. Kõikide nimed ei tule enam meelde. Korraldasime mitmeid kohtumisi ja seminare, peamiselt Toompeal, kuid vähemalt ühel korral Keila-Joal. Meie etteahvud suurt midagi turumajanduse mängureeglitest ja nemad ilmselt plaanimajandusest. Jutuajamine oli minu mäletamist mööda väga lapselik ja elementaarne. Kuna selle ürituse taga oli Edgar Savisaar, siis tegi keegi ettepaneku nimetada kokkutulnud seltskonda Savisaare majandussõprade klubiks ning selle esimeheks valiti Harry Männil. Toomas Käbin meenutab neid aegu mulle saadetud e-kirjas:

*1988. aasta suvel siis, kui parajasti oli käimas laulev revolutsioon. Öölaulupidu oli äsja lõppenud, lipud olid heisatud ja Puhumateatri fassaadil ja mujal toodi päevavalgele kipsi sisse peidetud riigisümbolid. Söitsime Sinu ja Jutaga Haapsalusse, kus kohtusime Andres Lipstokiga ja täitevkomitee esinaise Lea Tuu-
naga, viimane hakkas lausa nutma. Muu hulgas vestlesime tee-*

mal, et oleks vähemalt üks kiosk, mis pakuks normaalseid kaud-
valikut turistidele ja kus saaks hädavajalikku osta.

Minu meelest käisin ka plaanikomitees. Esimest korda kol-
sin vist Savisaarega Stockholmis, kui ta käis seal Marju Laurin-
niga. Nad tulid mulle Rootsi Eksportnõukogusse külla. Ilmselt
see peale minu suvist külaskäiku.

Üsna kindlasti meenub, et Sina viisid mind kokku Ivar Ra-
giga, kes tutvustas mulle IME kontseptsiooni. Ta rääkis hästi
tu ja ma ei saanud eestikeelsest majandusterminoloogiast
kuna see oli seotud nõukogulike mõistetega. Tekkis ka kontakt
EMI-ga (Eesti Majandusjuhtide Instituut – H. Meri märkum).

1988. a. sügisel tulin tagasi koos Rudolf Jalaka ja Ilmar Ra-
taliga. Siis toimus EMI korraldusel, mille Rootsi-poolseks ko-
dinaatoriks olin mina, üks esimesi seminare Eesti ettevõtjate
kus lektorid olid väliseestlased ja kus seminar toimus täitsa vaba-
õhkkonnas.

Minu meelest sõitsin kohe peale seda üritust Saaremaale Ivar
Tammemäega. Seal toimus üritus kohalikele ettevõtjatele. Võime-
tajaks oli Saare maavalitus. Unustamatuks jäi sõit selle tõttu, et
lennuk pidi hommikul välja lendama, jõudsime aga halva ilma
tu alles õhtuks kohale. Nalja sai lennukis oodates päev läbi. Meie
Kuressaarde saabumisel olid kõik saarlased kohusetruult saali

1989. aasta jaanuaris korraldasin esimese äridelegatsiooni
laskäigu Rootsist Eestisse. Rootslased kartsid endiselt Nõukogu-
de Liitu, mistõttu leiti, et esimene peatus peab olema Leningradis.
Seal toimus veel täitsa vanas vaimus seminar venelastele. Kui ma
gamisvagunis hommikul Tallinna jõudsime (pohmell!) pakuti ho-
tell Olümpias sooja ja maitsvat kohvi koos värskete saiukestega.
Kõik tundus puhas ja ilus! Peale üritust toimus minu meelest
tuvõtt hotell Tallinnas, kus ka Sina ja Jutta olite kohal.

Nüüd siis Savisaare klubi juurde. Millal see kokku kutsuti, ei
mäleta. Käisime vist kahe aasta jooksul neli-viis korda koos. Ivar
märk oli väliseestlastega kontaktide ja võrgustike loomine ja nende
oskuste ja sidemete ärakasutamine. Ei oska hinnata, kuidas

minu abiga suudeti pakkuda, aga usun, et see oli sel ajal küllaltki olu-
line. Lühel meeles pidada, et läänes ei olnud Nõukogude Liidu kok-
kuvõtteid veel kaugelki mitte iseenesestmõistetav. Lääs tahtis
hoida suhteid Liiduga, mis oli arusaadav. Selle tõttu ei olnud Eestil
sel ajal võimalik välisriikide ametnike peale lootma jääda, oli va-
rlik teisi kontakte luua ja neid lobigruppideks ära kasutada.

Kuus käisime Toompea lossis. Meil olid erinevad mittefor-
maalised töörühmad ja igaüks vastutas enda valdkonnas olevate
küsimuste eest. Meid majutati Rataskaevu hotelli ja maksti päe-
vataha. Kuna aeg oli väga heitlik, on mälu jäänud rabamine,
töökoosolekud, ajakirjanikud, küsimused, millele ei osanud vastata.
Ilmselt sellest kaosest siiski sündis midagi.

Savisaar käis tollel ajal paaril korral ka Rootsis. Sain temaga
alati kokku ja käisin temaga kaasas tõlgina ja nõunikuna. Imesta-
sin, kuidas ta küll jaksas ringi joosta, suur keha, otsa ees higi ja
hüüed! Abistasin teda ka kaudselt Eesti Informatsioonibüroo
asutusega, kuigi ma ei olnud mingi peategelane. Olin ka kontak-
tis Ilmar Rahumaaga, kes töötas Nõukogude saatkonnas ja kes
minu meelest ületas oma volitusi mitmekordselt, tehes asju, mis
olid risti vastu saatkonna lojaalsele töötajale. Ilmselt Savisaar
mahtas teda.

Minu märkmetes on kirjas, et 17.–18. maini 1990 toimus Tal-
linnas turumajandusele ülemineku küsimustes kaalukas seminar,
kus esinesid erinevatest riikidest saabunud väliseestlased. Kahjuks
ei meele, kes oli selle ürituse korraldaja, arvan, et Savisaar ise.
Herta Horn Rootsist pidas ettekande välisinvesteeringute, laenu-
de ja ekspordikrediitide saamise võimalustest. Ernst Hopp Kana-
dast, kes oli juba Saaremaa Dolomiidi ühisettevõtte juht, rääkis
kõnnitegevõimalustest ettevõtluses. Andres Bergmann Saksamaalt
kõnles riiklike ettevõtete saneerimisest. Ilmar Roostal Rootsist
peatas tookorraldusel ning ütles välja, et Estoplasti-suguses teha-
suse jaoks töötama ainult 300 inimest 1000 asemel. Sõna võtsid
Aleksander Trepp, Mart Nurk, Ilmar Jalakas, Toomas Käbin Rootsist,

Toomas Waldin USA-st, Lembit Soots, Niitenberg, Ilmar M... ja Toivo Miljan Kanadast. Meie poolt osalesid ja võtsid sõna... Leimann, Mehis Pilv, Enn Roose, Aleksander Sikkal, Na... Tõnnison ja mina.

Väliseestlastest abiliste hulgas oli haritud rahandusmehi... tegelasi, kuid puudusid kogemustega riigimehed, kes oleksid... nud peaministrile igaks vajalikuks elujuhtumiks käisest ret... puistata.

Ma ei mäleta, millal Savisaare majandussõprade klubi om... gevuse lõpetas, minu meelest hakkas asi vaikselt ära vajuma j... enne 1991. aasta taasiseseisvumist.

Edgar Savisaare valitsuse programm

Mõni sõna valitsuse 15. mail 1990 vastuvõetud tegevusprogr... mist. Pooleteise kuuga panna kokku ja avaldada valitsuse pr... ramm – see on lausa fantastiline, seda enam, et ka sisule ei olu... olulisi etteheiteid. Tuleb mõista, et see dokument koostati olu... ras, kus tankid ja sõjavägi ootasid ainult käsku, kus KGB polu... positsioone loovutanud, kus OMON võis igal hetkel sooritada... välkdessandi, kus interliikumine oli juba formeerunud. Juba... sejuhatuses võime lugeda: "Alljärgnevalt esitab Valitsus... programmi põhiseisukohad, pöörates erilist tähelepanu: is... vumise taktikale ja strateegiale."

Säilinud märkmetest leidsin, et programmi koostamine al... 5. aprillil 1990, kui Savisaar (kes oli alles 3. aprillil määratud pe... ministriks) kutsus minu ja Erik Terki enda juurde nõupidami... Panime paika programmi kava ja iga peatüki täitjad. Tegijate lu... gas leidsin selliseid nimesid, nagu L. Valt, A. Junti, I. Fjuk, I. Ma... E. Terk, Ü. Sarv, E. Roose, I. Raig, E. Kraav, A. Tõnissoo jt. Pa... panime ka tähtjad. Töö käigus võis tegijate ring laieneda.

Majanduspoliitika peatükist tahan välja tuua mõned jõulised... programmilised seisukohad: "Valitsus on veendunud, et Eesti... vahetuis majanduskriisist seisneb üleminekus turumajandusele... radikaalse ja kompleksse majandusreformi tulemusel. /.../ tuleb... luendada reformi käivitamist (otsuste vastuvõtmist uue makse... korralduse kohta, üleminekut uuele eelarvele, vajalike sotsiaalse... te kompensatsioonimehhanismide väljatöötamist jne.). Ülemine... kut Eesti oma rahale peab Valitsus majandusreformi oluliseks... tikuks, kuid leiab samas, et reformi tuleb alustada juba enne... omi raha käibeelaskmist."

Minu arvates pole ühelgi hilisemal valitsusel nii selget ja konk... tootset programmi õnnestunud vastu võtta. Muidugi, ka tingimu... sed ja ülesanded on hilisematel aegadel olnud teistsugused. Savi... suse valitsuse programm ületab oma haarde poolest sellisele... dokumendile esitatavad nõuded ja võinuks olla paljudeks aasta... niks üldrahvalikuks manifestiks ka järgmiste valitsuste jaoks. Tõnnistan, et majandusministeeriumi staažikad ja teadmistega... tootjad ei oleks suutnud sellist programmi kokku panna.

Lääne turumajandust tudeerimas

Vabariigi valitsuse esimehena tegutsedes ei lasknud Savisaar en... nast Moskva jäikusest heidutada. Koos ülemnõukoguga töötati... ideemaatiliselt võimu ülevõtmise ja vana lammutamise nimel. Arvukad töörühmad valmistasid ette uusi seaduseelnõusid, mis... mindeti kiiresti seadusteks. Moskvast oli endal muresid küllalt, poliitonnas polnud ilmselt üksmeelt ning meie toimetamisi ei võe... tud ühelna tõsiselt: nii mõnigi lihtsameelne uskus, et kõik toimub... perestroika raamides.

Samaal ajal vaevlesime igasugustes raskustes. Tuli kiiresti ot... mada, kuid alati ei olnud kindlust, kas me talitame õigesti.

Alatasa arutasime Savisaarega, kuidas miski peaks turumajanduses välja nägema.

Omavahelise arutelu käigus tegi Edgar Savisaar mulle ühe mehe tutvuda naaberriikides, kuidas ikka üks või teine asi toimib majanduse tingimustes toimib, milline on riigi ja valitsuse roll majanduse juhtimisel. Nõustusin. Pakkusin reiskaaslasteks valitsuse ressursside ministeeriumi aseministri Ülo Sarve ja majandusministeeriumi välissuhete peaspetsialisti Signe Ratso. Sõidu finanseeris Estimpeks, sest valitsusel raha polnud. Otsustasime minna Rootsi ja Taani ning tagasiteel peatuda ka Soomes.

Neid inimesi, kes oleksid nõukogude ajal valitsusasutustega suhtel suhelnud, Eestis peaaegu ei olnud, seepärast tuli kasutada kõiki võimalusi kontaktide loomiseks. Head nõu sain Indrek Leimannilt. Hindamatut abi saime Kopenhageni, Stockholmi ja Helsingi Nõukogude Liidu saatkondades sel ajal töötanud eestlastelt Heino Veldilt, Eimar Rahumaalt ja Jaan Sandrakult. Nemad tegid tööd, s.t. koostasid programmid, leppisid kokku kohtumised, leppisid hotellid, korraldasid transpordi jne. Olen neile praegu kõige selle eest tänulik.

Raha oli napilt ja me pidime kokkuhoiu mõttes iga oma sõidu mu arvestama. Lennuühendus oli tollal ainult idasuunaline, pärast sõitsime Helsingi kaudu Stockholmi ja sealt oli kõige odavam moodus Kopenhagenisse rongiga sõita. Ma ei ole kindel, kas peale meie kolme on veel mõni Eesti riigiametnik rongiga Taani sõitnud. Me kohtusime nendes riikides põhiliselt majandus- ja majandusministeeriumide juhtivtöötajatega, Taanis tutvusime ka maksuministeeriumi, tööstusnõukogu ja põllumajandusnõukogu tegevusega; Rootsis ka tarbijakaitseametiga ning Soomes oli kohtumine riigipangas.

Huvitav oli tutvuda Soome majandusedenduse sihtasutuse SITRA tegevusega. Muljeid ja informatsiooni oli kuhjaga, kuid mis sellega teha, oli omaette probleem. Tagantjärele sellele meelde taipan, et oleksime pidanud ennast reisiiks paremini ette valmistama. Nüüd piirdus kogu lugu sellega, et kirjutasime kokku

paarikümneleheküljelise aruande, mille peaministrile üle andsin. Need asjad käik Eestis võttis üha kiiremaid tuure, nii et juhtkonnale lihtsalt ei jätkunud selliste paberite lugemiseks aega.

Meile kolmele oli see sõit kasulik enesetaiendamine ja silma- ja kuulaendamine ning arvatavasti nii mõnigi kuuldud-nähtud asi muutus edaspidises töös marjaks ära. Signe Ratso töötas kaua majandusministeeriumi asestantslerina, hiljem Brüsselis Euroopa Liidu komisjonis; Ülo Sarv on juhtinud pikki aastaid riigihangete tegevust.

Stockholmis kohtusime tänaseks juba manalamehe Meemo Trepi lubases kodus meile juba tuttavate Rootsi eestlastest majandussopradega ja nautisime proua Trepi maitsvaid küpsetisi. Kopenhagenis võõrustasid meid suure soojusega Heino Veldi abi-

Üha pingelisemad tööpäevad

16. aprillil 1990. a. tutvustas Edgar Savisaar ministeeriumi kollektiivile saalis meile uut majandusministrit Jaak Leimanni. Oma tööviisil lubas too mõne nädala jooksul uude rolli sisse elada ja seepärast rääkida ministeeriumi uutest ülesannetest, kuid avaldas ka mõned omapoolsed arusaamad asutuse lähituleviku kohta: koostamisseerimisi ei tule, vähemalt alguses mitte; majandusministeerium kujuneb reformide ministeeriumiks, tuleb eristada tähtsaid ja vähem tähtsaid asjaid, käivitada ettevõtlus; tõsta teiste ministeeriumide rolli; säilitada suhted Moskvaga; tagada enesedistsipliin ja tõhusus.

17.-28. aprillini 1990 korraldasime seminari Soome riigieelarve koostamise põhimõtetest ja protseduuridest. Lektoritest on meil külas hr. Virtanen. See oli tähtis, elamuslik teave, sest tol ajal oli meil väga ähmane ettekujutus nendest asjadest läänemaailmas.

Me oleme märkinud asju, mis on isegi tänapäeval veel aktuaalsed.

Riigieelarve prognoosid tuginevad viie aasta arvestuslikele tulu- ja kulunidele, mida koostatakse igal aastal. Ministrid saavad igal aastal märtsis kulutuste piirmäärad, mille alusel esitavad maikuu algul riigieelarves oma ettepanekud. Jaanipäevast septembrini vaadatakse riigieelarvet valitsuses ja poliitikute ringkondades, seejärel toimub riigieelarve lõpuni arutelu parlamendis. Eksperdid ei tööta eelarvega, vaid seaduseelnõudega, millesse tehakse sadakond parandust ja need parandused jõustatakse. Riigieelarvestust ja riigieelarve kinnitamist. Lisaeelarvete osatähtsus on aastast aastasse kasvanud: kui 1975. a. moodustas see kuni 28%, siis 1989. a. moodustas 2,5% riigieelarve aastakulutustest. Juba tol ajal oli kava taastada riigieelarve koostamise protsessi, pöörates olulist rõhku omaette valitsuste (kondade) riikliku toetamise süsteemi ajakohastamiseks.

1990. aasta suvekuudel algasid meil raskused inimeste toidu- ja ravivase toiduga kindlustamisel, tuli piirata tarbimist ning võeti energilisi samme kaupade ja tooraine hankimiseks teistest liiduvabariikidest. Väike ülevaade selle perioodi tegemistest:

10. mail arutasime Jaak Leimanni juures omandiseaduse ja rendiseaduse eelnõusid, valitsuse programmi projekti.

11. juunil kell 9.00 nõupidamine minister J. Leimanni juures, arutati leiva ja teraviljasaaduste hindade tõusu ning võimalikku kompensatsioonisüsteemide rakendamist.

15. juunil kell 9.00 nõupidamine minister J. Leimanni juures, arutati spetsialistide väljaõppe korraldamist.

21. juunil nõupidamine Savisaare juures, arutati 1990. a. riigieelarve poolaasta riigieelarvet; otsustati: R. Milleril ette valmistada riigieelarve kalle, kus näidata, mida saab täiendavalt teha Kirde-Eesti riigieelarvestuste rahuldamiseks.

Ühel pühapäeva õhtul kell 19.00 toimus Savisaare juures nõupidamine, arutati 1991. a. riigieelarvet; halduskulude kokkuhooldamist; reservfondi suurendamist kulude vähendamiseks; riigikaitsekulutusi; siselaenu kehtestamist, sõna võtsid 30 inimest.

26. juuni. Teema: turumajandusele üleminekust. 1. septembril esitada ülemnõukogule turumajandusele ülemineku kontseptsiooni

27. juunil informeerib J. Leimann kohtumisest N. Rõžkoviga.

10. juulil nõupidamine Savisaare juures, arutati bensiiniga vaartust. Reservis oli riigil 3000 t. Lepiti kokku: Riho Sild sõidab kolmapäeval Vilniusse, Leedust peame saama 15 000 tonni bensiini; Kirišist 14 900 tonni, sinna sõidab Katz; Surgutist peame saama 7 500 t, saata sinna Riima; saata Anatoli Sobtsakile telegrammi, et olukord on halb, meie esindaja tuleb neljapäeval Leedust.

16. juulil kell 18.30 Savisaare juures nõupidamine, arutati kaubandusliku nomenklatuuri, et müüa 2,5 miljoni rubla vaartuses kaupu Khabarovski ja Ufa naftatehastele kokku 10 000 t bensiini saamiseks.

9. augustil arutati Savisaare juures pankade olukorda. Osalejad: Ivi Proos ja Rein Otsason. Arutati NSV Liidu Panga Eesti konverentse ühendamist Eesti Pangaga ja pankade juriidiliste õiguste taastamist.

14. augustil 1990 olin Kremli NSVL Ministrite Nõukogu istungil, kuid ei mäleta ja puuduvad ka märkmed, kellega koos. Pärit poliitilised märkmed on säilinud N. Rõžkovi ettekandest majanduse olukorra prognoosi kohta 1991. aastaks.

Mõned väljavõtted tema ettekandest:

"NSVL Ministrite Nõukogu 26. juuli 1990. a. määruse nr. 746 kohaselt koostasime analüüsi ja modelleerisime hinnangulise programmi nõukogude majanduse võimalikust olukorrast 1991. aastal võrreldes üleminekul reguleeritava turumajandusele: ülimalt tõenäoline on tootmise ja elanike elatustaseme languse kiirenemine järgneva aasta tendentsidega võrreldes, mida põhjustavad ettevõtete töö ümberkorraldamine, vanade juhtimisstruktuuride häätamine, kogemuste puudumine uute majandussidemete loomisel ja suur välisvõlgnevus.

Kokku vaesub: riigieelarve puudujääk on suurenenud 18 miljardi rublalt 1985. a. kuni 90 miljardi rublani 1989. a. ja 1990. a. alguseks juba 400 miljardi rublani. Välisvõlg kasvas viimastel aastatel 18 miljardi rubla võrra. Rahva käes ringlevat nn. üleriigilist raha, mis ametnike keeles pidi näitama edasilukatud nõudlust,

kuna puudusid nõutavad kaubad ja muud raha kulutamise võimalused (nt. reisimine), on ligi 200 miljardit rubla.

Eelmistest perioodidest kogunenud lahendamata probleemid avaldavad oma mõju, olenemata turumajandusele üleminekul, seda eriti põllumajanduses.

Vähenevad külvipinnad ja mineraalväetiste kogused. Puudu 5 mln. tonni suhkrut, kalamajandus on pankrotis (puudub 1 mld. rubla selle tööstusharu finantseerimiseks), toiduainetööstusele tooraine ostmiseks on puudu 10,5 mld. rubla. Samal ajal puudub kogu agrokompleks (põllumajandus + töötlev tööstus) koos puuvillatööstusega saada toodangu ekspordist 1,5 mld. rubla.

Tööstustoodang võib eeloleval aastal langeda 20%, sealhulgas masinaehituses ja keemiatööstuses 30%, kergetööstuses 15–20%. Energeetikas on puudu 25–30 mld. rubla investeeringuid, tööstus vajab dotatsioonidena 30 mld. rubla, on kaks võimalust kas tösta sõe hinda 70-lt 130 rublani tonnilt või lasta hinnad vabaks.

Jaekaubanduse käive kasvab 90% ulatuses hindade kallumise arvel.

Töötu abiraha maksmine 100 rbl. kuus nõuab 30 mld. rubla. Riigist emigreerub 1,2 miljonit inimest võrreldes 200 tuhande eelkäesoleval aastal.

Eriti teeb valvsaks, et riigi ja ühiskonna arengu peamiseks takistuseks kujunevad vabariikide separatismi ilmingud, nagu kohalikud finants- ja rahasüsteemid, tollieeskirjad jne., ning võimalikud rahvuste konfliktid. Nendes ohtudes on kaks võimalust: esimene on vabariikide majanduslikud ja rahalised nõudmised, kui iga vabariik hakkab tõestama, et mitte tema pole teistele võlgu, vaid teine on le ollakse võlgu. Selline suhtumine on perspektiivitu ja viib lõpuks lagunemisele. Teine oht on, et separatistlikud meeleolud avaldavad iga vabariigi siseselt."

See oli signaal, et iga uppaja pääsemine on tema enda asi. Igaüks peab panema, et seesama Rõžkov, kes oli juba pikemat aega olnud valitsuse juht, praktiliselt teine inimeste riigis, otsustas järsku ümberriide üles tõsta ning avameelitseda, kuigi mitte üldsuse ees. See

oli kindlasti kuulekad ja ustavad käsutäirjad oleksid partei ja valitsuse sellist pihtimust riigi pankrotistumisest õige ajal kuulnud, ehk igasugused interliikumised ja turumajandusele üleminekuks seotud kõhklused olnud kergemini ületatud.

16. augustil arutati Savisaare juures teraviljakasvatuse programmiga seotud probleeme, tehnikaga varustamist, hinnakujundamise küsimusi. Osavõtjate ring oli lai – peale ministrite ja ametnike ka teadlased ning majandite juhid. Nõuti tehnikat, massilist põhukarvate ehitamist, valuutavahendite eraldamist, garantiisid põhukutuse saamiseks, 2–3 aastaks stabiilseid hindasid taliviljajatele jne. Kuid kõlasid ka mõistlikud ettepanekud: lasta vabaks õlle hinda (Aksel Treiman), 1 hektarilt kogutud põhk võimaldab külvata 7 ha teraviljasaagi, vaja on väikseid põhukatlaid (Kallasmaa). Vastavat töögruppi laiendati. Peeti vajalikuks täiendavalt moodustada labi ja lisada programmi: hinnad, sordiaretus, kemikaalid, seadmete hankimine, koostöö välisriikidega. Mul tuli selle teemaga tegeleda. Küllastasin Adavere sovhoosi ja olin vaimustuses teraviljakasvatuse tulemustest seal. Majandis töötas ligemale paarkümmend teaduskraadiga teraviljaspetsialisti, arendati omal initsiatiivil tulemuslikku koostööd Soome firmaga Kemira. Adavere teraviljapõllud paistavad ka tänapäeval oma iluga silma. Korraldasin Savisaare allkirjaga tänukirja saatmise Kemirale. Küllastasin Jõgeva Sordiaretuskeskuse direktorit hr. Kүүtsi ja mitmeid majanduseid, kuna pidasin tugevat teraviljamajandust meie põllumajanduse ja rahva toidulaua oluliseks päästjaks. Kahjuks ei läinud kõik nii lihtsalt.

29. augustil 1990 kutsus Arnold Rüütel mind Kadriorgu nõupidamisele, kus arutati graniitkiillustiku tootmise alustamist Eestis ja seostati seda hoidlate ehitamisega. Mul pole kirjas nõupidamist osavõtjad, kuid säilinud märkmete põhjal ilmneb, et seal arutati ka majanduse perspektiivseid probleeme ja ettevalmistamist koostööks Soome presidendi Mauno Koivistoga. Minna olen pannud mõned märksõnad Arnold Rüütli mõttelõngast, nagu kaubandusesinduste sisseseadmine; vajadus luua Soomega

suhted parlamentide tasemel; keskkonnareostuse vähendamine Kirde-Eestis; Ester-3 konservantide tootmise organiseerimine; daravi korraldamine lääne patsientidele; turismialase koostöö arendamine riiklikul tasemel; metsatööstuse mahajäämuse vähendamine; mööblitööstusele ekspordisuunitluse andmine. Laevatööstuse taasalustamine Eestis, keskmise suurusega laevade, sealhulgas kalalaevade tootmine. Laevade eksport ja koopereerumine Soomega. Põllumajanduses ja töötlevas tööstuses töötada läbi küsimused võimaldamaks joota lõss värskelt vasikatele, linnadesse viia tükijookipiim. Kogu korraldus ja väikeste konteinermeiereide tootmise võimalused töötada läbi rootslaste ja taanlastega.

Need mõtted on kirjeldatavale ajastule iseloomulikud, kuid olukorras, kus autod seisid bensiinipuudusel ja kauplustes ei leidunud toiduaineid, tundusid nad mõnevõrra ennatlikud.

31. augustil kell 14.00 toimus nõupidamine Savisaare juures bensiini küsimuses. Analüüsiti eelnevatel kuudel saadud ja arutelu lõpuni loodetavaid bensiinikoguseid kuude kaupa; otsustati toobrikuust sisse viia bensiinitalongid – 50 liitrit auto kohta kuus – arutati bensiini hinna vabakslaskmist.

9. septembril oli suurem nõupidamine Savisaare juures, kus arutasime aktuaalseid, kiiret lahendamist vajavaid probleeme: piir kontrolli kehtestamist kõigis Balti riikides; valuuta ostu ja müügi korraldamist; kooperatiivide tegevuse korrastamist, sisekaubanduse korraldamist. Minu ettepanek oli hulgikaubanduse ülevõtmise turumajanduse alustele, Kalev Kukk pakkus välja kaardisüsteemi kehtestamise ning välistas hindade tõstmise edasilükkamise. Proos tegi ettepaneku seada sisse ostukaardid, säilitada suhted NSVL Panga Eesti kontoriga. Erik Terk väljendas mitmeid arvamusi, nagu vajadust eristada kruvide kinnikeeramist tururegulatsiooni elementidest; kaaluda, kas ei peaks minema erinevat teed võrreldes Läti ja Leeduga, see annaks meile eeliseid lääne ees; teha maksusoodustusi ettevõtetele. Edgar Savisaar andis Jaak Lemmiku, Rein Millerile, Mehis Pilvele, Ants Laasele, Ülo Sarvelenile mulle ülesanded töötada välja ettepanekud kõigis arutelul olukorrad.

Arutades ning Kalev Kukk panna kokku 21. septembriks arutamise plaani lõppvariant, et seda arutada 24. septembril valitsuse koosolekul.

10. septembril valitsuse istungil anti välismajandusametile ülesanne koostada kahe nädala jooksul ettekanne, millised koostöövõimalused on välisriikidega praeguses situatsioonis võimalikud. Otsustati tõsta leiva hinda ja laekuvate vahendite arvel suurendada lühiajalist piima varumishindasid.

Samal ajal algasid Moskvas läbirääkimised suhete korraldamise küsimustes. ENSV Ülemnõukogu Presiidium võttis vastu otsuse läbirääkimiste delegatsiooni moodustamisest. Delegatsiooni juht oli vist Rein Otsason, delegatsiooni liikmeteks olid arvatud justitsminister Advig Kiris, sotsiaalminister Marju Lauristin, rahvalaenuminister Klara Hallik, ajaloolane Evald Laasi, jurist Eerik-Juhan Truuväli ja mina majandusmehena.

Esimene kohtumine toimus Kremli 6. septembril 1990. a. Minu märkmetest leidsin teise poole esindajatest sellised nimed: Vojanin Jakovlev, Komplektov, Kudrjavitsev, Dogužajev.

Kohtumise algus ei tootanud midagi head. "Läbirääkimisi peetakse riikide vahel, aga Eesti on vastavalt meie konstitutsioonile haldusvahariik, seega me võime pidada üksnes konsultatsioone," oli teistaja sissejuhatus. Seejärel hakkasid teised tema kolleegid vedama asja siluma: konsultatsioonid on vajalikud kui esimene etapp, läbirääkimised on vajalikud, sellest me ei pääse, kuid neile tuleb eelnema konsultatsioonid. Nimetame oma töö konsultatsioonideks, esimeseks etapiks, mis on suunatud töö jätkamiseks. Teisel etapil osalevad kõrgema astme juhid. Lepiti kokku, et eksperimentaalne koostöö koosneb alalistest liikmetest, kuid vastavalt vajadusele võib nende koosseisu täiendada. Iga töö etapp tuleb lõpetada kokkuvõttega.

Teine kohtumine leidis aset 13. septembril Kalinini prospektil Moskvas nr 27. Moskva delegatsiooni koosseisus oli 9 inimest erinevatest ministriumidest, ma oletan, et nii mõnelgi oli üpris ahmakaheksajutus Eestist ja meie probleemidest, rääkimata teadmistest

ajaloo valdkonnas. Delegatsiooni juht oli vist üks NSVL Ministrite Nõukogu esimehe asetäitjatest. Lepiti kokku, et delegatsioon arutavad esmalt riigiõiguslikke, seejärel majanduslikke aspekte. Vestlus kulges suhteliselt rahulikult. Meie seisukoht oli, et rahul otsustas vastavalt oma tahte taastada riigi iseseisvus *de facto*. Nüüd on meie ülesanne saavutada iseseisvus *de facto*, sellega kindlaks kindlame Liidu olukorda, võtame pinged maha. Targutati majanduse mitmesuguste näitajate ümber, mis kuhugi ei viinud. Meie valased pareerisid kõik jutud võlgadest ja kompensatsioonidest. Tundsime huvi, mida me neilt vajame. Nad ei saanud veel kõige aru või vähemalt teesklesid seda. Näiteks ei mahtunud neile päris et raudtee või merelaevandus võiksid toimida Eestis iseseisvalt, selgitasin, et nii see oli kuni 1940. aastani, nii on see Soomes ka praegu. Selle peale vastati, et Soome näide on küll veenev, kuid ebakorrektne, kuna Soome ei ole arenenud samasugustes tingimustes. Lepiti kokku valmistada ette täiendavalt oma nägemused panganduse Liidu ning Eesti majanduse ühitamise valdkonnas ning maale järgnev kohtumine 27. septembriks.

18. septembril olin uuesti Moskvast järgmise aasta plaani koostamise küsimuste arutamisel. Anti selgitusi, et 1991. a. plaan kujundatakse kahes osas: 1. prognoos 1991. a. kohta (analüüsi- ja orientiirid) ja 2. direktiivne osa (hanked liidufondi, materiaalsed ressursid ja ekspordi-importi kvoodid). Üsna leebel toon noomiti liiduvabariike, et kõik nende poolt järgmiseks aastaks kavandatud majandusnäitajad on madalamad jooksva aasta näitajast. Liha ja piima hanked liidufondi on kaks korda väiksemad tootja- ja tööstusettevõtete võrreldes. Liidufondist rahuldatakse Moskva, Leningradi, aatomenergia, KGB, kaitseministeeriumi ja ekspordi vajadused. Ukraina ja Kasahstan nõuavad Moskva ja Leningradi vajaduste väljajätmist liidufondist, millega Liidu vahet nõustuda ei saavat, kuna Venemaa ei ole võimeline neid linnu varustama.

Liiduvabariikidevaheline kaubavahetus hakkab toimuma kohalike arvestuste alusel. Säilib NSV Liidu Plaanikomitee koostöö

roll. Välisvaluuta vahendeid liiduvabariikidele eraldada ei ole võimalik, kuna neid pole. 1 miljardi valuutarubla eest tuleb importida liha-piimasaadusi, 8 miljardi eest muid toiduaineid ja...

Kõigest sellest jäi mulje, et riik on pankrotis, kuid majanduslik olukorrast veelgi tõsisem oli, et liiduvabariigid hakkasid keskkonnale vastu, tekkis allumatuse sündroom. Selle poolest paistsid oluliste tooniandvate suured liiduvabariigid, nagu Ukraina, Kasahstan ja Valgevene.

19. septembril oli nõupidamine Arnold Rüütli juures, kus arutatakse läbirääkimiste tulemusi Moskvaga. Nõupidamisest võtsid osa läbirääkimiste delegatsiooni liikmed ning Ülo Nugis, Endel Lippmaa, Ignar Fjuk ja Arno Almann. Otsustati läbirääkimisi jätkata, olenemata vastaspoole pealesurutud terminoloogiast. Klaaridokumendid liiduvabariikidega majanduslikud pretensioonid ja teatada, et meil nõudmisi pole. Oluline on saada teiste liiduvabariikide poliitiline tunnustus.

20. septembril toimus jälle nõupidamine Rüütli juures. Osalejad Ülo Nugis, Marju Lauristin, Endel Lippmaa, Indrek Toome, Aivar Kiris, R. Mälik ja mina. Arutasime uuesti läbirääkimiste teemat Moskvaga ja lepingu allakirjutamist. Delegatsioon sai edasiseks tegutsemiseks juhised, sealhulgas otsustati piiride küsimust mitte tõstatada, vaid lükata edasi, arutada kodakondsuse ja immigratsiooni küsimusi.

27. septembril 1990 jätkusid läbirääkimised Moskvast. Seejärel juhtis läbirääkimisi NSV Liidu Ministrite Nõukogu esimehe asetäitja Vitali Dogužajev, Moskva delegatsiooni liikmed olid enamasti uued inimesed, meie poolele olid lisandunud Rein Otsason ja Marju Lauristin.

Dogužajev: "Läbirääkimiste käik oleneb sündmuste arengust. Tegime kahenädalase vaheaja, kuid asjad ei arenenud nii kiiresti, kui oleksime tahtnud. Meie pool on raskustes, teie samuti. Võlakohustustest ei tahaks rääkida. Peame omandi-, finantsküsimusi vaatama turumajanduse seisukohalt. Omand tuleb piiritleda

lepingu raames, liidulepingu alusel Liit omandab mingid vabadused (tundub, et eesistuja pidas silmas liidualluvusega majandust). Teadlased ja teadurid arutavad vabariikide kuulumist Liitu. Deklaratsioon on moraalse tähendusega dokument, kuid konstitutsioon on juriidiline dokument (see oli vihje meie iseseisvusdeklaratsioonile).

Advig Kiris peatus liiduomandi mõistel, märkides, et riiklik omandit pole olemas, on vaid riiklik omand ja liiduvabariikide omandi summa.

Rein Otsason: "Liiduomandi formeerimine tähendaks vabariikide röövimist, kõik on vabariigi oma, nagu ka vabariigi territorium. Me ei saa olla majandusliidus, vaid üksnes majandussidemetes".

Nii kestsid need läbirääkimised mitmeid tunde. Lõpetuseks hakkas Dogužajev otsi kokku võtma:

1. Kiires korras määrata kindlaks operatiivne küsimuste lahendamise protseduur.
2. Kehtestada mõlemapoolne lühiajaline üleminekuperiood.
3. Me ei saa loobuda liidulepingust, tuleb saada selgus, kuidas ehitada üles omavahelised suhted.
4. Luua ülemnõukogu saadikutest ja spetsialistidest lepituskomisjon eriarvamuste lahendamiseks.
5. Vabariigi juhtkonnal kohtuda NSV Liidu valitsusjuhtidega ja allkirjastada dokumendid 10 päeva jooksul.
6. Liidulepingu kontseptsioon vaadata läbi. Eesti poolel koostada reetselt öelda Liidust väljaastumise teed ja tingimused.
7. Ajutiselt katkestada konsultatsioonid.
8. Järgmine kord arutada kodakondsuse ja humanitaarprobleeme.

Meelde on jäänud, et see kohtumine toimus aasta hiljem kui me saaks saanud Valges majas, Venemaa valitsushoones, ning me delegatsiooni auks korraldati vastuvõtt, kuhu saabus ka NSV Ülemnõukogu esimees Ruslan Hasbulatov.

Tundus, et kõik läheb kui lepsi reega, üldsus võttis kõigest aktiivselt osa, valitses enamjaolt üksmeel, selline asi nagu opositsioon oli veel tundmata.

Ma ei mäleta, kuidas need asjad edasi arenesid, ei valista ka ettevaatust, sest minu märkmed on kahjuks väga napid. Tundub, et rohkem ma nendes kõnelustes ei osalenud, sest olin juba ühes meel ja mind ootasid uued ülesanded.

Panin eelneva skemaatilise ülevaate kirja selleks, et anda edasi ühe nädala töömiljööd. Isiklikku elu nagu poleks olnudki, ei olnud vahet töö- ja puhkepäevadel, aina nõupidamised ja komanderingid, mõnikord sai kaks korda nädalas Moskvast käidud. Peale kirjeldatu oli veel jooksev igapäevane töö ministeeriumis, kolleegiumi istungid, nõupidamised ministri juures ja alluvatega. Aga tegi palju raskemaks see, et puudus selge ettekujutus lahutuvikust, tegevus oli rahutu ja mõnevõrra süsteemitu, kuna korraldust tegeleda väga paljude ja äärmiselt erinevate küsimustega. Valitsus lülitas mind mitmetesse komisjonidesse: bensiiniga varustamise töörühma, panganduse ekspertkomisjoni, mida juhtis Ilmarinen, teraviljakomisjoni jt. Paneb imestama, et sellisel kiirel ja segasel ajal oli valitsusel tahet tegeleda ka alkoholismivastase võitlusega. Seda töörühma juhtis karskusliikumise esinaine Urve Kallaste, töörühma kuulusid Bruno Junk ja mina, võib-olla veel keegi. Arutasime seda probleemi valitsuse istungil.

Millalgi 1980. aastate keskpaiku oli Arnold Rüütel kutsunud mind Kadrioru tööle. Tol korral jõime kohvi ja rääkisime kaheksa tunni aja Eesti tulevikust. Mul polnud varem olnud nii avameelset vestlust sellise taseme juhiga. Talle tegi muret juhtimise olitsentraliseeritus, ta leidis, et igapäevaelu korraldus ja otsustused peaksid sündima kohtadel, mitte Moskvast või Tallinnast. Rüüteli pakkuski mulle juhtida osakonda, mis hakkaks ette valmistama muudkorraldusi majanduse regionaalsel tasandil juhtimiseks. Tuleksin ja võtsin aega järelemõtlemiseks. Oli sugav stagnaatsioon ja ma tulin pärast pikka kaalumist järeldusele, et Rüütli ideed on loalt naiivsed, me oleme süsteemi raudses haardes. Ma ei näinud

tol ajal reaalsel võimalust põhimõttelisteks muudatusteks ja l...
busin pakkumisest.

Oli 1990. aasta september, kui Arnold Rüütel mind järjekor...
selt Kadriorgu kutsus. Seekord pakkus ta mulle riigikontrol...
austavat ametit ja andis mulle tutvumiseks mõne kuu eest va...
võetud riigikontrolli seaduse. Sain ööpäeva mõtlemisaega ja va...
sin ettepaneku vastu. Aeg oli teine, nüüd olime kõik optimistlikud...
meelestatud ja valmis iseseisva Eesti heaks käised üles käärma...

Minu 33-aastane tööaeg plaanikomitees, uue nimega majand...
dusministeeriumis, jõudis lõpule. Arvestades toda aega ja olukorda...
Eestis, ei olnud töösuhte lõpetamine minu jaoks traagiline, ...
enam, et riigikontrolörina jätkasin tööd esialgu samas majas ja ...
korrust kõrgemal. Oktoobrikuu viimasel päeval jätsin oma kahe...
aegsete ja armsate kolleegidega hüvasti. Minu järglaseks majand...
ministri asetäitja ametis sai Mart Opmann. Minu endised kolle...
gid said suhteliselt lühikese aja jooksul kahel korral tunda asu...
nime muutust (plaanikomitee, majandusministeerium, rahand...
ministeerium) ja seda üldjuhul kabinetti ja tooli vahetamata.

Seitse aastat Eesti riigikontrolör

Riigikontrolli taasloomine

Riigikontrolli taasloomine algas ammu enne Eesti tegelikku iseseis...
vumist. 1988. a. teravnes Eestis poliitiline võitlus. Enamikul ol...
villand elust Moskva diktaadi all, Gorbatšovi perestroika ja ko...
haliku initsiatiivi nõutamine vallandasid enneolematu tegutsem...
tahte. Julgen väita, et ka muukeelne elanikkond pooldas vabariigi...
õiguste laiendamist ja tsentraalse juhtimise vähendamist. Kuid o...
hoiak ei kestnud pikalt. Tarvitses tõstata Nõukogude Liidu...
eraldumise ja Eesti täieliku iseseisvumise nõue, kui muulaste rid...
des võtsid maad kõhklused. Moskva keskvoimude poolt toetatud

na arenes kohalike venekeelsete hulgas liikumine suurriigi huvide...
est ehk, nagu me kõik seda nimetasime, interliikumine. Meie õnn...
oli, et sõjaväelased näitasid üles tasakaalukust ega sekkunud sünd...
mustesse. Intensiivselt valmistati ette Eesti üleviimist täielikule...
majandamisele. Seda tööd juhtis tegelikult Rahvarinne eesotsas...
Edgar Savisaarega, kes oli toleaks ajaks lahkunud plaanikomiteest...
peetotas Mainoris, kus tal olid vabad käed tegutsemiseks. 1988...
4. aprillis valas õli tulle ja andis vabadusliikumisele täiendava im...
pulsit loomeliitude ühispleenum, kus nõuti vanameelsete juhtide...
vahetamist.

Valrimaks asjade käigust kõrvalejäämist ja püüdes kogu toi...
muvat mingites raamides hoida, moodustas ka tollaegne valitsus...
nimeid komisjone ja töögrupe, seades eesmärgiks ettepanekute...
valpatootamise rahvamajanduse planeerimise ja majandamishoo...
bade täiustamiseks. Sama suund oli võetud ka Moskvast, kus tehti...
partei käsul jõupingutusi harukondliku ja territoriaalse planeeri...
mise ühitamise valdkonnas. Inimestele mõistetavas keeles pidi see...
täiendama keskvalitsuse ja liiduvabariikide majanduslike huvide...
olutamist, mis juba tol ajal oli täitumatu või isegi teeseldud soov.

16. novembril 1988 vastuvõetud Eesti suveräänsusdeklaratsioon...
oli muurranguline sündmus eestlastele ja väljakutse kogu sotsialismi...
ustreemile. Olime indu täis, antagu meile aga otsustamisõigus ja me...
nõutame, kuidas tuleb majandada ja riiki juhtida. Majandusmehena...
tapeln paratamatuid raskusi, mis seisid ees seoses aastakümnete...
pöördul väljakujunenud majandussidemete katkemisega.

Esialgu kavandati üksnes majanduslikku iseseisvumist, kuid...
ka selline samm vajas uusi seadusi ja normdokumente. Mõistusest...
ja teadmistest tuli puudu, arhiividest otsiti üles Eesti Vabariigi sea...
dused ja riigielu korraldavad dokumendid, kuid möödunud viis...
aastakümnet olid need valdavas osas aegunuks muutnud. Ülem...
nõukogu võttis vastu otsuse, milliste seaduste eelnõud tuleb esma...
järgjekorras koostada, ning moodustati vastavad töögrupid.

Sel ajal olid ajalehed täis uusi seaduseelnõusid, mida rahvas...
hugri suure huviga ja arutles nende üle väga aktiivselt. Lohusalu

pansionaadis kogunesime aruteludeks ja diskussioonideks peaaegu igal nädal. Neis osalesid teadlased ja oma ala spetsialistid, me kõik võtsime neid asju tõsiselt. Sakala keskuse suures saalis toimusid avatud diskussioonid riigijuhtimise ja majanduse arendamise teemadel. Saal oli alati rahvast tulvil. Ka minul tuli neis kohtumustes esineda. Tagantjärele on reformimise püüe tolleaegsetes tingimustes tundunud katsena iseennast kõrvust üles tõsta. Lool Terk on aastaid hiljem seda meie uuendamispüüdu väga tabavalt võrrelnud laste liivakastimänguga. Võim oli ikkagi Moskva kaugest kuigi libises sealt iga hetkega üha enam ja enam välja.

30. märtsil 1990 võttis ülemnõukogu vastu otsuse Eesti riikliku staatuse kohta, millega kuulutati välja Eesti Vabariigi taastamine ja üleminekuajajärk. Reaalselt iseseisvusime alles 20. augustil 1991, NSV Liidus nurjunud riigipöördekatse järel, kui Eesti ülemnõukogu võttis vastu otsuse "Eesti riiklikust iseseisvusest" ja meie valitsus haaras kontrolli riigis enda kätte. 17. septembril 1991 võeti Eesti ÜRO liikmeks. Sellistes tingimustes tuli luua taasekseisvunud Eesti riiklike struktuure, nende seas ka Eesti Vabariigi riigikontroll.

Nõukogude Liidus tegutsesid liidulis-vabariikliku alluvusega rahvakontrolliorganid, kellel olid kõikjal oma struktuuriüksused isegi ettevõtetes ja asutustes. Rahvakontrollil olid väga laialdased volitused alates partei ja valitsuse määruste täitmise vahetust kontrollimisest kuni pisiasjadeni, nagu kõnniteede liivatamise jälgimine seni talvel. Sageli segunesid tolle süsteemi funktsioonid seadusandliku, täidesaatva ja kohtuvõimu õigustega. Kontrollitavatel kohustati, karistati või määrati neile tasendusmaksid. Algperioodil nimetati seda organit partei- ja rahvakontrolli komiteeks ja see oli sellel veel suurem võim: kontrollitavatele võis määrata ka parteilisi karistusi. See sarnanes kohtupidamisega, kus süüdistataval ei olnud kaitse ja viimase sõna õigust. Sel perioodil oli komitee esotsas partei kõrge funktsionäär. Meil Eestis oli selles ametis Artur Vader, kes oli nii partei keskkomitee sekretär kui ministri nõukogu esimehe asetäitja. Rahvasuus kutsuti rahvakontrolli

valgel gestaapoks. Käsumajanduse tingimustes oli taolisel süsteemil kahtlemata ka positiivseid külgi: hirm, et keegi kontrollib ja võib karistada, ning see, et iga kodanik võis sealt ametnike ülekohtu eest kaitset otsida. Eesti rahvakontrolli struktuuris tegutses kodanike avalduste läbivaatamise büroo, mille tolleaegse juhataja koostöös laekus neile elanikkonnalt aastas kuni 30 000 avaldust.

Peale Vaderi juhtisid seda kontrolliorganisatsiooni pikki aastaid Ivar Kallion, Paul Neerot, Otto Merimaa ning lühemat aega Gustav Tõnspöeg ja Kalev Benno.

Rahvakontroll ei olnud üldsuse silmis populaarne ning seetõttu kadus tal Eestis puhkenud iseseisvumismeeleolude taustal jalgealuse. Mulle tundub, et see organisatsioon elas juba alates 1989. aastast varjusurmas. 4. aprillil 1990 otsustas ülemnõukogu rahvakontrolli likvideerida. Moskvale oli see kui härjale punase räti naatamine. Uksikasjad ei ole mulle teada, kuid umbes kuu aega hiljem võeti Moskvast vastu otsus luua üleliidulise alluvusega rahvakontrollikomiteed liiduliste kaitsetoetusettevõtete Dvigateli ja Tullumie keemiakombinaadi juurde. See oli keskvalitsuse viimane appoonia ja püüd nende ettevõtete juurde koondunud interrinde aktiviste toetada, millest midagi välja ei tulnud.

Uue asutuse sünnivalud

Riigikontrolli seaduse eelnõu töögrupp (Olav Lüüs, Rein Rannik, dr. Heinrich Schneider ja Hilja Merzin) oli vahepeal päris tulemuslikult töötanud: tutvuti sõjaeelsete dokumentidega, käidi Soomes ja Rootsis, kohtuti sealsete parlamendiliikmete ja riigikontrolli metoodikatega, uuriti riiklikku kontrolli teostavate asutuste tegevust ja rolli riigiasutuste süsteemis. Hangiti informatsiooni kontrolliasutuste tegevuse kohta ka teistes riikides. Kuna Eesti Vabariigis kehtestati 1938. aastast uus riigikontrolli seadus, pidas töögrupp võimalikuks sellest seadusest küllalt palju üle võtta. Eelnõu oli lahutatud üles Euroopas omaksvõetud põhimõttel, et riigikontroll

peab olema majanduskontrolli teostav sõltumatu põhiseaduslik riigiorgan, mida juhib parlamendi poolt ametisse nimetatud riigikontrolör.

Seaduseelnõu menetlemisel ülemnõukogus osales seaduse vastuvõtmisel valitsuse juriidilise osakonna juhataja asetäitja Rein Soord.

6. juunil 1990 võttis ülemnõukogu eelnõu seadusena vastu. Oli huvitav markida, et selle seaduse põhimõtted kanti üle 1992. aastal XI peatükina põhiseadusesse. Ka see võiks olla seaduse kaarditeedi hinnanguks. Hiljem tutvustasin seadust Saksamaa riigikontrolörile, kes ütles, et ta oleks uhke, kui tema riigi seadus meil oleks asjalik oleks. Kiitva hinnangu seadusele andsid ka teiste riikide riigikontrolörid. Riigikontrolli seaduse vastuvõtmine 1990. aastal andis meile Läti ja Leedu ees umbes kaheaastase edumaa.

Uue asutuse loomine on mõne olemasoleva lammutamisest veel raskemat. Ametisse astudes ei olnud mul mitte midagi peale riigikontrolli seaduse ja sulepea. Endises töökohas tuli mitmeid pooleriolevad toimetamised lõpetada. Sain endale appi rahandusministeeriumis likvideeritud revisjoniteenistuse endise juhi, sünnikogemustega finantsisti Sven Potapovi, kellega koos valmistasime ette ENSV Ülemnõukogu Presiidiumi otsuse projekti riigikontrolli kui asutuse käivitamiseks. 9. oktoobril kaitsesin presiidiumi istungil otsuse projekti, millega kinnitati esialgne eelarve, riigikontrolöri palgale määrati mind alates 1. novembrist 1990. Seda kümne päeva hakkasime lugema riigikontrolli taasloomise tähtpäeval. Uue asutuse koosseisuks määrati 100 inimest. Sain õiguse rakendada teiste riigiasutustega võrreldes 20% kõrgeimaid palkasid ja lisatasusid, mis oli tolle aja tingimustes suur eelis. Otsuses olid antud ülesanded valitsusele ametiruumide, transpordivahendite ja bürootehnika muretsemiseks.

Esimesed käskkirjad kirjutasin alla juba oktoobris. Vormistasin tööle esimesed töötajad: Sven Potapovi, Svetlana Rõbakovi ja Peeter Annuse ja enda abiks personaali alal Mare Kallaste. Peatsid lisandusid veel mõned, nii et 1. novembril oli meid juba 12 inimest.

Seaduse kohaselt pidid kontrolliga tegelevaid osakondi juhtima peakontrolörid, keda nimetas ametisse ülemnõukogu. 5. detsembril nimetatigi ametisse peakontrolöridena Olav Lius (TPI ehitusökonomisti haridus), Georg Männik (TRÜ meditsiiniline haridus ja TPI automaatikainsener), Sven Potapov (TRÜ finantsistiharidus) ja Jaan Tedder (TPI tööstuse planeeriia haridus).

1991. aastal nimetas ülemnõukogu minu asetäitjaks Rein Sõordi (TRÜ juristiharidus), kes hiljem juhatas ühtlasi õigusosakonda, ja muult lahkunud Georg Männiku asemele Jüri Kõrge (TRÜ juristiharidus). Esimese tegevusaasta lõpuks oli riigikontrollis 46 töötajat.

Omajagu peamurdmist oli asutuse struktuuri kujundamisega. Kavandasime mitu varianti, kuid jäin peatuma kõige lihtsama juurde:

- arendusosakond (töökorraldus, planeerimine, aruandlus jt.);
- riigiasutuste osakond (valitsusasutuste kontroll, riigieelarve);
- rahvamajandusosakond (riigiettevõtted, põllumajandus, transport, keskkonnakaitse jt.);
- sotsiaalosakond (haridus-, tervishoiu-, kultuuriasutused jt.);
- õigusosakond (riigikontrolöri ja kontrollosakondade õiguste teenindamine);
- kantselei (kirjavahetus, dokumentide arvestus, arhiiv jt.);
- pearaamatupidaja;
- majandusosakond.

See struktuur õigustas ennast ja ma arvan, et oli tol ajal optimaalne. Kitsaskohaks muutus aastate jooksul peakontrolöride suure tookoormus, mille leevendamiseks jagasin hiljem rahvamajandusosakonna kaheks, uueks peakontrolöriks sai tehnikakandidaat Rein Randma. Tartusse lõime Lõuna-Eesti osakonna, mille juhatajaks ja peakontrolöriks sai EPA haridusega energeetikainsener, endine ülemnõukogu liige Kalju Koha. Need struktuuri muutused tõhustasid riigikontrolli tööd. Esialgu kavandasin luua osakonnad Kohtla-Järvel, Pärnus, Viljandis ja vastavalt vajadusele ka mujal, kuid mõni sellesuunaline katse sundis nendest kavadest loobuma. Riigikontrolli töös on oluline roll tugiteenustel, eeskätt

õiguse valdkonnas, mida oli väljaspool Tallinnat keeruline ja kulukas korraldada. Peale kõige muu oli algusperioodil raske kujutada riigisektori osatähtsuse nii suurt langust maapiirkondades, kui see erastamisprotsesside käigus tegelikult aset leidis, ja handades kontrollimise valdkondi.

Personali leidmine oli aastaid raske probleem. Soovijaid oli kuid meile sobivaid vaid üksikuid. Tööle võtsime inimesi konkreetsetes korras ja katseajaga. Tuli ette ka juhtumeid, kui me valikuliselt võtsime ja olime sunnitud mõnest inimesest vabanema.

Sain riigikontrolli tubli pearaamatupidaja Mai Piirmetsa, kes tuli üksinda toime oma tööõiguga. Enne rublaaja lõppu ei jätanud meilegi nn. lepalehti palkadeks, pidime välja andma tähtsamatuid. Üks selline on mul seni alles. Õnneks tuli peatselt raha – Eesti kroon.

Aastaid hiljem tingis kaitsejõudude areng ja ühes sellega ka kulutuste kasv eraldi kontrolliüksuse moodustamise, osakonnajuhatajaks-peakontrolörriks sai TPI ehitusinseneri haridusega Leida Heinlo. Kuna kujunenud olukorras oli raske osakondadele nimeid anda, siis loobusime nimedest üldse ning nummerdasime oma kontrollosakonnad, moodus, mida kasutatakse paljudes riikides.

Jälgisin, et teenindavate ja abistavate üksuste töötajate osatähtsuse ei paisuks ega varjutaks põhitegevust, mistõttu ma ei moodustanud eraldi infotehnoloogia, välissuhtlemise ega personaliosakonda ning pressiteenistust, vastavaid ülesandeid täitvad inimesed olid arendusosakonna koosseisus, välja arvatud personalijuht, kes ühtlasi minu abi. Töökorraldus oli alluvatele koormav, kuid säästis rahalisi vahendeid.

Majandusminister Jaak Leimanni vastutulekul sain neli-viis kuud kasutada ministeeriumi ruume Väike-Ameerika tänaval, mis päästis meid, kuni ma bürooruume otsisin. Tänu peaminister Edgar Savisaarele ja riigikantselei asedirektorile Andres Eesmaale said riigikontrolli ruumid Narva mnt. 4 asuvas majas, kus oli varem asunud nõukogudeaegne teenindusministeerium ja tehnokeskus. Majas haldas endise ministeeriumi tehnokeskus ja seda kasutas üle 100

inimiku. Tehnokeskuse juht Egon Truve hakkas maja rendilepingul vahendama ja ruume remontima. 1991. a. märtsis kolisime sinna. Sain riigikontrollile toimeka ja ausa majandusjuhataja Aadu Alt, kes tellis tööruumide sisustamiseks Tartu mööblivabrikust kogu valge büroomööbli, mis siis tundus päris moekas. Importmööblit ja luksussisustust ma muretseda ei lubanud. Telefonisüsteemi ostime endise Kirovi kolhoosi elektroonikatsehhist ning paar kolm Volgat rentisime valitsuse garaazist. 1995. aasta lõpul, kui Savisaar siseministri kohalt lahkus, sain enda kasutusse tema sõlteliselt uue ametiauto Mercedese. Uhiuut ametiautot pole mul kunagi olnud ja ma ei tundnud selle järele ka vajadust.

Riigikontrolli infotehnoloogiasüsteemi väljakujundamine oli suuresti arendusosakonna ja selle juhataja Jaan Tedderi teene. Oli me esimeste riigiasutuste seas, mis kujundas oma kodulehekülje Internetis ja me saime selle eest ka mingi preemia või tänukirja. Tähtlik olen arvutispetsialist Rein Harjole, kes oli kogu meie asutuse infotehnoloogiasüsteemi projekteerija ja looja. Tema initsiatiivil saime Phare abirahade toel muretseda moodsa arvutisüsteemi ja hana asutusesisese sidesüsteemi. Meie Rootsi kolleegid, kes meid nendes küsimustes konsulteerisid, rõõmustasid koos meiega ja saabusid Eestisse, et osaleda infosüsteemi vastuvõtmise tseremoonial.

Töökorraldusest

Seaduse kohaselt moodustasime riigikontrolli nõukogu, millesse kuulusid riigikontrolör, tema asetäitja ja peakontrolörid. Nõukogu oli nõuandva õigusega organ riigikontrolöri töö hõlbustamiseks. See paranes 1938. a. kehtinud riigikontrolli seadusest. Töötasime välja nõukogu töö reglemendi, mille järgi arutasime nõukogus läbi kontrollimiste aasta- ja kvartaliplaanid ning analüüsisime nende täitmise käiku. Pidasime istungeid kord nädalas. Peakontrolörid võisid nõukogu päevakorda lülitada keerukamate kontrollimiste

materjalide läbiarutamise. Nõukogus arutasime ka selliste dokumentide koostamise käiku, nagu osakondade põhimaarused, riigikontrolli töökorra alused, kontrollimise alused, riigikontrolli teostajate eetikanormistik, riigikogule esitatavad aastaaruanded ja paljud muud küsimused. Leian, et nõukogu töövorm on muutunud ennast. Nõukogu liikmed said vajalikku informatsiooni, võeti avaldada oma arvamust probleemides, mis neid otseselt ei puudutanud, said nõu küsimustes, kus neil võisid olla kahtlused. Aruanded ja mõttevahetused nõukogus avardasid kõigi osaliste silma ringi ja kujundasid teadmise, et peale oma tööloigu tuleb hoolt kanda kogu riigikontrolli maine eest.

Kontrollimine kulges rangelt plaani järgi. Harva tuli ette muu plaaniväline kontrollimine, kui selleks tõesti võis ootamatult mõni mõjuv põhjus tekkida, ning seda sai teha üksnes minu nõusolekul. Kontrollid ja vanemkontrollid tegutsesid kontrollides peakontrolli poolt kinnitatud ülesande alusel, millest kontrollitavaid aegsasti informeeriti. Kontrollimine võis olenevalt kontrollitava objekti suurusest ja nõutud täiendmaterjalide esitamise kiirusest kesta mõnest nädalast kuni mõne kuuni. Kontrolli tulemused vormistati nõuetekohase aktina, millele kirjutasid alla kontrollija ja kontrollitav. Viimasele võimaldati 10 päeva aktiga tutvuda ja vajaduse korral sellele lisada oma eriarvamused või mittenõustumise põhjendused. Peakontrolli õigused sätestas seadus. Peakontroll arutas kontrollitavaga eelnevalt läbi tema märkused aluskohta ja vormistas kontrolli materjalide põhjal oma otsuse, mille oli riigikontrolli otsus. Otsusega mittenõustumise korral võis kontrollitav protestiga riigikontrolli poole pöörduda, millele juhumeid ka esines. Juhul, kui ka riigikontrolli seisukohad rahuldanud, võis kontrollitav pöörduda kohtusse. Selliseid juhtumiseid minu ametiajal ei olnud.

Peakontrolli otsus saadeti selles näidatud puuduste kõrvaldamiseks kontrollitavale ning olenevalt küsimuste tähtsusest ministritele, kelle tegevusvaldkonda kontroll puudutas, vajadusel suunati sin otsuseid ka valitsusele ja olulisemates küsimustes riigikogule.

Kontrollimiste tulemusena laekus riigieelarvesse igal aastal kümneid miljoneid kroone riigile kuuluvat raha, mille kohta pidasime arvestust. Kuid nõrdima pani meid nõrk tagasiside ministritest, valitsusest ja riigikogust. Kõik olid meie materjalidega peaaegu nõus, kuid ei osanud või ei tahtnud astuda mingeid samme avastatud puuduste kõrvaldamiseks. Eriti kummalised olid vahel mõne riigikogu liikme reageeringud, kes arvasid, et riigikontroll on just puuduste kõrvaldamiseks ellu kutsutud. Paraku tulnuks seda nõuda taitevvõimult. Vahel tundus, et meie parlamentaarne riigikontroll on seoses erakonnastumise ja siduvate koalitsioonilepetega ennast ammendamas.

Riigikontroll kui sõltumatu majanduskontrolli teostav riigiasutus kontrollib riigiasutustes, ja riigi enamusosalusega äriettevõtete riigi vara kasutamist ja säilimist, riigi raha kasutamist, tehingute seaduslikkust ja otstarbekust, majandustegevuse tulemuslikkust, töötatupidamisarvestuse ja aruandluse õigsust ning muid seadusega määratud valdkondi.

Riigikontrolli tegevuse algperioodil oli riigisektori osatähtsus laenuanguliselt ligi 90%, kontrollobjektide arvu hindasime 9000-le. Toega oli kontrolli valdkond haaramatu. Peale selle tegutsesid veel haldusalluvusega asutused ja ettevõtted, mille kontrollimine oli probleemiline. Võrdluseks olgu nimetatud, et Rootsis oli tol ajal riikliku kontrolli all vaid 350 kontrollitavat üksust.

Kaivitunud ümberkorraldustega likvideeriti kui üleliigsed rahandusministeeriumi revisjonivalitsus ja ministeeriumide koostöös olnud kontrolli-revisjonide teenistused. Arvestuslikult töötas varem kontrolli-revisjoni valdkonnas 600–800 töötajat. Selles suhtes on raske tagantjärele etteheiteid teha, sest uue kontrollisüsteemi loomine vana rüpes oleks olnud keeruline ja raske.

Kurvem lugu oli, et paljud noored poliitikud ja majandusjuhid, propageerides liberaalset turumajandust, eitasid kategooriliselt majanduse kontrollisüsteemi vajalikkust riigis: riigikontroll on olematu, muud pole vaja.

Mingil ajal kaotati valitsuse aparaadis isegi kontroll asjaajamisel üle, mistõttu otsekohe kadus ka täitevdistsipliin. Keegi ei kontrollinud enam riigikoguga valitsuse otsuste täitmist, kirjadele ei vastatud või tuli vastuse saamiseks teha suuri jõupingutusi.

Nendes tingimustes polnud eeldusi sisekontrollisüsteemi loomiseks valitsusasutustes. Esinesin korduvalt selles küsimuses riigikogus kui valitsuses ja esitasin viimasele kirjaliku ettekanne koos otsuse eelnõuga sisekontrollisüsteemi käivitamiseks. See ettepanetus ei leidnud toetajaid. Inimesed lihtsalt ei mõistnud, miks on sisekontroll. Otsustasime taktikat muuta. Kanadast tuli abiks tuli audiitor John Pass, kellel oli suur sisekontrolli praktika. Arendus osakonna juhataja Jaan Tedder hakkas koos Tallinnas Sütiste teel asunud Eesti Majandusjuhtide Instituudiga korraldama riigikogunikele seminare ja õppusi sisekontrollist, tõlkisime eesti keelde juhenõumaterjale, kutsusime Soome riigikontrolli töötajaid seminaridele esinema jne. Tagantjärele võin öelda, et need jõupingutused hakkasid kandma vilja üheksakümne aasta teisel poolel, kui ka poliitikud said aru, et ilma riigiasutustes funktsioneeriva sisekontrolliteenistusega pole meil Euroopa Liitu asja. Peatusin sellel küsimusel pikemalt, kuna ilma tõhusa sisekontrollisüsteemita võib riigikontroll pisiküsimustesse uppuda. Euroopa riikide riikliku kontrolli süsteem tugineb paljus just sisekontrolli töö tulemustele.

Riikliku kontrolli valdkonnad muutuvad ajas, olenedes paljus sellest, kuhu seadusandja raha suunab. Riigikontrolli roll on kindlustada, et maksumaksjate iga krooni kulutamine oleks tulemuslik ning jälgitav.

Omajagu murettekitav on olnud omavalitsuste raha kontrollimatus. Seadusandja ei pidanud vajalikuks seda küsimust lahendada, kuid vajadus riigipoolseks kontrolliks oli ilmne: suurem osa kohalikest eelarvetest formeerub nagu riigieelarvegi maksumaksjate rahast ja maksumaksjail peab olema kindlustunne, et nende teenitud raha kulutatakse otstarbekalt. Nüüdseks on seadusandja selles viga veidi parandanud.

Algusaastate probleeme

Kõige suurem raskus oli oskuste puudus: see, mis kõlbas sotsialistlikus ühiskonnas, enam ei sobinud. Tootasime labi suure osa sõjajärgsete aastate riigikontrolli materjale. Mingi kasu sellest oli, kuid vahepealsed 50 aastat olid nõudeid ja inimeste teadmisi oluliselt muutnud, seega me ei saanud vanadele eeskujudele eriti tugineda. Pealegi olid kontrolli mastaabid muutunud.

Enesõjaaegsetest kontrollimistest jäid mulle arhiivimaterjalide põhjal meelde mõned lood. Nii leidis Tapal sõjaväeosa majanduskulusid kontrollinud revident, et keegi veltveebel oli kasutanud sõjaväele kuuluvat autot 5 ruumimeetri puude veoks oma koju ja maksanud sellega riigile 5 krooni suuruses summas kahju. Teine juhtum oli selline, et Narva tolli kontrollimisel avastati, et ülalpidamisrahad eraldati kahe ahju kütmiseks, tegelikult köeti ainult ühte, seega olnud tegu pettusega. Riigikontrolõri ja valitsuse tasemel otsiti mitu aastat lahendust kontrollimisel avastatud rikkumistele, mis seisnes selles, et Tartu Ülikool oli maksnud Tallinnast kutsutud külaliselektorile paarkümmend krooni sõiduraha, mida tolle aja seadus lubas rakendada üksnes riigiteenistujate suhtes. Lugesin ka oma eelkäija, kauaaegse Eesti Vabariigi riigikontrolõri Karl Johannes Soonpää päevikumärkmeid, mis olid 1990. a. avaldatud "Akadeemias". See oli huvitav lugemine, kuid töö jaoks ma ei leidnud midagi olulist ei leidnud, üksnes imestasin elu üle nendel aastatel, mis võimaldas riigikontrolõril mitu korda nädalas pärast tööd hilja õhtuni klubides bridži mängida. Minul tuli poole ööni tööd teha. Ajad olid muutunud ja me pidime ise õppima. Kutsusin Kanadast suurte kogemustega tuntud auditorsi Ivo Sillaste riigikontrolli toole ja mul on praegugi piinlik, kui tühist palka ma talle tema muu-aarse töö eest maksin. Tema hakkas meie kontrolõre ja revidente sõna tõsisel mõttes treenima. Nii alustasimegi oma tegevust.

Algusaastatel ei olnud meil piisavalt õiguslikke aluseid, millele kontrollimistel tugineda. Pealegi raskendas meie olukorda käibe

lastud lendlause: "Kõik on lubatud, mis ei ole keelatud." Ka vastuvõetud seadusi muudeti sellise kiirusega, et kontrollimise ajal kehtis üks säte, kuid otsuste tegemisel oli see juba muudetud.

Iseseisvuse taastamise järel tuli sellisel hulgal muutusi, et head noored spetsialistid haarati pangandusse, erafirmadesse, diplomaatilisse teenistusse jne., riigiasutustel oli raskusi töökohade komplekteerimisega. Nimi "riigikontroll" pigem peletas kui meelitas noori, ei aidanud ka veidi kõrgem palk, sest erasektoris olid tingimused veelgi soodsamad. Minu abil Mare Kallastel õnnestus üles leida sõjaeelse riigikontrolli neli endist töötajat, prouad Eleri Proses, Elin Stein-Abram, Hilda Soosalu ja Nelli Soosalu. Need neli eakat daami esinesid meie töötajatele oma mälestustega kolmekümnendate aastate riigikontrollist. Meelde on jäänud, kui püüti tiizne oli siis riigikontrollis töötada ja kui raske oli sellesse asutusse tööle saada. Nimelt olid nad olnud pärast Tartu Ülikooli lõpetamist kaks aastat riigikontrollis ilma palgata praktikandid, et töötada oma võimeid ning ametile sobivaid omadusi. Nii oli siis

Meid häiris asjaajamise loidus ministeeriumides ja üldse valitsusasutustes. Kirjadele vahel ei vastatud või ei tehtud seda õigel ajal, seda ka pärast korduvaid meeldetuletusi. Mul tuli mitmel kord valitsuse istungitel juhtida ministrite tähelepanu tahtmatult vastamata jäetud riigikontrolli materjalidele, kuid olukord paranes visalt, sest riigis puudus täpne ja range asjaajamise süsteem. Ministrid vahetusid sageli, uus minister ei tahtnud suurt teada oma eelkäija tegematajätmistest ega varasematest kokkulepetest.

Seaduse järgi edastas riigikontroll kuritöökahtlusi sisaldavaid kontrollimaterjale juurduse läbiviimiseks politseile, kuid enamasti saime vastuseks keeldumise kriminaalasja algatamisest kuritöökoosseisu puudumise tõttu. Osaliselt oli see tingitud majandusliku ja juriidilise haridusega spetsialistide vähesusest majanduspolitseis, mida ka politsei ise tunnistas. Vahel tagastasime materjalid politseile või prokurörile täiendava uurimise läbiviimiseks, kuid sageli uurimised sumbusid.

Koostööst riigikogu ja valitsusega. Suhtlemine meediaga

Mahuk, kuid kõige tihedam oli koostöö päris alguses, kui Toompeal oli veel ülemnõukogu ja selle eelarve- ja rahanduskomisjoni tööd juhtis Ants Veetõusme. Puutusin temaga sageli kokku ja komisjon tundis riigikontrolli töö vastu elavat huvi, mitmel korral kogunes kogu komisjon minu kabinetti ning me informeerisime komisjoni liikmeid tähtsamatest kontrollimistest. Veetõusme juhitud komisjoni tööd rahulikult ja kindlakäeliselt.

Largnevate riigikogu koosseisude komisjonidega nii tihedaid suhteid enam ei kujunenud, ühe käe sõrmedel võib üles lugeda need kordi, kui mõni komisjoni liige riigikontrolli sisse põikas, ilmselt hakkas saadiku väärikus segama. Ka komisjoni istungitel tunnetasin esimeeste kärsitust, oli see siis Olev Raju või Valve Kirstson. Komisjoniliikmete sõnavõttudes hakkasid domineerima manipulised efektid, üksteise aasimine, mõned pidasid vajalikuks lühkuda, teised tulid koosolekule suure hilinemisega – kõik see ei jätnud mulle just parimat muljet.

Vastavalt seadusele olin kohustatud kord aastas esitama riigikogule ülevaate riigi vara kasutamise ja säilimise kohta. Mahukale kogule ülevaatele ja aastaaruandele lisandus minu 20-minutilise ettekanne riigikogus. Neid esinemisi kuulati huviga, küsimustele vastamiseks kulus tund või enam. Kogu selle protseduuri ettevalmistamiseks kulus riigikontrollil umbes kaks nädalat aega ja kümnekonna inimese töö, kuid lõpptulemusena võttis riigikogu vastu otsuse: "Võtta teadmiseks." Pärast seda jäi hingele midagi kimpeldama, mul oli raske oma kolleegidele mingit tagasisidet anda peale tagasihoidliku tänu tehtud töö eest.

Aastaaruande saatsime ajalehtede toimetustele, Eesti Televisioonile, Eesti Raadiotele, BNS-ile, ETA-le, igale riigikogu ja valitsuse liikmele, igale maavanemale, igale omavalitsusele ja põhilistele raamatukogudele ning püüdsime levitada isegi raamatuaride

kaudu. Pärast aastaaruande laialisaatmist korraldasime pressikonferentsi, kus ajakirjanikud said esitada meie tööd puudutavaid küsimusi.

Põhiseadus võimaldab riigikogu liikmetel esitada riigikontrolörile neid huvitavates küsimustes arupärimisi, millele mul tuli riigikogu saalis vastata. Saadikutel oli õigus esitada mulle ka täiendavaid küsimusi. Arupärimistele tuli sageli vastata ja ma valmistusin selleks põhjalikult, süvenedes probleemi sisusse. Ehkki kolleegid valmistasid materjale ette, tegin oma vastused ise kirjalikult valmis. 10–15-minutiline vastus nõudis sageli mitmeid tunde ettevalmistamisega, mida pean loomulikuks. Kuid solvav oli riigikogu ei vastata, kui küsija ise ei suvatsenud kohale tulla. Kord pidin vaatama arupärimisele, kui arupärijat saalis ei olnud ja 101-st riigikogu liikmest oli kohal kolm pluss riigikogu esimees.

Põhiseadus annab riigikontrolörile õiguse osaleda ja sõna võtta valitsuse istungitel, mida ma ka kasutasin. Valitsuse istungitel oli minu parempoolseks naabriks õiguskantsler Eerik-Juhan Truuvälja ja vasakpoolseteks naabriteks erinevate valitsuste koosseisude riigiminister Raivo Vare, riigisekretärid Ülo Kaevats ja Uno Vering. Ametis oldud seitsme aasta jooksul osalesin seitsme valitsuse töös, seega töötasin seitsme peaministri ja 139 ministriga, millest üles lugedes tuleksid arvud väiksemad. Need olid huvitavad, kuid rasked aastad, iseseisvuse taastanud Eesti Vabariigi ülesehitamise aeg, uut tüüpi riigijuhtide esilekerkimise ja kogemuste omandamise aeg. Iga peaminister oli omanäoline, isegi Tiit Vähi oli teistkord valitsusjuhina erinev, võrreldes tema esimese peaministriajaga. Kõik nad olid noored ja arenemisvõimelised, lahendamist vajavaid probleemid aga olid pidevalt uued ning uudsed. Ei jätkunud kunagi ega toitu, ei saanud maksta palkasid, sest ei jätkunud rublaaja raha hatahti, oli vaja rahustada meeleolusid Kirde-Eestis, oli vaja alustada erastamist (aga kuidas?), oli vaja tagastada õigusvastaste võõrandatud varad (aga kuidas?), oli vaja alustada maareformi (aga kuidas?), oli vaja likvideerida Pullapää allumatuse juhtumit, oli vaja luua reisilaeva Estonia hukkumise põhjuste uurimiseks

komisjon jne. jne. Samal ajal oli käivitatud seaduseelnõude konverentsüsteem: igal nädalal suunas valitsus riigikokku seaduseelnõusid, sest uusi seadusi vajati ühiskonnaelu edendamiseks kui oluku. Tagantjärele olukorda hinnates tundub loomulikuna, et seaduseelnõudesse tekkisid ebakõlad ja lüngad ning et riigikontrolöri tegemistele ei jätkunud sellisel määral süvenemisaega, nagu me oleksime seda soovinud.

Esinesin valitsuse istungitel üsna sageli. Istungile esitatud materjalid lasin oma kolleegidel eelnevalt läbi töötada, sain neilt rohkesti motiveeritud ettepanekuid ning pidin neist kaalukamad valima, mida valitsusele esitada. Enamjaolt minu märkusi või ettepanekuid arvestati, kuid juhtus ka seda, et ei arvestatud. Sel juhul, kui minu arvates oli tegemist olulise või põhimõttelise küsimusega, jäin eriarvamusele ja palusin oma arvamuse kanda istungi protokollis. Selliseid eriarvamusi kogunes aastatega kena hulk, kuid ega need kedagi ei kohustanud. Tegin seda lootuses, et riigikogus hakkab vast keegi asja vastu huvi tundma. Seitsme aasta kestel tundis riigikogu liikmeist ainsana Liina Tõnisson huvi, mis põhjusel ma jäin valitsuse istungil ühe probleemi puhul eriarvamusele.

Põhiseadus andis ja annab ka praegu riigikontrolörile sõltumatus nii riigikogust kui ka valitsusest, kuid seda õigust tuli alatasa kaitseda. Rünnauid riigikontrolööri vastu oli, kuid enamasti jäid need avalikkuse eest varju. Riigikontrolörina pidin balansseerima kui köietantsija, et mitte poliitikasse libastuda. Kuna minu ründajad olid ühed ja samad inimesed, siis pidasin õigemaks loobuda vasturünnakutest ja jätkata tööd oma parima töökspidamise jargi. Saan aru, et rünnakud sündisid sellest, et mõnele olime valusalt varvastele astunud, kuigi selliseid personaalseid eesmarke ei seatud kontrollimistes mitte kunagi. Kuid iseenesestmõistetavalt püüdsid poliitikud kontrollimise materjale kasutada oma vastaste materdamiseks. Meenub kunagine rutiinne prokuratuuri kontrollimine, mille käigus leiti mõned tühised puudused, kuid meie suureks imestuseks puhusid poliitikud juhtumi üles, et oleks kergem seda asutust lammutada.

Enamus valitsusjuhte ja -liikmeid respektieris riigikontrolli ja mind kui riigikontrolööri, sama võin öelda ka riigikogu liikmete kohta. Suurt toetust tundsin Edgar Savisaarelt ja Mart Laanilt, kelle ametiaeg langes kõige raskemale ajale iseseisvuse taastanud Eestis. Probleeme tekkis seevastu peaminister Tiit Vähiga. 1996. aasta märtsist algatati minu kui riigikontrolööri vastu rünnakute kampaania. Nendes süüdistustes ei lükatud ümber mitte ühtegi kontrollimist ilmsiks tulnud puudust. "Äripäev" olid ära toodud meie peakontrolööri Rein Randma äsja lõppenud kontrollimistest tulenenud negatiivsed hoiakud Estonian Airi juhtkonna suhtes. Järjekordsel valitsuse istungil oli teede- ja sideminister Kalev Kukk (1995–1996) endast päris vähjas ja süüdistas oma ägeda sõnavõtu riigikontrolli soovis sihilikult firma erastamine nurjata. Sellise süüdistusega esines ta ka mõni aeg hiljem televisioonis koos firma tollaegse juhi Toomas Petersoniga. Järgmisena võttis valitsuse istungil sõna rahandusminister Mart Opmann, kes samuti alustas ägedat rünnakut riigikontrolli vastu: tema süüdistas meid Põhja-Eesti Panga kontrollimise materjalide avalikustamises, millega olevat panga mainet kahjustatud. Seejärel asus riigikontrolli ründama peaminister ise. Tema väitel olevat Eesti Gaasi kontrollimise materjalide avalikustamine kahjustanud Eesti riigi mainet ja sundinud Ruhr Gasi astuma tõsisel sammel, mille sisu ta muudugi ei maininud. Sellest, et Liivalaia tänaval asuv firma peahoone erastati 380 000 krooni eest, teistest tehingutest rääkimata, ta muudugi juttu ei teinud. Kokkuleppe, et me vaatame Eesti Gaasi kontrollimise materjalid läbi valitsuse istungil, ta annulleeris. Järgmisel rünnak Tallinna sadama kontrollimise vastu, mis olevat lubatud tult pikaks veninud. Kontrolörid pidavat seal toole üle lugema. (Tõepoolest oli paljude probleemide hulgas ka miljonite kroonide eest ostetud mööbli küsimus.)

See oli üks tõeliselt must päev, kuid mitte niivõrd riigikontrollile kui demokraatliku riigi valitsusele, kes näitas üles lugupidamatust põhiseadusliku institutsiooni vastu ja kartust asjade avalikustamise pärast.

Kuu aega hiljem helistas Tiit Vähi ja ründas mind ilma erilise põhjendatusega. Riigikontroll tundvat liialt palju huvi ka tema isikliku vastu. Meie jutuaamine kestis ligi pool tundi ja lõppes sellega, et ta ei avalda survet sadama kontrolli lõpetamiseks, oleme kolleegid, mõlemad oleme parlamendi poolt määratud ja peame seisma riigi huvide eest.

Sellised asjad on ebameeldivad, kuid jäävad paraku hästi meelde. Need mõned näited kinnitavad, et riigikontroll töötas nendel aastatel tõhusalt.

Vaatamata sellistele juhtumitele pean Tiit Vähit tugevaks majandusmeheks ja tegudeinimeseks, pealegi hea huumorimeele ja suhtlemisoskustega inimeseks.

Ma pidasin meediaga suhtlemist oluliseks, et rahvas oleks riigiasutuste tegevusest, eeskätt majandustegevusest igakülgselt informeeritud. Üldsus ei teadnud algaastatel veel midagi riigikontrollist, majandus käis alla, levisid vargused ja ärastamised, inimesed olid pessimistlikus meeleolus. Pidasin vajalikuks avalikult näidata, et riik toimib kujunenud olukorra pärast muret ja riigikontroll nõuab riigikaitse kaitset. Pidasin kolleegidega nõu ja me otsustasime, et pressiteadete väljastamisel ei tohiks meie asutuses omaloomingut olla, seadusest tulenevalt ei või riigikontrolli teenistuja avalikustada oma tegevust ega hinnanguid lõpuni kontrollimata asjaolude kohta. Otsisin pingsalt ajakirjanikke, kes oleks nõus olnud tulema riigikontrolli pressiesindajaks. Saime endile tööle laia tutvuskonnaga ajakirjaniku Jüri Hanseni, kes elavdas tunduvalt meie suhteid meediaga. Korraldasime sageli pressikonverentse, nagu tol ajal oli kombeks. Iga tööpäeva alguseks andis sekretär mulle ülevaate ajakirjanduses riigikontrolli tööd puudutanud materjalide kohta. Kui nadal möödus, ilma et riigikontrolli oleks mainitud, tekitas see minus juba küsimusi. Arvan, et meil kujunesid meediaga normaalsed suhted. Vahel ärritasid toimetajate väljamõeldud pealiskaudsed, mis pidid ilmselt olema intrigeerivad, kuid ei läinud sageli sügavema sisuga ega kontrollijate tõekspidamistega kokku ning tekitasid asjatuid pingeid kontrollitavate ja kontrollijate vahel.

Välissuhted

Välissuhete loomine oli riigikontrolli töö käivitamisel eluliselt vajalik. Arvestades riikliku kontrolli tähtsust tänapäeva tsiviliseeritud maailmas, loodi juba 1953. aastal ÜRO egiidi all ülemaailmne Kõrgeimate Kontrolliasutuste Rahvusvaheline Organisatsioon INTOSAI, mis ühendab üle 180 riigi riigikontrolli organisatsiooni. INTOSAI liikmetest on peaaegu igas maailmajaos loodud regionaalsed organisatsioonid, nagu näiteks EUROSAI Euroopas. Viimane ühendab Euroopa riikide riigikontrolli-organisatsioone. Meie jaoks oli äärmiselt vajalik saada nende organisatsioonide täieõiguslikuks liikmeks, et korraldada oma töö rahvusvahelisel tunnustatud standardite alusel. Esimeseks sammuks sellel teel oli enda tutvustamine. Tõlkisime riigikontrolli seaduse inglise keelde, koostasime ülevaate Eesti majandusest, poliitilistest sündmustest ning alustatud reformidest.

Esimesed kontaktid loime Põhjamaade riigikontrolli organisatsioonidega. Meile korraldati seminare, me õppisime nagu koollapsed, panime kõike kõrva taha ja kirja, küsisime palju. Esimestel aastatel olid need kontaktid hindamatult kasulikud.

1991. aastal saime kutse osaleda EUROSAI seminaril Prahas. Et lähetusraha oli napilt, valisime kõige odavama mooduse: sõitsime rongiga, ümberistumisega Varssavis. Nii lühikest vahemaad mitu päeva sõita ei ole õnneks hiljem ette tulnud. Esimese vahetunni lalisena võtsin Tallinnas vastu Suurbritannia riigikontrolori John Bourni, kellele korraldasin kohtumise Arnold Rüütli ja Toom Vähiga.

1992. aastal INTOSAI ja 1993. aastal EUROSAI organisatsioonide liikmeks saamine oli suur sündmus, mis tähendas meie rahvusvahelist tunnustamist ja kontrolliasutuste omavahelise suhtlemise laienemist. Nende organisatsioonide poolt moodustatakse mitmeid tookomisjone, millistesse valitakse erinevate riikide riigikontrolli silmapaistnud spetsialiste. Komisjonid valmistavad

standardeid, metoodilisi abimaterjale ja soovitusi kontrollimiste läbiviimiseks. Neid materjale arutatakse omakorda seminaridel ja neil kiidetakse heaks kongressil. See on omaette tööloik, milles kõik riigid peavad osalema. Koormavam on see töö väikeste riikide kontrolliasutustele, sest sageli kaasnevad ka kohustused võtta enda peale ühe või teise ürituse läbiviimine, rääkimata osalemisest nõupidamistel ja seminaridel ning sellega seotud kulutustest. Rahvusvahelised üritused olid alati suurejoonelised, ametlikule osale lisandusid kultuuriprogrammid ja rikkalikud õhtused vastuvõtud. Riigikontrolöride palgad olid tol ajal paljudes riikides kuni paarkümmend korda kõrgemad meie omast, mis võimaldas neil peatuda esinduslikes hotellides ja võtta üritustele kaasa pere ja loma.

1992. aastal osalesin INTOSAI kongressil Washingtonis. Oma saatjaks valisin Eve Tarmi, haruldase suhtlusoskusega inimese, kelle kaasabil saime USA Eesti saatkonnast toetust sõidukuludeks. Osalesin kongressil hulgaliselt tutvusi. Algusest peale korraldas riigikontrolli välissuhtlemist edukalt Karin Kuller.

Kui mind 1996. aastal EUROSAI Praha kongressil valiti selle organisatsiooni juhatusse, oli see Eestile suur au, kuna olin esimene juhatuse liige Nõukogude Liidust vabanenud riikidest. Tihe koostöö kujunes meil Rootsi, Taani, Soome, Norra, Saksamaa, Hollandi, Suurbritannia, Poola, Läti ja Leedu riigikontrolliorganisatsioonidega. Eesti Vabariigi Riigikontrolli külastasid algusaastatel ka Saksa LV riigikontrolör ja parlamendi riigieelarve komisjoni esimees, Norra, Soome, Läti, Leedu, Poola riigikontrolörid ja Rootsi ning Hollandi riigikontrolöride asetäitjad.

Meie töötajatel avanesid võimalused enesetäiendamiseks ja stažeerimiseks USA-s, Kanadas, Suurbritannias, Soomes ja Norras. Suhtumine Eesti riigikontrolli ja tema töötajatesse oli siiras ja sõbralik. Oleksime võinud neid õppimisvõimalusi palju laiemalt kasutada, kuid paraku oli meil neil aastatel vähe võõrkeelteoskajaid kontrolöre.

Eesti Vabariigi riigikontrolöriks nimetamisel olin 56-aastane. Siis ma sellele ei mõelnud ega tundnud ennast ka vanana. Tervikult mul hea, töötahe ja -võime suur. Töövaldkond oli uudne ja huvitav. Materiaalselt olin kindlustatud, minu palk oli võrdne peaministri omaga, millele lisandusid esinduskulud. Peale ametiautomaatsuse õiguse mul muid privileege polnud. Riigikantselei paketi mulle mingil ajal suvila kasutamise õigust Keila-Joal, kuid eelistasin siiski oma suvilat Laulasmaal.

Mu ametiaja lõpul tundis meedia elavat huvi, kas ma jätkan riigikontrolörina või mitte. Tol ajal oli veel riigikontrolli seaduse säte, et riigikontrolöri kandidaat ei tohi olla vanem kui 60 aastat (mina olin siis 63-aastane). Ajakirjandus tegi riigikogu liikmetele hulgas isegi küsitluse, kas ma peaksin edasi töötama või riigikontrolöri ametist loobuma. Nii mõnigi pidas mind liiga vanaks ja soovis minu asemel näha nooremat. Nüüd on kunagised küsitlused ligikaudu samasse ikka jõudnud ja peavad end oma töö jaoks piisavalt nooreks. Mõned erakonnad soovisid minu jätkamist, seaduses muudeti ka vanusepiirang, avaldati arvamust, et riigikogu enamus toetab minu kandidatuuri. Enda jaoks olin selle küsimuse juba aegsasti otsustanud. Ajakirjandusele teatasin oma loobumusest, otsuse motiive kommenteerimata. Nüüd teen seda. Põhiseaduse kohaselt teeb riigikogule riigikontrolöri ametissenimetamise ettepaneku vabariigi president, kelleks oli siis minu vend Lemmiku Meri. Seega ei saanud ma teisiti mõelda ega toimida. Sel teemal polnud ma vennaga ühtegi sõna vahetanud. Võrdselt võimatu olid nii minu nõustumine kui ka tema poolt minu kui oma venna kandidatuuri riigikogule esitamine.

Minult on küsitud, kuidas oleksin talitanud, president olnud keegi teine. Arvatavasti samamoodi. Soovisin, et mõni noorem inimene vankrit edasi veaks.

31. oktoobril 1997 lahkusin pärast seitsmeaastase ametiaja lõppemist riigikontrollist. Peaminister Mart Siimanni ja valitsuse liikmete, õiguskantsleri ja riigisekretäri osalusel toimus Toompõld Kalevipoja saalis veerandtunnine šampanjatseremoonia, ku

vahetasime sõbralikke komplimente ja kõlistasime pokaale, vastastikku parimat soovides. Riigikontrollis pidasime kolleegidega veel pikema lahkumispeo. Kui oligi tsipake kurbustunnet, siis mitte töö ega ametikoha pärast. Kahju oli lahkuda headest kolleegidest, kellega olime palju aastaid sõbralikult koos töötades pärast 50-aastast vaheaega taastanud ühe põhiseadusliku institutsiooni – Eesti Vabariigi Riigikontrolli tegevuse.

Olen saatusele tänulik, et mulle langes osaks au olla iseseisvuse taastanud Eesti Vabariigi esimene riigikontrolör. See oli rikastav kogemus: õppisin, arenesin ja muutusin ka ise. Sain jätkuvalt olla Eesti majandussündmuste keskmes, nii mõneski küsimuses nõu anda ja oma kogemustele tuginedes kaasa rääkida. Õppisin tundma uusi inimesi, ent ka endisi tuttavaid uutes rollides – ministritena, peaministritena, riigikogu liikmetena või muudes ametites. Lapsantjarele olen väga rahul, et suutsin tolle aja keerulistes tingimustes leida ausaid, töökaid, oma alale ja Eesti riigile andunud inimesi. Õigusteadlane Rein Söörd (minu asetäitja), peakontrolörid (osakondade juhatajad) majandusteadlased Olav Lüüs, Sven Potapov, Jaan Tedder, õigusteadlane Jüri Kõrge, meditsiinidoktor ja elektroonikainsener Georg Männik, energeetikainsener Kalju Kõha, masinaehitusinsener, tehnikakandidaat, tänaseks meie seast lahkunud Rein Randma, minu abi personali alal Mare Kallaste, raamatupidaja Mai Piirmets ning haldusjuht Aadu Alt – keegi neist ei kaotanud tööle asudes minult, kui palju ta palka hakkab saama või esitanud muid tingimusi. Mulle ei meenu intriigid, riidud ega pealekaebamised. Ainult sellise sõbraliku, üksteist toetava perena ootab nü riigi- kui eraasutus tulemuslikult töötada.

Loe omapärast tulenevalt kogesime enamasti negatiivseid emotsioone. Seda rõõmustavamad olid need harvad juhtumid, kui mõne kontrollitava asutuse või ettevõtte juht saatis meile tulemusliku kontrolli läbiviimise eest tänukirja. Positiivseid emotsioone andsid ka ametialased rahvusvahelised kontaktid. Minu ametiajal toimusid INTOSAI kongressid Washingtonis 1992 ja Kairos 1995, EUROSAI kongressid Stockholmis 1993 ja Prahas 1996, temaatilised seminarid

Prahas, Budapestis, Luksemburgis, Varssavis ja EUROSAl juhatusel istung Haagis. Osalemine nendel rahvusvahelistel üritustel oli omaette põnev. Me imesime endasse kõikvõimalikku informatsiooni, et leida ja talletada kasulikku ja õpetlikku. Nendel üritustel tutvusin paljude riikide riigikontrolöridega, kellest mõned saime päris lähedasteks tuttavateks. Pidevas kontaktis olime Saksimaale, Leedu ja Läti kolleegidega.

Viis aastat ja neli kuud Eesti Panga Nõukogu liige

Mulle oli meeldiv, et riigikogu nimetas mind Eesti Panga Nõukogu liikmeks 1998. aasta oktoobris. Olin Eesti Panga asjadega omal ajal juba tuttav, kuna riigikontroll viis seal läbi mõne aasta eest pangavalutusliku kontrolli, pealegi ei kuulunud ma ühtegi erakonda ning majandusküsimustega olin kursis. Nõukogu liikmena sain pangast piisavalt informatsiooni Eesti majanduse kohta ja hoidsin end kursis põhiliste majandus- ja rahandusprobleemidega. Peale selle sain osaleda huvitavatel panga korraldatud seminaridel, tutvuda mitme teise riigi panganduse ja majandusega.

Panga nõukogu esimeheks nimetas riigikogu teistkordselt professor Mart Sõra. Liikmeteks nimetati Erik Terk, Mati Meos, professor Jüri Sepp, Ants Järvesaar, riigikogu liikmed Kalev Kukk ja Mihkel Pärnoja, keda asendas asendusliikmena Kalle Jurgenson ja mina. Vahur Kraft kui panga president kuulus nõukogusse oma ametikoha tõttu. Hindan sellist nõukogu koosseisu kõrgelt, vaatamata kahele riigikogu liikmele ei tegutsenud me erakondlike huvidest lähtudes. Koostöö oli asjalik ja tulemuslik, kuigi saime diskuteerisime probleemide üle päris pikalt, juhtus sedagi, et mõnigi meie seast jäi teistest erinevale seisukohale.

Mulle tundus, et panga juhatus püüdis paljudes küsimustes nõukogu üle domineerida, kuid saime sellised asjad lahendatud ning muutusime kui ühtne meeskond. Aja jooksul toimus mõningane personalivahetus, mis parandas asutuse sisekliimat ja mõjus positiivselt kõigile ning ka töö tulemustele. Panga asepresidentidena tegevisid tööle energilised noored finantsistid Rein Minka, Märten Kõrre ja Andres Sutt. Eesti Panka on koondunud tugevad noored majandusspetsialistid, kes on suutelised analüüsima ja prognoosima vahariigi majanduse käekäiku.

Tulenevalt Eesti Panga seadusest taitis panga nõukogu talle pandud panga tegevuse järelevalve funktsioone: kinnitasime panga igaaastaseid eelarveid, analüüsisime nende täitmist ning kinnitasime majandustegevuse aruanded, panga aastakasumi jaotuse plaani. Hoidsime silma peal kommertspankade tegevusel. Osalesime seaduselnõude ettevalmistamises ja mitmesuguste normatiivse olemusega pangadokumentide koostamises. Nõukogu kõigi tegevuste ülesloetlemine läheks pikaks.

Akadeemik Raimund Hagelberg oli kunagi panga nõukogu liige, nüüd juba pikemat aega nõunik, on olnud algusest peale taas loetud Eesti Panga järjepidevuse hoidja, suunaja ja järelevaataja.

Panga nõukogu sekretär Ülle Rohtla on inimene, kes hingestas nõukogu tegevuse ja aitas kaasa nõukogu liikmete vaheliste sõbralike suhete arengule. Kuid ühtlasi on tema kirjutatud stenogrammid ja protokollid hindamatu väärtusega Eesti Panga ajaloo uurijatele.

Panga nõukogu probleeme aitas lahendada nõunikuna majandusteadlane Ivi Proos, alati rõõmsameelne ja positiivselt meelestatud daam, kellega puutusin kokku juba kaheksakümnendate lõppaastatel IME programmide koostamise aegadel.

Panga nõukogu töötulemusi on raske hinnata. Vale oleks seda mõõta istungite või vastuvõetud otsuste hulgaga. Hindaksin tööd panga põhitegevuse tulemuslikkusega. Nii teeksin seda ka iga äriühingu nõukogu suhtes.

Kirjeldatava nõukogu tegevuse aastatel kasvas panga rahaliste vahade tootlus märgatavalt, ühelgi aastal ei olnud pank kahjumit

tootnud nagu seda varem juhtus. Muidugi pole keskpanga ülesanne raha teenida, vaid raha väärtust säilitada ja krooni kattevara ja panga reserve kindlalt hoida ning kasvatada. Kasumi aastane mahulatus keskmiselt 400–500 mln. kroonini, panga kapital ja reservid kasvasid viie aastaga 3,2 mld. kroonini ehk ligemale 1,9 korda. Veidi raha eraldati ka riigieelarve tuludepoolele. Kahtlemata ei saa seda lugeda üksnes panga teeneks, tegemist oli Eesti majanduskiire kasvuga ja soodsa ajajärguga maailmamajanduse arenguga.

Sügise rõõmud

1990. aastate oluliseks muutuseks oli piiride avamine ja hoopis suuremad reisimisvõimalused. Tekkisid eeldused ka omal käel ettevõtta tagasihoidlikke (olenevalt muidugi rahakotist) puhkuseretki välismaal. Selle üle on olnud tõeliselt hea meel. Täitus sisemine aastakümnetega üha tugevnenud unistus tunda ennast vaba ja soltumatuna. Minu jaoks oli see meie iseseisvumise üheks suurimal võiduks. Liikumis- ja suhtlemisvabadus on esmased vabaduse väljad. Hea meel on, et noor põlvkond ei pea sellistest asjadest unistama, teiselt poolt on kahju, et nad selle võrra vähem vabadust hinda oskavad tunnetada.

Välismaareisid on Eesti taasiseseisvumise järel muutunud na võrd igapäevaseks ja geograafiliselt kogu maailma hõlmavateks et neist rääkimine või kirjutamine kedagi enam ei köida, kui ju pole tegu kaugete ja eksootiliste piirkondadega. Mäletan, millise rõõmsa tunde see minus tekitas, kui enne iseseisvumist mõni tuttav väliseestlane nimetas, et puhkas Mallorcal või Costa del Solis. Lõppu leppima teadmise, et see on üksnes läänemaailma privileeg. Lausa uskumatu, et nüüd võin rahuldustundega meenutada oma puhkuseretki mainitud kohtadesse ja kaugemalegi.

Minu isa Georg Meri (1900–1983) kolmekümnedatel aastatel.

Minu ema Alice Meri (1902–1986) kolmekümnedatel aastatel

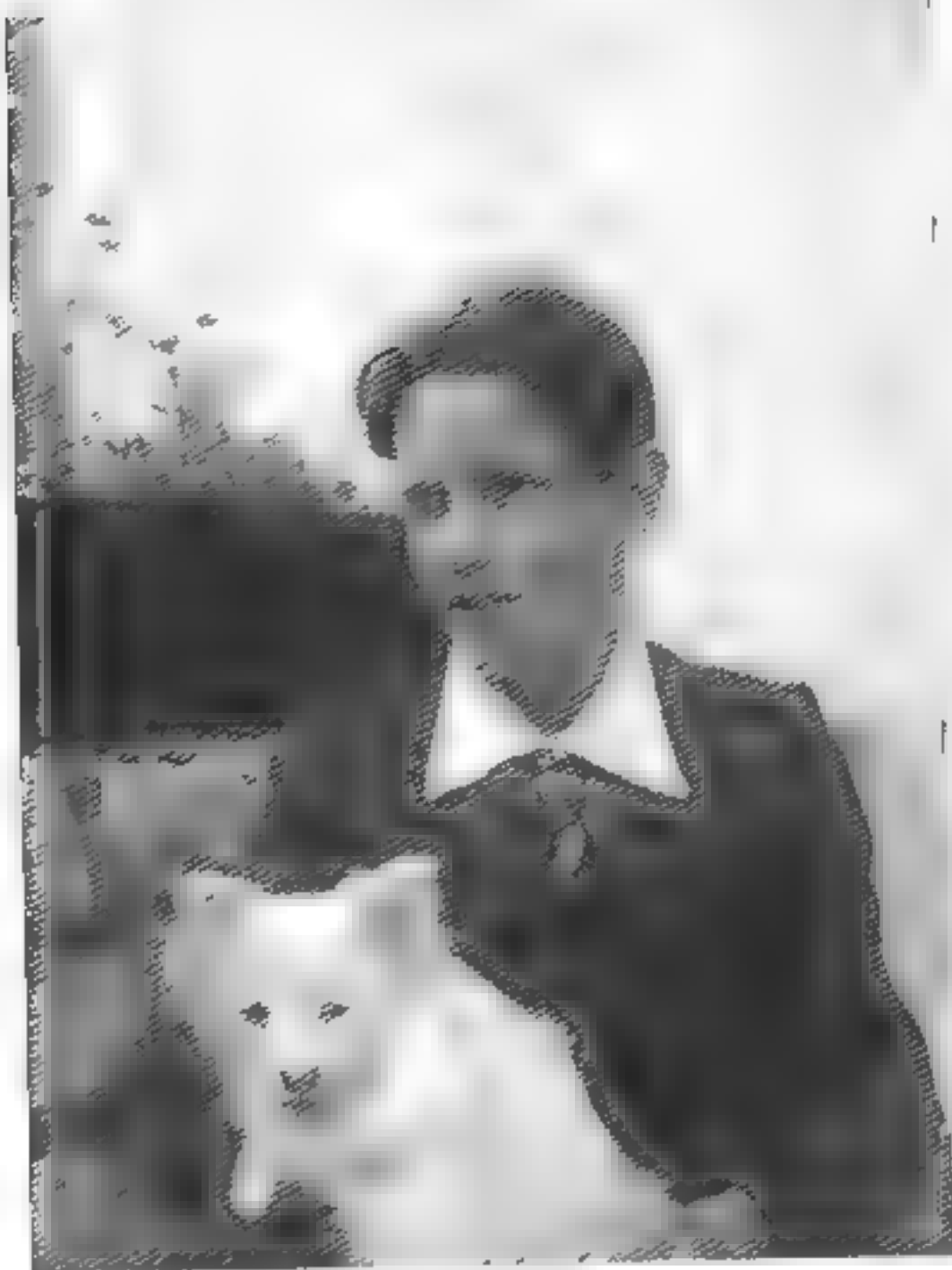
Minu vanaema Jülie Meri (1864–1958),

Lennartiga Berliinis 1936. a.

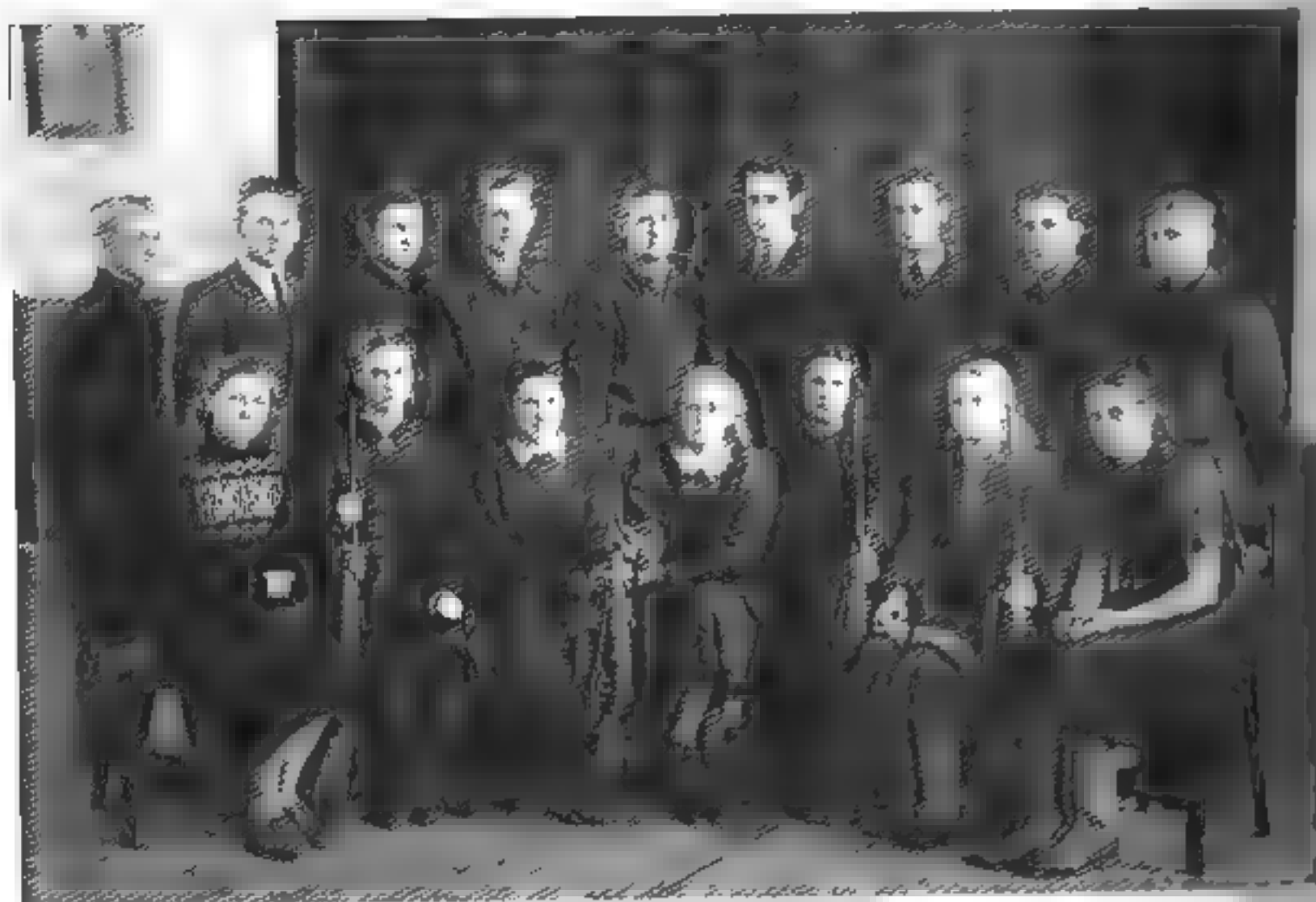
Lennarti ja meie hoidja Meeta Saalustega Haapsalus 10. juunil 1937. a.

Kahekesi Chapiga Nömmel 1947. a.

Uusi kool sat läbi (1949). Keskel klassijuhataja õpetaja Valdre.

Tallinna 10. keskkooli laskespordivõistkond 1951. a.
Paremalt esimene Enn Rusi, hilisem Venezuela maailmameister
laskmises.

Noore autojuhina Tallinna Taksopargis 1952. a.
Tehnilise abi auto mark on GAZ-67, rahvakeeli Ivan Willis.
Pildil paremalt mehaanikud Must ja Kadarvik.

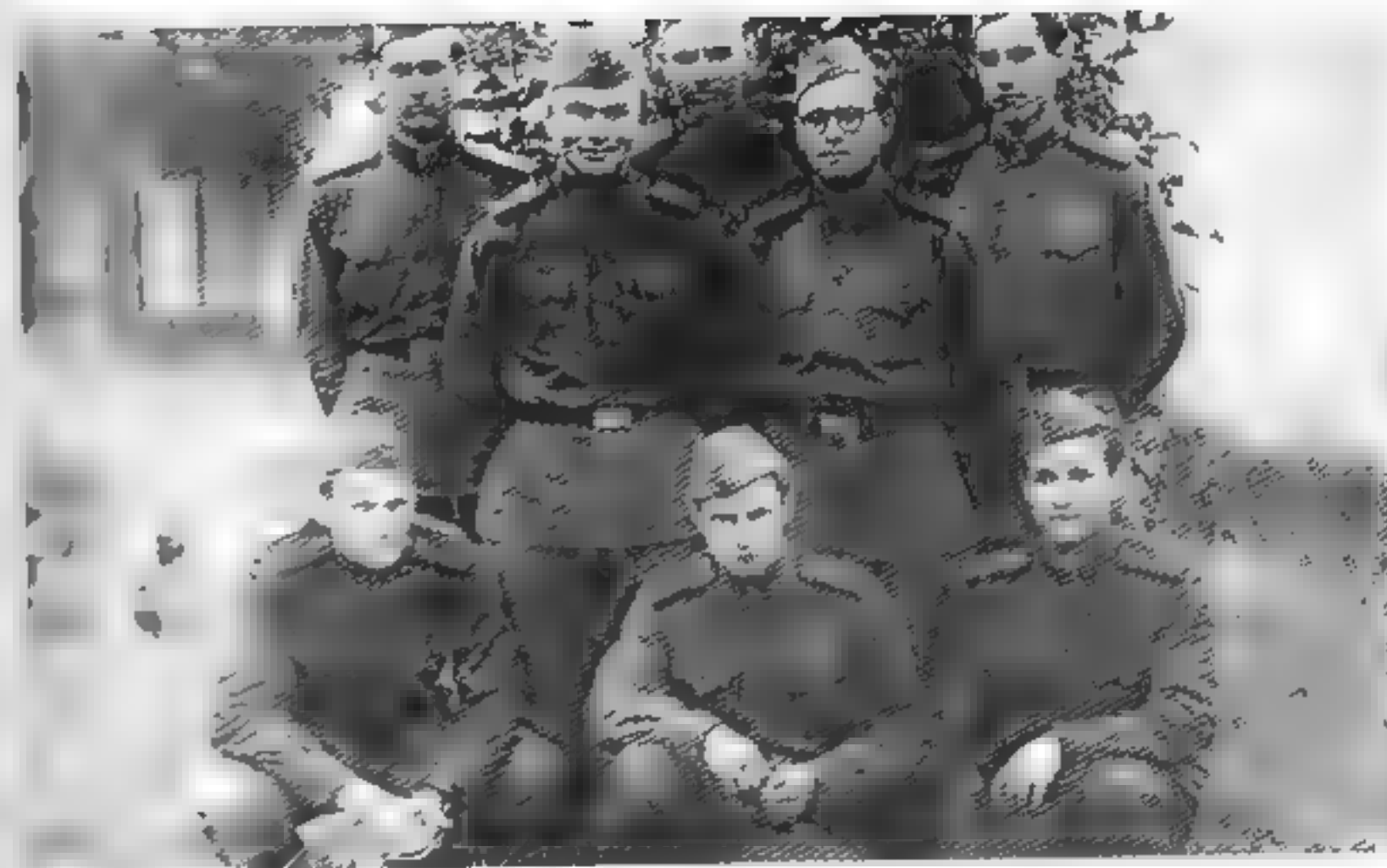
*Üliõpilaselu algas 1953. a. põllukoristustöödega Misso kandis
Lydia Koidula nimelises kolhoosis.*

*Geodeesia praktikal 1954. a.
Keskkel all praktika juhendaja dotsent Herbert Muischneek.*

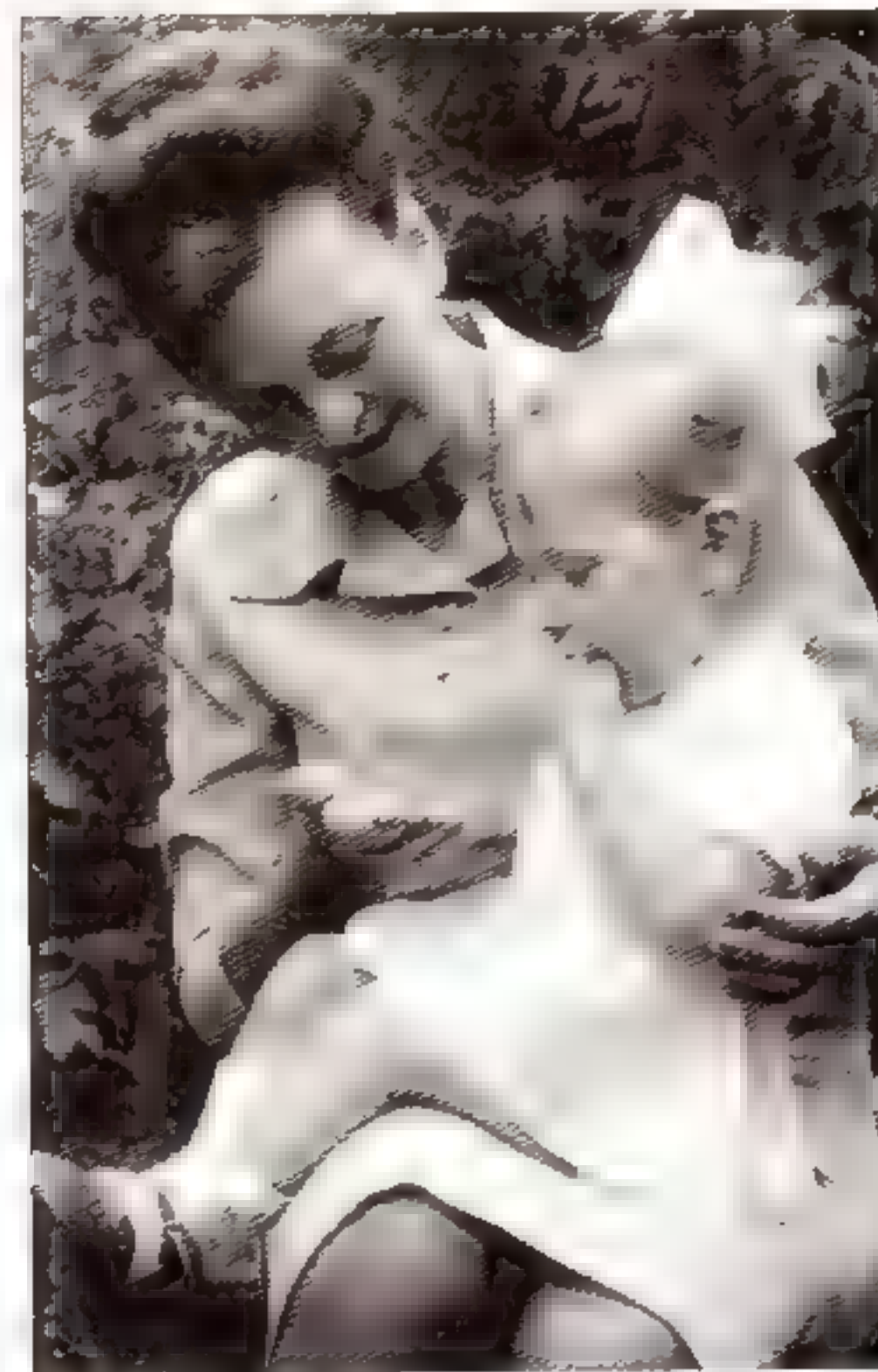
*Kursusekaaslased valmis niklikaevandusse minekuks
Koola poolsaarel Montšegorskis.*

*Rühm geoloogia ja geograafia üliõpilasi stažeerimas 1957. a.
Vene sõjaväes Tondil. Teises reas vasakult teine praegune akadeemik
Anto Raukas.*

Ema, isa ja Suur Sigrīd Nõmmel 1964. a.

Juta ja Marit 1965. a.

Marit teeb tutiust meie BMW-ga 1966. a.

I nia lastelastega: paremalt Mart, Marit ja Kristjan 1972. a.

Juta, Marit ja mina 1972. a.

Vietnami SV peaministri Pham Van Dongi vastuvõtul 1981. a.

Maantee-äärne kula Lõuna-Vietnamis.

Mina ise 1980-ndatel.

*Toompea lossi koridoris tabas fotograaf 1991. a.
riigikontrolöri ja välisministri.*

Eesti Riigikontrolli asutamise 75. aastapäeval 1993. a.

Eesti delegatsioon EUROSAT II kongressil Stockholmis juunis 1993. a.
Vasakult: Karin Kuller, mina ja Rein Soõrd.

Esimest korda maksukontrollnõukogu valitsuse istungil oktoobris 1997. a.
Pildil minust vasakul õiguskantsler Eerik-Juhan Truuvali,
paremal riigisekretär Uno Veering, ministrid Villu Reihhan ja
Andres Varik.

*Eesti Panga Nõukogu novembris 1998. a.
Istuvad: Kalev Kukk, nõukogu esimees Mart Sõrg, Eesti Panga
president Vahur Kraft. Seisavad: Mihkel Pärnoja, Mati Meos,
Ants Järvesaar, Ulle Rohila (nõukogu assistent), Hindrek Meri,
Jüri Sepp, Erik Terk.*

Kannamegne õpingutekaaslane ja sõber Ergo Raukas veebruaris 1999. a.

Tema Kõrgeausus – Paekiila Jüri.

Saareke Kasari jõel Paekülas.

Edukas põdrajaht.

Olen sõitnud autoga ja telkinud mitmeid kordi Soomes, Rootsis, Ahvenamaal, nautinud bussiekskursioonil Norra imekaunist loodust, puhanud Kreetal ja imetlenud kauneid maastikke ja aja loohsi vaatamisväärsusi.

Aeg-ajalt mõlgutasin oma viimastel tööaastatel mõtteid edasistest elusihetidest ja tulevase pensionipõlvest. Helged ideed ja plaanid olid visad tekkima. Kuid ühel 1997. aasta kevade tavalisel tööpäeval sattus mulle ametiposti lugedes pihku uus "Riigi Teataja" number. Seda lehitsedes torkas silma teade riigi omandis olevate suvilate ja puhkemajade müügi enampakkumise korraldamisest. Alghinnad ei olnud kõrged. Näpuga järke vedades jäin peatuma ühel puhkemajal, mille vastu ärkas uudishimu. Helistasin oksjoni korraldajatele ja sain täiendavat informatsiooni, et tegemist oli kunagise Paeküla mõisaga Märjamaa vallas Kasari jõe ääres. Sõitsin kohapeale vaatama. Looduse ilu võlus mind ainsa hetkega. Iidsed tammed, pärnad, saared, suursugused kuused ning kevadise suurveega kallastest väljunud kiirevooluline Kasari jõgi justkui kutsusid mind enda juurde. Kinnistu juurde kuulus umbes kahe hektari suurune lepavõsaga kaetud saar koos lagunenenud saunaga. Kõik oli imeilus, ehkki võssakasvanud ja räämas. Eriti kurb lugu oli hoonetega: kõik olid rüüstatud ja lõhutud. Mida võtta andis, oli ära viidud. Polnud peaaegu ühtegi tervet aknaklaasi, ühtegi ust ega akent, isegi elektrijuhtmed olid krohvi alt välja tõmmatud. Häbi hakkab eesti rahva pärast, kuid häbi on mul ka enda ja kõigi riigi- ja omavalitsuste ametnike pärast, kes ei suutnud riigi varade säilimise eest hea seista.

Nagu selgus, oli mõis kuulunud parun Georg Edler von Rennenkampffile. Mõisa härrastemaja uusehitis sai valmis 1901. a. ja põletati juba 1905. a. Mõis küll taastati, kuid mitte enam endises hulguses. 1950. aastatel asus mõisas Paeküla kolhoosi kontor. Peagi hävis hoone järjekordses tulekahjus ja jäi aastaiks varemetesse. 1970. a. omandas mõisa üks Tallinna automajand ja rajas vanadele vundamentidele ja varemetele arhitektuuriliselt väheutleva puhkemaja. Ajaloolane Ants Hein kirjutab:

"... küllaltki head arhitektuuritaset pakuvad Kukulinna, Kolu, Lasila, Paeküla (Märjamaa lähedal, arh. Otto Schott, valminud 1901. a., põletatud 1905. a.) mõisad."^{*}

Osaesin oksjonil, mis oli juba korduv, ja hinda oli ostjate huvi puudumisel alandatud. Kuna olin ainus ostuhuviline, omandasin mõisa vallasvarana alghinnaga. Hiljem erastasin ka maavalduse, mida oli 24,5 ha, sellest 2,8 ha metsa. Nüüd pensionil olles on mul hea meel, et on koht, kus tunnen ennast alati hästi. Naudin vaikust ja kuulan linnulaulu, istutan puid ja niidan murulahmakaid.

Algusest peale polnud mul mõisaga mingit äriplaani. Polnud tahtmist siduda ennast mingite kohustuste ja muredega, aga selle taga peitub ilmselt ka mu laiskus ja mugavus.

Laulasmaa suvila andsin tütre perele. Ise taastasin Kasari jõe saarel endise sauna, millest olid säilinud ainult korsten ja vundamendipostid. Saarele pääsesin läbi jõeharu, kus vesi ainult kevadel ja sügisel üle põlve ulatub. Kuid mõnikord juhtus, et suurvee ajal, vahel ka pärast kestvaid vihmaseid, ulatus kiirevooluline vahutav vesi rinnuni ja tuli appi võtta üle jõe tõmmatud köis. Vahetevahel tekkis mõtte ehitada midagi silla või purde taolist, kuid peletasin selle mõtte eemale kartuses, et kaotan oma saare tunde, üsna sama lugu nagu eesti rahval on Saaremaa ja mandri vahelise sillaga. Pean tunnistama, et 2006. aasta veebruaris suvel sai sillaehitamine siiski teoks ning saarega seotud romantilised elamused ahenesid oluliselt.

Mõisa enese kallal pole ma suuri töid teinud, senised jõupingutused on suunatud rohkem hoone konserveerimisele ehk edasise lagunemise peatamisele. Kasutan ruume majapidamisotstarbel ja ühte tuba külaliste lühiajaliseks majutamiseks.

Palju aega ja vaeva nõuab pargi korrastamine. Igal aastal lõikan võsa, mis kasvab uskumatu kiirusega. Pargi pindala on üle viie hektari, siia kuuluvad ka mõisa tiigid ning kogu selle lahmaka

korrashoidmine käib minusugusele nii füüsiliselt kui majanduslikult üle jõu, teen nii palju, kui parajasti suudan. Suvel tuleb igal nädalal niita, milleks muretsesin aiatraktori.

Lillekasvatuse ja aianduse hingeks on minu kauaaegne kolleeg ja sõber Mare Kallaste, kes on Paekülast tõsiselt võlutud ja kannab kõige ja kõigi eest hoolt. Ka abikaasa Juta paneb jõudumööda lillekasvatusele ja rohimisele käed kulge.

Paeküla piirkond Märjamaa vallas on hõredalt asustatud ja maad on väheviljakad. Enamikku endisi talukohti kasutatakse suvemajadena, kunagised põllud on suuremas osas söötis, loomapidamisest on loobunud, söögipoolis osterakse Märjamaa kauplustest. Seejuures on tragikoomiline, et nendest kauplustest tuleb eesti-aise asemel osta meile harjumata maitsega Prantsusmaa kartulit, Hollandi tomatit, Hispaania tilli või Norra sealiha. Miks ei soovi nende küsimustega tegeleda ükski meie põllumajandusminister, kas tõesti pole võimalik midagi inimlikumaks muuta? See pärast eelistan maale tulles teha paljude toiduainete ostud Tallinna turult, kus seni siiski on veel võimalik leida ka meelepärasemat kodumaist toidukraami.

Esimisel Paekülas veedetud aastatel sai oma väiksele aiamaalapile ja mõnele viljapuule ning marjapõõsale veel õiget laudasõnikut muretseda, nüüd on seegi mälestuseks jäänud. Ka minul tekkis probleem, mida teha söötis põldudega. Otsustasin alustada nende metsastamist. Kogemused puudusid, tuli ette mitmeid möödalaskmisi. Raskusi oli ka istikute bankimisega. Rajasin miniatuurse puukooli ja olin üllatunud, et see asi minusugusel linnamehel õnnestus. Mõtlesin paneb mind ka, miks nendel aastatel pidi Eesti kulutama raha välismaalt istikute ostmiseks, miks ei võinud just meie neid välismaale müüa. Kas mõni riigikogu saadik on esitanud vastavasisulise järelepärimise keskkonnaministrile? Kas see on õige, et inimesel pole võimalust taotleda seadusega sätestatud metsakasvatuse rahalist hüvitist, kuna tal pole võimalik ette näidata istikute ostmist tõendavat kuludokumenti, sest ta on need istikud ise kasvatanud? Kõigele vaatamata olen sõprade abiga

^{*} Ants Hein. "Eesti mõisaarhitektuur: historitsismist juugendini". Tallinn. Hattuspe 2003, lk. 103.

metsastanud umbkaudu neli hektarit endist põllumaad. Võiks ka rohkem metsastada, kuid muude tegemiste kõrval muutub hool-dus koormavaks. Ka metsloomad teevad omajagu tüska, sest igal aastal peab osa vigastatud noori puukesi uutega asendama. Kuid mõne aastaga ilusaks sirguvad puud korvavad kogu vaeva. Tore on mõelda, et olen teinud midagi käegakatsutavat tulevastele põlvkondadele, keda ma näha ei saa ja kes 75 aasta pärast ka mi-nust midagi ei tea.

Paekülas on mul kolm naabrit, kuid keegi neist ei ela seal alali-selt. Üks neist, Karl Veske, elab oma perega Märjamaal ja on ko-haliku metallitööstuse Ferrum omanik. Paekülas on tema vanema-te talukoht, kus ta varem pidas piimakarja, kuid nüüd kasvatab lihaveiseid, varub heina, kasvatab kartulit ning on rajanud jõe äärde forellikasvatuse. Igati ettevõtlik ja edukas mees, kes on abi-valmis igas asjas. Kui vaja, lööb traktorile hääled sisse ja toob mul metsast puud välja, annab mulle oma kaubaautot kasutada, val-mistab töökojas mingi vajaliku detaili jne. Ilma temata oleks mul üpris keeruline kõigega toime tulla. Seda nagu ei sobigi öelda, et kõik, mida ta minu heaks on teinud, on tehtud tasuta. See on tema arvates iseenesestmõistetav. Karliga oleme kogu ümbruskonna läbi sõitnud, ta teab igat talu ja igat kohta. Käin temaga soku- ja kitsejahil ning olen temalt palju jahitarkusi õppinud.

Teine naaber Riho Veske on Karli vennapoeg, kes oma perega ainult suviti Paekülas suvilas elab, muul ajal on aga Märjamaa mees ja puutöömeister. Ta on selle kandi kirglik kalamees, kes 2005. aastal püüdis koos poja Siimuga 6-kilose, peaaegu meetri-pikkuse haugi. Kolmandad naabrid Paul ja Aime Viil elavad samu-ti Märjamaal, olid endistel aegadel randkinomehaanikud. Paul on nüüd traktorist ja ekskavaatorijuht. Nemad ostsid endale suveko-duks teisel pool jõge endise metsavahimaja. Majale ei ole otsest juurdepääsu, sest endised metsateed on kinni kasvanud või maha-langenud puudega risustatud. Ainus võimalus on tal sõita läbi mõisapargi, jätta auto kaldale ning ületada jõgi paadiga. Suurvee ajal nõuab see suurt meisterlikkust ja füüsilist jõudu, sest vool on

väga tugev. Majani jõudmiseks tuleb neil oma kandamitega jalgsi veel umbes 250 meetrit minna. Veevaestel aegadel õnnestub neil jõest ka autoga läbi sõita.

Kõik naabrid on kenad inimesed ning läbisaamises pole meil probleeme olnud.

Tänu Karlile on minust pärast neljakümneaastast vaheaega saa-nud jälle jahimees, tagasihoidlikumalt öeldes harrastusjahimees. Meil on tore jahiseltskond: oma 35 meest, valdavalt minust noo-remad, kuid suurte kogemustega jahimehed. Juba selle seltskonna pärast on huvitav jahil käia. Olen neilt palju metsloomadega seonduvat õppinud, nii jahipidamist, nahanülgimist, põdramaksa praadimist ja selle söömise rituaali. Looduses olemine ning mets-loomade nägemine on elamus. Huvitav on maameestega suhelda, kuulda nende argitegemistest, saada teada nende suhtumist maa-elusse ja jagada nostalgilisi meenutusi. Meeldib on ka osasaamine jahisaagist, olgu see siis värske liha või põdravorst. Minu tähele-panekute järgi on viimase 6–8 aasta kestel, kui ma olen selle selts-konnaga kokku puutunud, toimunud olulised muutused. Vähem on kuulda halisemist eluraskuste üle ja võimu kirumist, on haka-tud jahimehelikumalt riietuma, sileraudsete püsside asemele tule-vad meestel vintrelvad, vanad autod vahetatakse uuemate vanade vastu ning igal aastal lisandub kalleid maastureid.

Toon ära ühe jahipäeva kirjelduse, mille olen vahetult pärast jahti üles kirjutanud.

Ühest jahielamusest

2004. aasta on ilmade poolest olnud eriline kogu maailmas, alates hiigeltornaadodest Ameerikas, maavärisemistest ja tsunamitest Aasias ning lõpetades lausvihmade ja üleujutustega Eestis. Juuli lõpupäevil sadas vahetpidamata. Põllud olid mitmel pool vee all ja jõed väljusid kallastest. Nii oli ka Märjamaa vallas. Kasari jõgi,

mis lookleb labi Paeküla mõisa, mihises kui mägiõgi. Veetase tõusis meetri võrra ja voolukiirus muutus sedavõrd võimsaks, et jõe ületamine nõudis ettevaatusabinõude kasutamist. Väiksele jõe saarele suveelamise juurde pääsemiseks tõmbasin üle jõe kõie, selle külge kinnitasin karabiini ja abikõie ümber keha. Nii me siis liikusime ja vedasime saarele toitu ja vett. Nii kestis see mõnede ilusate päevadega vaheldudes kuni novembrikuuni välja.

Oktoobris algas jahihooaeg. Meie jahiseltskonnal oli 15 põdralaskeluba. Esimene laskepäev oli laupäeval, 2. oktoobril. Tegime vististi seitse aju, kuid põtru isegi ei näinud. Ajajatest oli tõsiselt kahju, nad olid läbimärjad ja kurnatud, kuna metsas ja rabades liikumine nõudis otse ebainimlikke jõupingutusi. Jaht ebaõnnestus ka järgmisel laupäeval, kahel järgmisel jahikorral laks siiski korda seitse põtra küttida. Olime läbimärjad ja väsinud, kuid tulemuslik jaht ning sellele järgnev põdramaksa praadimine ja söömine pühkis kogu eelneva väsimuse.

Oktoobrikuu viimane jahilkäik oli 30. kuupäeval. Tõusin pool seitse. Väljas oli kottpime. Kraadiklaas näitas kahte soojakraadi. Panin ennast soojalt riidesse: villane kampsun, kahel villased sokid jne. Jalga jätsin pikad kalamehekummikud, sest läbi jõe lühikestes minna ei saanud ja kummikute vahetamine vastaskaldal olnuks tülikas ja aeganõudev. Märjamaale sõiduks kulus vast 12 minutit. Auto jätsin jahikaaslase Karli juurde alevi lõunaserva. Jahil käime tema džii biga, sest minu madalapoolne auto ei sobi kuidagi metsateedele.

Meie jahiseltskond kogunes, nagu ikka, kella kaheksaks Märjamaa kirikuäärsele parkimisplatsile. Sellel ajal hakkab juba valgenema. Tavaliselt koosneb meie seltskond 20–30 inimesest, enamuses Märjamaa alevi- ja vallarahvas, kogenud ja pikaajalise staažiga jahimehed mitmesugustest eluvaldkondadest, kümme-kond jahimeest tuleb ka Tallinnast. Parkimisplatsile koguneb umbes 15 autot, neist vähemalt viis on viimastel aastatel soetatud võimsad ja kallid džii bigid. Samasuguseid muutusi on relvade osas: umbes kolmandikul on hinnalised optiliste sihikutega vintpüssid,

ülejäanutel vanad sileraudsed jahipüssid. Alles mõned aastad tagasi oli üksnes mõnel jahimehel optilise sihikuga vintpüss. On ka selliseid jahimehi, kel puudub relvaluba, need käivad põdrajahil ajajadena. Jahisaagi jaotamisel on nad laskuritega võrdsed.

Jahiseltskonna juht Mati Viska selgitab jahieeskirju, instrueerib, milliseid loomi võime lasta, vajadusel kontrollib jahimeeste laskelubasid, koostab jahiprotokolli, mille iga jahimees kinnitab allkirjaga, määrab jaht vastutava juhi. See on tavaline, igakordne rutiin. Järgneb lõputuna näiv arutelu, kuhu minna, kustpoolt puhub tuul, kuhu seada kütiliin, kustpoolt panna liikuma ajajad, millised külgmised lõigud täiendavalt sulgeda, et loom minema ei lipsaks. Need arutelud kestavad vähemalt pool tundi. Eelnevalt kuulatakse jahimeeste teateid, kes, kus ja mida viimastel päevadel on juhtunud nägema: loomi või jälgi. Kui on langetatud otsus, kuhu küttima minna, istutakse autodesse ning võimas jahikolonn asub teele. Kohale jõudes algab uus nõupidamine, nüüd juba märksa konkreetsem, sest määratakse ajajad ja laskurid. Vahel kuulan seda juttu nagu hiina keelt ja ei saa palju millestki aru. Umbes nii: "sina lähed suure kuuse juurde" (kõik kohad on kuuski täis), "sina lähed mäe peale" (ühtegi mäe lauskmaal silma ei hakka) jne. Kõige enam üllatab mind see, et kõik teised saavad poole sõna pealt aru. Pärast seda minnakse laiali – ajajad viiakse tavaliselt autodega ette, laskurid suunduvad kütiliinile. Vahemaad on suured. Meie jahimaad paiknevad ligikaudu 12 000 hektaril, ühest otsast teise on kuni 15 km. Ka väljavalitud jahipidamise lõigus tuleb ajajatel sageli mitu kilomeetrit jalgsi läbida ja kütiliini pikkus võib samuti mitme kilomeetrit ulatuda.

Jahisektsiooni teenekatest liikmetest nimetaksin lisaks Karl Veskele ja Mati Viskale veel elupõliseid jahimehi Ilmar Pilovit, Vello Pärnat, Ülo Kaasikut, Arved Viisutit, Avo Orgussaart, Heino Vikatit, Jüri Jaansood, Jevgeeni Pavljukovi, Eduard Rimmelit, nooremat generatsiooni esindavaid osavaid kütte Toomas Lõhmust, Aivar Jõgistet, vendi Kotkaseid, Gennadi Bestšastnovit, Alo Raggast. Selline on meie jahiseltskonna tuumik.

Märjamaal jahipidamist alustades käisin minagi koos teistega loomi ajamas. Peatselt veendusin, eriti pärast üht vettekukkumist kraavi ületamisel, et ajamine on rohkem nooremapoolsete töö. Meie vald on looduslike tingimuste poolest teistest karmim, kõikjal sood ja rabad, sügavad maaparanduskraavid, kitsad võssakasvanud ja langenud puid täis savised jalgrajad, kus kiire liikumine ka noore inimese võhmale võtab, vanematest rääkimata. Isegi kohalikud jahimehed ei suutu eksimisvõimalustesse üleolekuga. Igal kogenud jahimehel on igaks juhuks kompass kaasas, ka mobiiltelefon on julgestuseks oluline.

Kirjeldataval jahikorral tegime Männiku küla piirkonnas edutult mitu aju. Keegi ajajatest justkui oli näinud emapõtra vasikaga, kuid üldiselt oli kõik vaikne. Uus aju võeti ette Kasari jõe ja taastatud metsasihi piirkonnas. Ajajad saadeti ette, kütid võtsid kohad sisse. Minu kohaks sai poolenisti kinnikasvanud metsakraavi siht. Kraav oli üle paari meetri sügav, sinisaviste pervedega, pool meetrit vett põhjas. Libedad savised kraavikaldad olid loomajälgi täis, mis andis tunnistust, et siin oli nende ülekäigukoht. Minust umbes kuuskümmend meetrit paremal võttis koha sisse linnamees Jevgeni Bestšastnov. Vasakule jäi arvata viiskümmend meetrit võsastunud sihti, seejärel peaaegu kilomeetripikkune lage metsatee, kus seisid punastes vestides kütid. Võtsin koha sisse, murdsin ära mõned oksad, et miski mind ei segaks, laadisin püssi ja asusin ootele. Ilm oli kuiv, kuid puhus külm läbilõikav kirdetuul. Olin juba eelmistest ajudest jõudnud läbi külmuda, eriti külmetasid käed, seepärast vahetasin enne uut aju õhukesed kindad soojemate vastu. Tegin sooja ühelt jalalt teisele tammudes. Tavaliselt kestab aju tund või veidi enam, sõltuvalt ajajate tee pikkusest. Tubli pool tundi oli möödunud, kui kuulsin ajajate kisa ja püüdsin olla tähelepanelik. Nähtavus ette ja paremale oli hea, kuid vasakul olid raagus põõsad. Äkki kostis okste kerget praginat. Vaatasin pingsalt ettepoole, kuid midagi ei näinud, ei mingit liikumist. Hetk hiljem kuulsin sahinat endast vasakul. Ei uskunud oma silmi: umbes 40 meetri kauguselt liikus üle sihi põõsaste vahel justkui põdra-

vasikas, tema järel teine, kolmas... Siis taipasin, et on hoopis sead, suured, arvata vähemalt meetrikõrgused. Mida teha? Kas tohin lasta? Järgnesid kesikud. Sihin, lasen ühte, kuid mööda. Proovin kohe uue lasu teha, kuid sõrmkinna ei mahu püssi päästiku vahelle, lask jäi tegemata. Kesikutele järgnesid väiksemad noored vöödilised sead ja neile omakorda päris väiksed, kuid kärmed põrsad. Viimased tundusid väikeste pruunikate karvanässakatena, karvad olid justkui püsti, valgus paistis läbi. Muidugi ei lugenud ma neid, kuid arvan, et neid võis olla kahe-kolmekümne ümber. Nad liikusid väikeste vahedega üksteise järel ja nende voorimine tundus lõputuna. Isegi püssipauk ei suutnud nende liikumissuunda muuta ega mahajääjaid häirida. See oli minu jaoks vapustav elamus. Isegi igal staažikal jahimehel ei ole ilmselt õnnestunud nii lähedalt sellist liikuvat armaadat näha. Muidugi olin kaest lasknud haruldase võimaluse. Ma seda nii väga ei kahetsegi, sest vaatamäng ise oli midagi ainulaadset. Veidi piinlik oli teiste jahimeeste ees ja kahju ka, et jätsin nad seapraest ilma.

Sellega jahipäev veel ei lõppenud. Järgmine aju oli Konnaveski oja ja jõe vahel. Seal ma sain eelmisel korral põdrale pihta, kelle kuul ta tappis, ei tea, sest teine jahimees laskis ka. Nüüd olin vahetult silla juures, eelmisest kohast kilomeeter eemal, kuid kogu kütiliin oli kinni pandud. Veidi ebaõnnestunult olid oma kohad valinud vintpüssi-, ehk nagu neid nimetatakse, pikapüssimehed. Karl pikapüssimehena läks ojakallast kinni panema. Enne silda võtsid koha sisse kolm või neli tavaliste sileraudsete püssidega meest, nende hulgas ka mina. Laskusin teetammist alla ja jäin noore kuuse taha ootele. Nähtavus ette oli hea, lasta oleks saanud nii või teisiti, kuigi üldjuhul aju sisse laskmine on ohutuse tagamiseks keelatud. Tulejoone taha jäi maantee, mille muldkeha oli selles kohas ligemale kaks meetrit minust kõrgemal. Aju algas seekord vaikelt. Möödus umbes pool tundi. Kuulsin mingit liikumist vasakul. Maanteele hüppas väga suur emapõder, hetke nägin ta pead, sihtisin, kõlasid ka naabrimehe kaks järjestikust lasku. Põder justkui kummardus, ma arvasin, et kukub, aga ta keeras tagumise poole

minu suunas ja kadus tee muldkeha taha. Oleksin pidanud laskma, kuid puudus otsustuskindlus, peast käis läbi mitu kiiret mõtet: sai pihta, pikapüssimees laseb, olen liialt kaugel.

Maantee lähem uurimine näitas, et põder oli saanud pihta, sest palju karvu oli maas, kuid verd ei olnud näha. Algasid otsingud. Teisel pool teed, kuhu põder oli põgenenud, laius soo. Kõikjal vesi ja vesi. Sellist vett pole varasematel aastatel isegi Märjamaal nähtud.

Alguses läksin piki mingit vana metsasihti, mis oli kunagi kaetud palkide ja pindudega, kuid sel sooteel oli oma poole meetri jagu vett. Ma ei tea, mis sundis mind otsimisretkes osalema, kas süütunne või kõrged kalamehekummikud, milliseid teistel polnud, kuid ma läksin. Liikuda oli peaaegu võimatu, iga natukese maa tagant libisesin palkidelt sügavasse vette, rabelesin välja – ja nii kordus see lõpuruid kordi. Põdra jäljed kadusid selles vesises keskkonnas sootuks või oli neid kõik kohad täis. Mingi puutüüka najale toetudes uurisin ümbrust. Kolletunud kõrge soorohi ulatus rinnuni, haavatud loom võis sellises maastikus varjuda kus iganes. Tundsin, et jõud on otsakorral ja otsustasin teha pöörde vasakule, lootes jõuda välja Konnaveski ojani ja teerajani selle kaldal. See oli ränk viga. Sattusin suurde soolaukasse, kus ükski mätas mind ei pidanud, need ujusid vees nagu saarekesed, vahel harva õnnestus haarata kinni mõnest kuivanud vaevakaseoksast. Olin nabast saadik vees. Väsisin, hingeldasin, enam ei jätkunud õhku hingamiseks, ei olnud jõudu jalgu veest ja mudast välja tõmmata. Teadsin umbes õiget suunda, kuhupoole liikuda. Mõtlesin juba mobiiliga abi kutsuda. Kui see äkitselt helises, tärkas lootus, et keegi mind otsib. Helistas Marit, aga mul oli raske hingeldades rääkida, lubasin helistada tagasi. Eemal nägin mände kasvamas, järelikult pidi maapind tõusma, liikusin sinnapoole vaevaliselt edasi. Sundisin ennast rahule, sest sain aru, et paanika hakkab minus võimust võtma. Aeg-ajalt hõikasin lootuses, et keegi kuuleb. Mõne aja pärast kuulsingi hääli. Kartsin küll merehädaline, et need hääled mööduvad ja kaovad. Viimaks õnnestus mul soost välja jõuda ja tunda veidi tugevamat jalgealust. Seal seisid Rein Loel ja

Arvi Mariste, püssid peos, minu asemel haavatud põtra ootamas. Heitsin pikali, tõstsin jalad taeva poole, et vesi kummikutest välja joosta saaks. Kogu minu teekond ei saanud olla pikem kui 800–1000 meetrit, kuid see tundus lõputu ja lootusetuna.

Sellega meie jaht siis ka lõppes. Karl viis mind alevisse. Mati käest sain eelmise jahikorra vorstid. Koju jõudsin enne kuut, tuba ja saun olid köetud. Riietusin ümber, panin asjad kuivama, jõin kuuma teed meega ja tegin vanarahva kombe kohaselt mõned ter-visetropid. Järgmisel päeval tundsin ennast suurepäraselt. Kindlasti lähen veel jahile, ehk naeratab siis ka jahiõnn.

Peale jahipidamise pean lugu ka seenekorjamisest ja seenetoit-tude valmistamisest. Mõnus on otse toast metsa astuda, korv käes, ja teada, et tunni-kahega on see parimaid seeni ääreni täis. Jalutus-käik tuttavas metsas ei ole ainult seente otsimine, see kosutab hinge.

Ühel 2005. aasta kevadpäeval tuli meie tegemisi pargis uudis-tama võõras hundikoer. Nuusutas mind igast kandist, nii et olin isegi veidi ärevil: palju räägitakse marutaudis loomadest, kuid sel-lel neid sümptoome ei paistnud olema, ainult üks kõrv oli lontis. Vist sümpatiseerisime teineteisele, sest ta võttis meid esimesest hetkest omaks ning meilgi ei jäänud midagi muud üle. Eriliselt soe sõprus kujunes koeraga Marel, kes korvas lotovõitudest ilma-jäämise koerale Bingo nime andmisega. Nii sai kodutu noor koer endale kodu ja meist said koeraomanikud. Koer on armas, peab kodust lugu, ei hulgu ringi, üksnes külastab oma sõpru – naabri koeri Vessit ja Ressit. Sügise saabumisega tekkisid muremõtted: mis saab meie Bingost? Tema linna viimine võrdunuks talt vaba-duse võtmisega, ta oli oma rolli sisse elanud ja tundis ennast oma kodu ümbruses peremehena. Kaalusime mitmeid variante, kuid mitte koerast loobumist. Pidasime nõu naaber Karliga, kes pea iga päev käib Paekülas oma lehma ja koeri toimas, ta lubas meid aidata. Ehtasime talveks Bingole suure soojustatud kuudi, kuid kahjuks eelistab ta ka käreda pakasega magada oma vaibal sauna ukse ees. Meie äraolekul istub ta sageli tundide kaupa värava lähis-tel ja ootab ning omade inimeste saabumisel otse hullub rõõmust:

puherdab selili, ajab taga oma saba või sooritab pargis marulisi hüppeid ja valkkiireid sööste. Koer on muutnud meie igapäevast elurütmi – käime turul konte ostmas, keedame süüa ja käime talve läbi igal nädalal maal koera toitmas.

Seltskondlikud üritused Paekülas on piirdunud Mariti pere, lähisõprade ja heade tuttavate külastustega suvel. Suvekoha ehk mõisa territoorium on üpris avar, kuid peopidamise ruume meil pole. Lisaks väikesele saunaruumile saame külalisi vastu võtta avatud taeva all, kus vihma eest võib kaitset leida suvises telkmajakeses. Aeg-ajalt külastasid meid Paekülas ka Lennart Hellega. Tegi veidi nalja, kui ka presidendil tuli saarele pääsemiseks kalurikumikud jalga tõmmata.

Vend Lennart

Lennartist on raske kirjutada. Temast on palju kirjutatud ning ta voorused ja puudused on üldsusele tuntud. Näiliselt oli ta väga avala iseloomuga.

Kuigi oleme vennad ja koos üles kasvanud, jäi ta mullegi sageli mõistatuslikuks, kinniseks, avanematuks. Ta oskas jätta midagi oma mõtetest enda teada. Mulle tundus, et see oli tingitud soovist asju põnevaks teha või ergutada vestluspartnereid mingi teema arutelus osalema. See oli isikupärane käitumise kunst, mis aitas suuresti kaasa ta edule kõigis ettevõtmistes, sealhulgas tegevuses nii diplomaadina kui ka riigijuhina. Ta oli aeglase kõnemaneeeriga, mis võis mõne kuulaja või kaasvestleja isegi närvi ajada, kuid samas reageeris ta vastavalt olukorrale kiirelt ja tabavalt. Tugev huumorimeel oli tema abiliseks ja kaaslaseks igas olukorras juba noorukieas.

Lennart oli jonnakalt järjekindel oma tegemistes, ta pidi alati pustitatud eesmärgini jõudma. Ta ei sallinud hallust, keskpärasust

ega käegalöömist. Sellistes olukordades võis ta inimestele käre-dalt moraali lugeda ja vajadusel ka koha kätte näidata.

Hästi on tabanud Lennartile omaseid mõtte- ja käitumisjooni kirjanik Mihkel Mutt oma raamatus "Rahvusvaheline mees". Tõepoolest, tema mõttekäik ja käitumine oli alati omapärane. Ta ei olnud eriti seltsiv, pigem mõtiskleja ja vaatleja. Juba lapsena oli ta raamatuhull. Luges armastas ta valjusti naerda. Mina ei osanud siis veel lugeda, aga oleksin ka niimoodi naerda tahtnud. Kord võtsin mingi juhusliku raamatu lehitsemise erte ja jäljendasin venna naeru. Mäletan ta üllatunud ilmet.

Lennart alustas kooliteed Saksamaal ja Prantsusmaal, juba 6–7-aastasena luges ta nendes keeltes raamatuid. Koduõpetaja tarkusi võttis tema minust paremini vastu. Olin ju viis aastat temast noorem, mis sel eluperioodil on midagi muud kui 10–15 aastat hiljem. Ta oli hea õpilane. Veel sõjajärgsetel aastatel olid vanaemal säilinud Lennarti koolivihikud, milles minu imestuseks ilutsesid punase tindiga kirjutatud hinded – puha ühed ja kahed. Alles siis sain teada, et Saksamaal pandi hindeid vastupidi meie tavale.

Kui olime Venemaal, püüdis ta mind koolitada. Et kirjapaberit polnud, kirjutas ta ühe vana raamatu lehekülgedele lihtsaid matemaatiliste tehete tulpasid, kuhu pidin vastused leidma, kuid minust ei saanud kuulekat õpilast. Ilmselt oli 12-aastane õpetaja liialt nõudlik ja mina jällegi jäärpaine.

Nagu juba lapsepõlvemälestustes kirjutasin, oli ta Venemaal üle poole aasta raskesti haige ja sai kooliõpinguid 8. klassis alustada 1943. aasta sügisel. Moskvast olles oli ema ostnud antikvariaadist muinasjutuliselt odava hinnaga võõrkeelseid raamatuid, nende hulgas ka mitmeköitelise saksakeelse üldajaloo. Lennart pühendus põhiliselt nendele raamatutele. Ta istus päevast päeva raamatute taga, nii et ta silmanägemine halvenes, prille aga saada polnud. Lennart meisterdas juhuslikust suurendusklaasitükist endale luubi ja jätkas lugemist sellega. Vahel harva, kui käisime kinos, istusime esimestes ridades ning Lennart vaatas filmi läbi oma luubi.

Ta oli väga koduse eluviisiga, ei käinud kordagi isegi ema töökohas. Minul lasusid "majandusmured": tõin peaaegu iga päev ema töökoha sööklast teekannuga (tšainikuga) vennale suppi ja tüki leiba. Ka kuttepuud turult ostsin mina. See tegevus meeldis mulle, ent Lennart ei armastanud argiaskeldusi. Seevastu oli tal tahtmist ja huvi meie väikesel (umbes 10 x 6 meetrit) aialapil toimetamiseks. Seemneid saime kohalikelt, kuid kogu aiatöö tegi Lennart. Uskumatu, kuid meie porgandid ja kõrvitsad, kurgid ja sibulad kasvasid suurepäraselt. Minu osalus piirdus kastmisega, mis nõudis vee toomist umbes 250 meetri kaugusel asuvast pumbamajast 3-liitrise kasetohust anumaga, sest ämbrit polnud.

Eestisse tagasi tulles läks Lennart Tallinna 10. keskkooli 9. klassi. Sel ajal muutus ka tema iseloom ja käitumine. Ta oli sestpeale tunduvalt elavam, suhtles oma klassivendadega, ennekõike Eino Tambergi ja Endel Lippmaaga. Sellest ajast on jäänud mulle meelde üks lugu. See võis olla 1948. aastal, kui toimusid ülemnõukogu valimised, kus Lennart sai vanuse poolest esimest korda osaleda. Valimisjaoskond asus Nurme tänaval ja jaoskonnakomisjoni esimees oli meie isa tööandja, Eesti Riikliku Kirjastuse direktor Kosenkranius. Tol ajal avati valimisjaoskonnad hommikul kell 6 ja suleti kell 12 öösel, kuid hea tooni juurde kuulus varakult hääletamas käia. Isa-ema said sellega lõunaks ühele poole, kuid Lennartist polnud midagi teada. Öhtupoolikul hakkas telefon helisema, ikka ja jälle küsiti valimisjaoskonnast Lennartit. Oli hiline õhtutund, kui Kosenkranius isiklikult meile sõitis. Isal oli piinlik, kuid midagi polnud teha, Lennartit polnud. Veidi enne keskööd saabus rõõmsas tujus Lennart ja hakkas kõrgendatud meeleolus seletama, millist furoori ta valimisjaoskonnas põhjustas, kui sisenen saali, kus üksnes süngete nägudega valimiskomisjoni liikmed istusid. Kõik olevat teda vaadanud, aga keegi polevat midagi öelnud. Seepeale ütles isa talle mõned krõbedad sõnad, mis ilmselt võisid ka edaspidiseks meelde jääda. Küsimus polnud ju poliitilises demonstratsioonis valitseva korra vastu, vaid tavaliste inimeste lollitamises, kes taitsid vaid neile pandud kohustust.

1948. aastal astus Lennart Tartu Ülikooli ajalugu õppima ja me puutusime harvemini kokku. Aasta hiljem, kui olin seitsmenda klassi juntsu, otsustasin venda Tartus külastada. Maletan külma jaanuarikuud, oli tulemas riiklik püha – Lenini surma-aastapäev. Saabusin rongiga Tartusse ja leidsin kergesti Tiigi intri, mille uksest mul oli au esimest korda siseneda. Lennart elas ühes alumise korru 6–7 voodiga toas. Astusin sisse. Kõik voodid peale ühe olid üles tehtud ja keegi juhatas mind just selle aseme juurde. Seal magas Lennart, päitsis käsitsi kirjutatud plakat: "Siin puhkab peale ajaloo eksami edukat sooritamist ajaloolane Lennart Meri, kelle äratamiseks on luba ainult tema vennal".

Läksime kohe linna ja ülikooliga tutvuma, kõikjal oli veel sõjaaja purustusi ja varemeid. Mõlemal pool raekoja uksi ilutsesid hiigelsuured Lenini ja Stalini portreed. Lenini oma oli ümbritsetud laia musta lindiga. Lennart osutas käega raekoja poole ja käskis pildistada, sellest pidavat saama ajalooline ülesvõte. Vaatasin talle küsivalt otsa. – "Jah, tuleb aeg, mil sellised portreed muutuvad ajalooks." See aeg tuli.

Emajõe ääres jäadvustasin Kalevipoja jääpurikates monumendi. Lennart ei osanud oletada, et ka too võte võib ajalooliseks kujuneda, sest juba aasta pärast saadeti see kunstiteos sulatusahju.

Veel ühest vennale omasest joonest – alatisest hilinemisest. See polnud päritud komme, sest polnud pärandajaid, isa ja ema olid täpsed. Lennart pigem nautis oma hilinemisi, see tegi asja põnevamaks. Meenub, et pärast järjekordset viimasel hetkel Tartu rongile ruttamist saatis ta mõni päev hiljem kirja, kus teatas: "... jõudsin hüpata viimasesse vagunisse." See kõlas uhkelt. Selliseid seiku oli tal sõpradele ja omastele arvukalt rääkida.

Meie perekonna argipäevaelust ja sealhulgas Lennartist vüekümnendatel ja järgnevatel aastatel olen juba rohkesti kirjutanud. Lisaksin vaid üht: vanemate juures söögi- või kohvilauavestlustes küsis ta aastast aastasse jonnaka järjekindlusega, millal Nõukogude majandus kokku variseb. Iga kord pidin tema kurvastuseks vastama, et selliseid tundemärke seni märgata veel pole. Olin selles

tõepoolest ka ise veendunud ning arvan ka praegu, et süsteemi lagunemise põhjustasid poliitiline kriis ja majanduse stagneerunud juhtimine kompartei direktiivide kaudu.

Meie omavaheline suhtlemine tihenes pärast tema presidendiks valimist ning seda tõusvas joones. Lennart helistas mulle sageli. Vahel venisid kõned väga pikaks, tund ja enamgi. Ta küsis ühes või teises küsimuses nõu, kas või mõne eelseisva kõne kohta, milline võiks olla tema sõnum rahvale. Mõnel korral on ta hiljem küsinud, kas ma sain aru, et ta kasutas ka minu mõtteid oma kõnes. Võtsin seda tunnustusena.

Lennart armastas oma lapsi ja lapselapsi ning tundis uhkust nende käekäigu üle.

Ta võttis enda kanda meie perekondi ühendava missiooni, mis varemadel aegadel oli lasunud vanematel. Tore on nüüd meenutada koos perede ja lähedaste inimestega peetud jõulupühi, vabariigi aastapäeva, sünnipäevi, olid need siis tema kodus Kadriorus või Viimsis. Jaanipäeviti saime perekonniti minu juures kokku. Lennartile meeldis väga Paekülas, kus tegime temaga pikki jalutuskäike metsas ja pargis. Teda huvitas kõik, ka naabrite tegemised, puude kasvatamine-istutamine, lilled, muidugi ka mõisa ajalugu.

Meie jalutuskäikudel olid Lennarti kõik meeled rakkes: ta pani kõike tähele, mõte töötas pidevalt, üks idee sündis teise järel. Vahel ajaš see mind isegi närvi, sest vaatamata ühe või teise idee originaalsusele ja võlule tundusid need konkreetsetes tingimustes minu jaoks ebareaalsetena.

Kõik need aastad võttis ta hoogu, et külastada mind koos endise Saksa suursaadiku Henning von Wistinghauseniga, kelle esivanemad olid naabruses asuvast Sõtke mõisast pärit, kuid alati tuli midagi muud vahele ja nii jäigi see kava realiseerimata. Meenutasime seda hiljem von Wistinghauseniga ja avaldasime lootust selle vea osaliseks parandamiseks, paraku ilma Lennartita.

2005. aasta jaanipäeval oli ilus päikesepaisteline suvepäev, sõime sokupraadi ja omasuitsutatud seatibi, jõime kohvi, kõigil oli hea tuju. Eelmisel päeval olid Lennart ja Helle olnud Paides

võidupäeva pidustustel ja seal tugevasti päikest saanud, mida oli näha nende punaseks põlenud nägudest. See jäi viimaseks Lennarti Paekülas olemiseks.

Meie perele, omastele, sõpradele ja Lennartist lugupidavatele inimestele saabusid kurvad ajad tema tervise ootamatu halvenemisega 2005. aastal. Ta võitles haigusega. Istusime Viimsis tema voodi serval, ajasime juttu, aknast avanes imeilus vaade vahutavate laineharjadega merele, Muuga sadama suunas liikusid laevad. Äkki lausus ta vaikselt: "Teen kõik, et neid mõtteid peletada, kuid nad ronivad ikka aknast ja uksest sisse."

Mul on südamest kahju Lennartist, mul pole enam venda, kellega vestelda, küsida nõu, arutleda jumal teab mille üle. Vaidlesime omavahel palju ja jäime sageli eri seisukohtadele. Tegin etteheiteid, et keegi ei võta enda peale vastutust anda objektiivne hinnang okupatsiooniaastatel toimunu kohta. Sellesse aega mahub pea kaks põlvkonda. Oleme lahanud ja päevavalgele toonud kommunismi kuritöid. Kuid see ei ole ju kõik. Arenesid teadus, kultuur, kunst, tööstus, põllumajandus, transport ja paranes rahva elujärg. Kas see oli okupantide teene? Või oli selles ka meie oma rahva vaeva ja rõõmu? Oma naiivsuses mõtlesin, et peaksime nendele aastatele ja tegudele hinnangu andma, et edasiliikumine oleks kergem. Ma ei saanud Lennartilt sellele küsimusele vastust.

Nüüd, kus teda ei ole, mõtlen, et mingit üheselt võetavat hinnangut ei saagi tulla. Jääb nagu alati: Rootsi aeg, Vene aeg, enne sõjaaegne Eesti, okupatsiooniaeg, iseseisvuse taastanud Eesti ning nende perioodidega seotud faktid ja kaasnevad müüdid.

Igaüks otsigu ise tõde.

Tallinn, 1997–2007

Nimeloend

Aarna, Olav 137
 Aasalo, Lembit 107, 150
 Aasamaa, Heinrich 191, 194
 Aava, Uno 307
 Aaviksoo, Jaak 193, 222
 Abakumov, siseasjade rahvakomissari asetäitja 37
 Ahmedov, Usbekistani plaanikomitee esimees 345
 Akel, Friedrich 418–419
 Aleksejev, lennutranspordi ametnik 266
 Allik, Hendrik 133, 264–269, 273, 278, 303, 323, 329, 332, 335
 Alliksaar, Virve 303
 Almann, Arno 432, 469
 Alt, Aadu 479, 493
 Alver, Peeter 280
 Ambros, Aare 19–20, 27
 Ambros, Eda 19–20, 27
 Ambros, Richard 19–20, 27, 363
 Andersson, Juhan 136, 159, 168, 178
 Andresen, Nigol 30
 Andrijanova, "Sovetskaja Estonia" majandusjuhataja 168
 Andropov, Juri 312
 Aneljas, Helga 280
 Anissimov, Pavel 375
 Anna, majaperenaine 46–49, 51–52
 Annus, Leida 136, 159
 Annus, Peeter 476
 Antonov, Aleksander 280
 Arbeiter, R. 229
 Arold, Ivar 186, 201, 313
 Aruksaar, Heinrich 194, 199
 Astok, Hannes 219
 Astok, Maret 187
 Astok, Villu 187, 192, 219, 225
 Aulik, Erika 243

Ausmees, Peet 107, 136
 Baibakov, Nikolai 339–341, 344, 346–349
 Baskin, Eino 45
 Batša, Johannes 124
 Belistov, Igor 425, 430
 Benno, Kalev 475
 Bereczki, Gabor 295–296
 Bereczki, Mai 295
 Bergmann, Andres 457
 Beria, Lavrenti 36, 61, 63–65, 92, 139, 180
 Bestšastnov, Gennadi 535
 Bestšastnov, Jevgeni 536
 Birjukov, NSVL plaanikomitee kolleegiumi liige 345
 Blees, Hermann 238
 Blees, Siigrid 237, 359
 Bourn, John 490
 Brazauskas, Algirdas 340
 Bratšenko, NSVL söetööstuse minister 346
 Brežnev, Juri 410
 Brežnev, Leonid 171, 300, 347–348, 375, 380–381, 409–410, 413, 435–436
 Brehhov, NSVL naftatööstuse minister 346
 Brenner, taksopargi töötaja 158
 Budjonnoi, Semjon 139
 Buschmann (Viidalepp), Urve 6, 170
 Christie, Agatha 284
 Clauss, Edgar 64
 De Gaulle, Charles 45
 Dekanozov, Vladimir 64
 Dembovski, Roman 212
 Djukarev, Viktor 158
 Do Van Yong 383, 386, 390
 Dogužajev, Vitali 467, 469–470

Dokutšajev, major 209
 Doždikovid, naabrid Jaranskis 90–91
 Ederberg, Ernst 146
 Eero, Endel 325, 406, 425, 428
 Eesmaa, Andres 478
 Eilart, Jaan 364
 Eks, Valter 447
 Eller, Heiti 277, 280
 Elmi, Urve 471
 Engmann, Egon 8, 21, 33
 Engmann, Hellevi 21, 33
 Engmann, Josef 7
 Engmann, Maria (Brant) 7
 Engmann, Peeter 7
 Engmann, Selma 8, 21
 Ernesaks, Gustav 314
 Ester, Gustav 236, 280
 Fjuk, Ignar 458, 469
 Frohwein, Hans 62, 421
 Gaazer, erikosakonna töötaja 282
 Ganjušev, Nikolai 430
 Gaponov, polkovnik 164
 Garik, kooliõpilane 79
 Garik, naaber Jaranskis 93
 Glaase, Vahur 140
 Glazunov, Jevgeni 376
 Gorbatoš, Mihhail 338, 427–428, 442, 446
 Gostev, NLKP Keskkomitee osakonnajuhataja 439
 Grant, Otto 148–149
 Green, Arnold 368
 Habermann, Eugen 418
 Hackzell, Antti 420
 Hagelberg, Raimund 495
 Haldna, Ülo 220–221
 Hallik, Klara 467
 Halturin, Stepan 71
 Hang, Endel 194
 Hanschmidt, doktor 80, 86, 89
 Hansen, Arvi 277
 Hansen, Jüri 489

Harjo, Rein 479
 Hasbulatov, Ruslan 470
 Hein, Ants 539–530
 Heinlo, Liidia 478
 Helgren, Elisabeth 8, 356–358
 Hendrikson, Aleksander 256–257
 Hür, Randar 227
 Hiire, Bernhard 192
 Hured, naabrid Laulasmaai 314
 Hildebrandt, õhtukooli õpetaja 170
 Hint, Aadu 148
 Hint, Johannes 177, 187
 Hitler, Adolf 9–10, 55, 63, 161–162, 175, 419, 421–422
 Hopp, Ernst 455, 457
 Horn, valiseestlane 457
 Hozjainov, taksopargi peainsener 175
 Hromov, Aleksander 236, 248–249, 264
 Hruštšov, Nikita 180, 262, 273, 297–299, 303, 306, 413, 415
 Hugo, kaaslane Jaranskis 86
 Huimerind, 10. kk. võimlemisõpetaja 136, 151
 Haggblom (Soosaar), Aale 228, 232
 Ilves, Aleksei 167
 Inno, Ants 280
 Issako, Voldemar 318
 Issakov, kindralleitnant 210
 Jaanson, Kaido 64, 181
 Jaansoo, Jüri 535
 Jaanus, kooli kojamees 136, 155
 Jakko, Geza 295
 Jakobson, Idel 269, 273–275
 • Jakovlev, Venjamin 467
 Jalakas, Ilmar 457
 Jalakas, Rudolf 455–456
 Jazov, Dmitri 370
 Ježov, Nikolai 44
 Johansoo, Kaljo 19, 103, 136
 Johansoo, Lina 19
 Johansoo, Ülo 19, 103, 136

Joonits, kuuditatu 41, 43
 Joost, Eino 276–277, 289, 315–317, 333–334
 Joost, Helga 276, 289
 Junk, Bruno 471
 Junti, Arvo 458
 Jurjev, Ivan 280
 Juske, raudteeinsener 322
 Jõgiste, Arvar 535
 Jõulu, taksopargi töötaja 158
 Järvi, Ülo 236, 294
 Jarvesaar, Ants 494, 524
 Jurgens, Feliks 414
 Jurgenson, Kalle 494
 Jurisoo, Uno 280
 Jurjo, Indrek 240
 Jürviste, Ivo 136
 Jüssi, Fred 188, 225
 Kaasik, Ain-Elmar 136–137
 Kaasik, Madis 280
 Kaasik, Ülo 535
 Kadarpik, Vaino 158, 507
 Kaevats, Ülo 486
 Kaganovitš, J. 300
 Kahk, Juhan 137
 Kahn, Harry 280
 Kala, Hiu kooli õpetaja 107, 109
 Kala, Raimond 280
 Kala, Urmo 280, 430
 Kalda, Hillar 188, 212
 Kalda, Maimu 212
 Kalinin, Mihhail 92
 Kaljuvee, õhtukooli õpetaja 170
 Kallas, Oskar 418
 Kallas, Sum 431
 Kallasmaa 465
 Kallaste, Mare 280, 476, 484, 493, 531, 539
 Kallion, Ivar 475
 Kalmanson, Jaguda 277
 Kaltenbrunner, Ernst 63
 Kan, riigikohtuniku abikaasa 44

Kana, Berliini atašee 13
 Kangro, Johannes 236, 318
 Karnaušenko, Nikolai 169, 171–172, 179
 Karotamm, Nikolai 21, 133
 Kase, Märt 280
 Kasjanov, Segei 380
 Kask, Peeter 162
 Kazanets, NSVL mustametallurgia minister 345
 Katz 463
 Kattai, kolonel 122–123
 Kaur, Hillar 212
 Kedars, Eerik 408
 Kelam, Tunne 449
 Keller, A. 423
 Kennedy, John F. 301
 Keppe, Otto 256
 Kepper, Heinrich 7
 Keres, Paul 264, 276
 Kesa, Hnu kooli õpetaja 107
 Kesker, Roland 427
 Kiet, major 207
 Kiho, Toomas 6
 Kiik, Heino 96
 Kiljako (Ojaverre), Elve 152
 Kimmel, õhtukooli õpetaja 170
 Kinter, 10. kk. õpetaja 135, 151, 159, 168
 Kiris, Advig 467, 469–470
 Kirotar, Elmar 241, 421
 Kirret, Oskar 268
 Kirsipuu, Valve 485
 Kirss, Tiit 280, 406
 Kirt, Kaljola 186, 219
 Kitsel, Taivo 107, 136, 156
 Kivimägi, Rea 280
 Klas, Eri 260
 Klauson, Valter 254, 283–284, 320–321, 326, 331–332, 334–335, 340, 362–363, 368
 Kleis, Richard 220

Kleist, Peter von 63–64
 Klement, Feodor 193
 Kogermann, Avo 43
 Kogermann, Eda 43, 55
 Koha, Kalju 477, 493
 Koidula, Lydia 163
 Koivisto, Mauno 465
 Kokk, Robert 136, 140
 Kokla, Betty 111, 114
 Kokla, Karl 111
 Kokla, Karl jun. 111
 Kokla, Lennart 111
 Kokla, Rudolf 111, 114
 Kokla, Salme 111
 Kokla, Trudsen 111, 238
 Kolbre, Hiu kooli õpetaja 107
 Kollontai, Aleksandra 64
 Komolov, Eduard 282
 Komplektov 467
 Konev, Ivan 343
 Kongo, Ago 194
 Kook, Urmet 367
 Koppelman, Vladimir 435
 Koržukov, Oleg 195
 Kortelainen, Karl 370, 432
 Kortšaagin, admiral 433
 Kose, Jaan 280
 Kosenkrans 542
 Kossõgin, Aleksei 300, 413
 Kostandov, NSVL keemiatööstuse minister 345
 Kozlov, Mihhail 264, 272–273
 Kozlov, NSVL Ülemnõukogu Presidiumi ametnik 100
 Kotkased, vennad 535
 Kotli, Alar 186–187, 313
 Kotli, Helve 187
 Kotov, Fjodor 347
 Kotšvid, naabrid Laulasmaal 314
 Kraav, Eeva 458
 Kraft, Jüri 414
 Kraft, Vahur 494, 524

Kragh, Bo 471
 Kraut, 10. kk. sõjanduse õpetaja 160
 Kristin, Kronid 279, 328
 Krutob, Herbert 280
 Kruus, Hans 133, 182
 Kudrjavitsev 467
 Kukk, Kalev 466–467, 488, 494, 524
 Kukk, Parnsi atašee 13
 Kul, Viktor 280
 Kulla, Vello 280
 Kuller, Hiu kooli klassijuhataja 107
 Kuller, Karin 491, 522
 Kullus, Leo 186, 192
 Kumm, Boriss 99
 Kuzmanov, Ernst 141
 Kuusik, Edgar 146
 Kuusik, Tiit 265
 Kõrge, Jüri 477, 493
 Käbin, Johannes (Ivan) 21, 133, 148, 254, 266, 269, 302, 331–332, 363–367
 Käbin, Toomas 455, 457
 Känd, Karla 60
 Kāo, Vladimir 318, 332–334, 366, 414
 Kostner, Ado 136
 Kõörna, Arno 411
 Künnapuu, Sulev 194, 200–201
 Küttis, Johannes 277–278
 Laar, Mart 488
 Laarsid, naabrid Laulasmaal 314
 Laasi, Evald 467
 Laasik, parteisekretär 221
 Laid, magister 422
 Laidoner, Maria 238–239
 Laos, Ants 466
 Larka, Andres 141
 Lass, Aadu 236, 294
 Laur, doktor 19
 Laurik, Berta 149

Lauristin, Marju 438, 456, 467, 469
 Leguan 380–381
 Leimann, Jaak 452, 458, 461–463, 466, 478
 Lenin, Vladimir 543
 Lentsman, Leonid 312
 Leonov, Arseni 248, 264
 Leonov, Leonid 195–197, 213
 Lepik, Peet 107, 136
 Lermontov, Mihhail 151
 Lessel, Harri 158
 Levitan, Juri 86, 93
 Liiv, Hiljar 107, 136
 Lill, Sulev 212, 215, 217
 Lippmaa, Endel 125, 137, 157, 268, 469, 542
 Lipstok, Andres 455
 Lipstok, Erich-Roland 238, 242
 Litvinov, Maksim 300
 Loel, Rein 538
 Logussov, Aleksander 247, 264, 280, 425
 Lohk, Vello 107
 Loop, Uno 260
 Lugus, Olev 412
 Luigaleht, Paul 231
 Lukk, Peeter 279, 327
 Luukas, Aino 139
 Lõhmus, Ahto 225
 Lõhmus, Toomas 535
 Luus, Olav 475, 477, 493
 Made, Tiit 431
 Maidanov, Andrei 436
 Majakovski, Vladimir 73
 Malenkov, Georgi 300
 Mallene, Ülo 314
 Malmetid, naabrid Laulasmaal 314
 Maltsev, Georgi 264, 271–272, 425
 Malvõgin, Arkadi 195
 Manitski, Jaan 455
 Maran, Olav 136, 156, 172
 Marandi, Enn 188, 212, 215
 Mariste, Arvi 539
 Marksoo, Ann 194
 Markus, Ants 421
 Marta Jõgisoolt 115
 Martens, Ilmar 455, 458
 Martin, polkovnik 207
 Masing, Paul 124, 136
 Masljukov, Juri 339
 Medjainen, Eero 241
 Melnikov, julgeoleku alam-
 polkovnik 99
 Menning, Karl 419
 Meos, Mati 494, 524
 Mereste, Uno 409
 Meri (Pihlak), Helle 417, 540, 545
 Meri, Alice-Brigitta (sünd.
 Engmann) 8–47, 51–60,
 67–102, 109–111, 115–117,
 121, 125, 140, 144, 152–154,
 161–164, 168, 171–177, 196,
 237–239, 242, 259, 308, 314,
 352–360, 423–424, 498, 515,
 541–543
 Meri, Arnold 7, 65, 92, 100, 102
 Meri, Georg-Peeter 5, 7–15, 18,
 20–21, 24–35, 44, 55, 58–63,
 65–67, 92, 97–106, 115–118,
 126, 137–154, 160–165, 168,
 170–174, 177–181, 183, 185,
 218, 223, 234–239, 241, 248,
 270, 274, 295, 303, 314,
 352–353, 356, 367, 417–423,
 497, 542–543
 Meri, Julie-Marie (sünd. Kepper)
 7–8, 21, 92, 95, 99–100, 102,
 162, 242, 499, 541
 Meri, Jutta (Kesamaa) 289–292,
 294, 307, 309, 313–315, 353,
 356–357, 377, 408, 442, 444,
 455–456, 513, 516, 531
 Meri, Konstantin (Kostja) 7, 66,
 92, 100

Meri, Kristjan 310, 525
 Meri, Lennart-Georg 9–22, 25–26,
 28, 31–34, 44, 50–51, 53,
 59–60, 68–69, 73–74, 76–80,
 82, 84, 86–89, 92–93, 97, 104,
 106, 117, 125–126, 130, 135,
 137, 140, 157, 162–163, 176,
 184–185, 215, 228, 235, 237,
 295–296, 310, 314, 352–353,
 359, 417, 423, 431, 492,
 500–501, 520, 540–545
 Meri, Mart 237, 352, 515
 Meri, Otto 7
 Meri, Peeter 7
 Meri, Regina 176, 184, 235, 359,
 417
 Meri, Tuule 417
 Merilain, Boris 139
 Merilain, Raul 136
 Merimaa, Otto 475
 Merkulov, julgeoleku rahvakomissar
 36–37, 61, 63
 Merzin, Hilja 475
 Mesilane, Riho 443
 Metsanurk, Mait 8
 Metsmaa, Tuna 136
 Mihkelsoo, Aino 194
 Mikoja, Anastass 62, 116, 300
 Miks, taksopargi töötaja 158
 Miljan, Toivo 458
 Miller, Rein 462, 466
 Minka, Rein 495
 Miša, sõber Jaranskis 87, 91
 Mitt, Anatoli 193, 226, 230, 232
 Mitt, Richard 143
 Molotov, Vjatšeslav 62
 Moss, I. 458
 Muhel, Juri 125
 Muishneek, Herbert 194, 199, 509
 Muravjov, Nikolai 373, 409
 Murumets, Hiiu kooli direktor
 107–108, 123–124
 Must, taksopargi tootaja 507
 Mutt, Mihkel 541
 Magi, Juri 303
 Malk, R. 469
 Mandmaa, Endel 440, 447
 Mannik, 10. kk. õpetaja 136, 159
 Mannik, Georg 477, 493
 Männik, Harald 283, 364, 416
 Mannil, Harry 455
 Mannisalu, Endel 136
 Molder, Jaan 419
 Möldre, Mari 152
 Mürk, Herman 194
 Murk, Raimond 107, 110,
 117–121, 123, 127, 503
 Muur, Agnes 275, 303
 Muur, Heiki 194, 409
 Muurid, naabrid Laulasmaal 314
 Muurisepp, Aleksei 133, 361, 363
 Naan, Gustav 432
 Nagrodskid, naabrid 32
 Naissoo, Uno 260
 Natalja, sookla juhataja 75–76
 Neerot, Paul 475
 Nekrassov, akadeemik 344
 Nguen Hiep 382
 Nguen Lam 382, 399, 402
 Niitenberg, Arvo 455, 458
 Nikitin, akadeemik 77
 Nikitina, Jekatarina 77
 Nitem, Nikolai 241–243
 Nops, Olga 137–138, 240–241
 Norak, Albert 118
 Notke, Bernt 422
 Nugis, Ülo 469
 Nurk, Mart 455, 457
 Nurme, Minni 148
 Nõmmik, Salme 194
 Nõva, Ants 136, 178
 Nõva (Murk), Tiit 121, 136, 178
 Nymann, Roland 280, 429
 Ojaveri, Elve 290

Ojaveri, Lembit 184, 290, 321
 Okas, Evald 133
 Olesk, Peeter 228, 230, 233
 Olga, kaaslane Jaranskis 86
 Oppmann, Mart 472, 488
 Ora, Eugen 212
 Orgussaar, Avo 535
 Orudžev, NSVL gaasitoostuse
 minister 346
 Oskar, kaaslane Jaranskis 85
 Oskar, tõõmees 18
 Orlot, Mare 136
 Otsason, Rein 264, 439–441,
 446–449, 463, 467, 469–470
 Paakspuu, Valdur 188, 225
 Paavel, polkovnik 102–103, 109
 Palm, Mati 260
 Palm, Viktor 226
 Palu, Peeter 447
 Parašin, Leonid 356
 Parijõgi, Aili 136, 151, 154
 Parijõgi, Juri 151
 Parikas, Georg Johannes 143
 Parikas, Peeter 143
 Parkas, L. 423
 Parmasto, Erast 137, 268
 Parts, Hiiu kooli õppealajuhataja
 106, 136
 Paskar, Pjotr 375, 401
 Pass, John 482
 Passov, Ber 280
 Pata, Endel 263
 Paul, polkovnik 207
 Paulman, Valeri 264, 279, 327–328,
 340, 369, 373–374, 405–406,
 424–426, 430–432, 439
 Pavljukov, Jevgeni 535
 Pede, Aavo 156
 Peterson, Toomas 488
 Pham Van Dong 517
 Piegay, koduõpetaja 14–16, 18, 20, 28
 Piho, Arnold 194

Piip, Ants 422
 Piper, Johannes 144
 Piirisild, Arvo 136
 Piirmets, Mai 478, 493
 Pilov, Ilmar 535
 Pilv, Mehis 458, 466
 Pilving, Ants 280
 Pletnjov, alampolkovnik 174
 Pley, Hartvi 280
 Ploom, 10. kk. direktor 136
 Podolski, Georg (Torsa) 20
 Podolski, Ljova 20
 Podpalõi, NSVL teedeministri ase-
 tantja 346
 Polikarpov, perekond Jaranskist 79
 Polikarpov, Serjoža 79
 Poolake, Teet 280
 Potapov, Sven 476–477, 493
 Prokofjev, Aleksander 144–146
 Proos, Ivi 463, 466, 495
 Propst, Eevi 136, 159
 Proses, Herta 484
 Pupõšev, uuriija 274
 Purre, Jaak 19, 27
 Purre, Peep 19, 27
 Purre, Tiit 19–20, 27
 Pusta, Kaarel Robert 241
 Puusepp, Tiit 136
 Põder, Aldo 280
 Pallo, Toivo 107
 Parna, Vello 535
 Parnoja, Mihkel 494, 524
 Pats, Konstantin 178, 419–421
 Raba, Tiit 212
 Raba, Vello 107, 136
 Radovski, Vladimir 280, 406, 425
 Raeda, aednik 155
 Raggas, Alo 535
 Rahumaa, Eimar 457, 460
 Raig, Ivar 456, 458
 Rank, Ants 183
 Raik, Helve 192

Raju, Olev 485
 Raman, Lati plaanikomitee esimees
 348
 Rammul, professor 191
 Randes, Mait 107, 109, 165
 Randma, Rein 477, 488, 493
 Rannik, Rein 475
 Ratas, Fridrich 107
 Ratso, Signe 460–461
 Raud, Karl 280
 Raudkivi, Estonia teatri partorg 150
 Raudsepp, Hiiu kooli õpetaja 107
 Raudsepp, Hugo 268
 Raudsepp, õhtukooli direktor 170
 Raukas, Anto 188, 511
 Raukas, Ergo 107, 135, 156, 185,
 225, 525
 Rea, Tarmo 194
 Rebane, Ene 212
 Rebane, Jüri 236–237, 240–241, 248,
 261, 264, 283, 303–304, 320,
 341
 Rebane, Karl 265
 Rebane, Karl (akadeemik) 268, 362,
 412, 447
 Reek, Nikolai 367
 Reiljan, Villu 523
 Reimann, Matti 260
 Reimann, Tõnu 260
 Reimann, Villem 314
 Reindorff, Adele 313
 Reindorff, Günther 313–314
 Reino, Udo 136
 Reinson, plaanikomitee ametnik 281
 Reintam, Loit 137
 Relvik, 10. kk. õpetaja 136, 159
 Rennenkampff, Georg Edler von 529
 Repin, Ilja 56
 Reu A. 428, 439
 Ribbentrop, Joachim von 62–63, 65
 Riina 463
 Riina, klassiõde 83

Rimmel, Eduard 535
 Rinaldo, motosportlane 119
 Ristlaan, Rein 136
 Rohtla, Ülle 495, 524
 Rokk, Kalju 236
 Romanovskaja, Julia 147–148, 163
 Roose, Enn 449, 458
 Roosma, Sulev 140
 Roostal, Ilmar 455–457
 Rootsmäe, Taavet 190
 Rosenberg, Alfred 62–63
 Rosenberg, Vello 264, 429
 Ross, Märten 495
 Rummo, Mall 188
 Rusi, Enn 107, 136, 506
 Rõbakova, Sverlana 476
 Rõžkov, Nikolai 371, 463–464
 Rüutel, Arnold 254, 332, 366–367,
 446, 465, 469, 471–472, 490
 Saaga (Murk), Vainke 205, 228, 230
 Saaliste, Meeta 10–11, 501
 Saarepera, peretuttav 149
 Saar-Kirotar, Harri-Inglar 241–243
 Saat, Tiit 280, 330, 406
 Sabbo, Hilda 36, 38, 299
 Sablin, Valeri 436–437
 Saks, Jakob 280, 425, 430
 Salum, Aare 236, 318
 Samaruutel, Peet 136
 Sannul, Aino 239–240, 242–243
 Sannul, J. 241
 Sandrak, Jaan 280, 460
 Santluk, õhtukooli õpetaja 170
 Sarv, Enn 267
 Sarv, Ulo 458, 460–461, 466
 Sauks, Luutsi 149
 Saul, Bruno 332, 340–341, 368–371,
 412, 428, 430, 438, 446
 Savi, Heino 225
 Savisaar, Edgar 264, 340,
 425–426, 431, 438–439,

449–452, 455–463, 465–466,
478–479, 488
Savisikk, Kaido 125
Schneider, Heinrich 475
Schnurre, Karl 62–63
Schott, Otto 530
Schulenburg, Friedrich Werner von
der 62, 65
Seepõld (Meri), Marit 290–292,
306–307, 309, 314, 353, 360,
408, 417, 423, 444, 513–516,
538, 540
Seepõld, Rain 417
Seepõld, Sinika 417
Seljamaa, Julius 419
Seljamaa, peretuttav 149
Selter, Karl 420
Sengbush, Juhan 136
Sepp, Jüri 494, 524
Sepp, Leo 422
Sepp, Toivo 119, 127, 129
Sepre, Oskar 248, 264
Serov, Ivan 36–37
Siff, Juhan 318
Siimann, Mart 492
Siimre, Ago 280
Sikkal, Aleksander 458
Sild, Riho 463
Sildmäe, Ilo 193, 212, 233
Sillaots, Marta 21
Sillaste, Ivo 483
Simm, Viktor 221–222, 262
Sinijärv, Karl-Martin 314
Sinijärved, naabrid Laulasmaal 314
Sinisoo, Mark 136
Sitarjan, Stepan 448
Skljanski, Venjamin 280
Sobtsak, Anatoli 463
Sokolov, Boriss 180
Sokolov, Vjatseslav 380
Solženitsõn, Aleksander 296
Soonpää, Karl Johannes 483
Soopere, Helju 136, 186
Soosalu, Hilda 484
Soosalu, Nelli 484
Soots, Ago 280
Soots, Lembit 455, 458
Spaul, Gunnar 280
Stafenau, Eesti konsul Valgas 149
Stalin, Jossif 36, 45, 93, 139, 168,
175, 180, 182, 192, 218, 238,
248, 299–300, 363, 372, 543
Stamenov, Bulgaaria saadik 65
Stein-Abram, Elin 484
Steinberg, Harri 125
Steinberg, Meelis 280
Stepanov, Viktor 280, 293, 441
Sternbeck, Otto 149
Sudoplatov, P. 65
Suimets, Heino 280
Sunegina, Varvara 81
Susi, Märt 107
Sutškov, Boriss 417
Sutt, Andres 495
Suurkask, Endel 301
Suur-Siigrid 237, 512
Svetlana, kooliõpilane 79, 87, 93
Sõrg, Mart 494, 524
Sõtšovid, naabrid Jaranskis 97
Säga, Silver 188, 230
Söörd, Rein 476–477, 493, 522
Sügis, Anatoli 136
Süvalepp, Kulno 137
Šišov, Lev 197
Švernik, Nikolai 92
Zagajenov, Ivan 79
Zagejanova, Anna 79
Žukov, Georgi 234
Žurakovski, Eduard 282
Taagepera, Rein 367
Tajur, Enn 136
Talvik, Mai 280
Talõsin, NSVL Plaanikomitee esi-
mees 339–340

Tamberg, Eino 125, 137, 542
Tamm, Ado 107
Tamm, Ilmar 136
Tamm (Säga), Tea 205
Tammekann, August Ferdinand 219
Tammemägi, Tiit 456
Tammeväli, Leonhard 247, 264,
326–327, 333, 414, 427–428,
440–441
Tammsaared, peretuttavad 149
Tamre, Bruno 280, 406
Tannberg, Tõnu 180
Tarm, Eve 491
Tauts, Urve 260
Tedder, Jaan 477, 479, 482, 493
Teder, Heino 364
Teemant, Jaan 422
Telling, Voldemar 100
Terasmaa, Kalju 260
Terk, Erik 449, 458, 466, 474, 494,
524
Terno, Ellen 279, 406, 431
Tiik, Leo 194, 225–226, 228–233
Tiitserid 16
Timofejev, NSVL metsatööstuse mi-
nister 346
Tiru, Maimu 280
Titma, Mikk 431
Tobel, taksopargi töötaja 158
Tohver, saadik Berliinis 154, 419
Toi, katlakütja 313
Tolli, Ferdinand 136
Tolts, 10. kk. õpetaja 136
Tompson, motosportlane 119
Tomson, Toivo 136
Toome, Arnold 264, 269–271, 323,
340
Toome, Indrek 254, 332, 340, 371,
432, 446–447, 451–452, 460,
469
Toomsalu, Leo 280
Toomsalu, Rein 278
Tooni, Lennarti koolivend 12
Torma, August 240
Traat, Silvi 136
Trapido, Isi 280
Trass, Hans 137
Tregubov, Anatoli 332, 340, 366
Treiman, Aksel 465
Trepp, Meemo 455, 457, 461
Trifonov, Sergei 430
Triik, Hiu kooli õpetaja 107
Truman, Harry S. 104
Truuväli, Eerik-Juhan 467, 486, 523
Truve, Egon 479
Tšaplin, Boris 385
Tšernenko, Konstantin 376
Tšutšelov, Aleksander 141
Tuldava, Juhan 146–147
Tulviste, Peeter 137
Tuusov, Lea 455
Tõnisson, Heldur 444–445
Tõnisson, Jaan 162, 444–445
Tõnisson, Liina 487
Tõnisson, Moidela 227
Tõnissoo, Ado 121–123
Tõnissoo, Ants 458
Tõnnison, Naatan 458
Tõnspöeg, Gustav 247, 264, 284,
323–327, 333, 340, 360,
363–364, 370, 372–373, 405,
410, 425, 427–430, 446, 475
Tõnurist, Edgar 363–365, 416
Tõrs, Johannes 140
Tähiste, Heino 187, 201
Tänav, Jaak 136
Uhutta, P. 174
Ukrainski, Dmitri 375
Uluots, Jüri 422
Undusk, Feliks 431
Univerid, küüditatud 40
Upsi, Bernhard 254
Uritam (Haaberman), Jutta 188, 222
Uritamm, Antonina 150

Ušanšov, keskkomitee sekretär 364
 Uuemaa, Ivi 136
 Unsküla, Udo 236, 318
 Vabamäe (Tamm), Eha 136, 160, 186
 Vader, Artur 363, 474–475
 Vahi, Vaike 280
 Vaht, sideteenistuse polkovnik 207
 Vaino, Karl 266, 302, 332, 366, 369–370, 427–428, 430–432, 438, 446
 Valdre, Hiiu kooli õpetaja 107, 505
 Valdre, Uno 125
 Valt, Lembit 458
 Vare, Raivo 486
 Varep, Endel 194, 261
 Vares, Johannes 92, 99–100
 Varganova, 10. kk. õppealajuhataja 136
 Varik, Martin 13
 Varvas, Rein 136
 Veera, naaber Jaranskis 79, 87, 93
 Veering, Uno 486, 523
 Veetõusme, Ants 485
 Veiderma, Mihkel 268
 Veimer, Arnold 133, 413
 Velbri, Peep 136
 Veldi, Heino 460–461
 Vellau, Imbi 280
 Velner, Harald 25
 Vendelin, Albert 321
 Vendik, Leonhard 303
 Veretennikov, alampolkovnik 174
 Veske, Karl 532–533, 535, 537, 539
 Veske, Riho 532
 Veske, Siim 532
 Veskiäli, Viljar 414, 446
 Viil, Aime 532
 Viil, Ivar 125

Viil, Paul 532
 Viisimaa, Vello 152
 Viisut, Arved 535
 Vikat, Heino 535
 Vikerpuu, Evi 188
 Villmann, Vaike 136
 Vinter, Ülo 260
 Viola 288
 Virkhaus, Otto 279
 Virtanen, lektor 461
 Viska, Mati 535
 Vladõrõin, Juri 266
 Vokk, Vambola 431
 Volkov (Parmas), Tiit-Liis 136, 152
 Vooglaid, Ülo 188, 212
 Voolmaa, Ants 136
 Voolmaa, Mai 136
 Vorobjov, julgeolekukapten 99
 Võhandu, Enn 107
 Võrno, Juhan 211–212, 215–217
 Võiõinski, Andrei 62–63
 Vähi, Tiit 486, 488–490
 Väli, Jüri 135, 145, 155–156, 181–183
 Väljas, Vaino 192, 293, 366, 369, 371–372, 446–447
 Väljataga, Märt 352
 Väljataga, Paul 279
 Waldin, Toomas 455, 458
 Wistinghausen, Henning von 544
 Õispuu, 10. kk. looduslooõpetaja 159
 Õispuu, 10. kk. õpetaja 136
 Õun, Mati 436
 Õunapuu, Leo 158
 Õunapuu, pinginaaber 107
 Õunapuud, küüditatud 41
 Õpik, Ilmar 198, 268, 334
 Õpik, Oskar 421
 Üürike, Madis 455

Sisukord

Saateks 5

LAPSEPÕLV

Vanematest 7
 Minu esimesed eluaastad 9
 Eesti Vabariik ja juunisündmused lapse silme läbi 16
 Teekond teadmatusse. Sõja algus 37
 Esimene aasta võõral maal 43
 Süvenev teadmatust tulevikku ees 55
 Kohtumine isaga 58
 Kuidas minust koolipoiss sai 67
 Teine talv. Võitlus ellujäämise eest 70
 Tänavapoisina elu avastamas 75
 Muutused paremuse poole 79
 Kolmas talv tulekul 85
 Rinne liigub läände 89
 Sõja lõpp 94
 Tagasi kodumaal 99
 Hiiu koolis 106
 Põgus kokkupuude talueluga 111
 Ots otsaga kokku 115
 Sõber Raimond Mürk 117
 Lapsed ja poliitika 121
 Päevad pole vennad 125
 Seiklustest Tallinna-Moskva rongis 127

NOORUSAASTAD

Nõukogude korra "viljastavates tingimustes"	130
Uus kool ja uus kodu	135
Perekonnasõbrad ja tuttavad	143
Koolipoisielu	150
1951. aasta sündmusterikas koolivaheaeg	156
Meenutusi õpetajatest	159
Keerulised ajad: isa jälle arreteeritud	160
Miljonite pisarad ja sadade miljonite rõõm	173
Teeristil	176
Üliõpilaspõlve algus	185
Tiigi inter	195
Suvised praktikad	199
"Homme sõda kui on..."	206
Laskespordist ja treener Juhan Võrnost	211
Üliõpilaste eluolu	218
Eesti hümnid lauldi ka viiekümneandatel	225
Hüvasti, vabadus!	235
Perekond ja laienev tutvusring	237
Viiskümmend aastat hiljem	240

40 AASTAT RIIGITEENISTUST

Mälestusi plaanikomisjonist, hilisemast plaanikomiteest	244
Eesti NSV Plaanikomitee	245
Millega plaanikomitee tegeles?	250
Igapäevasest tööst ja seltsielust	258
Ametnike soodustustest	261
Ülemused ja kolleegid	263
Eriosakonnast	282
Talvepuhkus Karpaatides	285

Jumalaga, poissmehepõli!	289
Esimene reis lähiläände	293
NSV Liidu sisepoliitiliste sündmuste mõju igapäevaelule	297
Soome telesaated – aken vabasse maailma	301
Esimene ülendamine	302
Pereelust	305
Suvila ehitamine. Suvised sõidud	310
Millest jäljed jäid	318
Muudatused plaanikomitee juhtkonnas seitsmekümneandatel ..	323
Nagu väravavaht jalgpallimängus	328
Meenutusi NSV Liidu Plaanikomiteest	337
Mõnest Nõukogude Liidu majanduse vähetuntud faktist	343
Raudne eesriie paotub	349
Kokkupuudetest tolle aja partei- ja riigitegelastega	361
Teine taevas, teised tähed. Kolmveerand aastat Vietnamis	372
Äkiline ärasõit	375
Nõukogude Liidu ja Vietnami suhetest	380
Vietnamlased	385
Vietnami loodusest ja majandusest	391
Lähetus jõuab lõpule	400
Tagasi Eestis	404
Õpingud NSV Liidu Rahvamajanduse Akadeemias	407
Murrangulised kaheksakümneandad	409
Tegevusest ENSV Plaanikomitee	
Rahvamajandusplaani Valitsuse juhatajana	409
Pöördelised sündmused perekonnas	417
Muudatustest plaanikomitees	424
Ühest tähelepanu väärivast mihevikusündmusest	433
Uskumatu hakkab teoks saama	437
Uued reisid	441
Väino Väljas – EKP Keskkomitee esimene sekretär ja	
Indrek Toome – Ministrite Nõukogu esimees	446
Plaanikomitee viimased hingetõmbed	449

Teenistuse jätkamine majandusministeeriumis	451
Väliseestlastest majandus- ja äriinimeste kaasamine	455
Edgar Savisaare valitsuse programm	458
Lääne turumajandust tudeerimas	459
Üha pingelisemad tööpäevad	461
Seitse aastat Eesti riigikontrolör	472
Riigikontrolli taasloomine	472
Uue asutuse sünnivalud	475
Töökorraldusest	479
Algusaastate probleeme	483
Koostööst riigikogu ja valitsusega. Suhtlemine meediaga ..	485
Välissuhted	490
Viis aastat ja neli kuud Eesti Panga Nõukogu liige	494
Sügise rõõmud	496
Ühest jahielamusest	533
Vend Lennart	540
Nimeloend	546